

UNIVERZITET U BANJOJ LUCI
EKONOMSKI FAKULTET

Dražen Marjanac

UTICAJ SLOBODNIH ZONA NA EKONOMSKI RAST ZEMALJA U RAZVOJU

DOKTORSKA DISERTACIJA

Banja Luka, 2022.

UNIVERSITY OF BANJA LUKA
FACULTY OF ECONOMICS

Dražen Marjanac

**THE INFLUENCE OF FREE ZONES ON THE
ECONOMIC GROWTH OF DEVELOPING
COUNTRIES**

DOCTORAL DISSERTATION

Banja Luka, 2022.

INFORMACIJE O MENTORU I DOKTORSKOJ DIESERTACIJI

Mentor: dr Goran Popović, redovni profesor, Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci,
uža naučna oblast Teorijska ekonomija i Međunarodna ekonomija

Naziv doktorske disertacije: UTICAJ SLOBODNIH ZONA NA EKONOMSKI RAST
ZEMALJA U RAZVOJU

Rezime: Slobodne zone predstavljaju značajan instrument industrijske politike zemalja u razvoju u ostvarivanju ekonomskog rasta i razvoja. Osnovni ciljevi osnivanja slobodnih zona u zemljama u razvoju su privlačenje domaćih i stranih investicija, rast proizvodnje proizvoda i usluga, povaćanje zaposlenosti, stimulisanje izvoza i stvaranje prepostavki za generisanje ekonomskog rasta. Predmet istraživanja doktorske disertacije odnosi se na analizu uticaja slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. Cilj istraživanja u disertaciji je da se naučnoj i stučnoj javnosti obrazloži način funkcionisanja i transmisioni mehanizam slobodnih zona u generisanju ekonomskog rasta *ceteris paribus*. Analizom su obuhvaćene slobodne zone zemalja u razvoju sa kompatibilnim karakteristikama. Problem istraživanja sublimiran je u pitanju da li i na koji način slobodne zone utiču na ekonomski rast zemalja u razvoju? Rezultati istraživanja pokazali su postojanje statistički značajne determinisanosti BDP-a *per capita* zemalja u razvoju, kao indikatora ekonomskog rasta, varijacijama makroekonomskih parametara funkcionisanja slobodnih zona. Odnosno, poslovanje slobodnih zona ima statistički značajan uticaj na ekonomski rast zemalja u razvoju *ceteris paribus*. Da li će rast biti inkluzivan i održiv na dugi rok, zavisi od donosilaca političkih i ekonomskih odluka i definisane ekonomske politike. Na taj način potvrđena je hipoteza da uspostavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integisanosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast.

Ključne riječi: *Slobodne zone, zemlje u razvoju, ekonomski rast, makroekonomski parametri*

Naučna oblast: Međunarodna ekonomija

Naučno polje: Ekonomija

Klasifikaciona oznaka: S 188

Tip odbrane licence Kreativne zajednice: Autorstvo (CC BY)

INFORMATION ABOUT A MENTOR AND DOCTORAL DISSERTATION

Mentor: Goran Popović, PhD, Full Professor, Faculty of Economics, University of Banja Luka;
Narrow scientific Field: Theoretical Economics and International Economics

Doctoral Thesis Title: THE INFLUENCE OF FREE ZONES ON THE ECONOMIC GROWTH OF DEVELOPING COUNTRIES

Abstract: Free zones are significant instrument of industrial policy of developing countries in achieving economic growth and development. The main goals of establishing free zones in developing countries are to attract domestic and foreign investments, increase the production of goods and services, increase employment, stimulate export and create predictions for generating economic growth. The subject of the doctoral dissertation research is the analysis of the impact of free zones on the economic growth of developing countries. The goal of the research in the dissertation is to explain to the scientific and professional public the way of functioning and the transmission mechanism of free zones in generating economic growth *ceteris paribus*. The analysis covers free zones of developing countries with compatible characteristics. The research problem is sublimated in the question of whether and in what way free zones affect the economic growth of developing countries? The results of the research showed the existence of statistically significant determination of GDP *per capita* of developing countries, as an indicator of economic growth, by variations of macroeconomic parameters of the functioning of free zones. That is, the operation of free zones has a statistically significant impact on the economic growth of developing countries *ceteris paribus*. Whether growth will be inclusive and sustainable in the long run depends on political and economic decision makers and defined economic policy. In this way, the hypothesis was confirmed that the establishment of free zones in developing countries, with the condition of integration of the national economy into the work of zones, creates preconditions for sustainable and inclusive economic growth.

Keywords: *Free zones, developing countries, economic growth, macroeconomic parameters*

Scientific Area: International Economics

Scientific Field: Economics

Classification Mark: S 188

Creative Community Selected License Type: Authorship (CC BY)

Ovaj rad posvećujem mojoj porodici

Zahvaljujem se mentoru prof. dr Goranu Popoviću na podršci prilikom pripreme, uputstvima, prijedlozima, sugestijama i smjernicama koje su doprinijele da ova disertacija bude uspješno završena, kao i svima koji su imali doprinos u pripremi i realizaciji izrade disertacije.

SADRŽAJ

UVOD	1
1. TEORIJSKI OKVIR SLOBODNIH ZONA	14
1.1. Pojam slobodnih zona	14
1.2. Teorijski i analitički okvir slobodnih zona.....	18
<i>1.2.1. Teorija slobodnih zona</i>	18
<i>1.2.2. Analitički okvir slobodnih zona</i>	20
1.3. Karakteristike slobodnih zona.....	32
1.4. Tipovi slobodnih zona.....	38
<i>1.4.1. Specijalne (posebne) ekonomske zone</i>	46
1.5. Geneza i evolucija slobodnih zona.....	51
<i>1.5.1. Geneza slobodnih zona</i>	51
<i>1.5.2. Evolucija slobodnih zona</i>	65
1.6. Ekonomski rast	69
<i>1.6.1. Pojam, značaj i indikatori ekonomskog rasta</i>	69
2. GLOBALIZACIJA SVJETSKE EKONOMIJE I UTICAJ NA RAZVOJ	
SLOBODNIH ZONA	74
2.1. Istorijski presjek razvoja međunarodne ekonomije.....	74
2.2. Subjekti međunarodne trgovine	91
<i>2.2.1. Zemlje</i>	91
<i>2.2.2. Međunarodne organizacije</i>	97
<i>2.2.3. Multinacionalne kompanije</i>	98
<i>2.2.3.1. Strane direktnе investicije</i>	101
2.3. Međunarodni trgovinski regulatorni okvir slobodnih zona.....	104
<i>2.3.1. Slobodne zone unutar pravila Kjoto konvencije</i>	105
<i>2.3.2. Slobodne zone unutar međunarodnog trgovinskog regulatornog okvira</i>	109
2.4. Globalizacija i uticaj na razvoj slobodnih zona	115
3. UTICAJ I IMPLIKACIJE SLOBODNIH ZONA U ZEMLJAMA U RAZVOJU	124
3.1. Zemlje u razvoju: ekonomski rast, krize i reforme	124
3.2. Okvir i modeli slobodnih zona na globalnom nivou	135
3.3. Okvir slobodnih zona u zemljama u razvoju.....	139
<i>3.3.1. Centralna i Južna Amerika</i>	139
<i>3.3.2. Afrika i Bliski istok</i>	142
<i>3.3.3. Azija</i>	147

3.3.4. Kina	154
3.3.5. Tranzicione zemlje.....	160
3.4. Globalne perspektive	167
3.5. Planiranje, politike i strategije okvira slobodnih zona u zemljama u razvoju.....	170
3.6. Ekonomski performanse slobodnih zona u zemljama u razvoju	175
3.6.1. Uticaj slobodnih zona na priliv stranih direktnih investicija.....	180
3.6.2. Uticaj slobodnih zona na izvoz i devizni priliv	181
3.6.3. Uticaj slobodnih zona na zaposlenost	185
3.6.4. Uticaj slobodnih zona na performanse kompanija	187
3.6.5. Uticaj slobodnih zona na ekonomski rast	189
3.6.6. Efekat preljevanja	190
4. ANALIZA SLOBODNIH ZONA U ZEMLJAMA U RAZVOJU	196
4.1. Slobodne zone u zemljama Zapadnog Balkana.....	196
4.1.1. Slobodne zone u Srbiji.....	199
4.1.2. Slobodne zone u Hrvatskoj	203
4.1.3. Slobodne zone u Bjelorusiji.....	207
4.2. Empirijski rezultati istraživanja	212
4.2.1. Identifikacija i operacionalizacija varijabli.....	212
4.2.2. Metode istraživanja	214
4.2.3. Ograničenje u istraživanju	216
4.2.4. Testiranje ekonomskog modela	217
4.2.5. Obrazloženje rezultata istraživanja	230
5. DISKUSIJA.....	237
5.1. Poređenje dobijenih rezultata istraživanja sa rezultatima uporedivih istraživanja	237
5.2. Prijedlozi mjera za primjenu adekavnog okvira slobodnih zona u Bosni i Hercegovini	240
5.3. Naučni i društveni doprinos istraživanja.....	241
5.4. Preporuke i pravci za dalja istraživanja.....	244
ZAKLJUČAK	245
LITERATURA.....	249
POPIS SLIKA	277
POPIS TABELA.....	277
POPIS GRAFIKONA	278
POPIS SKRAĆENICA I POJMOVA	279

UVOD

Jedan od osnovnih elemenata države je postojanje političkog i ekonomskog suvereniteta. Ekonomski suverenitet podrazumijeva, pored ostalog, i samostalnost u određivanju spoljnotrgovinskog, carinskog i poreskog režima. U skladu sa svojim ekonomskim interesima, zemlje određuju ekonomske politike, strategije, ciljeve i akcione planove za njihovu realizaciju. Bitan aspekt ekonomske politike, posebno u zemljama u razvoju, predstavlja razvoj ljudskog kapitala i pristup savremenim tehnologijama. Znanje, inovacije i tehnološki napredak predstavljaju esencijalne komponente ekonomskog rasta i razvoja. Većina zemalja u razvoju ima ograničene ljudske i finansijske resurse i nisu u mogućnosti samostalno razvijati tehnologiju i inovacije kako bi bili konkurentni na domaćem i inostranom tržištu. Stoga je fokus strategije ekonomskog razvoja obezbjeđenje stranih direktnih investicija posredstvom multinacionalnih kompanija, pomoću kojih se obezbjeđuje pristup inovacijama, tehnologijama i razvoju ljudskog kapitala. Jedan od načina privlačenja svih formi investicija je osnivanje slobodnih zona. Iako postoje različita mišljenja u pogledu efikasnosti investicija, nesporna činjenica je da doprinose povećanju glavnih makroekonomskih parametara, kao i ostalih pozitivnih indirektnih efekata.

U skladu sa ekonomskim politikama, zemlje mogu ograničiti suverenitet u određenim dijelovima svoje teritorije. Navedeni dijelovi teritorije, gdje kompanije posluju uz razne poreske subvencije i gdje zemlja ima ograničen suverenitet u pogledu carina, uslova poslovanja, radnog zakonodavstva, nazivaju se slobodnim zonama. Premda postoje mnogi tipovi slobodnih zona, zajednička karakteristika im je poslovanje pod navedenim uslovima. Slobodne zone su, prije svega, instrument ekonomske politike zemalja u razvoju. Takođe, slobodne zone, kao okvir ekonomskog rasta i razvoja, služe za prevazilaženje problema u vezi sa nedostatkom savremene tehnologije i inovacija, zaostalosti u proizvodnim procesima, menadžerskim vještinama i efikasnim korišćenjem faktora proizvodnje.

Da bi se zemlje u razvoju uključile u savremene trgovinske tokove, moraju imati konkurentne proizvode i usluge. Usljed navedenih nedostataka, kao i ograničenja u pristupu izvorima finansiranja većih investicionih projekata, one nisu u mogućnosti da samostalno razvijaju svoju nacionalnu ekonomiju. Zato se koncept slobodnih zona smatra efikasnim modelom privlačenja investicija, a time i stvaranja pretpostavki za inkluzivan i održiv ekonomski rast. Slobodne zone imaju pozitivan uticaj na makroekonomске parametre, kao što su bruto domaći proizvod, izvoz, stopa zaposlenosti, i time utiču na konkurentnost nacionalne ekonomije. Međutim, da li slobodne zone imaju i pozitivan efekat na inkluzivan i održiv ekonomski razvoj,

predstavlja ključno pitanje u istraživanju njihovog uticaja u zemljama u razvoju. Važnost navedenog pitanja je, prije svega, što su multinacionalne kompanije profitno motivisane. Kompanije investiraju u zemlje u skladu sa njihovim ekonomskim interesima. Navedeni ekonomski interesi odnose se na niske poreske i carinske stope, fleksibilno radno zakonodavstvo, politiku subvencija i zaštitu njihovih prava. Sa druge strane, interes zemalja u razvoju je u privlačenju stranih i domaćih investicija, prije svega produktivnih. Ukoliko se interesi multinacionalnih kompanija poklope sa interesima zemalja, one će investirati u određenu zemlju. Tu se nalazi osnova, ali i ključ problema.

Kako izbalansirati investicije da one budu faktor inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta zemalja u razvoju? Multinacionalne kompanije investiraju u zemlje u razvoju u skladu sa svojim interesima, koji se često ne poklapaju sa interesima zemalja u razvoju u koje investiraju. Prije svega, u pogledu kooperacije sa domaćim proizvođačima. Multinacionalne kompanije uvoze sirovine i ostale faktore proizvodnje u zemlju domaćina i kroz proizvodni proces proizvode finalne proizvode koje izvoze sa značajnim poreskim i carinskim olakšicama. Još kada se doda i faktor repatrijacije profita, dolazi se do zaključka da određena zemlja nema ekonomskog interesa od slobodnih zona, osim „poboljšanih“ makroekonomskih parametara, što često ne mora značajno uticati na ekonomski rast i razvoj. U navedenoj fazi investiranja uloga zemlje, odnosno dobro koncipirane ekonomske politike su od krucijalnog značaja.

Iako su zemlje u razvoju u lošoj pregovaračkoj poziciji od multinacionalnih kompanija, da bi koncept slobodnih zona bio održiv na duži rok, moraju se zaštititi interesi države, prvenstveno u aspektu pristupa savremenim tehnologijama i inovacijama, kao i zajedničke saradnje multinacionalnih i domaćih kompanija. Ukoliko se domaće kompanije isključe iz lanca proizvodnje i distribucije proizvodnih inputa, tada slobodne zone prestaju biti faktor inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta i razvoja. U tom slučaju zemlje im samo služe kao transmitori jeftinog proizvodnog procesa, plasmana proizvoda i usluga na tržišta i repatrijacije profita. Da zemlje u razvoju ne bi došle u navedenu poziciju, moraju da, uprkos naglašenoj lošoj pregovaračkoj poziciji, zauzeti proaktivan stav u vezi sa zaštitom svojih ekonomskih interesa i implementacijom ekonomske politike.

Slobodne zone mogu biti korisno sredstvo za sveobuhvatan ekonomski rast u pogledu dostizanja industrijske kompetitivnosti i privlačenja stranih i domaćih investicija. Takođe, slobodne zone mogu biti efikasan instrument politike reindustrijalizacije i strukturne transformacije privrede, ukoliko je njihovo funkcionisanje dobro koncipirano, u skladu sa

ekonomskim politikama. Dobro definisana politika subvencija, pravni i administrativni okvir, koncept „simbioze“ multinacionalnih kompanija i domaćih kooperanata predstavljaju najznačajnije aspekte ekonomske politike kako bi efekat slobodnih zona bio u skladu sa održivim ekonomskim rastom i razvojem. U današnjem globalizovanom svijetu slobodne zone predstavljaju veoma atraktivan i značajan alat za, preko efekta investiranja, pristup savremenim tehnologijama, inovacijama, osposobljavanje radne snage zahtjevima savremenih tržišta, know-how i ostalim indirektnim benefitima. Preko navedenog procesa vrši se direktni uticaj na ključne makroekonomske parametre. Zato je značaj njihovog uspostavljanja u zemljama u razvoju na vrhu prioriteta ekonomske politike.

U nastavku uvodnog dijela obrazlaže se predmet i problem istraživanja, postavljeni naučni i društveni ciljevi istraživanja, te objašnjavaju istraživačke hipoteze. Prvi dio rada predstavlja teorijsko-respektivni pregled razvoja teorije slobodnih zona i analitičkog okvira slobodnih zona, a dat je i pregled teorijskog okvira i značaja ekonomskega rasta. U navedenom dijelu rada analiziraju se teorijski i analitički okvir slobodnih zona, karakteristike i tipovi slobodnih zona korišćenih u ekonomskoj teoriji i praksi, kao i osnovne teorijske postavke, značaj i indikatori ekonomskega rasta.

U drugom dijelu istražuje se i analizira geneza međunarodne trgovine i globalizacije i njihov uticaj u nastanku, razvoju i modifikaciji funkcionalisanja slobodnih zona u državama i na globalnom nivou. Takođe, analiziraju su subjekti međunarodne trgovine i njihova uloga u razvoju i funkcionalisanju slobodnih zona. Pored navednog, obrazlaže se i međunarodni trgovinski regulatorni okvir koji legislativno uređuje osnivanje i rad slobodnih zona na nivou države i na bilateralnom i multilateralnom nivou.

U trećem dijelu analiziraju se ciklična kretanja u zemljama u razvoju i potencira se uloga i implikacije slobodnih zona kao značajnog prediktora ekonomskega rasta i razvoja navedene grupe zemalja. Takođe, naglašava se i pregled razvoja okvira slobodnih zona na globalnom nivou. U ovom dijelu istraživanja definiše se i determiniše efektivan i efikasan teorijski okvir slobodnih zona u zemljama u razvoju, uključujući planiranje, politike i strategije navedenog okvira. Pored navedenog, analiziraju se i ekonomske performanse slobodnih zona. Koristeći empirijska istraživanja u mnogim zemaljama u razvoju, obrazložen je transmisioni mehanizam slobodnih zona u generisanju ekonomskega rasta u zemljama u razvoju. Analizirajući uticaj slobodnih zona na priliv stranih direktnih investicija, izvoz i devizni priliv, zaposlenost, performanse kompanija i

ekonomski rast, sublimira se uloga slobodnih zona kao značajnog faktora uticaja na ekonomski rast zemalja u razvoju *ceteris paribus*.

U četvrtom dijelu analiziraju se zemlje u razvoju koje su predmet analize, odnosno analizira se legislativni i regulatorni okvir i funkcionisanje slobodnih zona u analiziranim zemljama. Takođe, u ovom dijelu empirijskim istraživanjem testira je glavna hipoteza, kao i pomoćne hipoteze istraživanja. Operacionalizacijom varijabli identifikuju se zavisna i nezavisna varijabla i pripadajući indikatori. Pored navedenog, definiše se metodološki okvir, identifikuju se ograničenja u istraživanju, testira se definisani ekonomski model i obrazlažu se rezultati istraživanja.

Peti dio sadrži diskusiju u vezi sa rezultatima istraživanja i komparaciju sa rezultatima uporedivih istraživanja, te se ukazuje na naučni i društveni doprinos istraživanja. Predlažu se preporuke, odnosno mjere za primjenu adekvatnog okvira slobodnih zona u Bosni i Hercegovini, kao i pravci za dalja istraživanja u predmetnoj oblasti.

Predmet i problem istraživanja

Predmet istraživanja disertacije pripada oblasti međunarodne ekonomije i odnosi se na teorijsku i empirijsku analizu uticaja slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. Osnovni motiv uspostavljanja slobodnih zona predstavlja, privlačenje stranih i domaćih investicija, kreiranje novih radnih mesta, povećanje trgovinske razmjene i pristup visokim tehnologijama, znanjima, vještinama u proizvodnom procesu. Prvobitne zone slobodne trgovine prvenstveno su služile za povećanje obima trgovinske razmjene i uvoz deficitarnih proizvoda. Evolucijom trgovačkih gradova u slobodne zone, diapazon njihovih aktivnosti rapidno se proširio. Danas, cilj uspostavljanja slobodnih zona, odnosno njihov uspjeh je da privuku što veći broj multinacionalnih kompanija, stanih i domaćih, kako bi se stimulisao ekonomski rast.

Uspješno implementirana realizacija projekta slobodnih zona donosi direktnе i indirektne benefite za svaku zemlju. Direktni se odnose na rast stranih i domaćih investicija, stope industrijske proizvodnje, sektora usluga, zaposlenosti, izvoza, BDP-a *per capita* i dr. Indirektni benefiti podrazumijevaju transfer tehnologija, prilagođavanje modernim menadžerskim praksama, nova znanja i vještine, izvoznu diverzifikaciju, jačanje efikasnosti i konkurentnosti domaćih kompanija, stvaranje klastera, urbani i regionalni razvoj i zaštitu životne sredine.

Uspješnost slobodnih zona prvenstveno zavisi od ekonomskih politika zemalja u kojima su slobodne zone uspostavljene. Dobro definisane i efikasno implementirane mjere ekonomiske

politike značajno utiču na uspješnost slobodnih zona. Prije svega, dobrog zakonskog okvira i administrativnih kapaciteta kao i sinergije nosilaca ekonomskih odluka na nacionalnom i lokalnom nivou. Zemlje moraju targetirati sektore koje žele razvijati i u skladu sa tim, implementirati odgovarajući okvir funkcionalisanja slobodnih zona. Administrativni kapacitet i zakonski okvir trebaju biti u funkciji privlačenja i jednostavnog ulaska investicija. Svi primjeri dobre prakse, prije svega američkih, singapurskih i kineskih slobodnih zona, imaju istu matricu uspjeha.

Sa druge strane, slobodne zone u afričkim zemljama dali su limitirajuće rezultate. Komparativna studija afričkih i neafričkih zemalja, koji je izveo Ferol (Farole, 2011) pokazala je da su, u pogledu investicija, zapošljavanja i izvoza, afričke zemlje postigle mnogo skromnije rezultate u odnosu na neafričke zemlje. Prije svega zbog slabog poslovnog okruženja, visoke stope korupcije i nepismenosti stanovništva, koji nisu mogli brzo da se uključe u proizvodni proces.

Pored navedenih neuspjeha u efikasnoj realizaciji programa osnivanja slobodnih zona, na globalnom nivou, slobodne zone postale su veoma značajan faktor ekonomskog rasta, pogotovo u zemljama u razvoju. Danas, prema podacima Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2018) funkcioniše preko 5.400 slobodnih zona u 147 zemalja, od toga preko 2.300 u 119 zemalja u razvoju, najviše u Aziji i u Sjevernoj, Centralnoj i Južnoj Americi. Podaci studije Međunarodne organizacije rada (ILO, 2015) pokazuju da slobodne zone kreiraju aproksimativno 68 miliona direktnih radnih mesta na globalnom nivou (u pređenju sa 800.000 direktnih radnih mesta u 79 slobodnih zona u 1979. godini), generišući 851 milijardi dolara od izvoza proizvoda i usluga, što čini 41% vrijednosti svjetskog izvoza.

Slobodne zone, još od prvobitnih oblika preferencijalnih zona slobodne trgovine u lučkim gradovima predstavljali su značajne katalizatore ekonomske integracije država sa ostatkom svijeta i ekonomskog razvoja. Modifikacija slobodnih zona, u skladu sa globalnim ekonomskim tokovima nametnula primjenu drugačijih politika i strategija. Prvenstveno onih koji se odnose na privlačenje domaćih i inostranih multinacionalnih kompanija, a sa njima, i investicija, pristupa savremenim tehnologijama, inovacijama i *know-how* u pogledu proizvodnog procesa. Slobodne zone danas predstavljaju važan faktor ekonomskog rasta, konkurentnosti i integracije nacionalnih ekonomija zemalja u razvoju u globalne ekonomske tokove.

Ključni aspekti uspješnosti realizacije navedenih ciljeva predstavlja determinisanje konfiguracije zone, odnosno, određivanje koji tip zone je najprihvatljiviji za određenu zemlju.

Globalna iskustva sugeriju da je priklikom određivanja najprhvatljivijeg tipa slobodnih zona za određenu zemlju potrebno inkorporirati određene principe. To se prvenstveno odnosi na korelaciju i sjedinjavanje slobodnih zona sa lokalnim područjem, obezbjeđenjem fleksibilnog režima funkcionisanja slobodnih zona, suprematiju privatnih u odnosu na državne/javne slobodne zone i izgradnju odgovarajućeg legislativnog i institucionalog okvira koji će obezbjediti adekvatnu regulaciju i olakšice.

Slobodne zone, pod uslovom efikasnog okvira funkcionisanja, značajno utiču na ekspanziju nacionalne ekonomije i ekonomski rast, posebno zemalja u razvoju. Povećanje broja kompanija koje posluju u zonama dovodi do većeg investiranja. Veće investicije, u kapital i radnu snagu, utiču na povećanje produktivnosti oba faktora proizvodnje. Takođe, rast investiranja utiče na povećanje proizvodnje, zaposlenosti, prihoda radnika a time i životnog standarda. Na makro nivou, povećava se BDP *per capita* i obim trgovinske razmjene, sa pozitivnim trgovinskim bilansom. Pored direktnih benefita, zemlje imaju i mnoge indirektne koristi, poput pristupa savremenim tehnologijama, *know-how* i povećanju znanja i vještina radnika, u skladu sa tehnološkim napretkom i zahtjevima tržišta. S druge strane, definisana ekomska politika na nivou države predstavlja limitirajući faktor uspješnosti funkcionisanja slobodnih zona. Ekomska politika, u pogledu nedovoljne integrisanosti nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona, neizgrađenog institucionalnog, legislativnog i regulatornog okvira značajno utiču na uspjeh slobodnih zona u generisanju ekonomskog rasta.

Pored navedenih ograničenja, potrebno je naglasiti i značaj pregovaračke pozicije zemalja u razvoju u odnosu na multinacionalne kompanije, kao i postojanja raširene korupcije kao negativne pojave u nedemokratskim zemljama čiji ekonomski sistemi se ne zasnivaju na tržišnim postulatima, pravnoj državi i vladavini prava. Zato su neuspjesi slobodnih zona u određenim zemljama direktna posljedica navedenih faktora. Prema tome, glavni naučni problem u istraživanju možemo izvesti iz pitanja: Da li i na koji način slobodne zone utiču na ekonomski rast zemalja u razvoju?

Djelovanje slobodnih zona predstavlja osjetljivo područje ekomske politike zemalja u razvoju. Zemlje u razvoju moraju balansirati između interesa multinacionalnih kompanija, koje žele maksimizaciju profita, i nacionanih ekonomskih interesa. Da bi se stvorila dobra podloga za funkcionisanje slobodnih zona, uzimajući u obzir i pregovaračke pozicije stjekholdera (multinacionalne kompanije i zemlje u razvoju), mjere ekomske politike moraju biti dobro koncipirane inače neće dati zadovoljavajuće i dugoročno održive rezultate. Kompleksnost

problema istraživanja neminovno podrazumijeva razmatranje, istraživanje i teorijske postavke modela slobodnih zona koji je inkluzivan i održiv, sa aspekta nacionalne ekonomije.

Slobodne zone predstavljaju, kao katalizator ekonomskog rasta, relativno novi razvojni instrument čije se djelovanje vezuje za proces globalizacije. Dva dominantna pravca istraživanja o uticaju slobodnih zona na ekonomski razvoj, prvenstveno zemalja u razvoju, zauzimaju najznačajnije mjesto u ekonomskoj teoriji. Prvi pravac istraživanja bazira se na teorijskim pretpostavkama i empirijskim istraživanjima da su slobodne zone značajan faktor koji bitno utiče na glavne makroekonomske parametre zemalja u razvoju. Empirijska istraživanja, na osnovu stepena korelacije i determinacije zavisne i nezavisne varijable u modelu, utvrdila su postojanje statističke značajnosti uticaja slobodnih zona, kao nezavisne varijable na targetirane makroekonomske parametre (*BDP per capita*, stopa nezaposlenosti i trgovinski bilans), kao zavisne varijable. Visoke vrijednosti navedenih koeficijenata u modelu predstavljaju osnovu potvrde hipoteze da slobodne zone značajno utiču na ekonomski razvoj zemalja u razvoju.

Drugi pravac baziran je na kritikama cjelokupnog procesa globalizacije, a time i slobodnih zona kao modela maksimalnog iskorištavnja radne snage u zemljama u razvoju, uvozu proizvodnih inputa i repatrijacije profita, na štetu ekonomskog rasta zemalja u razvoju. Navedeni pravac ne negira statističke pokazatelje uspješnosti investiranja (stranih i domaćih) i njihove uloge u generisanju ekonomskog rasta zemalja u razvoju ali smatra da navedeni koncept nema značajan ekonomski efekat na ekonomije zemalja u razvoju. I pored rasta zaposlenosti direktim uticajem investicija iz slobodnih ona, navode se primjeri (Kina, Laos, Vijetnam, Kambodža, većina afričkih zemalja) značajnih usurpacija radničkih prava. Prije svega, u zabrani sindikalnog organizovanja, radnih uslova i fleksibilnosti nadnica. Takođe, problem repatrijacije profita značajno umanjuje ekonomsku efikasnost investicija u zemljama u razvoju. Zemlje u razvoju, nastojeći da privuku investicije, ulaze u začarani krug minimiziranja potrebnih uslova za poslovanje u njima. Fenomen „trke do dna“ štetno djeluje na ekonomije zemalja u razvoju, i pored nespornih pozitivnih efekata slobodnih zona.

Pored navedena dva dominantna pravca istraživanja, određen broj istraživanja uticaja slobodnih zona na ekonomski razvoj zemalja u razvoju ide u pravcu inkluzivnosti i održivosti. Navedena istraživanja baziraju se na ispitivanjima korisnosti slobodnih zona i efekta na zemalje u razvoju. Odnosno, da li slobodne zone stvaraju inkluzivan i održiv sistem razvoja koji će biti ekonomski efikasan na duži rok, čak i pod pretpostavkom prestanka funkcionisanja slobodnih zona. To se prije svega odnosi na efikasno i sveobuhvatno povezivanje sa domaćim kompanijama

i transfer tehnologija, inovacija, znanja i vještina kako bi se domaće kompanije i radna snaga ospособile za razvoj domaće proizvodnje. Ključnu ulogu u navedenom procesu ima država, odnosno dobro koncipirane mjere ekonomske politike.

Bjelić (2018) smatra da je interes država u osnivanju slobodnih zona kao instrumenta promocije izvoza i zbog toga svake godine značajno se povećava broj novoosnovanih zona. Međutim, Tores (Torres, 2007), prema stavu Svjetske trgovinske organizacije, tvrdi da su efekti poslovanja slobodnih zona slični efektima subvencija. Tores ima stav da načinom funkcionisanja slobodnih zona zemlje članice Svjetske trgovinske organizacije krše Sporazum o subvencijama i kompenzatornim mjerama, zato što se svaki vid državne pomoći koji je usmjeren kompanijama, u vezi sa izvozom, smatra subvencijom.

Ceng (Zeng, 2015) ima mišljenje da slobodne zone mogu biti veoma efikasni instrumenti u promociji industrijalizacije i strukturne transformacije nacionalne ekonomije samo pod uslovom da se njihov način funkcionisanja stavi u odgovarajući kontekst. Do sada, globalni rezultati osnivanja slobodnih zona su različiti, sa velikim uspjehom u azijskim i latinoameričkim državama a slabijim rezultatima u subsaharskoj Africi. Kilmova, Kozjerev i Bapkin (Klimova, Kozyrev, & Babkin, 2016) utvrdili su da slobodne zone značajno utiču na industrijsku politiku zemalja u razvoju. Njihove empirijske analize pokazale su značaj slobodnih zona u stvaranju klastera i dinamičnjoj adaptaciji nacionalne ekonomije realnom stanju i problemima u globalnim ekonomskim tokovima. Popović i Erić (2018) u svom istraživanju dokazali su da postoji statistički značajna povezanost između priliva stranih direktnih investicija i BDP *per capita* u zemljama u razvoju. U istraživanju je utvrđeno da strane direktne investicije „favorizuju“ države sa poreskim olakšicama, subvencijama i mogućnosti generisanja visokih profita.

Braun (Brown, 2018) smatra da je osnovni cilj slobodnih zona i globalnog povezivanja da kreira koherentnu cjelinu u zemljama za akumulaciju kapitala. Njegove sugestije za značaj slobodnih zona fokusiraju se na sveobuhvatni pozitivni uticaj na radnu snagu, prostorni razvoj i uključenost nacionalne ekonomije u regionalne i globalne ekonomske tokove. Slična istraživanja, o uticaju slobodnih zona na radnu snagu i siromaštvo, uradili su i Castiljo, Mendez i Štulman (Castilho, Menéndez, & Sztulman, 2018). Centralna implikacija njihovog istraživanja je da slobodne zone imaju značajnu ulogu u ekonomskom rastu i smanjenju siromaštva u regionu gdje su locirane.

Prema podacima Svjetske banke (WB, 2008) slobodne zone u zemljama u razvoju imaju dvostrukе pozitivne efekte, odnosno u pogledu ekonomskih politika i u pitanjima infrastrukturne

racionalnosti. U pogledu politika, slobodne zone mogu biti korisno sredstvo kao dio sveobuhvatne strategije ekonomskog rasta kako bi se dostigla industrijska kompetitivnost i privukle investicije. Kroz slobodne zone, vlade zemalja u razvoju mogu razvijati i diverzifikovati izvozni sektor, kreirati nova radna mjesta, unaprijediti politike i stvoriti novi pristup u funkcionisanju carinske politike, legislativnog okvira i javno-privatnog partnerstva. Takođe, slobodne zone omogućuju efikasniju državnu superviziju preduzetništva i zaštite životne sredine. Sa navedenim tvrdnjama u vezi sa korisnostima slobodnih zona slaže se i Vimen (Wyman, 2018). Međutim, Vimen smatra da uspjeh slobodnih zona zavisi od dva kritična pitanja, odnosno da li su slobodne zone još uvijek relevantne i efikasne razvojne strategije u sadašnjem povezanom i globalizovanom svijetu i šta je potrebno za uspjeh slobodnih zona u promjenjenim nacionalnim i globalnim ekonomskim uslovima.

Mnoga empirijska istraživanja (Warr 1989, Chen 1993, Jayanthakumaran 2003, Mongé-Gonzales, Rosales-Tijerino, & Arce-Alpizar 2005) pokazala su da su mnoge slobodne zone uspješne u generisanju izvoza i zaposlenosti. Istraživanje Defevera, Rejesa, Rijanja i Sanchez-Martina (Defever, Reyes, Riaño, & Sánchez-Martin, 2018) pokazalo je postojanje statistički značajnog uticaja slobodnih zona u generisanju izvoza u zemljama u razvoju. Takođe, istraživanje je došlo do zaključka je da slobodne zone predstavljaju značajan instrument industrijske politike koji poboljšava performanse proizvoda a i samih kompanija. Šire istraživanje uticaja slobodnih zona na makroekonomski parametre izvršili su Borozan & Klepo (2007), koji su utvrdili da moderne slobodne zone značajno utiču na rast vrijednosti izvoza, kreiranje novih radnih mesta, generisanje dodane vrijednosti, transfer tehnologija, znanja, vještina menadžerskih praksi, povećanje dinamike ekonomске aktivnosti i nove preduzetničke mogućnosti.

Sa druge strane, Ferol i Akinci (Farole & Akinci, 2011) imaju stav da su tradicionalni okviri slobodnih zona uspješni u privlačenju investicija i povećanju zaposlenosti na kratak rok ali da su neefikasni i neuspješni da se održe stabilnima zbograsta troškova radne snage povećani ili smanjenja preferencijalnih tretmana u proizvodnji i/ili izvozu. Takođe, studije Hamande (Hamada, 1974), Svjetske banke (WB, 1992) i Madanija (Madani, 1999) idu u prilog tezi da su slobodne zone druga ili čak treća najbolja solucija za povećanje konkurentnosti i čiji efekti su ograničeni na specifične uslove u ograničenom vremenskom periodu. Takođe, i Kalpinski (Kaplinsky, 1993) tvrdi da su kompanije koje su razvijane u slobodnim zonama doživjele neuspjeh u produžavanju benefita izvan slobodnih zona ili u unapređenju znanja i vještina u proizvodnim bazama. Gari (Gari, 2011) ima stav da se zemlje u razvoju, umjesto uspostavljanja

slobodnih zona kao koncepta *off-shore* područja sa fisklanim, poreskim i drugim olakšicama, trebaju fokusirati na poboljšanje komunikacione infrastrukture, razvoj sektora informacionih tehnologija, obrazovanje radne snage, ohrabrvanje istraživanja, poboljšanje legislativnog okvira i obezbjeđenje stimulativnog poslovnog okruženja, kako najvažnijih pretpostavki uspješnosti slobodnih zona.

Pored različitih mišljenja i stavova, slobodne zone imale su značajnu ulogu u ekonomskom rastu i prilagođavanju zemalja u razvoju globanim trendovima na tržištu. Vilmor (Willmore, 1995) i Johanson i Nilson (Johansson & Nilsson, 1997) mišljenja su da mnoge slobodne zone, osnovane u 1970-im i 1980-im godinama u azijskim „tigar ekonomijama“ predstavljaju najznačajniji faktor industrijskog razvoja i poboljšanja kvaliteta proizvodnje. Sa njima se slaže i Hazakis (Hazakis, 2014), kao i Čeng (Chang, 2007), uz svoj stav da je glavni faktor efikasnog korišćenja slobodnih zona u ekonomskom rastu primjena dobro koncipiranih ekonomskih politika. Naime, Čeng smatra da su mnoge azijske države, prvensteno Kina i Singapur davale značajne subvencije multinacionalnim kompanijama u slobodnim zonama „da bi usmjerili njihove aktivnosti u tačno one privredene grane koje su oni smatrali strateškim“ (Chang 2007, str. 54). Prihvatanje modela slobodnih zona od strane Kine, po izuzetno specifičnim kriterijumima, obezbeđilo je platformu za privlačenje stranih direktnih investicija koje nisu bile samo faktor razvoja kineskog izvozno-orientisanog sektora već bitan činilac sveobuhvatnih ekonomskih reformi. Takođe, i Sigler (Sigler, 2013) zaključuje da strategija ekonomskog rasta na nacionalnom nivou mora obuhvatiti i direktne, lokalne strategije kako bi se, na sveobuhvatnom nivou postigao inkluzivan i održiv ekonomski rast, a ne samo u bližem području funkcioniranja slobodnih zona. Kostadinović (2015) je uradila komparativnu analizu slobodnih zona u Srbiji i Evropskoj Uniji sa zaključkom da uspjeh okvira slobodnih zona u zemljama u razvoju „prvenstveno zavisi od stava zemlje prema slobodnim zonama i kako one utiču na razvoj, kao i na nove industrijske politike, ciljeve i instrumente“ (Kostadinović 2015, str. 97).

Popović i Erić (2012) utvrdili su postojanje izolovanih uspješnosti slobodnih zona u zemljama Zapadnog Balkana, i pored postojanja zakonskog okvira kojim se regulisalo njihovo funkcioniranja. Rezultati istraživanja pokazali su da dugoročni benefiti slobodnih zona nastaju kao posljedica kontinuiranih i planskih mjera ekonomске politike i povoljnog političkog okruženja. Ferol i Akinci (Farole & Akinci, 2011) su pokazali da je uloga slobodnih zona u Centralnoj i Južnoj Americi, u zemljama poput Dominikanske Republike, El Salvador-a i Hodurasa, da se koriste prednosti preferencijalnog pristupa tržištu SAD i na taj način se generiše

razvoj proizvodnog sektora u širokom diapazonu u ekonomijama koje su prethodno bile bazirane na poljoprivrednoj proizvodnji. Na području Srednjeg Istoka i Sjeverne Afrike, slobodne zone su imale značajnu ulogu u unapređenju izvozno-orientisanog sektora, posebno u Egiptu, Maroku i Ujedinjenim Arapskim Emiratima. Takođe, Supsaharska Afrika i Mauricijus su primjeri slobodnih zona kao fundamentalnog faktora podrške u procesu diverzifikacije i inudstrializacije.

Nakon identifikovanja predmeta i problema istraživanaj konstruisane su glavna i pomoćne hipoteze, kao logičan slijed istraživanaj efekata i uloge slobodnih zona u ekonomskom rastu zemalja u razvoju.

Glavna Hipoteza

1. Uspostavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integriranosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast.

Pomoćne hipoteze

1. Efektivan i dobro koncipiran model funkcionisanja slobodnih zona pozitivno utiče na prliv stranih i domaćih investicija u zemljama u razvoju.

2. Izbor odgovarajućeg okvira slobodnih zona ima pozitivan uticaj na zaposlenost, izvoz, a time i na BDP per capita u zemljama u razvoju.

Naučni i društveni ciljevi istraživanja

Testiranjem i dokazivanjem hipoteze istraživanja steći će se nove spoznaje u vezi sa uticajem slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. Rezultati istraživanja daće odgovore na pitanja: Da li slobodne zone utiču na ekonomski rast zemalja u razvoju? Koji su efekti poslovanja slobodnih zona u zemljama u razvoju? Da li zemlje u razvoju imaju koristi od poslovanja slobodnih zona? Originalni naučni doprinos istraživanja odnosi se na dokazivanju hipoteze da uspostavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integriranosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast, mјeren BDP-om per capita. Naime, slobodne zone statistički značajno utiču na ekonomski rast i razvoj najmanje razvijenih zemalja. Brojna empirijska istraživanja (Warr 1989, Chen 1993, Willmore 1995, Johansson & Nilsson 1997, Jayanthakumaran 2003, Mongé-Gonzales, Rosales-Tijerino, & Arce-Alpizar 2005 i dr.) potvrdila su navedenu tezu, da su slobodne zone imale odlučujući uticaj na rast vrijednosti proizvodnje, izvoza i povećanje zaposlenosti, a time i na ekonomski rast najmanje razvijenih zemalja.

Višim stopama ekonomskog rasta najmanje razvijenih zemalja i njihovim prelaskom u grupu zemalja u razvoju, prema kriterijumima ekonomskog rasta, efekti slobodnih zona na ekonomski rast se smanjuju. Prije svega, zbog slabog efekta prelivanja (eng. *spillover effect*), kao i visoke stope repatrijacije profita. Efekat prelivanja postaje najznačajniji faktor pozitivnog uticaja slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. Ukoliko ekonomija zemlje domaćina nije u visokom stepenu integrisana u funkcionisanje slobodnih zona, gubi se zamajac za inkluzivan i održiv ekonomski rast. Stoga je bitno pronaći odgovarajući okvir poslovanja slobodnih zona koji će na efektivan način omogućiti veći stepen integracije nacionalne ekonomije zemalja u razvoju u rad slobodnih zona.

Takođe, doprinos istraživanja predstavlja i izbor statističkih pokazatelja koji će se koristiti u istraživanju. Brojna empirijska istraživanja (WB, 2017; EBRD 2018; OECD, 2019 i dr.) fokusirala su se na lokalni uticaj slobodnih zona, odnosno uticaj na ekonomski rast u područjima gdje slobodne zone funkcionišu. Istraživanje u doktorskoj disertaciji obuhvatilo je uticaj koji slobodne zone imaju na ekonomije zemalja u razvoju, na nacionalnom nivou. Izborom statističkih pokazatelja u istraživanju omogućilo je dobijanje sveobuhvatnijih rezultata uticaja slobodnih zona na nacionalnom, a ne samo na lokalnom nivou, u zemljama u razvoju sa višim stepenom tačnosti, objektivnosti i reprezentativnosti.

Teorijski doprinos istraživanja ogleda se i u objedinjavanju i inkorporiranju obimne teorijske građe i praktičnih primjera na globalnom nivou u koherentnu i logički povezanu cjelinu, sublimaciji dosadašnjih teorijskih okvira i kreiranju efektivnog i efikasnog teorijskog okvira slobodnih zona u zemljama u razvoju. Iskorak u naučnom otkriću ostvaren je u analitičkom pristupu objedinjavanja teorijske građe iz dosadašnjih istraživanja u koherentnu i integralnu cjelinu i pristupom u empirijskom okviru istraživanja.

Društveni doprinos istraživanja pradstavlja postojanje direktnih i indirektnih koristi koje imaju država, akademska zajednica i kompanije koje imaju interes za investiranje u slobodnim zonama. To se, prije svega, odnosi na detaljnije upoznavanje sa karakteristikama, specifičnostima i mehanizmom funkcionisanja slobodnih zona, i na ukazivanje kreatorima ekonomске politike u Bosni i Hercegovini na izbor odgovarajućeg okvira slobodnih zona koji bi imao pozitivan uticaj na ekonomski rast. Praktični doprinos proizilazi iz mogućnosti primjene teorijskog doprinosa i dobijenih rezultata istraživanja. Vlade zemalja u razvoju mogu koristiti spoznaje do kojih se došlo u doktorskoj disertaciji, a koje se odnose na istraživanje teorijskog okvira i ključnih ekonomskih pokazatelja efikasnosti slobodnih zona i njihovom uticaju na ekonomski rast zemalja

u razvoju. Teorijski i praktični nalazi i iskustva koji su obuhvaćeni i prikazani kroz istraživanje imaju značajne pozitivne implikacije i doprinos u ekonomskoj teoriji i praksi, u Bosni i Hercegovini i drugim zemljama u razvoju.

Metod i uzorak istraživanja

Metodološki pristup i materijali koji su obrađivani u doktorskoj disertaciji odnose se na metode i materijale koje su korišćeni u izradi teorijskog okvira i one koji su korišćeni u empirijskom dijelu istraživanja. Materijali koji se koriste u teorijskom i empirijskom dijelu istraživanja su reprezentativni, tačni, objektivni, relevantni i preuzeti su iz naučnih knjiga, članaka, studija i ostalih publikacija sa visokim stepenom značajnosti u naučnom polju koje obuhvata predmet istraživanja. Literatura koja se koristi u istraživanju je relevantna, sa aspekta savremenih naučnih dostignuća u predmetnoj oblasti i uredno je referencirana, u skladu sa važećim naučnim standardima (APA standardi, 7. izdanje).

U procesu izrade teorijskog okvira koristi se meta analiza i analiza sadržaja. Meta analizom se sintetizuju različita i nezavisna istraživanja i integrišu rezultati navedenih istraživanja u koherentnu cjelinu, odnosno zajednički rezultat. U analizi teorijskog okvira koristi se analiza sadržaja, kao desk-metode istraživanja. U ovom dijelu rada koriste se sekundarni izvori podataka. Desk-metodom, korišćenjem internih i eksternih izvora podataka, analizira se obimna teorijska građa iz naučnih knjiga, naučnih članaka, naučnih i stručnih studija i istraživanja i ostalih dostupnih relevantnih publikacija. Štampana literatura koja se koristi u disertaciji odnosi se na ličnu bibliografsku građu doktoranda i literaturu prikupljenu iz biblioteke Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci. Elektronski podaci prikupljeni su korišćenjem alata Gugl znalač.

Podaci koji su prikupljeni iz internih i eksternih izvora analiziraju se primjenom metode analize i metode sinteze podataka. Metoda analize koristi se za analizu strukture, uticajnih faktora i međusobne relacije unutar okvira slobodnih zona. Primjenom generičke analize istražuje se nastanak i razvoj slobodnih zona. Protumačeni dijelovi iz analize povezuju su u novu cjelinu primjenom metode sinteze. Primjenom metode indukcije dobijaju su spoznaje o ulozi i uticaju slobodnih zona na ekonomski rast. Metoda dedukcije koristi se da se na osnovu opštih logičkih obilježja određenih odnosa izvedu pojedinačni zaključci o slobodnim zonama sa većim stepenom pouzdanosti.

U empirijskom dijelu istraživanja koristi se kvantitativni pristup analizi podataka. Podaci koji se koriste u analizi prikupljeni su iz baza podataka relevantnih finansijskih, nefinansijskih i trgovinskih institucija, nacionalnih agencija za statistiku, centralnih banaka i institucija koje upravljaju i vrše monitoring nad radom slobodnih zona. U empirijskom dijelu istraživanja koristi se deskriptivna i panel analiza. Deskriptivnom analizom obrađuju su i analizirane ekonomske performanse slobodnih zona. Pored toga, primjenjuje se komparacija sa makroekonomskim indikatorima na nacionalnom nivou i kvantifikovanje kontribucije indikatora slobodnih zona u kumulativnoj vrijednosti indikatora nacionalnih ekonomija targetiranih zemalja. Panel analizom ispituje se povezanost i značaj indikatora nezavisne varijable i njihov uticaj na zavisnu varijablu. Dobijeni rezultati analize inkorporiraju se u konvencionalni model izračuna BDP-a sa ciljem testiranja konstruisane glavne i pomoćnih hipoteza. Indikatori zavisne i nezavisne varijable predstavljaju objektivan, pouzdan i reprezentativan analitički okvir. Korišćeni indikatori i model mogu predstavljati dobru polaznu osnovu za dalja istraživanja kauzaliteta slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju.

1. TEORIJSKI OKVIR SLOBODNIH ZONA

1.1. Pojam slobodnih zona

Široki raspon terminologije korišćen je u definisanju pojma slobodnih zona. Iako slobodne zone postoje vijekovima, terminološko definisanje nije bilo unifikovano duži vremenski period. Sa povećanjem broja slobodnih zona od kraja 1980-ih, kao i zemalja u kojima zone funkcionišu, stvorena je potreba za konstruisanjem teorijskog okvira slobodnih zona. Tako su slobodne zone definisane kao ograđeni dijelovi industrijskih područja koji su specijalizovani za proizvodnju za izvoz i koji kompanijama nude uslove koji olakšavaju trgovinu i koji predstavljaju slobodno regulatorno okruženje (WB, 1992). Navedena definicija slobodnih zona modifikovala se, u skladu sa novim trendovima u budućnosti i uslovima u vezi sa domaćom trgovinom i fizičkim razgraničenjima slobodnih zona, koji su u određenim slučajevima postali fleksibilniji (Torres, 2007).

Međunarodna konferencija o pojednostavljenju i harmonizaciji carinskih procedura, odnosno Izmijenjena Kjoto konvencija (RKK), održana 1999. godine, definisala je i proceduralno regulisala pojam slobodnih zona (Akinci & Crittle, 2008; Demirelişçi, 2018; Omi, 2019; Bost, 2019). Aneks D, poglavlje 2 Kjoto konvencije definisalo je slobodne zone kao „dio teritorije zemlje gdje se sva uvezena dobra, u pogledu carinskog i poreskog tretmana, nalaze

izvan carinske jurisdikcije“ (WCO, 2020a, str. 5). Pored navedene okvirne definicije, Svjetska organizacija slobodnih zona proširila je i pojednostavila terminologiju slobodnih zona, koje predstavljaju označeni dio teritorije jedne ili više zemalja¹ gdje su ekonomske aktivnosti dozvoljene i oslobođene (djelimično ili u potpunosti) carinskih obaveza, poreza, troškova ili specifičnih regulatornih zahtjeva koji bi se u drugim slučajevima koristili (WFZO, 2015).

Evropska unija, koja još uvijek ne upotrebljava pojam SEZ (specijalne ekonomske zone) u generičkom smislu, definisala je slobodne zone još preciznije, fokusirajući se na carinske prednosti. Prema terminologiji Evropske unije, slobodne zone su „ograđeni dijelovi teritorije unutar carinske teritorije Evropske unije gdje se proizvodi koji nisu iz EU mogu uvoziti oslobođeni plaćanja uvoznih carina, drugih troškova (poreza) i mjera trgovinske politike“ (EU, 2020). Takva dobra se, nakon određenog perioda u slobodnim zonama, mogu pustiti u slobodan promet, staviti u okvire drugih posebnih procedura ili ponovo izvesti. Dobra iz EU se takođe mogu staviti u promet, skladištiti i koristiti u slobodnim zonama. Navedena dobra mogu se nakon toga ponovo izvesti unutar carinske teritorije EU (EU, 2020). Prilikom uvoza slobodne zone služe za skladištenje proizvoda koji ne vode porijeklo iz EU sve dok ne budu u režimu slobodnog protoka (Bost, 2019). Takođe, nisu potrebne uvozne deklaracije dok su proizvodi uskladišteni u slobodnim zonama. Uvozne i izvozne deklaracije jedino su potrebne kada dobra napuštaju teritoriju zone. Prema tome, slobodne zone koriste se kao servis za olakšavanje trgovinskih procedura na način da se odobravaju određene carinske formalnosti.

Na osnovu prethodno navedenog, može se zaključiti da slobodne zone predstavljaju geografski određenu teritoriju unutar nacionalnih granica zemlje, gdje su pravila poslovanja drugačija u odnosu na ostatak zemlje i u kojoj postoje određeni benefiti, prije svega, u pogledu carinske i poreske politike, administrativnih procedura, infrastrukture i legislativnog okvira. To u stvari podrazumijeva da su glavna obilježja slobodnih zona sljedeća:

- geografski ograničena područja,
- postojanje benefita za investitore,
- olakšice u pogledu carina, poreza, administrativnih procedura,
- bescarinsko područje (Akinci & Crittle, 2008; Zeng, 2016; OECD, 2018).

¹ Postoje i prekogranične slobodne zone čija je svrha olakšavanje trgovine između dvije zemlje, kao što je *Kaesong Industrial Complex* slobodna zona između Sjeverne i Južne Koreje (COMCEC, 2017).

Navedena pravila poslovanja koja su različita u odnosu na ostatak zemlje odnose se na:

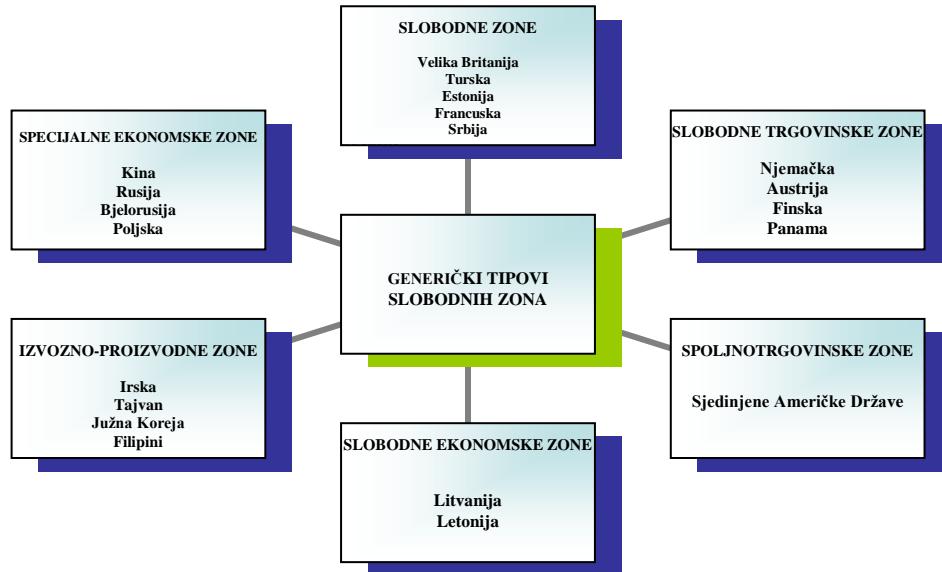
- investicione uslove, uključujući obezbjeđenje zemljišta i fleksibilne zakupe i opcije kupovine;
- međunarodnu trgovinu i uslove, odnosno pristup uvezenim proizvodnim inputima oslobođenim od carina i poreza;
- oporezivanje, uključujući oslobađanje od korporativnih poreza, poreza na dodanu vrijednost i doprinosa za radnike;
- regulatorni okvir, odnosno efikasan proces osnivanja kompanije, licenciranja i poslovanja, uključujući i kreiranje *one-stop-shop*² sistema registracije (COMCEC 2017, str. 7).

Rezultat pravila poslovanja koja su različita u odnosu na ostatak zemlje reflektuje se, prije svega, u stvaranju pretpostavki da su slobodne zone korisnije u stvaranju dodane vrijednosti iz investicija privatnog sektora, kao i efikasnijim administrativnim okvirom u odnosu na teritoriju izvan zone. Generički termin slobodna zona sadrži različitu tipologiju. Postoji veliki broj različitih naziva koji se odnose na isti ili u najvećoj mjeri sličan termin. Tako je analiza Međunarodne organizacije rada, kako navodi Long (Long, 1986), identifikovala 19 različitih naziva zona, Meng (Meng, 2005) je identifikovao 66 varijanti termina koji su poznati kao slobodna zone, zatim Marandu, Mburu i Amanze (Marandu, Mburu, & Amanze, 2017) identifikovali su 51 varijantu zona, a Bost (Bost, 2019) na osnovu podataka iz 160 zemalja identifikovao je 82 različita termina zona. I pored činjenice da su mnogi ekonomisti i institucije definisali termin slobodnih zona, još uvijek nije postignut konsenzus u vezi sa unifikovanim nazivom (Schweinberger, 2003). Sličnog mišljenja u vezi sa preciznom klasifikacijom u akademskoj literaturi su i Ferol i Kveka (Farole & Kweka, 2011), a Ferol (Farole, 2011) smatra da su razlozi posljedica nekoliko faktora.

Hazakis i Bost (Hazakis, 2014; Bost, 2019) naveli su tri razloga za različitu upotrebu termina slobodnih zona. Prvi razlog odnosi se na nedostatak znanja u vezi sa terminologijom od strane različitih zemalja u kojima funkcionišu zone. Drugi se odnosi na želju određenih zemalja da se diferenciraju od konkurenčije, odnosno da koriste termine koji tačnije reflektuju njihove lokalne prilike. Treći razlog predstavlja aspiraciju određenih zemalja da koristeći naziv

² Sistem registracije kompanija i odobravanja svih dozvola za rad na jednom mjestu, u kratkom vremenskom periodu.

prezentuju zone na moderniji način (koriteći prednosti „mode“ u vezi sa razvojem različitih formi tehnoloških i naučnih parkova), kao i da se izbjegne „loša reputacija“ slobodnih zona iz 1970-ih i 1980-ih godina. Ferol (Farole, 2011) je markirao još jedan razlog, a odnosi se na razlike koje su nastale kao posljedica višestrukih prevoda termina slobodna zona.

Slika 1 - Generički tipovi slobodnih zona

Izvor: Autor na osnovu Chen (1995), Meng (2005), Akinci & Crittle (2008), Demirelişçi (2018).

Poslije dubljeg istraživanja termina i razlika u definicijama različitih tipova zona, zaključeno je da su svi termini zamjenjivi, odnosno da se mogu koristiti različiti termini koji *de facto* predstavljaju isti ili skoro identičan tip zone, uz minimalne varijacije funkcija zone. Odnosno, „zone dijele istu definiciju, ali se koriste različitim imenima, usvajanjem naziva od strane vlada zemalja“ (Demirelişçi, 2018, str. 11). Međutim, i pored navedenih razlika i različite upotrebe termina, sva relevantna istraživanja i autori (Shadikhodjaev, 2011; Cheesman, 2012; Zeng, 2015; Bendell, Miller, Weber, & Zhan, 2015; Zeng, 2016; OECD, 2017; Marandu et al., 2017; OECD, 2018; Demirelişçi, 2018; Bost, 2019; UNCTAD, 2019) smatraju da generički pojam zone nije unifikovan i da se kao sinonimi mogu koristiti različiti termini (slobodne zone, slobodne trgovinske zone, slobodne ekonomski zone, specijalne ekonomski zone), a da se time neće pogriješiti prilikom analize teorijskog i praktičnog okvira funkcionisanja zona. Stoga će se u disertaciji koristiti pojam slobodne zone kao *sui generis*, a različiti nazivi i njihove karakteristike biće detaljno objašnjeni. Uvidom u teorijski aspekt i mehanizam funkcionisanja zona različitih

termina pokazaće se da su različito korišćeni termini razmjenjivi i da se koriste za iste ili slične zone sa istim ili sličnim mehanizmom funkcionisanja.

1.2. Teorijski i analitički okvir slobodnih zona

1.2.1. Teorija slobodnih zona

Literatura koja izučava slobodne zone može se podijeliti u dvije grupe. Prva, kako je Čismen (Cheesman, 2012) naziva „teorija zone“ obuhvata teorijske procjene mehanizama i načina funkcionisanja slobodnih zona, kao i identifikovanje bitnih veza i procesa u radu zona. Druga grupa, odnosno „analiza zona“, koja ima ulogu da „generiše objektivne procjene funkcionalnosti zone koristeći različite metode analize“ (Cheesman, 2012, str. 21). Obje grupe bazirane su na *cost-benefit* analizi u pogledu poreza, carina, izvoznih prihoda, administrativnog okvira i infrastrukturnih troškova. Kako bi se dodatno pojasnile navedene grupe, napravljena je distinkcija na način da se prva grupa odnosi na analitičke postupke kojima se nastoji na precizniji način objasniti i shvatiti modeli zona, dok druga grupa primjenjuje određeni model zone kako bi se dobili rezultati o efikasnosti određenih modela zona.

Karakteristika teorije slobodnih zona je permanentni zaostatak u odnosu na modele slobodnih zona koje funkcionišu na globalnom nivou i neslaganje u pogledu teorijskog okvira (Johansson, 1994). Teorijski okvir funkcionisanja zona počeo se razvijati, ako se izuzmu istraživanja Hamande (Hamanda, 1974), 1980-ih i 1990-ih godina, mnogo poslije osnivanja prvih zona. Prve analize karakteristika i performansi slobodnih zona bazirale su se na procjenama preko statičkih modela u okviru modela međunarodne trgovine. Duži vremenski period Hekšer-Olinov model (Krugman & Obstfeld, 2009) bio je pokretački okvir za mjerjenje funkcionisanja zona (Jayanthakumaran, 2003; Meng, 2005). Međutim, uzimajući u obzir karakteristike i okvir funkcionisanja slobodnih zona, navedeni način analize zona nije bio pogrešan. Pošto je koncept zona zasnovan na nepostojanju trgovinskih barijera, moguće je funkcionisanje i evaluaciju zona analizirati, mjeriti primjenom dominantnih metodoloških okvira i trgovinskih teorija, kao što se radi i u sadašnjem periodu. Nedostatak jedinstvene teorije slobodnih zona negativno je uticalo na sposobnost da se na akademskom nivou i u obrazovnim institucijama razumiju i procijene pozitivni efekti zona. Prvobitne analize slobodnih zona u potpunosti su izostavljale sekundarne, odnosno katalizatorske efekte zona (Johansson, 1994). Nenaglašavanje geografskih karakteristika trgovine i razvoja bio je najvažniji razlog korišćenja postojećih trgovinskih modela u analizi slobodnih zona.

Analiza Grubla (Grubel, 1982) odnosila se na ekonomske i razvojne implikacije različitih tipova zona na zemlju u kojoj funkcionišu. Analiza je, sa jedne strane, pokazala postojanje pozitivnog efekta na ciljane lokalne ekonomske politike, a sa druge strane, na postojanje negativnog uticaja na lokacijski aspekt trgovine i investicija (neoliberalni aspekt koji će preovladati u analizi zona u budućnosti). Koristeći Hekšer-Olinov model, Grubl (Grubel, 1982) je došao do zaključka da deregulacija može rezultovati povećanim aktivnostima na lokalnom nivou i imati djelimično pozitivne i negativne implikacije. Uzimajući u obzir oba zaključka analize, može se, teorijski, tvrditi da je implikacija zona na efekat blagostanja u zemljama u kojima zone egzistiraju neodređen, odnosno može biti pozitivan i negativan, u zavisnosti od modela zona i ključnih elemenata ekonomske politike i ostalih specifičnosti zemalja. Navedena analiza poslužila je u budućnosti kao polazna osnova za identifikaciju bitnih parametara u analizi zona. Najvažniji od njih je sekundarni, odnosno reakcioni efekat za koji je Grubl (Grubel, 1982) smatrao da će i u budućnosti biti aktuelan zbog interakcije sa ekonomskim aktivnostima zemalja u kojima zone funkcionišu. Iako se pokazalo da navedeni sekundarni efekti mogu biti negativni, koncept je postao dominantan u raspravama u vezi sa efektima zona na ekonomski rast i razvoj. Dalja istraživanja išla su u pravcu podjele u grupe određenih elemenata i karakteristika zona, fokusirajući se na određene mehanizme funkcionalnosti zona. Povezanost između funkcionalnosti zona i različitih ekonomskih i razvojnih ciljeva testirana je u velikom broju istraživanja do danas (Hamada, 1974; Warr, 1989; WB, 1992; Chen, 1993; Kaplinsky, 1993; Willmore, 1995; Johansson & Nilsson, 1997; Madani, 1999; Jayanthakumaran, 2003; Monge-Gonzales, Rosales-Tijerino, & Arce-Alpizar, 2005; Farole & Akinci, 2011).

Od sredine 1980-ih godina fokus teorijske analize slobodnih zona išao je u pravcu naglašavanja sekundarnih efekata ili, kako ih je Johanson (Johansson 1994) nazvao, katalizatorskih efekata. To je podrazumijevalo isticanje značaja transfera tehnologije, znanja i vještina i povezanosti zona sa nacionalnim ekonomijama zemalja u kojima zone funkcionišu. Navedeni teorijski pristup dobijao je na značaju u naučnom radu i u obrazovnim institucijama, potencirajući slobodne zone kao katalizatore ekonomskog rasta i razvoja. Od tog trenutka slobodne zone postale su teorijski okvir u funkciji ekonomskog rasta i razvoja. Do tada su slobodne zone predstavljale alternativni teorijski okvir implementacije ekonomske politike zemalja u kojima zone funkcionišu. Katalizatorski efekat slobodnih zona, koji karakteriše integracija i interakcija slobodnih zona sa ekonomijama zemalja u kojima zone funkcionišu, prema mišljenju Čismena (Cheesman, 2012), uključuje i:

- Postojanje *feedbacka* između slobodnih zona i domaćih ekonomija. U zavisnosti od okvira politika razvoja zona, kompanijama koje posluju u zoni može biti dozvoljeno da dio ili cijelokupan assortiman svojih proizvoda stave u promet na domaćem tržištu, kao i da koriste proizvodne inpute, djelimično ili potpuno iz zemlje u kojoj funkcionišu. Na taj način kreira se povezanost ponude i tražnje sa domaćom ekonomijom;
- Postojanje ključnih mehanizama povezanosti, odnosno dvostrukе povratne sprege, u pravcu kreiranja tražnje za proizvodne inpute iz domaće ekonomije i kreiranje ponude proizvodnih inputa za domaće kompanije (Rodriguez-Clare, 1996);
- Razvoj i unapređenje ljudskog kapitala, kako navode Omar i Stovr (Omar & Stoever, 2008), posredstvom mehanizama treninga i pokazivanja, kao i transfer tehnologija.

Kritike slobodnih zona obično su išle u pravcu neuspjeha da generišu sekundarne efekte. Karakteristike slobodnih zona kao izvozno-orientisanih enklava, koje predstavljaju izolovana područja u prostornom i smislu ekomske povezanosti, imale su tendenciju sprečavanja povezanosti, transfera tehnologije i mehanizma ponuda-tražnja, dok sa druge strane doprinose koncentraciji niskoprofilnih radnih mesta i sprečavaju širenje visokoprofilnih radnih mesta u domaćoj ekonomiji (Aggarwal, 2004). U posljednjih nekoliko decenija slobodne zone napustile su princip proizvodno-izvozno-izolovanih područja i postigle su veći stepen integracije i povezanosti sa domaćom ekonomijom. To je rezultovalo povećanjem razvojnog efekta zona u smislu integracije nacionalne ekonomije u rad zona i njihovom značaju u međunarodnom trgovinskom okviru. Teorija zone nastavila je svoj razvoj prateći razvojne efekte zone i ekomske politike zemalja u kojima zone funkcionišu. Većina modernih istraživanja o slobodnim zonama inkorporirala je katalizatorske efekte i moderne politike zona. Novi fokus u istraživanju slobodnih zona povezao je procese strukturne transformacije i razvojne efekte zona u smislu da su zone postale značajan instrument ekomske politike u otklanjanju problema prethodno definisanih razvojnih teorija i politika.

1.2.2. Analitički okvir slobodnih zona

Određene razvojne politike, posebno one vezane za funkcionisanje slobodnih zona, bile su predmet debata i kontroverzi još od 1980-ih godina. Predmet rasprava obuhvatao je sve aspekte razvoja, funkcionisanja i implikacija slobodnih zona, uticaja na ključne ekomske parametre,

kao i uticaj na radno kruženje, polnu strukturu zaposlenih u zonama i životnu sredinu. Prije definisanja analitičkog okvira slobodnih zona i obrazlaganja ključnih učesnika navedenih diskusija, potrebno je naglasiti, uzimajući u obzir značaj podataka u analizi, da postoje dostupne serije agregatnih podataka, ali koje su ograničene u smislu širine i sadržaja. Empirijsko polje istraživanja slobodnih zona često je ograničeno na način da se nesistematski redukuju agregatne vrijednosti podataka vezanih za istraživanja. Većina istraživanja ima problem ograničenosti podataka i deskriptivne literature. Uzimajući u obzir značaj i implikacije slobodnih zona u ekonomskom rastu, postoje četiri zainteresovane strane (stejkholdera) koji imaju značajno učešće u ključnim debatama:

- Ekonomisti i analitičari, koji su razvili analitičke, empirijske, teorijske i preskriptivne okvire;
- Stručnjaci, koji su učestvovali u razvoju slobodnih zona i u skladu sa time imali uticaj na iskustveni aspekt, odnosno funkcionisanje zona u realnom ekonomskom sistemu;
- Poslovna zajednica, koja je pod uticajem slobodnih zona i koja je podržavala ili ograničavala rad zona, u zavisnosti od sopstvenih interesa;
- Aktivisti i nevladine organizacije u područjima zaštite radnih i socijalnih prava, životne sredine, koji su se suprotstavili aktivnostima zona, dokumentovali njihov rad u navedenim aspektima i mobilisali resurse da poboljšaju ili prekinu njihov rad (Farole, 2011, str. 45).

Najvažnije debate predstavljaju karakteristiku prve grupe. Takođe, značajno je apostrofirati i ulogu četvrte grupe, koja učestvuјe sa svojim značajnim kritikama i prijedlozima sa ciljem unapređenja rada zona, kao i druge grupe, koja je inkorporirala principe razvoja i funkcionisanja zona kako bi se modifikovao okvir i način funkcionisanja novih slobodnih zona. Razvoj i evaluacija slobodnih zona stvorili su potrebu za teorijskom i empirijskom analizom funkcionisanja i performansi zona. Teorijski okvir slobodnih zona u prethodnom periodu bio je dosta nejasan i neobjašnjen, obrazovni sistem karakterisale su teškoće u definisanju odgovarajućih modela koji su egzistirali u svijetu. Kao rezultat, analitički okvir slobodnih zona nije sadržavao široko prihvачene zaključke u vezi sa kvantitativnim indikatorima koji su reflektovali funkcionalnost određenog okvira zona. Uzimajući u obzir nejasnoće koje prate navedene diskusije, identifikovaćemo tri analitička okvira slobodnih zona, bez uzimanja učešća u

ocjenjivanju uspješnosti svakog okvira ponaosob. Analiza slobodnih zona dijeli se u tri kategorije:

- teorijska (formalna) analiza,
- *cost-benefit* analiza,
- deskriptivna analiza i studija slučaja (Jayanthakumaran, 2003; Farole, 2011).

Navedene analize su u okviru tri glavna teorijska pristupa u analizi slobodnih zona, i to:

- pristup baziran na trgovini,
- pristup baziran na formalnim *cost-benefit* procjenama,
- pristup baziran na perspektivama endogenog rasta.

Teorijska (formalna) analiza svoj razvoj vezuje za teorije međunarodne trgovine, posebno za varijante Hekšer-Olinovog modela baziranog na procjeni benefita slobodne trgovine, odnosno funkcionisanja slobodnih zona. Rana istraživanja, prije svega Hamande (Hamanda, 1974), bila su pesimistična u vezi sa fundamentalnim postavkama modela i načinom funkcionisanja slobodnih zona. Teorijska analiza vezuje se za neoklasičnu ekonomsku doktrinu i logičke obrasce razmišljanja u tom vremenskom periodu u smislu kritika slobodnih zona kao faktora distorzije trgovine. Neoklasični pristup analize slobodnih zona bazirao se na ispitivanju učešća slobodnih zona u efikasnoj alokaciji resursa (ljudskog, fizičkog i finansijskog kapitala) u nacionalnoj ekonomiji, odnosno ispitivanju da li slobodne zone služe kao katalizator ili distorzivni faktor alokativne efikasnosti preko cjenovnog mehanizma (Farole, 2011).

Analiza Hamande (Hamanda, 1974), koja se smatra kao referentnom neoklasičnom analizom slobodnih zona, postala je osnova kasnijih zaključaka u vezi sa funkcionisanjem slobodnih zona. Ključna implikacija analize je da su benefiti od slobodnih zona ekvivalentni izuzeću od poreskih dažbina i infrastrukturnih troškova. Prema tome, efekti slobodnih zona jednaki su efektu subvencija. Sve dok slobodne zone funkcionišu u režimu navedenih subvencija, uključujući, pored navedenog, i izuzeće od carina, njihov efekat na lokalnom i nacionalnom nivou je pozitivan. Odnosno, on je ekvivalentan navedenim olakšicama od strane zemalja u kojima zone funkcionišu. Kada slobodne zone izgube svoj povlašteni položaj, razlog njihovog funkcionisanja u određenoj zemlji se gubi i one prestaju sa radom. Mnoga kasnija istraživanja (WB, 1992; Kaplinski, 1993; Madani, 1999; Torres, 2007; Farole & Akinci, 2011) potvrdila su

navedenu tezu. U osnovi, argument neoklasične doktrine odnosi se na to da su slobodne zone „najbolja druga“ razvojna opcija. Odnosno, da zone predstavljaju podršku sveobuhvatnim ekonomskim politikama i strategijama ekonomskog razvoja i da zone ne mogu biti efikasnije sredstvo ekonomskog rasta i razvoja od koherentnih tržišnih reformi. Ili pojednostavljeno, da određeni trgovinski ciljevi koji su vezani za funkcionisanje slobodnih zona nemaju veći efekat za nacionalnu ekonomiju zemalja od implementacije strategije ekonomskog rasta i razvoja.

Međutim, neoliberalna analiza i kritički okvir slobodnih zona zasniva se na nemogućnosti prihvatanja činjenice da su slobodne zone, za mnoge nerazvijene i zemlje u razvoju, najbolja prva, a ne druga razvojna opcija, zbog nemogućnosti implementacije širih sveobuhvatnih ekonomskih reformi. Navedene zemlje imaju slab institucionalni i administrativni kapacitet, nerazvijenu pravnu državu i vladavinu prava kao ključne pretpostavke za reforme ekonomskog sistema. Takođe, mnogi neekonomski faktori, iako utiču da određene zemlje prihvate neoklasične liberalne doktrine, usmjeravaju u pravcu ograničene implementacije tržišnih postulata i praksi (Rodrik, 2008). Neoklasični pristup u analizi slobodnih zona gubi svoj uticaj u savremenim globalizacionim tokovima. Razlog tome je razvoj alternativnih analiza i interpretacija efikasnosti funkcionisanja zona. I još važnije, empirijske analize politika i načina funkcionisanja slobodnih zona u mnogim zemljama odbacile su neoklasične postavke temeljene na teorijskim analizama. U prilog tome ide i činjenica da, kako navodi Ferol (Farole, 2011), mnoge neoklasične analize (Rodriguez, 1976; Hamilton & Svensson, 1982; Miyagiwa, 1986; Miyagiwa & Young, 1987; Balasubramanyam, 1988; Ge, 1993; Chaudhuri & Adhikari, 1993; Din, 1994; Devereux & Chen, 1995) nisu koherentne i da imaju različite zaključke u vezi sa implikacijama i efektom slobodnih zona u zemljama u kojima funkcionišu.

Cost-benefit analiza predstavlja dokument koji dopunjuje istraživanja neoklasične analize, ali u smjeru mjerenja uticaja slobodnih zona na „blagostanje“, odnosno na ekonomski rast i razvoj. *Cost-benefit* analiza bazira se na kvantifikaciji ekonomskih tokova između slobodnih zona, zemalja u kojima zone funkcionišu i ostatka svijeta da bi se odredili koristi i troškovi funkcionisanja zona. *Cost-benefit* analiza istražuje i analizira dva problema:

- mjerenje realnog nacionalnog dohotka,
- efikasnost i jednakost pojedinačnih ekonomskih rezultata, uključujući okvir za unapređenje posredstvom različitih instrumenata ekonomске politike (Lal, 1983, str. 47).

Ključna istraživanja *cost-benefit* analize predstavljaju radovi Vara (Warr, 1989), Jajantakumarana (Jayanthakumaran, 2003) i analiza zemalja Savkta, Vineša i Suraja (Sawcut, Vinesh & Sooraj, 2009). *Cost-benefit* analiza bazirana je na analizi troškova i koristi kvantifikacijom ekonomiske dobiti, infrastrukturnih troškova i troškova održavanja, kao i sekundarnih efekata zona (efekat povezivanja i efekat prelijevanja) koju je uradio Vor (Warr, 1989). Izborom standardnog okvira mjerjenja „blagostanja“ slobodnih zona analizirane su slobodne zone u četiri azijske zemlje: Južnoj Koreji, Indoneziji, Maleziji i Filipinima. Analiza je kvantifikovala povezanost stranih direktnih investicija (u daljem tekstu: SDI), izvoza, fiskalne politike, socijalnih efekata i efekata zaštite životne sredine. Rezultati analize su bili pozitivni za tri zemlje, osim Filipina, gdje su negativni efekti poreskih olakšica i uticaji na socijalno okruženje i životnu sredinu veći od dobiti zemlje od SDI i izvoza. Navedena analiza predstavlja prvu takvog tipa, ali sa ograničenim brojem varijabli koje obuhvataju sekundarne efekte zona. Zbog uskog okvira identifikovanja sekundarnih efekata i korišćene metodologije, analiza je bila predmet kritike u budućem vremenskom periodu, a neki, kao što je Johanson (Johansson, 1994), zamjerali su mu tendenciju da analizira rezultate i efekte slobodnih zona samo sa aspekta statičkih ekonomskih benefita. Zato su se mnoga istraživanja u budućnosti fokusirala na dinamičke efekte slobodnih zona u zemljama (transfer tehnologije, znanja, vještina, menadžerskih praksi, *know-how* i dr.).

Od početka 1990-ih godina dolazi do ekspanzije istraživanja uloge, značaja i uticaja slobodnih zona u okviru teorija međunarodne trgovine. Heterogena teorija nudi nekoliko perspektiva i inkorporira novu teoriju rasta, neoinstitucionalnu i razvojnu teoriju. Po ovoj teoriji, slobodne zone mogu imati značajnu ulogu u privlačenju inostranih kompanija, iz čega proizilazi sposobnost da iniciraju rast izvoza nacionalne ekonomije (Popović i Erić, 2012, str. 666). Razvojna teorija, kako navode Popović i Erić (2012), fokus istraživanja usmjerava u osnovne komparativne slabosti nerazvijenih i zemalja u razvoju, a odnose se na nisku produktivnost faktora rada i kapitala i unutrašnju i spoljnu konkurentnost nacionalne ekonomije. Poboljšanje produktivnosti postiže se efikasnim i dobro koncipiranim institucionalnim okvirom. Industrijski razvijene zemlje imaju efikasne institucionalne mehanizme u smislu pravne države i vladavine prava. Za razliku od razvijenih zemalja, nerazvijene i zemlje u razvoju imaju neizgrađen i neefikasan institucionalni okvir, nerazvijen pravni sistem, gdje ne postoji efektivan i efikasan legislativni okvir u smislu zaštite ugovornih prava, privatnog vlasništva, patenata. Stoga navedene grupe zemalja teže, da bi postigle ekonomski rast i smanjile jaz u odnosu na razvijene

zemlje, izgradnji sistema *ex ante* koji bi stvorio prepostavke za implementaciju ekonomske politike *ex post* kako bi se eliminisale tržišne anomalije i distorzije koje imaju negativno dejstvo na ekonomski rast i razvoj u njima.

Nova teorija rasta ili teorija endogenog rasta inkorporirala je faktore transfera tehnologije i ljudskog kapitala u ocjeni ekonomskog rasta. Takođe, analizirani su i mikroekonomski parametri, kao što su proizvodnja i inovacije. Za razliku od ortodoksnih teorija koje su bazirane na statičkim aspektima ekonomske aktivnosti, teorija endogenog rasta fokusirana je na dinamičke aspekte. Analiza tehnološkog znanja, savremenih praksi, iskustva, organizacionih sposobnosti, kulture, tradicije, odnosno faktora koji značajno utiču na ekonomski rast pokazala je da navedeni faktori nisu imali dominantnu analitičku poziciju u odnosu na neoliberalni koncept. Najveći razlozi predstavljaju nedostatak teorijskog osnova i dostupnosti statističkih podataka, a time i preciznog analitičkog okvira.

Deskriptivna analiza slobodnih zona obuhvata *case study* analize u određenim zemljama ili regionima, fokusirajući se na lokalne (nacionalne) ekonomije i razvojne efekte. Većinu navedenih istraživanja od 1980-ih radile su međunarodne finansijske i nefinansijske institucije. Najznačajnija istraživanja (Warr, 1989; Akinci & Crittle, 2008; Farole, 2010; Farole, 2011; Levein, 2013; ILO, 2014; Sigler, 2014; UNIDO, 2015; WB, 2016; OECD, 2017; WB, 2017a; COMCEC, 2017; ADB, 2018; Brown, 2018; Castilho, Menéndez, & Sztulman, 2018; OECD, 2018; Tam, 2019; UNCTAD, 2019) fokusirala su se na studiju slučaja (engl. *Case study*) određene zemlje i/ili određenog regiona u kojima funkcionišu slobodne zone. Navedena istraživanja predstavljaju značajan okvir za dobijanje bitnih podataka koji nisu dostupni široj javnosti, kao i osnovu za dalja istraživanja. Značaj istraživanja navedenih institucija ogleda se, prvenstveno, u značaju, dostupnosti i obuhvatu podataka korišćenih u analizama koji su često nedostupni istraživačima i ostalim stejkholderima. Drugi značajan aspekt značaja navedenih analiza je u analitičkom pristupu istraživanju i fokusiranju na bitne makroekonomske i dijelom mikroekonomske parametre, kao što su domaće i strane investicije, izvoz, stopa industrijske proizvodnje, zaposlenost i udio domaćih inputa u proizvodnji.

Kritike deskriptivne analize odnose se, prije svega, u diverzifikaciji efekata slobodnih zona i okvira ekonomske politike, pa je na osnovu toga teško izvući zaključke sa širom primjenom. Takođe, istraživanja navedenih institucija, kao i nacionalnih vlada, nisu pouzdan prediktor efikasnosti slobodnih zona zato što je predmet analize uži okvir ekonomskih performansi slobodnih zona. Širi okvir djelovanja zona uključuje i parametre kod kojih je izražen

problem kvantifikacije *explicare*, kao što su transfer tehnologije, *know-how*, efekat povezanosti zona sa nacionalnom ekonomijom i efekat prelijevanja na nacionalnu ekonomiju.

U posljednjih 30 godina značajno se povećao broj i značaj analiza pojedinačnih autora ili grupa autora. Mnoge analize (Kaplinsky, 1993; Romer, 1992; Romer, 1993; Johansson, 1994; Willmore, 1995; Johansson & Nilsson, 1997; Madani, 1999; Radelet, 1999; Jayanthakumaran, 2003; Monge-González, Rosales-Tijerino, & Arce-Alpízar, 2005; Tyler & Negrete, 2009; Wang, 2013, Ciżkowicz-Pękała, Pękała, & Rzońca, 2017), kao i analize drugih autora, koji će biti obrazloženi, obuhvatili su teorijski okvir mehanizma slobodnih zona.

Pristup baziran na trgovini (trgovinsko-orientisan pristup) ima korijene, kako je ranije naglašeno, u teoriji međunarodne trgovine. Rana otkrića, prvenstveno u analizi Hamande (Hamanda, 1974), u vezi sa negativnim implikacijama i fundamentalnim principima funkcionisanja slobodnih zona služila su kao osnova za navedeni pristup. Osnova pristupa baziranog na trgovini odnosi se na identifikaciju distorzivne ekonomske politike, koja se implementuje sa ciljem nивелисања или откланjanja negativnih efekata prethodno implementovane ekonomske politike. Smanjene trgovinske, carinske i poreske barijere, infrastrukturne, administrativne i druge olakšice kompenzuju negativne efekte uvoznih restrikcija i precijenjenog deviznog kursa. Prema ovom pristupu, u uslovima slobodnog tržišta, liberalizacije i deregulacije finansijskih i trgovinskih barijera, slobodne zone gube svrhu svog postojanja i ne postoji potreba za ovim instrumentom ekonomske politike. To znači da slobodne zone mogu biti najbolji drugi instrument ekonomske politike u postizanju ekonomskog rasta. Primaran fokus je na sveobuhvatnim mjerama ekonomske politike, a zone su samo podrška u realizaciji ciljeva, u smislu inkvizicije u globalne trgovinske, investicione, tehnološke tokove.

Prema navedenom pristupu, slobodne zone imaju svrhu osnivanja samo u uslovima velikih poremećaja u ekonomskom okruženju gdje tržišne distorzije destimulišu izvoz iz zemlje. U drugim slučajevima, uticaj slobodnih zona na ekonomski rast i razvoj je negativan. U neoklasičnim analizama slobodne zone predstavljaju odgovor, odnosno instrument ekonomske politike na navedene distorzije, ne uzimajući u razmatranje pozitivne i negativne implikacije funkcionisanja zona. Za razliku od neoklasične analize, analiza trgovinsko-orientisanog pristupa polazi od prepostavki da, u kontekstu trgovinske liberalizacije, značaj za razvojem slobodnih zona slabi u uslovima kada je domaće trgovinsko okruženje u stabilnom stanju (nepostojanje trgovinskog i proizvodnog debalansa).

Cost-benefit procjene, odnosno analize kvantifikuju uticaj slobodnih zona na ekonomski rast i razvoj, u studiji slučaja određene zemlje ili regiona. Analiza Spinenegera (Spinanger, 1984) ocijenila je statičke i dinamičke benefite, odnosno uticaje slobodnih zona na ekonomski rast i razvoj. Analizom navedenih parametara, u studiji slučaja zemalja Jugoistočne Azije (Singapura, Tajvana [Kina], Filipina i Malezije) zaključeno je da slobodne zone imaju pozitivan uticaj na ekonomski rast i razvoj (statički i dinamički benefiti), ali sa različitom jačinom uticaja.

Var (Warr, 1989) je u studiji slučaja tri zemlje (Filipini, Malezija i Indonezija) razvio generalni *cost-benefit* okvir baziran na „modelu enklava“. Slobodna zona u ovom slučaju predstavlja enklavu zato što je izdvojena iz domaće ekonomije i njenih trgovinskih i investicionih ograničenja dok je, sa druge strane, integrisana u globalne ekonomske tokove primjenom liberalizovanih trgovinskih i investicionih mjera. Model sadrži finansijske i ekonomske tokove koji su značajni za domaću ekonomiju i isključuje one nebitne. Prema modelu, relevantni tokovi su samo oni između slobodne zone i domaće ekonomije, dok je internacionalni kontekst tokova (između zone i međunarodnih tržišta) isključen kao irelevantan. Uvoz opreme, sirovina, repromaterijala, tehnologije takođe je isključen iz modela. Vrijednost proizvedenih proizvoda i usluga i njihov izvoz značajan je jedino sa aspekta dodane vrijednosti koja je zadržana na lokalnom nivou. Analiza je došla do rezultata da se najveći benefiti, koji generišu slobodne zone, odnose na devizne prilive i smanjenje nezaposlenosti u targetiranim zemljama. Poreski prihodi od slobodnih zona su niski, dok su, sa druge strane, troškovi razvoja i upravljački i administrativni troškovi slobodnih zona visoki. Ključna implikacija navedene analize je da slobodne zone obezbjeđuju ograničene koristi za zemlju u kojoj funkcionišu. Takođe, slobodne zone ne predstavljaju razvojni instrument ekonomske politike i njihova jedina vrijednost je značajan uticaj na tržište rada u smislu smanjenja nezaposlenosti, i to samo u fazama ekonomskog rasta kada zemlje prelaze iz grupe nerazvijenih u grupu zemalja u razvoju.

Jajantakumaranova (Jayanthakumaran, 2003) *cost-benefit* analiza, koristeći „enklavski model“ za slobodne zone u Šri Lanki, Maleziji, Južnoj Koreji, Kini i Indoneziji, pokazala je da postoje značajne koristi od slobodnih zona u navedenim zemljama na tržištu rada i u poreskim prihodima, a da su se koristi smanjivale u generisanju deviznih prihoda, kupovini domaćih sirovina, domaće kapitalne opreme i korišćenju električne energije. Ključna implikacija analiza pokazuje postojanje statistički značajne povezanosti između broja slobodnih zona u navedenim

zemljama i Sporazuma o tekstu i odjeći (engl. *Multi Fibre Arrangement-MFA*)³ i da bi postepeno ukidanje navedenog sporazuma i garantovanog pristupa tržištu moglo imati negativne implikacije na postojeće i razvoj novih slobodnih zona u targetiranim zemljama.

U svojoj analizi Madani (Madani, 1999) je sumirala iskustva, probleme i ocjene uspješnosti slobodnih zona, kao podršku definisanju politika i smjernica za uspješan okvir slobodnih zona. Analiza je pokazala da zone ne predstavljaju primaran instrument razvojne politike, ali da mogu imati dugoročne efekte u ekonomskom rastu i razvoju pod prepostavkom izbora odgovarajućeg okvira zona, kvalitetnog rukovođenja, usklađenosti rada zona sa pravilima Svjetske trgovinske organizacije (u daljem tekstu: STO) i korišćenja zona kao integralnog faktora u reformama i liberalizaciji tržišta. Takođe, preporuka analize je da se zone ne koriste kao razvojni instrument prilikom sprovođenja makroekonomskih reformi kako bi se omogućila veća diskrecija i sloboda odlučivanja nosilaca ekonomske politike.

Za razliku od trgovinsko-orientisanog pristupa, pristup endogenog rasta bazira se, primarno, na deskriptivnoj analizi, a formalni analitički okvir zastavljen je u manjoj mjeri i u kasnijim fazama analize. Pristup baziran na endogenom rastu u fokus stavlja parametre ekonomskog rasta i razvoja koji se teško mogu kvantifikovati, a predstavljaju najznačajnije komponente uspješnosti slobodnih zona u zemljama gdje funkcionišu. To se, prije svega, odnosi na tehničko-tehnološki progres i razvoj i unapređenje znanja, vještina, menadžerskih praksi i *know-how*. Razlog za isticanje i značajnu ulogu navedenog pristupa u teorijskom i analitičkom okviru slobodnih zona je u činjenici da su rezultati analiza pristupa bazirani na trgovini sa svojim analitičkim okvirom u velikoj mjeri dali netačne zaključke u vezi sa krucijalnim pitanjima uloge, načina funkcionisanja i uticaja slobodnih zona na ekonomski rast, prvenstveno nerazvijenih i zemalja u razvoju. Analizirajući „stanje na terenu“, u vremenskom okviru, od kraja 1980-ih godina, jasno je da je navedeni pristup pogriješio u projekcijama budućnosti slobodnih zona na globalnom nivou. Rapidan rast broja slobodnih zona, još od polovine 1990-ih godina, u okvirima pravila STO statistički značajna povezanost i uticaj slobodnih zona na ekonomski rast baziran na rastu izvoza i „ekonomski uspjeh nekoliko najmanje razvijenih zemalja, analizirajući razvoj slobodnih zona kao centralnu komponentu njihovih strategija rasta i razvoja“ (Farole,

³ *Multi Fibre Arrangement - MFA* predstavlja je međunarodni trgovinski sporazum o tekstu i odjeći. Sporazum, bilateralnog karaktera, određivao je kvote odjeće i tekstila koje su se mogle izvoziti iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje. Sporazum je bio na snazi u periodu 1974-2004. godine, a od 2005. godine integriran je u ostala GATT pravila STO-a (WTO, 2020c).

2011, str. 50), predstavljaju činjenice, u suprotnosti sa predviđanjima pristupa baziranog na trgovini.

Analize slobodnih zona, koje je izvršio Romer (Romer, 1992) i Romer (Romer, 1993), urađene su u širem teorijskom kontekstu, ispitujući implikacije slobodnih zona na ekonomski rast i razvoj. Analize predstavljaju dio nove teorije rasta, koje se bave ulogom i uticajem slobodnih zona u prevazilaženju „jaza u idejama“ u zemljama u razvoju. *Case study* analiza Mauricijusa pokazala je da slobodne zone stvaraju okruženje i poslovnu klimu gdje multinacionalne kompanije (u daljem tekstu: MNK), kao vlasnici ideja investiraju i implementiraju nove ideje u procesu proizvodnje i marketinga. Rezultati analiza potvrđuju postojanje statistički značajne veze između MNK i makroekonomске stabilnosti u zemljama u razvoju. Tako je Mauricijus imao fluktuacije stope ekonomskog rasta zbog visoke osjetljivosti toka novih ideja na ukupno ekonomsko okruženje i politike subvencionisanja.

Sličnu analizu uradio je i Johanson (Johansson, 1994) u studiji slučaja iste zemlje, polazeći od pretpostavke da je uspjeh slobodnih zona u Mauricijusu rezultat simbioze inostranih tehničkih i marketinških znanja i iskustava i viška dostupnog kapitala u zemlji. Zaključci analize odnose se na postojanje značajnog uticaja slobodnih zona u izvozno-orientisanim sektorima, ulozi slobodnih zona u unapređenju znanja i vještina radne snage, što je naročito značajno u zemljama sa niskim dohotkom i podsticajima u trgovinskim reformama na dugi rok zbog pozitivnih iskustava azijskih zemalja sa privlačenjem investicija i rastom obima trgovinske razmjene. Radlet (Radelet, 1999) je analizirao ulogu slobodnih zona i definisanih izvoznih strategija u ekonomskom rastu baziranom na izvozu u zemljama u razvoju. Istražujući ulogu izvoznih strategija zemalja Centralne i Južne Amerike, Azije i Afrike, došlo se do zaključka da navedene strategije predstavljaju integralnu i koherentnu cjelinu razvojnih strategija zemalja koje su imali ekonomski rast. Uloga izvoznih strategija je da budu instrument ekonomskog rasta, odnosno da otklone probleme loše trgovinske politike, nepostojanja pravne države i vladavine prava i infrastrukturnih i administrativnih slabosti. Novija istraživanja endogenog rasta, u koju spada analiza Koliera i Pejdža (Collier & Page, 2009), bavila su se pitanjem uloge slobodnih zona kao značajnog instrumenta industrijske politike, posebno u zemljama Afrike. Analiza je pokazala da, u uslovima razvijene infrastrukture i poboljšanog investicionog okruženja, slobodne zone mogu stvoriti pretpostavke da zemlje efikasno premoste prve faze ekonomskog rasta (prelazak iz grupe nerazvijenih u grupu zemalja u razvoju) i ostvare ekonomiju obima.

Drugi aspekt pristupa endogenog rasta odnosi se na teorijsku analizu katalizatorskih efekata slobodnih zona. Za razliku od deskriptivne analize, teorijski pristup formalizuje ulogu i implikacije slobodnih zona u testiranim zemljama koje su predmet analize. Ge (Ge, 1993) je u svojoj analizi razvio model dinamičkog uticaja slobodnih zona na ekonomski rast. U modelu se analizirala povezanost domaćih kompanija koje su koristile zastarjelu tehnologiju i MNK iz slobodnih zona. Analiza je pokazala da dobro koncipiran okvir funkcijonisanja slobodnih zona stvara pretpostavke za povezanost između domaćih i MNK. Opšti zaključci analize odnose se na postojanje pozitivnih tehnoloških eksternalija, odnosno statistički značajnog uticaja MNK na funkcijonisanje domaćih kompanija. Zbog toga slobodne zone ne trebaju funkcijonisati kao model enklavskog tipa, već da budu otvorene za participiranje i domaćih kompanija u radu zona i potpuno integrisane u domaće ekonomске tokove. Transfer tehnologije treba da bude omogućen u potpunosti kako bi se unaprijedila razmjena i *know-how* između domaćih i inostranih kompanija u slobodnoj zoni, kao i između domaće ekonomije i slobodne zone. Pod pretpostavkom ispunjenosti navedenih uslova, stvaraju se uslovi da se zemlje sa niskim nivoom industrijskog razvoja uključe u međunarodne ekonomске tokove i postanu konkurentne, u određenoj mjeri, zemljama sa višim stepenom tehnološkog razvoja. Takođe, slobodne zone treba da kreiraju uslove za priliv investicija MNK, a time i transfera znanja, vještina i dobrih praksi, da bi time bile instrument strategije trgovinskog otvaranja i liberalizacije.

Jedan od prvih pokušaja teorijske analize, kako bi se formalizovao model katalizatorskog uticaja i uloge slobodnih zona u ekonomskom rastu, izvršili su Johanson i Nilson (Johansson & Nilsson, 1997). U analizi je korišćen gravitacioni model, testirajući uticaj slobodnih zona, odnosno izvozne ponude domaćih proizvođača na primjeru 14 zemalja u razvoju u kojima gravitira približno 95% ukupne radne snage (u periodu analize) u zonama na globalnom nivou u vremenskom periodu 1980-1992. godine. Rezultati analize pokazali su postojanje trostrukog efekta slobodnih zona na targetirane zemlje. U prvoj grupi nalaze se zemlje u kojima slobodne zone imaju statistički značajan uticaj na izvoz. Drugu grupu čine zemlje sa manjim uticajem slobodnih zona na izvoz, a u trećoj grupi nalaze se zemlje u kojima je uticaj slobodnih zona u izvozu statistički irelevantan. Drugi značajan zaključak analize je da izvoz iz zona statistički premašuje izvoz ostatka zemlje, i to posebno u prvoj grupi. To, u stvari, predstavlja katalizatorski efekat slobodnih zona.

Iako je, još od 1980-ih do danas, veliki broj istraživanja obuhvatio teorijske postavke i analitički okvir slobodnih zona, određena pitanja i dalje ostaju predmet diskusija i sporenja. To se

prije svega odnosi na analitički okvir istraživanja slobodnih zona, njihove uloge, performansi i uticaja na ekonomski rast na lokalnom, regionalnom, nacionalnom nivou i u globalnom kontekstu. Naime, iako su do sada izvršene mnoge analitičke i komparativne analize na malom uzorku, koje su se fokusirale na karakteristike i ulogu određene slobodne jedne zemlje, još uvijek je prisutan nedostatak istraživanja koji uključuje analizu više zona unutar zemlje i prekogranični aspekt funkcionalnosti zona. Navedeni nedostatak naročito je izražen u slobodnim zonama najmanje razvijenih zemalja u Africi, dok je najviše istraživanja sprovedeno u zemljama Istočne Azije, gdje su slobodne zone bile značajan faktor industrijalizacije, trgovinske politike i sveobuhvatnog i održivog ekonomskog rasta i razvoja (Farole, 2011).

Istražujući dostupnu literaturu, koja se prije svega odnosi na naučne i stručne publikacije, zaključeno je da kvalitet, kvantitet i dostupnost podataka i broj istraživanja zavise od uspješnosti implementacije okvira slobodnih zona u određenim zemljama. Postoji značajna korelacija između uspješnosti programa slobodnih zona i kvaliteta dostupnih statističkih pokazatelja i *vice versa*, a samim tim i kvantitetom istraživanja. Takođe, postoji još jedno značajno pitanje koje nije u potpunosti istraženo, a odnosi se na statičke i dinamičke rezultate, odnosno benefite slobodnih zona i njihovu međusobnu povezanost. Većina istraživanja odnosi se na formalnu analizu performansi i uticaja okvira slobodnih zona u kontekstu statičkih rezultata: stranih i domaćih investicija, direktnе i indirektnе zaposlenosti, trgovinskog bilansa, industrijske proizvodnje, uticaja kroz mehanizam poreza i carina i ostalih kratkoročnih mehanizama.

Sa druge strane, postoji veliki broj deskriptivnih analiza, posebno u zemljama gdje je okvir zona uspješno implementovan i koji se odnosi na opisivanje sveobuhvatnih strukturnih promjena nacionalnih ekonomija na koje su slobodne zone, u velikoj mjeri, imale uticaj. Stoga postoji potreba za većim fokusiranjem na dinamički aspekt uticaja slobodnih zona u zemljama i na globalnom nivou, veći stepen povezanosti statičkih i dinamičkih rezultata zona, kao i politika i praksi u zonama. Navedena istraživanja predstavljaju analizu najvažnijih faktora, od kojih, u stvari, zavisi uspješnost okvira slobodnih zona, kao i benefita (inkluzivan i održiv ekonomski rast) koje domaća ekonomija ima od slobodnih zona. Savremene tendencije u ekonomskoj nauci, koje nameću potrebu modeliranja i kvantitativnih izračuna ekonomskih pojava, stvaraju problem istraživanja dinamičkih rezultata.

Dinamički rezultati se, prije svega, odnose na parametre za koje postoje problemi kvantifikovanja, a dodatni problem predstavlja nedostupnost statističkih pokazatelja. Stoga istraživači izbjegavaju dinamičke analize koje je teško realizovati i nisu u skladu sa „modernim

analitičkim pristupom“ u ekonomskoj nauci. Dinamički rezultati slobodnih zona predstavljaju *nervus rerum* okvira politika i mehanizma funkcionisanja zona i značajniji su pokazatelji benefita koje domaća ekonomija ima od slobodnih zona. Navedeno implicira da dinamička analiza predstavlja analizu realnih pokazatelja uspješnosti slobodnih zona, te joj se mora dati prioritet, iako nije u potpunosti zasnovana na ekonometrijskim modelima koji čine osnovu u statičkoj analizi.

1.3. Karakteristike slobodnih zona

Slobodne zone, kao što je prethodno navedeno, predstavljaju geografski ograničeno područje na teritoriji određene zemlje u kojoj važi princip *ex-teritorijalnosti* u pogledu carinskih i poreskih propisa. Pored navedenog, postoje i druge „subvencije“ koje se odnose na izgradnju potrebne infrastrukture za rad zona, tržište rada i administrativnu podršku. Rad slobodnih zona direktno je povezan sa, prije svega, carinskim procedurama. U odnosu na carinske procedure, karakteristike slobodnih zona bazirane su na konceptu „carinskih skladišta“, „procesa unutrašnje obrade“ i karakteristika jedinstvene za slobodne zone u okviru Aneksa D RKK (Omi, 2019). Da bi se objasnile karakteristike bazirane na carinskim procedurama, korišćena je nomenklatura carinskog skladišta.

Prema ovom konceptu, uvozne carine i indirektni porezi na proizvode koji su uvezeni u zonu se ne naplaćuju sve dok su u slobodnoj zoni. Takođe, prilikom izvoza proizvoda izvan carinske jurisdikcije zemlje, odnosno u inostranstvo ne naplaćuju se navedene carinske i poreske dažbine. Jedino u slučaju da se proizvodi stavljuju u promet u slobodnoj zoni ili na domaćem tržištu postoji obaveza plaćanja carinskih i poreskih dažbina. Koncept „unutrašnje obrade“ odnosi se na izuzeće od plaćanja uvoznih carina i indirektnih poreza za sve proizvode koji su transportovani u zonu iz zemlje ili inostranstva, a koji se koriste za specifične procese prerade/obrade i buduće izvoze prerađenih/obrađenih proizvoda u inostranstvo (Tabela 1). Navedene karakteristike slobodnih zona služe za preciznije dekomponovanje definicije i jasnije objašnjenje načina funkcionisanja slobodnih zona.

Prema tome, karakteristike slobodnih zona reflektuju se u poreskoj i carinskoj liberalizaciji i preferencijalnom tretmanu u pogledu uvoza i izvoza u zone, kao i u pogledu lokacijskih uslova. Poreske i carinske olakšice, prilagodljivo radno zakonodavstvo, pored odgovarajućeg tržišta rada i mobilnosti radne snage, predstavljaju fundamentalnu osnovu na kojoj se zasniva okvir slobodnih zona. Lokacijski uslovi, odnosno postojanje odgovarajuće saobraćajne

infrastrukture (blizina regionalnih, magistralnih puteva i auto-puta, aerodroma, riječnih i morskih luka), kao i komunalna infrastruktura, predstavljaju drugi fundamentalni stub okvira slobodnih zona. Ukoliko su ispunjene navedene prepostavke, stvaraju se uslovi za realizaciju ciljeva zbog kojih se zone osnivaju. Ciljevi osnivanja zona mogu se podijeliti u dvije grupe s obzirom na ugovorne strane. Primarni cilj sa aspekta kompanija koje posluju u zoni je maksimizacija profita, odnosno implementacija proizvodnog procesa po nižim troškovima u odnosu na konkureniju. Prednost kompanijama koje posluju u zoni pruža navedeni „subvencionisani“ tretman.

Tabela 1 - Karakteristike slobodnih zona

Karakteristike slobodnih zona	Objašnjenje karakteristika
Karakteristike „Carinskog skladišta“ u skladu sa Aneksom D, Poglavlje 1 RKK	<ul style="list-style-type: none"> Uvezeni proizvodi oslobođeni su uvoznih carina i indirektnih poreza dok se nalaze na teritoriji slobodne zone;
Karakteristike „Unutrašnje obrade“ u skladu sa Aneksom F RKK	<ul style="list-style-type: none"> Proizvodi koji se nalaze u slobodnoj zoni, a imaju inostrano porijeklo ili iz zemlje domaćina i služe za proizvodni proces, oslobođeni su uvoznih carina i indirektnih poreza;
Karakteristike slobodnih zona u skladu sa Aneksom D, Poglavlje 2 RKK	<ul style="list-style-type: none"> Proizvodi u zoni tretiraju se kao proizvodi izvan carinskog područja samo u aspektu carina/poreza. Izuzeće iz carinskog i poreskog režima koristi se u slobodnoj zoni (Standard 8); <ul style="list-style-type: none"> - Ulazak proizvoda u slobodnu zonu sa domaćeg tržišta smatra se kao izvoz u pogledu carinskog i poreskog režima; - Namjera izvoza ne smatra se kao preduслов za izuzeće od carinskih i poreskih dažbina; - U slobodnoj zoni su dozvoljeni procesi proizvodnje i obrade/prerade; - Materijali i kapitalna dobra koja se koriste u slobodnoj zoni nalaze se izvan carinskog i poreskog režima; - Neograničen vremenski period koji proizvodi mogu da ostanu u slobodnoj zoni;
Drugi značajni benefiti (koji nisu direktno povezani sa carinskim procedurama/ kontrolama)	<ul style="list-style-type: none"> Izuzeće od direktnih poreza (porez na dobit, porez na nepokretnosti); Nepostojanje restrikcija u pogledu upotrebe inostrane valute; Nepostojanje restrikcija u pogledu novčanih transfera u inostranstvo; Nepostojanje restrikcija u pogledu korišćenja radne snage iz drugih zemalja.

Izvor: Autor na osnovu Omi (2019).

Prednosti u pogledu infrastrukturnog aspekta, poreskog, carinskog i radnog zakonodavstva ima statistički značajan uticaj na poslovanje kompanija u slobodnim zonama. Njihovi motivi, odnosno ciljevi su zadovoljeni, ali postoji i druga ugovorna strana i njihovi ciljevi, čijim ostvarivanjem bi efekat zona bio inkluzivan i održiv na duži rok. Formiranje slobodnih zona, sa aspekta zemlje u kojoj slobodne zone funkcionišu, ima funkciju ostvarivanja sljedećih ciljeva:

- podrška širim ekonomskim reformskim strategijama,
- nивелисање тенда раста незапослености,
- тестирање примјене нове економске политике,
- привлачење SDI (Madani, 1999; Akinci & Crittle, 2008; Farole & Akinci, 2011; Fuller & Romer, 2012; Zeng, 2016).

Podrška reformskim strategijama podrazumijeva da slobodne zone služe kao jednostavan način za diverzifikaciju izvoza i poboljšanje platnobilansne pozicije nacionalne ekonomije. Na taj način zone služe kao reduktor izvozno-uvoznog debalansa bez implikacija na primjenu zaštitnih barijera. Primjeri zona u Tajvanu i Mauricijusu slijede navedeni cilj (Akinci & Crittle, 2008; Akinci, 2011). Uticaj slobodnih zona na smanjenje rastuće nezaposlenosti posebno je izražen u nerazvijenim i zemljama u razvoju. Zone značajno utiču na smanjenje nezaposlenosti, povećanje stepena obrazovanosti radne snage, produktivnost radnika i stvaranje pozitivne veze između lokalnog, regionalnog i nacionalnog nivoa u zemlji u kojoj funkcionišu. Koncept „eksperimentalnih laboratorijskih okvira“ odnosi se na razvoj i testiranje nove ekonomske politike i legislativnog okvira u zoni prije njihove primjene na nivou zemlje. Razvoj specijalnih ekonomskih zona u Kini predstavlja primjer testiranja novih politika i pristupa ekonomskog rasta i razvoja na geografski ograničenom području (Akinci & Crittle, 2008). Ukoliko se navedene politike i pristupi pokažu uspješnim, onda se primjenjuju na nacionalnom nivou kao integralni dio nacionalne ekonomske strategije. Privlačenje SDI predstavlja jedan od ključnih direktnih benefita za zemlju. Pored SDI, značajnu ulogu u razvoju i funkcionisanju zona imaju i domaće investicije. Ukupne investicije imaju pozitivne makroekonomske efekte na nacionalnu ekonomiju i omogućuju, pored pristupa potrebnom kapitalu, pristup savremenim tehnologijama, znanjima, vještinama i organizacionim aspektima funkcionisanja kompanija u skladu sa globalnim tržišnim zahtjevima.

Ne postoji univerzalna formula u pogledu vremenskog perioda ostvarivanja ciljeva u smislu efikasnog funkcionisanja zona, ali period od 10 do 15 godina predstavlja dovoljan vremenski okvir da se utvrди da li je funkcionisanje zona efikasno i da li postoji uticaj na lokalnom, regionalnom i/ili nacionalnom nivou (Zeng, 2016). Navedeni ciljevi treba da budu povezani sa kvantitativnim mjerama ekonomskog rasta, kao što su ukupan iznos investicija, vrijednost industrijske proizvodnje, vrijednost proizvodnje uslužnog sektora, vrijednost izvoza, stopa zaposlenosti. Takođe, ciljevi treba da budu povezani sa mjerama ekonomske politike i reformskih procesa, u skladu sa inicijalnim okvirom uspostavljanja zona. Kako bi se pratili rezultati i kvantifikovali rezultati rada zona, potrebno je uspostaviti odgovarajući sistem monitoringa i evaluacije. Sistem treba pratiti rad zona i biti korektivan mehanizam ukoliko su potrebna poboljšanja ili prilagođavanja u skladu sa problemima u radu zone i/ili tržišnim uslovima.

Da bi ostvarili navedene ciljeve, slobodne zone koriste određene mehanizme u okviru politike zone. U zavisnosti od specifičnih ciljeva i okruženja, slobodne zone mogu koristiti određene politike na različite načine. Tako, u zavisnosti od cijene proizvodnih inputa na domaćem i međunarodnom tržištu, slobodne zone mogu implementovati mjere zabrane ili stimulisanja uvoza proizvodnih inputa. Na osnovu navedenog, determinisani su osnovni mehanizmi slobodnih zona:

- eksterijalnost,
- geografska ograničenja,
- izuzeće od oporezivanja,
- obezbjeđenje infrastrukture,
- izvozne restrikcije,
- uvozne restrikcije,
- ograničenja vlasništva,
- logistika i administracija (Akinci & Crittle, 2008; Aggarwal, 2010; Cheesman 2012).

Mehanizam eksterijalnosti odnosi se na položaj slobodnih zona kao dijelova teritorija izvan granica jedne zemlje, u određenim aspektima. Ovaj koncept je veoma značajna karakteristika slobodnih zona i važan element razlike između „pravih“ slobodnih zona i preduzetničke zone, poslovne zone, zone revitalizacije i dr. Geografska ograničenja odnose se na determinisanje poslovnih aktivnosti koje će se realizovati u slobodnoj zoni, uzimajući u obzir logistički i administrativni aspekt funkcionalnosti zona. To podrazumijeva da ograničenje slobodnih zona na određeni dio teritorije olakšava isporuku i povećava njenu efikasnost, što je najvažniji aspekt izvozno-orientisanih zona, kao i pojednostavljenju administrativnih procedura. Oslobađanje od poreskih, pored carinskih, obaveza predstavlja jedan od ključnih elemenata okvira slobodnih zona. Kompanije koje posluju u zonama mogu biti oslobođene poreza prilikom uvoza i/ili izvoza robe, kao i proizvodnih inputa. Neke slobodne zone imaju politiku oslobađanja od poreskih obaveza koja je fiksno vezana za određeni period poslije počinjanja poslovnih aktivnosti kompanija u zoni. Uopšteno posmatrajući, mnoge slobodne zone gube značaj ukoliko ne obezbijede poreske olakšice kako bi privukle investitore.

Slobodne zone obezbjeđuju i svu potrebnu infrastrukturu za potencijalne investitore, parcijalno, po principu za jednu novčanu jedinicu uloženu od strane investitora zona takođe

obезбеђује једну новчану јединицу или модел потпуног обезбеђења инфраструктуре од стране слободне зоне (Cheesman 2012). Обезбеђење потребне инфраструктуре не представља есенцијални фактор привлачења компанија у слободну зону. Савремени трендови подразумијевaju да инвеститори заhtijevaju да започну своје пословне активности близу или у склопу постојећих слободних зона на aerodromima ili морским лукама како би максимално snizili трошкове градње уколико се примјенjuje parcijalni princip participacije u инфраструктурnoj izgradnji. Пored navedenog, kvalitet инфраструктуре представља veoma značajan aspekt prilikom osnivanja слободних зона. Такођe, инфраструктурни трошкови могу бити jedan od најvažnijih faktora prilikom izrade studije izvodljivosti слободних зона jer svi инфраструктурни трошкови (drumska, vazdušna, мorska, rječna i komunalna инфраструктура, fabrike u zoni) могу бити veoma visoki i uticati na prihvatanje ili odbacivanje razvoja слободних зона u određenoj земљи.

U većini slučajeva, слободним зонама nametnuto je ограничење извоза proizvoda na домаće tržište. Razlog ограничења представљају negativne implikације на nacionalnu ekonomiju. Ukoliko bi слободне zone извозиле на домаće tržište, то би značajno uticalo на proizvodne трошкове домаće ekonomije и značajno smanjilo koristi koje слободне zone обезбеђују домаћој ekonomiji. Stoga je слободним зонама забранjen извоз на домаće tržište ili им se dozvoljava извоз u ограниченим количинама, uz plaćanje carina i poreza, u складу sa домаћом jurisdikcijom u navedenim oblastима. Kako bi povećale обим proizvodnje i profitне марže, слободне zone stimulišu kompanije koje posluju u зонама da uvoze proizvodne inpute i ostala kapitalna dobra sa меđunarodnih tržišta zbog nižih cijena u odnosu на домаće cijene. Такођe, слободне zone, u određenim slučajevима, dozvoljavaju uvoz proizvodnih inputa i осталих kapitalnih dobara sa домаћег tržišta, kako би на тај начин stimulisali домаћу ekonomiju, preko efekta preljevanja, обезбеђујуći veći stepen inkluzivnosti домаће ekonomije u rad zona.

Okviri слободних зона u mnogim земљама u развоју dozvoljavaju потпуно inostrano vlasništvo u слободним зонама, dok druge земље u развоју ограничавају navedeni udio zahtjevima za većom participacijom домаћih kooperanata, односно kompanija u osnivanju i poslovnim aktivnostima zona. Administracijom слободних зона, која se odnosi na izдавanje potrebnih dozvola, uvozno-izvoznog monitoringa i kontrole i осталих poslovnih aktivnosti, обично se rukovodi sa lokalnog i/или regionalnog nivoa. Слободне zone fokusiraju se na sposobnost racionalizacije i pojednostavljenja poslovnih praksi i procedura kako би bile konkurentne, sa aspekta logističkih performansi, na tržištu sa осталим зонама u vezi sa привлачењем SDI. Efikasan rad слободних зона stvara ekonomске benefite i služi kao važan dio

ekonomskih/industrijskih politika zemalja u razvoju. Glavni ekonomski benefiti slobodnih zona odnose se na:

- razvoj i diverzifikaciju izvoznog sektora,
- uticaj na zaposlenost,
- privlačenje SDI,
- povećanje deviznih priliva,
- transfer tehnologija i industrijsku nadgradnju,
- razvoj vještina i znanja radne snage (Akinci & Crittle, 2008).

Sa druge strane, Vajt, Ferol i Omi (White, 2011; Farole, 2011; Omi, 2019) klasifikovali su ekonomске benefite slobodnih zona u dvije kategorije:

- Direktne ili statičke ekonomске benefite, koji podrazumijevaju uzak okvir funkcionisanja zona, gdje zone služe kao instrumenti trgovinske i investicione politike u smislu uticaja na makroekonomiske parametre. Navedeni benefiti su rezultat dobiti od razmjene i specijalizacije i uključuju povećan obim ukupnih (domaćih i stranih) investicija, rast proizvodnje proizvoda i usluga, rast izvoza, kreiranja dodane vrijednosti, veći uticaj na javne finansije zemlje i zaposlenost;
- Indirektne ili dinamičke ekonomске benefite, koji predstavljaju dugoročne strukturne i razvojne benefite koje obezbjeđuju zone. To se, prije svega, odnosi na transfer i pristup savremenim tehnologijama, menadžerskim znanjima i praksama, *know-how*, ohrabrvanje domaćeg preduzetništva, promociju ekonomskog otvaranja, povećanje trgovinske efikasnosti domaćih kompanija i povećanje produktivnosti radne snage i kapitala.

U posljednjih 30 godina, Ferol (Farole, 2011) smatra da se fokus značajno pomjerio od direktnih na indirektne ekonomске benefite za zemlju u kojoj funkcionišu slobodne zone. Indirektni, dinamički, benefiti čine *nervus rerum* mehanizma funkcionisanja i uticaja slobodnih zona na zemlju u kojoj funkcionišu. Ukoliko postoje navedeni benefiti, onda je uticaj zona na ekonomski rast zemalja sveobuhvatan, odnosno inkluzivan i održiv na dugi rok. Ukoliko je zadovoljen samo kriterijum direktnih benefita, a nacionalna ekonomija domaćina nije

involvirana u rad zona, onda efekat zona nije koherentan i sličan je efektu subvencija (Torres, 2007).

1.4. Tipovi slobodnih zona

Slobodne zone predstavljaju dijelove teritorije koji su ograničeni i u kojima se primjenjuje carinski i poreski režim koji je drugačiji od ostatka teritorije zemlje. Veličina zona predstavlja varijabilnu kategoriju: od nekoliko hektara, što je karakteristično za male zone, pa do nekoliko stotina ili čak hiljada kvadratnih kilometara, kao što je slučaj prekogranične slobodne zone Industrijski kompleks Keison (engl. *Kaesong Industrial Complex*), između Sjeverne i Južne Koreje (COMCEC, 2017). Zone se, prvenstveno, osnivaju u svrhu izvoza proizvoda koji su proizvedeni u njima. Odnosno, izvoza većine proizvoda ili usluga koji se proizvedu u zonama, sa posebnim carinskim režimom koji se odnosi na oslobođanje obaveze plaćanja carina na sirovine i proizvodne inpute u zoni. Na osnovu navedenih opštih karakteristika slobodnih zona i dominantnih poslovnih aktivnosti koji se obavljaju u njima, moguće je klasifikovati dva glavna tipa slobodnih zona:

- slobodne trgovinske zone,
- izvozno-proizvodne zone (Bost, 2019).

Slobodne trgovinske zone su prvi tip slobodnih zona koji se razvio u istoriji. Navedene zone predstavljaju ograničene dijelove teritorije čije karakteristike odgovaraju bescarinskom (engl. *Duty-free*) području gdje se obavljaju poslovi skladištenja, distribucije proizvoda za dalju prodaju, isporuke proizvoda i reeksportni poslovi. Ove zone predstavljaju značajan instrument trgovinskih olakšica na globalnom nivou. Slobodne trgovinske zone locirane su u neposrednoj blizini morskih luka, značajnih aerodroma, saobraćajnih čvorišta (putnih, željezničkih i pomorskih) ili u pograničnom području.

Izvozno-proizvodne zone predstavljaju drugi tip slobodnih zona. Osnovne proizvodne i uslužne aktivnosti koje se obavljaju u navedenim zonama odnose se na poslove proizvodnje odjeće, obuće, sportske opreme i ostalih tekstilnih proizvoda, zatim elektronskih i industrijskih komponenti. Takođe, obavljaju se uslužne aktivnosti koje se mogu pružati bez obzira na geografsku udaljenost (kol centri, proizvodnja digitalnih materijala, finansijske usluge i dr.). Njihova glavna karakteristika je da se svi proizvodi ili usluge koji se proizvedu u zonama izvezu,

u skladu sa precizno definisanim pravilima postavljenim preko investicionih kodova zemlje porijekla. Ukoliko se proizvodi, koji su se proizveli u ovim zonama, izvezu na tržiste zemlje gdje zone posluju, kompanije moraju platiti dažbine koje su ekvivalentne uvoznim carinama. Najpoznatiji primjeri ove vrste slobodnih zona, prema mnogim istraživanjima (Chen, 1995; Farole, 2011; Cheesman, 2012; Marandu et al., 2017; OECD, 2018; Bost, 2019), jesu: Šanon (1959), Kaošiung (1966), Manaus (1967), La Romana (1968), Masan (1970), Bajen Lapes (1972) i Betam (1978). Navedene zone su bile veoma uspješne u privlačenju SDI i domaćih investicija i bile su model širenja koncepta slobodnih industrijskih zona na globalnom nivou. Prema drugoj klasifikaciji, na osnovu prostorne strukture, slobodne zone su podijeljene u dva tipa, i to:

- teritorijalni tip slobodnih zona,
- režimski tip slobodnih zona (Erić, 2018).

Teritorijalni tip slobodnih zona „podrazumijeva specijalno definisan prostor, s infrastrukturom visokog kvaliteta i najedukovаниjim osobljem u određenoj zemlji“ (Erić, 2018, str. 96). Navedeni tip zona je značajniji na globalnom nivou i obezbjeđuje finansijske, administrativne i legislativne subvencije za korisnike zona. Teritorijalni tip slobodnih zona dijeli se na otvoreni i enklavski tip (Tabela 2). Razlika između otvorenog i enklavskog tipa je u stepenu povezanosti rada zone sa nacionalnom ekonomijom zemlje u kojoj zone funkcionišu. Karakteristika otvorenog tipa je odsustvo strogih procedura prostornog ograničenja površine zone i viši stepen povezanosti i integracije sa nacionalnom ekonomijom zemlje domaćina. Sa druge strane, enklavski tip zone predstavlja precizno definisano geografsko područje sa manjim stepenom interakcije i povezanosti sa nacionalnom ekonomijom zemlje domaćina (Popović & Erić, 2014). Specijalne ekonomske zone, kao savremeni, koherentni tip zona, primjenjuju i enklavski i otvoreni tip zona, u zavisnosti od politika i procedura zemalja u kojima navedene zone funkcionišu.

Režimski tip slobodnih zona predstavlja *de facto* slobodni ekonomski režim, a ne slobodnu zonu. Slobodni ekonomski režim podrazumijeva davanje beneficija kompanijama koje posluju u zoni, u skladu sa pravilima i procedurama. Ovaj tip zone karakteriše intenzivna integracija i stvaranje čvrstih veza sa nacionalnom ekonomijom zemlje u kojoj zona funkcioniše, kao i slobodu u odlučivanju i izboru optimalne lokacije za rad zona.

Klasifikaciju, odnosno tipologiju slobodnih zona dodatno usložnjava postojanje specifičnih procedura koje nisu unifikovane i karakteristične su za određenu zemlju. To je naročito karakteristično za slobodne zone jedne (pojedinačne) kompanije (engl. *Single factory EPZ*). Karakteristika navedenih zona je postojanje i rad samo jedne kompanije u okviru slobodne zone. Slobodne zone jedne kompanije predstavljaju „šeme koje obezbeđuju inicijative bez obzira na lokaciju; kompanije ne moraju da se nalaze u određenoj zoni da imaju podsticaje i privilegije“ (Akinci & Crittle, 2008, str. 11). Navedene zone su slične konceptu ograničenog skladišta proizvođača premda imaju širi dijapazon benefita i fleksibilnije kontrole. Iako imaju karakteristike jedne kompanije koja funkcioniše u zoni, slobodne zone jedne kompanije imaju fundamentalne karakteristike i postulate osnivanja i poslovanja koji su slični slobodnim zonama, a to su: ograničenost teritorije, unifikovana administrativna jurisdikcija, posebne subvencije i regulatorni okvir za osnivanje i poslovanje, postojanje podsticaja u pogledu lokacije zone (Akinci & Crittle, 2008).

Tabela 2 - Tipovi slobodnih zona prema prostornoj strukturi

Tip zone	
Režimski tip	<ul style="list-style-type: none"> • Carinske izvozno-orientisane fabrike • Carinska skladišta • Visokotehnološka preduzeća • Bescarinske prodavnice (<i>Duty-free shops</i>)
Enklavski tip:	<ul style="list-style-type: none"> • Izvozno-proizvodne zone (<i>EPZs</i>) • Slobodne trgovinske zone (<i>FTZs</i>) • Specijalne ekonomске zone (<i>SEZs</i>) • Slobodne luke (<i>FP</i>)
Teritorijalni tip	<p>Otvoreni tip:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Slobodne finansijske zone • Slobodne turističke zone • Naučno-tehnološki parkovi (<i>SIPs</i>) • Specijalne ekonomске zone (<i>SEZs</i>)

Izvor: Popović & Erić (2014).

Ciljevi osnivanja ovog tipa zona je izvoz proizvedenih proizvoda. U zonama se obavljuju poslovi proizvodnje i obrade proizvoda koji su namijenjeni inostranom tržištu, nalaze se na mnogim lokacijama unutar jedne zemlje, a najpoznatiji primjeri navedenih zona na globalnom nivou, prema podacima, locirani su u Meksiku, Madagaskaru i Mauricijusu (Akinci & Crittle, 2008). Slobodne zone jedne kompanije su pretežno u privatnom vlasništvu, male su veličine, zapošljavaju mali broj (nekoliko) radnika i imaju relativno nizak udio u izvozu u poređenju sa slobodnim zonama u kojima se nalaze i posluju više kompanija. Pored svega, izuzetno je

komplikovao poređenje ovih zona, u bilo kom kriterijumu, sa ostalim slobodnim zonama u zemlji, gdje se može nalaziti stotine, pa čak i hiljade slobodnih zona jedne kompanije.

Navedene činjenice stvorile su komplikacije prilikom definisanja i brojanja slobodnih zona zato što legislativni okvir zemalja ne pruža mogućnost slobodnim zonama jedne kompanije da se osnuju u formi „slobodne tačke“ (engl. *Free points*). Slobodne tačke ne odnose se na određena područja, sa geografskog i lokacijskog aspekta. Kompanijama u slobodnim tačkama pravni okvir dozvoljava slobodan izbor lokacije u pogledu osnivanja i poslovanja (Bost, 2019). Izbor lokacija je različit, u zavisnosti od poslovne politike i interesa kompanija, i mogu se nalaziti u neposrednoj blizini granice, kao u Meksiku, ležištima sirovina (rude, šumski sortimenti, poljoprivredni proizvodi i dr.), morskim lukama, zbog blizine morske hrane ili manje atraktivnim gradovima koji se nalaze u unutrašnjosti zemlje (Bost, 2019).

Tabela 3 - Tipovi slobodnih zona, opšta klasifikacija

Tip slobodne zone	Ciljevi osnivanja	Površina	Tržište
Slobodne trgovinske zone	Podrška i stimulisanje trgovine	<50 ha	Domaće tržište i reeksport
Tradicijski tip izvozno-proizvodne zone	Proizvodnja namijenjena izvozu	<100 ha	Pretežno izvoz
Hibridni tip izvozno-proizvodne zone	Proizvodnja namijenjena izvozu	<100 ha	Domaće i inostrano tržište
Slobodne luke	Integrirani razvoj	>100 km ²	Domaće, inostrano i tržište zemalja porijekla kompanija
Zone preduzeća Urbane slobodne zone	Urbana revitalizacija	<50 ha	Domaće tržište
Izvozno-proizvodne zone jedne kompanije	Proizvodnja namijenjena izvozu	Predmet definisanja ugovora sa kompanijom	Inostrano tržište
Specijalne zone	Proizvodnja proizvoda i usluga bazirana na savremenim tehnologijama	20-1000 ha	Domaće i inostrano tržište i reeksport

Izvor: Autor na osnovu Akinci & Crittle (2008), Farole (2011), OECD (2017),

Demirelişçi (2018).

Kompanije koje izaberu navedenu opciju poslovanja imaju iste benefite i zahtjeve u vezi sa potrebnim uslovima za osnivanje i poslovanje od strane vlada zemalja u kojima funkcionišu, kao i ostali tipovi slobodnih zona. Tako, slobodne tačke takođe moraju da ispune izvozne kvote industrijskih proizvoda (uobičajeno između 80-100%) nametnute legislativnim okvirom (Bost, 2019). Neke zemlje nude opciju osnivanja samo slobodnih tačaka, kao Madagaskar, gdje ne egzistiraju slobodne zone, dok druge zemlje, kao što su Sjedinjene Američke Države (u daljem tekstu: SAD) i Indija, nude obe opcije, kako bi bile atraktivnije za potencijalne investitore.

Slobodne tačke, iako nisu slobodne zone, nude iste prednosti kao i slobodne zone. Ukoliko bi se slobodne tačke brojale kao slobodne zone jedne kompanije, broj slobodnih zona u svijetu bi bio znatno izmijenjen. Bitno je naglasiti da Meksiko ima 6.181 slobodnu tačku u 2018. godini, koje se nazivaju Makuiladore (špan. *Maquiladoras*), Indija oko 2.000, u 2018. godini, koje se nazivaju izvozno-orientisanim jedinicama (eng. *Export Oriented Units- EOUs*), (Bost, 2019). Sjedinjene Američke Države, pored 191 slobodne zone (koje se uopšteno nazivaju Zone sa svrhom [engl. *Purpose zones*]), imaju oko 400 slobodnih tačaka (podzona- engl. *Subzone*), koje su veoma aktivne i institucionalno povezano preko Nacionalnog udruženja inostranih slobodnih zona (engl. *National Association of Foreign- Trade Zones*), (Bost, 2019, str. 147). Slobodne tačke su zapostavljene od strane međunarodnih institucija iako mogu predstavljati značajno sredstvo za podsticanje izvoza. To je, djelimično, rezultat manje lokacijske (geografske) vidljivosti od slobodnih zona, zatim što su im različite zemlje dale različite nazive (kao npr. kompanije u enklavama, izvozno-orientisane jedinice, kompanije slobodnih zona i dr.) i nekorišćenje generičkog naziva „slobodna tačka“. U budućnosti, slobodne tačke treba da se bolje identifikuju kako bi bile prepoznate od strane nadležnih institucija na nacionalnom i globalnom nivou. Sveobuhvatna tipologija slobodnih zona, u skladu sa generičkim nazivima, determiniše slobodne zone kao krovni termin koji pokriva veći broj zona različitog naziva, ali istog i/ili sličnog načina funkcionisanja (Tabela 3).

Slobodne trgovinske zone (engl. *Free Trade Zones [Commercial Free Zone]*), poznate kao i komercijalne slobodne trgovinske zone, predstavljaju „mala, ograničena područja oslobođena carina, koja nude usluge skladištenja proizvoda za prodaju i drugih usluga podrške izvozno-uvoznim poslovima“ (OECD, 2017, str. 14). Navedene zone nalaze se izvan carinske jurisdikcije određene zemlje, nudeći razne olakšice u poslovanju. Osnovni cilj osnivanja ovog tipa slobodnih zona je podrška trgovinskim aktivnostima, odnosno uvozu proizvoda u zone, kao i izvozu proizvoda iz zona na inostrana ili tržišta zemlje u kojoj zone funkcionišu. Način funkcionisanja zona slobodne trgovine mijenja se tokom vremena. Prvobitno su ove zone bile zamišljene kao način zaobilazeњa strogih trgovinskih barijera u zatvorenim ekonomijama, posebno tokom blokovske podjele svijeta u periodu 1945-1990. godine. Njihova uloga u zatvorenim ekonomijama bila je podrška izvozu, transferu tehnologija i povećanju zaposlenosti. Danas slobodne trgovinske zone prestavljaju instrument podsticanja izvozno-uvoznih poslova, liberalizacije i modernizacije u zemljama u kojima funkcionišu (OECD, 2018). Takođe, primjetan je trend transformacije sa poslovnih aktivnosti zasnovanih na nižim znanjima i

vještinama na poslove sa višim nivoom znanja i vještina. Slobodna trgovinska zona Šangaj (engl. *Shanghai Free Trade Zone*) izabrala je navedeni model prelaska na poslove sa višim nivoom kompetencija, pa je od 2013. fokus svojih aktivnosti stavila u privlačenje poslova osiguranja. Razlog za to bio je ukidanje Sporazuma o tekstilu i naknadnim prelaskom kompanija sa poslova baziranih na ugovorenim kvotama (Bendell et al., 2015). Najpoznatiji primjer slobodne trgovinske zone predstavlja slobodna zona Kolon (engl. *Colon Free Zone*) u Panami (Akinci & Crittle, 2008).

Izvozno-proizvodne zone (engl. *Export Processing Zones*) predstavljaju značajne instrumente za održivi razvoj i ekonomski rast baziran na izvozu. Nalaze se na ograničenom području, od 10 do 100 ha, sastoje se iz industrijskih postrojenja i svrha im je kreiranje posebnog okvira podsticaja za proizvodne i izvozne aktivnosti kojima se nastoje privući izvozno-orientisane kompanije. Investicione i trgovinske aktivnosti u ovim zonama olakšane su u odnosu na ostatak zemlje. Uvoz sirovina i drugih proizvodnih inputa, opreme i tehnologije potrebne za proizvodnju oslobođeni su carinskih dažbina, a proizvodi koji se proizvode u zonama najvećim dijelom se izvoze. Takođe, zone su izuzete iz poreskog sistema zemlje u kojima funkcionišu i imaju uspostavljenu jednu kontakt tačku za pokretanje poslovanja i obezbjeđenje potrebne dokumentacije, poznate kao *one-stop-shop*. Zajednička obilježja izvozno-orientisanih zona su:

- Predstavljaju industrijske zone sa posebnim podsticajima;
- Zone su relativno mali, geografski odvojen dio teritorije neke zemlje, blizu međunarodnih luka ili aerodroma;
- Njihova svrha predstavlja privlačenje izvozno-orientisane industrije, nudeći uslove slobodne trgovine i slobodno regulatorno okruženje (ILO, 2014, str.1).

Navedena obilježja impliciraju izuzeće od svih vrsta finansijskih i nefinansijskih dažbina i ograničenja, slobodnu repatrijaciju profita i podjelu dividendi, nepostojanje obligacije za izvozne i uvozne licence i ograničenja po pitanju zapošljavanja inostrane radne snage. Takođe, rentiranje zemljišta i industrijskih postrojenja je u većini slučajeva besplatno, što je definisano posebnim ugovorima sa lokalnom administracijom.

Postoje dva modela izvozno-proizvodnih zona: tradicionalne i hibridne izvozno-proizvodne zone. Tradicionalne izvozno-proizvodne zone odnose se na područja u kojima posluju isključivo izvozno-orientisane kompanije, koje su pod posebnim režimom zone. Hibridne

izvozno-orientisane zone su podijeljene u dva područja djelovanja. U prvom području posluju kompanije koje se bave svim aktivnostima, bez obzira na izvoznu orijentisanost kompanija i izdvojeno područje u zoni u kojem posluju isključivo izvozno-orientisane kompanije. Primjer prve zone predstavlja izvozno-proizvodna zona Karači (engl. *Karachi*) u Pakistanu, a druge Let Krabang (engl. *Lat Krabang Industrial Estate*) na Tajlandu (Akinci & Crittle, 2008).

Zone preduzeća, koje se još i zovu urbane slobodne zone (engl. *Enterprise Zones [Urban Free Zones]*), predstavljaju instrument revitalizacije i modernizacije slabo razvijenih urbanih i ruralnih područja posredstvom mehanizma obezbjeđivanja finansijskih grantova i poreskih olakšica. Ove zone predstavljaju područja manje veličine, do 50 ha, u kojima se obavlja širok spektar proizvodnih i poslovnih aktivnosti. Proizvodi i usluge iz zone namijenjeni su domaćem tržištu. Zone preduzeća najviše se nalaze u razvijenim zemljama, prije svega u Velikoj Britaniji, SAD-u i Francuskoj, i ne predstavljaju klasičan primjer slobodnih zona (Akinci & Crittle, 2008). Njihov fokus je u ravnomjernom regionalnom ekonomskom razvoju zemlje, poboljšanju infrastrukture, povećanju zaposlenosti i produktivnosti u navedenim područjima, kao i u širim društvenim efektima.

Izvozno-proizvodne zone jedne kompanije (engl. *Single Factory EPZs*) predstavljaju izvozno-proizvodne zone u kojima funkcioniše samo jedna kompanija. Karakteristika ovih zona je da predstavljaju okvir kojim se obezbjeđuju podsticaji kompaniji bez obzira na lokaciju gdje kompanija ima poslovne aktivnosti u zemlji domaćinu. Kompanije time nisu uslovljene za nametanje ograničenog područja za obavljanje svojih izvoznih i proizvodnih aktivnosti. Zone karakteriše obavljanje aktivnosti proizvodnje i prerade proizvoda koji su namijenjeni inostranom tržištu. Ovaj tip slobodne zone jedini ima različit okvir i način funkcionisanja, koji je karakterističan za sve generičke tipove slobodnih zona. Vodeći primjeri ovih zona zastupljeni su u Meksiku, Madagaskaru, Mauricijusu, kao i SAD-u, Šri Lanki i Kostariki (Akinci & Crittle, 2008).

Slobodne luke (engl. *Free Ports*) predstavljaju velike teritorijalne jedinice koje su prilagođene svim vrstama poslovnih aktivnosti, uključujući turizam i trgovinu na malo, obezbjeđujući olakšice i koristi za kompanije koje posluju u njima (Akinci & Crittle, 2008; OECD, 2017; UNCTAD, 2019). Teritorijalna lokacija slobodnih pristaništa je raznolika. Mogu se nalaziti pored ili u sastavu morskih i riječnih luka, aerodroma ili drumskih pristaništa. Slobodne luke predstavljaju najstarije oblike slobodnih zona. Nastale u antičko doba, prve slobodne luke na Delosu i Kartagini imale su zaštitnu funkciju, odnosno štitile su trgovce i njihove proizvode u

određenim područjima, obezbjeđujući im povlastice u zamjenu za razmjenu proizvoda u budućnosti. Evaluacija slobodnih luka išla je iz zaštitne faze u fazu privlačenja trgovaca, pa u fazu povezivanja domaćih i inostranih trgovaca, a posljednja, savremena faza razvoja obuhvata sveobuhvatne aspekte koncepta slobodnih zona. Kako navode Laviser, Fedi i Šeitu (Lavissière, Fedi, & Cheaitou, 2014), Lafarž (Lafargue, 2008) je markirao četiri ključna faktora u konceptu slobodnih pristaništa:

- Prvi faktor je država koja obezbjeđuje dozvole korišćenja zemlje, infrastrukture, definiše regulatorni okvir funkcionisanja i obezbjeđuje provođenje zakonskih propisa posredstvom carinskih uprava;
- Drugi faktor predstavlja regulator koji kontroliše područje zone;
- Treći faktor obuhvata razvojna tijela koja obezbjeđuju svu potrebnu infrastrukturu, usluge, povezanost zone, promotivne aktivnosti i dr.;
- Četvrti faktor predstavlja uloga operatera koji radi u zoni, a čija uloga je u procesu uvoza, skladištenja i reeksporta proizvoda i usluga.

Uloga slobodnih pristaništa u ekonomskoj aktivnosti zemlje može se podijeliti u nekoliko faza. Prva uloga je da se obezbijedi skladištenje robe koja je izuzeta od carinskih propisa, omogućujući kompanijama da koriste zonu kao „amortizer“ prilikom procjene ciljanog tržišta, kao i vremena i načina ulaska proizvoda na tržište (Lavissière et al., 2014). Druga uloga odnosi se na mogućnost manjih transformacija i prilagođavanja proizvedenih dobara. Dobar primjer ove uloge predstavlja uvoz vina u XIX vijeku u slobodno pristanište Hamburg, gdje su već proizvedenim vinima dodavali lokalni šnaps kako bi se zadovoljile preferencije kupaca na tržištima gdje se vino izvozilo. Danas slobodne luke zemalja Mediterana imaju sličnu funkciju u globalnom lancu snabdijevanja, ali sa nižim proizvodnim troškovima. Tekstilne kompanije proizvode svoje proizvode u zemljama Istočne Azije, zatim ih izvoze u mediteranske zemlje gdje se vrše manje proizvodne modifikacije poput etiketiranja i potom ih izvoze u zemlje EU. Treća uloga ogleda se u mogućnosti da slobodne luke obezbijede svu potrebnu infrastrukturu za proizvodni proces kompanija koje funkcionišu u ovim zonama. Dobri primjeri ove prakse predstavljaju postrojenja automobilske kompanije Reno (engl. *Renault*) u slobodnom pristaništu Tanger, infrastruktura za skladištenje i preradu morske hrane u Port Luisu na Mauricijusu,

infrastruktura za skladištenje i preradu cvijeća u slobodnom pristaništu Dubai, kao i najpoznatiji globalni primjer kineskog grada Šenžen (Lavissière et al., 2014).

Prema tome, slobodne luke predstavljaju slobodne zone koje ne predstavljaju ekskluzivno razvijen model za zemlje ili kompanije koje funkcionišu u njima već takođe obezbjeđuju dodanu vrijednost u globalnim lancima snabdijevanja. Slobodne luke služe kao međunarodne poveznice koje omogućuju savremenu logističku infrastrukturu, koja sa posebnim ekonomskim statusom pomaže da se dodatno poboljšaju logističke usluge. Korišćenjem posebnog ekonomskog statusa, kompanije u slobodnim pristaništima nalaze se izvan fizičkih, kao i poreskih, carinskih i administrativnih barijera, što omogućuje značajna unapređenja fizičkih, finansijskih i informacionih tokova i interakcija sa globalnim lancima snabdijevanja.

1.4.1. Specijalne (posebne) ekonomске zone

Specijalne (posebne) ekonomске zone (u daljem tekstu: SEZ), (engl. *Special Economic Zones*) predstavljaju poseban oblik slobodnih zona. Zbog njihovog specifičnog okvira, mehanizma funkcionisanja, značaja na globalnom nivou i popularnosti termina u savremenoj ekonomskoj literaturi, specijalne ekonomске zone biće posebno objašnjene. Specijalne ekonomске zone postale su značajan instrument u promociji ekonomskog rasta i razvoja. U posljednjih dvadeset godina SEZ profilisale su se u zemljama u razvoju i tranzicionim zemljama. Navedene zemlje „promovišu“ SEZ sa ciljem stimulisanja ekonomskog rasta i razvoja na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. Cilj ekonomске politike zemalja predstavlja privlačenje SDI u prvoj fazi, koje će omogućiti otvaranje novih kompanija i radnih mesta i olakšati transfer savremenih tehnologija, inovacija i znanja i vještina. Na nacionalnom nivou zemlje nastoje da generišu sinergiju zona i nacionalne ekonomije, odnosno efekat preljevanja, kao i podsticanje dodatnih ekonomskih aktivnosti.

Specijalne ekonomске zone mogu se definisati kao „geografski ograđeno područje u kojima zemlje stimulišu ekonomsku aktivnost kroz fiskalne i regulatorne olaksice i infrastrukturnu podršku“ (UNCTAD, 2019, str. 128). Dekompozicijom definicije potencirane su glavne karakteristike koncepta specijalnih ekonomskih zona:

1. SEZ su geografski determinisana područja, koja mogu biti na više lokacija u okviru jedne zone ako su infrastrukturno povezane;

2. SEZ imaju jednu upravu ili administraciju, koja obavlja poslovne djelatnosti za kompanije koje posluju u zoni. Navedene djelatnosti obuhvataju saradnju i koordinaciju aktivnosti sa lokalnim i nacionalnim administracijama zemalja u kojima zone funkcionišu, promociju zona kao atraktivnog mesta za dolazak inostranih i domaćih kompanija i zastupničke usluge za kompanije iz zone u eventualnim sporovima na nacionalnom nivou;
3. SEZ obezbeđuju benefite za kompanije koje posluju u zoni, a odnose se na poreske, carinske, infrastrukturne i regulatorne olakšice u poslovanju;
4. SEZ obezbeđuju zasebna carinska područja, pojednostavljene uvozne i izvozne procedure i specifične lokacijske politike u svrhu poslovanja u njima i obezbeđenja posebnog regulatornog režima (Akinci & Crittle, 2008; WB, 2017a).

Dodatno, SEZ imaju specifične karakteristike koje im obezbeđuju status „specijalne“, a to su:

1. Specijalni regulatorni režim koji omogućuje zonama da posluju unutar liberalnijeg zakonskog okvira, u pogledu radnih odnosa, korišćenja zemlje i SDI, u odnosu na ostatak zemlje;
2. Javne usluge koje obezbeđuju zone, koje se odnose na efikasne carinske procedure, brzu registraciju i licenciranje nudeći *one-stop-shop* servis;
3. Infrastruktura (putevi, željeznice, aerodromi, komunalna infrastruktura), koja je u zonama kvalitetnija i pouzdanija u odnosu na ostatak zemlje;
4. Fiskalne olakšice, koje kompanijama koje posluju u zoni nude kapitalne olakšice i određene nivoje poreskih olakšica i subvencija (Zeng, 2016; COMCEC, 2017).

Specijalne ekonomске zone osnivaju se u svrhu realizacije četiri cilja:

- Privlačenje SDI i podsticanje industrijalizacije i izvoza;
- Upotreba zona kao „ventila“ za ublažavanje velike nezaposlenosti;
- Podrška široj ekonomskoj reformskoj strategiji;
- Korišćenje zona kao „eksperimentalnih laboratorijskih“ za primjenu novih pristupa i politika (Akinci & Crittle, 2008; Farole, 2011; Cheesman, 2012; Hazakis, 2014; Zeng, 2016).

Poslovne aktivnosti u SEZ nalaze se pod specijalnim režimom u pogledu nižih carinskih i necarinskih barijera, poreza, fleksibilnog radnog zakonodavstva, smanjenih zahtjeva u pogledu zaštite životne sredine i ostalih mjera i politika koje znatno smanjuju troškove poslovanja. Neke poslovne zone „imaju autonomiju u determinisanju sopstvene poreske i regulatorne politike ili imaju sopstveni pravosudni sistem“ (Moberg, 2014, str. 171). Sa druge strane, u mnogim zemljama nameću se zahtjevi za kompanije koje posluju u zonama u pogledu vrste poslovne aktivnosti koje obavljaju, broja domaćih radnika koje moraju zaposliti i udjela inostranog vlasništva u kompanijama.

Značaj SEZ datira od razvoja u azijskim zemljama, posebno u Kini, od početka 1980-ih godina. Kineski model bazirao se na pristupu da se u zonama omoguće sve vrste poslovnih aktivnosti za koje postoje interesi investitora, u skladu sa definisanim smjernicama ekonomskе politike. Specijalne ekonomskе zone obuhvataju širok okvir proizvodnih i uslužnih aktivnosti. Primjeri SEZ reflektuju savremeni pristup u modelu razvoja i načina funkcionisanja specijalnih ekonomskih zona. Navedeni primjeri klasifikuju se u SEZ u zavisnosti od uopštenih kriterijuma. Kriterijumi pripadnosti SEZ odnose se na postojanje specijalnog regulatornog okvira i politika subvencija za kompanije koje posluju u zonama. U mnogim slučajevima zemlje daju posebne povlastice i subvencije kompanijama koje posluju u njihovoj zemlji, bez obzira na lokaciju poslovanja navedenih kompanija. Ukoliko nije zadovoljen kriterijum „specijalnosti“ u pogledu subvencija i administrativnog režima, navedeni primjeri nisu obuhvaćeni u okvir SEZ, već kao klasične SDI.

Specijalne ekonomskе zone su u početku razvojne kao zone u državnom vlasništvu. Na taj način zemlje u razvoju kontrolisale su njihov rad i usmjeravale investicije u kritične industrijske sektore, u skladu sa svojim ekonomskim politikama. Tako su SEZ u 1980-im i 1990-im godinama bile proizvodno orijentisane. Ulaskom privatnog sektora, prvo preko javno-privatnog partnerstva, a poslije preko privatnih specijalnih ekonomskih zona, mijenja se koncept funkcionisanja, poslovnih aktivnosti i povlastica u okviru zona. Savremene SEZ obuhvataju širok okvir poslovnih aktivnosti koje se obavljaju u njima (Tabela 4). Medicinske klinike, predškolske ustanove, centri za popravku i održavanje, trgovinsko-logistički, komercijalni i konferencijski centri, poslovni inkubatori, bankarske, telekomunikacione i internet usluge prestavljaju jedne od značajnijih savremenih poslovnih aktivnosti u SEZ.

Posmatrajući navedene poslovne aktivnosti, vidi se da se koncept SEZ pomjera sa isključivo proizvodnih na proizvodne i/ili uslužne zone, u skladu sa globalnim ekonomskim

agendama, karakterističnim za period četvrte industrijske revolucije (Popkova, Ragulina & Bogoviz, 2019). Savremeni trendovi SEZ uključuju razvoj samih zona i industrijskih kompleksa u njima kao dijela rezidencijalnog i turističkog gradskog područja, prije nego geografski definisanog područja u kome se obavljaju samo proizvodne aktivnosti. Takođe, povećanjem spektra poslovnih aktivnosti u zonama, razvile su se uslužne djelatnosti, odnosno uslužni centri, kao oblik podrške i zaokruženog sistema poslovnih aktivnosti. Primjer navedenih uslužnih djelatnosti predstavlja razvoj ugostiteljskih usluga, odnosno proizvodnja hrane i dostava u zoni. Navedeni trendovi predstavljaju posljednju fazu razvoja SEZ u sveobuhvatne ili multifunkcionalne specijalne ekonomski zone, kako ih Ceng (Zeng, 2016) naziva. Navedene zone obuhvataju velika geografska područja sa spojenim industrijskim, uslužnim i urbanim aspektom. To znači da se u tim zonama radi i živi, kao i u svim gradovima. Poznati primjeri ovih zona su kineski grad *Shenzhen* i provincija *Hainan* (Zeng, 2016).

Tabela 4 - Primjeri specijalnih ekonomskih zona

SEZ	Ciljevi osnivanja	Površina	Tržište
Tehnološki ili naučni parkovi	Proizvodnja proizvoda i usluga; Savremene tehnologije	<50 ha	Domaće i inostrano tržište
Petrohemijske zone	Proizvodnja proizvoda naftne i ostale teške industrije	100-300 ha	Domaće i inostrano tržište
Finansijske usluge	<i>Offshore</i> područje finansijskih i nefinansijskih usluga	<50 ha	Izvoz
Softver i internet	Softver i ostale IT usluge	<20 ha	Izvoz
Aerodromske zone	Usluge skladištenja i pretovara	<20 ha	Domaće tržište i reeksport
Turizam	Turističke usluge	200-1000 ha	Domaće i inostrano tržište
Logistički parkovi	Usluge skladištenja i pretovara	<50 ha	Reeksport

Izvor: Autor na osnovu Akinci & Crittle (2008).

Specijalne ekonomski zone osnivaju se, kao i svi tipovi ekonomskih zona, kao podrška ostvarivanju različitih ciljeva ekonomski politike. Prije svega, da se omogući nerazvijenim i zemljama u razvoju pristup globalnim tokovima kapitala, odnosno investicijama. Multinacionalne kompanije u navedenim zemljama posredstvom investiranja obezbjeđuju pristup modernim tehnologijama, inovacijama, znanjima, vještinsama i najboljim praksama koje se primjenjuju u tim kompanijama na svim nivoima poslovnih aktivnosti. To stvara prepostavke za ekonomski rast. Investiranje u SEZ direktno utiče na nivo industrijske proizvodnje, zaposlenost, uvoz i izvoz i, sinergijskim efektom, na ekonomski rast. Pored toga, bitno je naglasiti i efekat

prelijevanja, od koga zavisi da li su efekti zona pozitivno korelirani sa održivim i inkluzivnim ekonomskim rastom zemalja u kojima zone funkcionišu.

Specijalne ekonomске zone generišu, pored direktnih benefita, i troškove koji mogu biti veći od koristi. Postoje vidljivi i skriveni troškovi uticaja SEZ u zemlji u kojoj funkcionišu. Infrastrukturni troškovi predstavljaju primjer vidljivih troškova. Razvijajući model zona, zemlje obezbjeđuju svu potrebnu infrastrukturu, koja uključuje drumsku, željezničku, vazdušnu infrastrukturu, u zavisnosti od položaja zone, kao i prateću komunalnu infrastrukturu i industrijska postrojenja. Time zemlje nastoje da pošalju poruku da su, pored ostalih olakšica, „atraktivna destinacija“ za dolazak pretežno inostranih MNK. Međutim, navedeni troškovi se moraju obezbijediti iz budžetskih sredstava. Pošto se radi o nerazvijenim ili zemljama u razvoju, budžetska sredstva su nedovoljna za realizaciju ovih „megalomanskih“ projekata pa navedene zemlje moraju da sprovode realokacije sa drugih budžetskih pozicija, pozajmljuju finansijska sredstva ili povećaju stopu direktnih i indirektnih pozicija. Poreski obveznici na kraju, *summa summarum*, plaćaju realizaciju projekta razvoja specijalnih ekonomskih zona.

Pored vidljivih, postoje i skriveni troškovi koji su teško mjerljivi, a Muberg (Moberg, 2018) je identifikovao takva tri troška. Prvi skriveni troškovi odnose se na gubitak budžetskih prihoda zbog fiskalnih olakšica koje su omogućene kompanijama koje posluju u zonama. Domaće kompanije imaju značajan udio u poreskim prihodima kada su locirane izvan zone. Međutim, ukoliko te kompanije dislociraju svoje proizvodne i druge pogone u specijalne ekonomске zone, zadržavajući isti nivo proizvodnje kao i prije, učinak za njih biće povećanje prihoda, a država će, sa druge strane, ostati bez dijela poreskih prihoda. Takođe, postoje i drugi načini povećanja prihoda domaćih kompanija na ovaj način. Ukoliko kompanije, pored premještanja proizvodnje u zone, zaposle više ljudi nego prije, mogu participirati u programima subvencija. Kompleksnost ovog problema dodatno se usložnjava ukoliko se posmatraju i inostrane kompanije. Polazeći od pretpostavke da su motivi dolaska inostranih kompanija na domaće tržište vezani za razne vidove olakšica, poput poreskih, računa se da poreski prihodi nisu ni izgubljeni jer te kompanije ne bi ni došle da posluju u zone da im nisu omogućeni ovi vidovi olakšica. Tako zemlje mogu da tvrde pred domaćom javnosti da su SEZ razlog dolaska investitora, pošto se isplativost teško može osporiti kontraargumentima.

Drugi skriveni troškovi odnose se na troškove domaće radne snage koja je zaposlena u specijalnim ekonomskim zonama. Iako inostrane kompanije dolaskom u zone zapošljavaju i radnike iz matične zemlje, pretežno menadžere viših profila, koristeći prednosti domaćih resursa,

više koriste domaće radnike, najčešće za rad u jednostavnijim proizvodnim operacijama. Domaći radnici, u skladu sa svojom produktivnosti i poslovnom politikom kompanije, mogu dobiti i povećanje svojih zarada, čak i više od prosjeka u zemlji. Međutim, to može rezultovati troškovima u vidu troškova domaćih kompanija iz kojih su oni otišli, kao i pritisaka za povećanjem prosječnih plata na nacionalnom nivou. Specijalne ekonomske zone dovode do povećanja zaposlenosti u zemljama u kojima funkcionišu ukoliko su radnici prethodno bili nezaposleni, a ako su bili zaposleni u domaćim kompanijama, onda se radnici zapošljavaju na teret domaćih kompanija i time se benefit „kreiranja novih radnih mjesta“ gubi.

Kompanije koje posluju u SEZ utiču, pored faktora proizvodnje, i na proizvodne inpute i druge oblike kapitala. Kada inostrane kompanije kalkulišu sa cijenama, one neizbjegno prevaleju troškove i na domaće kompanije. U tržišno orijentisanim ekonomijama, iako je za domaće kompanije pozitivno da cijene proizvodnih inputa rastu, to i nije baš čest slučaj. Vrijednost alternativne upotrebe faktora proizvodnje (rada i kapitala) u SEZ ne može se izmjeriti sa visokim stepenom preciznosti. Zbog toga, za zemlje u kojima zone funkcionišu, teško je anticipirati i izmjeriti da li specijalne ekonomske zone imaju više benefita nego troškova za nacionalnu ekonomiju. Pored toga, većina analiza polazi od prepostavke da, ukoliko je model zona dobro koncipiran, obezbjeđuje ekonomske benefite zemlji i održiv i inkluzivan ekonomski rast i razvoj.

1.5. Geneza i evolucija slobodnih zona

1.5.1. Geneza slobodnih zona

Slobodne zone, koje predstavljaju generički termin različitih naziva, ali zona sa sličnom i/ili istom svrhom, ne predstavljaju novi koncept industrijske i trgovinske politike. Još od prvobitnih oblika organizovanja društva u gradove-države ili države stvorila se potreba za sigurnim područjima u lukama ili strateškim područjima duž trgovinskih puteva gdje bi se proizvodi mogli skladištiti i/ili prodavati. Navedena područja predstavljala su slobodne zone, gdje su važili režimi carinskih i poreskih politika koji su različiti u odnosu na ostatak zemlje. Proizvodi u navedenim područjima uvozili su se i izvozili oslobođeni lokalnih carina, trošarina, poreza i drugih trgovinskih ograničenja. Mnoga istraživanja (Meng, 2005; Farole, 2011; Marandu et al., 2017) navode ostrvo Delos u Kiklanskom arhipelagu kao prvu slobodnu zonu, nazivajući je slobodnom lukom, u smislu obezbijeđenih uslova slobodne trgovine.

Delos je u antičkoj Grčkoj bilo sveto mjesto koje nije imalo radnu snagu i poljoprivrednu proizvodnju pa je postojala potreba za uvozom hrane, građevinskog materijala i repromaterijala.

Neophodnost uvoza stvorila je od Delosa atraktivno trgovinsko mjesto fokusirajući se na uvoz vina, žitarica, maslinovog ulja, ogrevnog drveta i dr. Prije otprilike 200. godine p.n.e. uspostavljanje „arhaične“ slobodne zone na Delosu dovelo je do značajnog ekonomskog rasta, što je podstaklo lokalne vlasti da ulože dodatna sredstva za proširenje luke (Reger, 1994). Ostrvo je, pored navedenih aktivnosti, bilo i mjesto za piratsku trgovinu i trgovinu robovima. Status luke kao mjesta trgovine značajno se poboljšao kada je Rimska imperija dodijelila status slobodne luke za rimske stanovništvo i italijansko stanovništvo koje ne živi u Rimu (Reger, 1994). Navedeni status doveo je do značajne ekspanzije trgovine, obezbjeđujući Rimu mjesto razmjene proizvoda sa azijskim tržištem, a takođe i trgovinskim aktivnostima u ostatku Grčke.

Razvojem civilizacije došlo je do promjene gravitirajućeg područja većine trgovinskih aktivnosti. Trgovina se seli u evroazijski region, a sa trgovinom i slobodne zone, kao značajan instrument trgovinske politike. Pored navedenog regionala, evropski gradovi postali su najznačajnija mjesta za razvoj slobodnih zona. Prve slobodne zone u Evropi nastale su u Italiji, tačnije u Đenovi, koja je „uopšteno poznata kao prva slobodna zona, ustanovljena 1547. godine“ (Chen, 1995, str. 600). Razvoj slobodnih zona u Italiji počeo je od sredine XVI vijeka kao posljedica trgovinskog rivalstva pokrajina Toskane i Đenove. Sistem slobodnih zona je u sljedećih 150 godina stvorio koherentnu cjelinu koja je obuhvatila područja Savoja, odnosno Marseja kao slobodne luke, Venecije, Kraljevstva Napulja i Trsta (u tadašnjoj Austrougarskoj monarhiji), (Tazzara, 2017).

Period između XIII i XVII vijeka karakteriše razvoj slobodnih zona u Evropi u dva pravca. Prvi se odnosi na istočni i zapadni dio morskog pojasa Mediterana, a dugi pravac odnosi se na razvoj slobodnih zona u gradovima duž obala Sjevernog i Baltičkog mora, koji su „stvorili Slobodnu trgovinsku uniju ili Hanseatik ligu“ (Meng, 2005, str. 100). Unija je nametnula monopolsku trgovinu u pomorskim i drumskim trgovinskim rutama na navedenom području. Prema Čenu (Chen, 1995), nove slobodne zone, kako navode podaci Hola (Hall, 1994), prvobitno su, u navedenom području, obuhvatale teritorije Kopenhagena, Gdanska, Hamburga, Briža, Lubeka, Kenigsberga (današnji Kalinjingrad) i Roštoka. Gradovi imali su visok stepen političke i administrativne samostalnosti, čije poslovne aktivnosti su u najvećoj mjeri vodili trgovci.

Sa druge strane, širom evropskog kontinenta gradovi su uživali privilegovan monopolski položaj u određenim trgovinskim aktivnostima. To je značilo izuzeće od poreza, carina i ostalih trošarina. Prva industrijska revolucija i evropska kolonijalna ekspanzija na druge kontinente stvorili su nova administrativna područja gdje su kompanije, najčešće iz kolonijalnih sila Velike

Britanije, Holandije, Portugala, Španije i Francuske, imale monopol na slobodnu trgovinu (Acemoglu & Robinson, 2014; Frankopan, 2015). Gradovi u kolonijama osnivani su u strateškim trgovinskim tačkama, duž obala, velikih rijeka, u priobalnom i pograničnom području zbog lakšeg pristupa trgovačkih brodova i konvoja, kao i koncentracije resursa. Po navedenom obrascu stvoreni su gradovi Hong Kong, Singapur i mnogi gradovi u Kini (Frankopan, 2015).

Navedena prekomorska kolonijalna osvajanja, još od kraja XVII vijeka do početka XX vijeka, dovela su do stvaranja i razvoja gradova, a time i slobodnih zona u Gibraltaru (1704), Singapuru (1819), Hong Kongu (1841), Adenu (1853) i Džibutiju (1859), (Chen, 1995; Akinci & Crittle, 2008; Farole & Akinci, 2011; Arnold, 2017, Erić, 2018). Većina slobodnih zona u navedenom vremenskom periodu bila je smještena u morskim i riječnim lukama. Do 1900. godine u svijetu je egzistiralo 11 slobodnih zona, u formi slobodnih trgovinskih zona, od toga 7 u Evropi i 4 u Aziji (Farole, 2011). Karakteristika tadašnjih slobodnih zona je da su bile klasična trgovinska područja, gdje su se obavljali poslovi dopreme, skladištenja, transporta i ostalih logističkih poslova. Tek u XX vijeku dolazi do promjene *modus operandi* slobodnih zona u pretežno proizvodne slobodne zone.

Španski model slobodnih trgovinskih zona, na početku druge decenije XX vijeka, predstavlja prvi pokušaj uspostavljanja industrijske proizvodnje u slobodnim zonama. Smještena u Kadizu, slobodna zona predstavljala je prvu fabriku za proizvodnju automobilskih komponenti kompanije Ford u Evropi (Farole, 2011). Sa druge strane Atlantika, tridesetih godina XX vijeka, počeo je razvoj prvih modernih slobodnih zona. Stvarajući prepostavke za njihovo funkcionisanje u SAD-u, donesen je Zakon o spoljnotrgovinskoj zoni (engl. *Foreign Trade Zone Act*) 1934. godine, „kao odgovor na protekcionističku politiku 1930-ih godina, odnosno reakciju na Veliku depresiju“. (Farole, 2011, str. 32). Razlog donošenja Zakona predstavlja podsticanje spoljne trgovine u različitim dijelovima teritorije SAD-a na način da se stvori stimulativno okruženje koje omogućuje bolje uslove poslovanja i niže transakcione troškove.

Prva moderna slobodna zona stvorena je u Nju Jorku, odnosno Bruklincu 1937. godine i bila je „katalizator razvoja drugih sličnih zona u lukama, uključujući Nju Orleans, San Francisko i Sijetl“ (WB, 2017a, str. 11). Slobodne zone u navedenim gradovima obezbijedile su fiskalne olakšice za izvoznike i služile su, prije svega, kao mjesta na kojima se proizvodi namijenjeni izvozu mogu skladištiti, isporučivati, pakovati, prodavati i ponovo izvoziti. Proizvodnja u slobodnim zonama u SAD-u nije bila dozvoljena do 1950. godine (WB, 2017a). Početne faze razvoja slobodnih zona baziranih na proizvodnim aktivnostima karakteriše usko definisan okvir

aktivnosti i postojanje posebnih dozvola federalne vlade. Slobodne zone u navedenom prelaznom periodu pretežno su bile bazirane na trgovinske, a ne na proizvodne aktivnosti.

Omogućavanje proizvodnje u zonama bio je važan korak u njihovom razvoju, ali ne i presudan faktor uticaja na ekonomске aktivnosti na lokalnom i nacionalnom nivou, posebno u aspektu inovacija. Ključni iskorak u prelasku trgovinsko-orientisanih u proizvodno-orientisane slobodne zone bio je razvoj izvozno-orientisanih proizvodnih programa u zemljama u razvoju i njihovo povezivanje sa proizvodnim područjima, koji su zajedno činili okvir slobodnih zona. Cilj osnivanja predstavlja je privlačenje SDI i stimulisanje izvoznog sektora. Multinacionalne kompanije razvijenih zemalja, posebno SAD-a, tražile su način da plasiraju viškove kapitala u zemlje u okruženju koje karakterišu niži troškovi poslovanja, u pogledu finansijskog, fizičkog i ljudskog kapitala. Zemlje Centralne i dijelom Južne Amerike ispunjavale su navedene kriterijume iz aspekta ulaganja MNK.

Program Operacija Početno punjenje (eng. *Operation Bootstrap*), koji je pokrenuo Portoriko 1948. godine, prestavlja je ključnu tačku i prekretnicu u razvoju slobodnih zona (Farole, 2011; Arnold, 2017). Cilj programa bio je privlačenje kompanija iz SAD-a, kako bi ulagale u proizvodnju proizvoda namijenjenih američkom tržištu. Do Drugog svjetskog rata, Portoriko je bio pretežno poljoprivredna zemlja. Navedeni program imao je dvije svrhe: smanjiti nezaposlenost i, najbitnije, promijeniti ekonomski sistem zemlje, od pretežno poljoprivredne u proizvodnu zemlju (Farole, 2011). Zemlja se suočavala sa problemima rastućih troškova radne snage za kompanije iz SAD-a pa se stvorila potreba za pronalaskom lokacija sa fleksibilnijim uslovima poslovanja.

Navedeni uslovi, prije svega, odnosili su se na poreske i carinske olakšice. Kompanije iz SAD-a uživale su poseban poreski tretman, gdje je cijelo ostrvo *de facto* i *de iure* predstavljalo slobodnu zonu za kompanije iz navedene zemlje. Američke kompanije bile su i izuzete od plaćanja izvoznih i uvoznih carina na proizvode kojima su poslovale na američkom tržištu. Takođe, Odjeljenje za razvoj Portorika vršilo je investicionu promociju u SAD-u, investirajući 10 miliona dolara u proces promocije zemlje i otvaranja kancelarije za investiranje u SAD-u (Farole, 2011). Pored toga, investirano je u izgradnju proizvodnih kapaciteta u zemlji kako bi se mogli rentirati kompanijama iz SAD-a. Navedene aktivnosti pokrenule su investicioni ciklus u zemlji i ostvarile ciljeve koji su bili predviđeni programom.

Naredni značajan korak u razvoju slobodnih zona, na globalnom nivou, predstavlja uspostavljanje slobodne zone Šenon (engl. *Shannon*) u Irskoj 1959. godine. Za razliku od analize

Svjetske banke (u daljem tekstu: SB), (WB, 2017a), najveći broj istraživanja (Chen, 1995; Akinci & Crittle, 2008; Farole, 2011; Farole & Akinci, 2011; Marandu et al., 2017; Arnold, 2017; OECD, 2018; Demirelişçi, 2018) smatra aerodrom Šenon za prvu modernu zonu i prekretnicu u razvoju slobodnih zona širom svijeta, naročito u Indiji i Kini. Slobodna zona Šenon razvila se na bazi trenda tih godina, za koji je karakteristika da su zone bile mjesta gdje su se kombinovale trgovinske i proizvodne aktivnosti, sa sve većim učešćem proizvodnje. Prije osnivanja slobodne zone, aerodrom Šenon je bio glavno transatlantsko čvorište za dopunu goriva tokom prekoceanskih komercijalnih letova. Razvojem aviona na mlazni pogon, smanjio se značaj aerodroma, što je bitno uticalo na zaposlenost navedenog područja. Stoga su se tražili načini koji bi ovo područje učinili i dalje atraktivnim sa aspekta industrijske proizvodnje i turizma. Tako se razvila ideja o osnivanju slobodne zone.

Jedinstvenost modela slobodne zone ogleda se u tome što je Šenon slobodna zona integrisala aktivnosti slobodne trgovinske zone i industrijskih parkova u jednu cjelinu, kao značajan investicioni, proizvodni i trgovinski instrument ekonomskog rasta. Program uspostavljanja slobodne zone Šenon obuhvatao je diferenciran carinski tretman u odnosu na ostatak zemlje, inicijative za privlačenje investicija, administrativne olakšice za investiranje i radnu snagu (Farole, 2011). Takođe, slobodna zona je već posjedovala izgrađenu industrijsku infrastrukturu i bila je povezana sa glavnim transportnim (vazdušnim, drumskim i željezničkim) čvorištima. Kao rezultat navedenih prednosti, zona je postala područje razmjene kapitala, proizvoda i fluktuacije radne snage sa okolnim regionom. Slobodna zona Šenon je već 1965. godine imala učešće od $\frac{1}{3}$ u ukupnom izvozu Irske (OECD, 2018). Šenon je tokom godina povećao svoju ekonomsku aktivnost, tako da je u 2017. godini „bio dom preko 100 međunarodnih i irskih kompanija koje zapošljavaju preko 7.000 visokoobrazovanih radnika i generišu preko 3.300.000.000 evra u trgovinskim aktivnostima“ (OECD, 2018, str. 15). Uspješnom implementacijom modela slobodne zone, Šenon je postao najvažnija izvozno-proizvodna zona, kreirajući na taj način okvir za razvoj slobodnih zona na globalnom nivou. Mnoge zemlje, prvenstveno azijske, prepoznale su značaj slobodnih zona u privlačenju investicija i stimulisanju izvoza, pa je Indija razvila prvu izvozno-proizvodnu zonu u Aziji u gradu Kandla 1965. godine (Daru, 2016; Arnold, 2017). Iste godine Tajvan je uspostavio izvozno-proizvodnu zonu Kaošiung (Arnold, 2017).

Treći značajan korak u razvoju slobodnih zona u pravcu proizvodnih djelatnosti, kao i globalnom prihvatanju zona kao modela ekonomskog rasta i razvoja, predstavlja kreiranje

Programa Makuiladora (špan. *Maquiladora*) u Meksiku. Cilj Programa bio je da se kompenzuje završetak *US Bracero Program*⁴, koji je ostavio veliki broj stanovnika bez posla (preko 50%) u pograničnom području (Farole, 2011). Program Makuiladora omogućio je američkim kompanijama pristup tržištu radne snage po nižim troškovima. Makuiladora je predstavljen kao Program granične industrijalizacije (engl. *Border Industrialization Program*) 1965. godine čija svrha je bila kreiranje novih radnih mjesta u pograničnom području Meksika i SAD-a privlačenjem investicija iz SAD-a u navedeno područje (Ericsson, 1970). Program je nudio specifične administrativne i legislativne olakšice američkim kompanijama kako bi ih stimulisao za kapitalna ulaganja u pograničnom području. Pošto je do tada ekonomска politika Meksika bila uvozno-supstitutivna, obje zemlje napravile su okviran program. Meksiko se obavezao da dozvoli uvoz bez carinskih ograničenja, sirovina, kapitalne opreme i ostalih proizvodnih komponenti. Proizvodi proizvedeni u zoni bili su namijenjeni izvozu. Kompanije su imale dozvolu da vrše proizvodnju u 20 km uskom pograničnom području, koje je obuhvatalo industrijske parkove, i američko vlasništvo u kompanijama u zonama nije moglo da bude veće od 49% (Farole, 2011).

Sa druge strane, u SAD-u „SAD carinski kod sekcija 806.30 iz 1956. godine i Zakon o carinama iz 1963. godine propisivali su da uvozni proizvodi, koji sadrže američke proizvodne komponente, budu carinski opterećeni samo u vrijednosti komponenti i dodane vrijednosti koji su proizvedeni u inostranstvu“ (Farole, 2011, str. 34). U početnoj fazi Program nije dao dobre rezultate, prvenstveno u ispunjenju cilja zbog koga je i kreiran. Broj zaposlenih se neznatno povećao, pa je tako početkom 1970-ih, kako navodi Ferol (Farole, 2011), 200 kompanija zapošljavalo 30 hiljada radnika. To nije obeshrabriло meksičku vladu, koja je legislativnim prilagođavanjima stimulisala rast zaposlenosti u zonama, pa se tako već 1974. godine broj kompanija koje rade u zonama povećao za 455, a broj zaposlenih na 76 hiljada. Godinama je Program imao multiplikativne efekte na broj novoosnovanih kompanija i zaposlenih. Broj kompanija i zaposlenost do današnjih dana povećao za oko 10 puta. Takođe, Program je stvorio prepostavke i okvir za sveobuhvatniji trgovinski sporazum NAFTA (engl. *North American Free Trade Act- NAFTA*), donesen 1994. godine (Bjelić, 2018). Programi u Portoriku, Irskoj i Meksiku predstavljaju prelomne tačke u razvoju slobodnih zona na globalnom nivou. Usvojeni okviri ekonomске politike, administrativni i legislativni okvir poslužili su mnogim zemljama,

⁴ Program se odnosio na pomoć u snabdijevanju radnom snagom između SAD-a i Meksika u periodu 1942-1964. godine. Poslije Drugog svjetskog rata Program se fokusirao na radnike u poljoprivrednoj proizvodnji, što je omogućilo zaposlenost više od 4.5 miliona radnika u Meksiku (Oxford Research Encyclopedias, 2020).

prvenstveno azijskim, da primijene navedene programe, kako bi ubrzale ekonomski rast i transformisali se iz grupe nerazvijenih u grupu zemalja u razvoju.

Okvir slobodnih zona Portorika fokusirao se na olakšice, promotivne aktivnosti i izgradnju proizvodnih postrojenja. Iako je navedeni pristup uspostavio slobodne zone, nije se išlo u smjeru izgradnje proizvodnih zona već razvoju pojednostavljenih modela slobodnih zona. Za razliku od modela razvoja slobodnih zona u Portoriku, Irska je razvila slobodne zone na modelu izvozno-proizvodnih zona. Fokusirajući se na geografski strateške lokacije, integracija komponenti razvoja slobodnih zona (proizvodni inputi, legislativni i administrativni okvir, infrastruktura) imala je značajne implikacije za ekonomski rast navedenog područja, stvarajući obrasce za djelovanja u cijeloj zemlji. Irski model prihvatio je Meksiko, koji ga je nadogradio i prilagodio u skladu sa specifičnostima zemlje. Okvir definisan Programom Makuiladora sadržao je restriktivne odredbe za američke kompanije u pogledu ograničenosti teritorije za razvoj slobodnih zona. To je omogućilo Meksiku da razvije privatno vlasništvo i učešće privatnog sektora u ključnim uslugama za investitore, kao što su usluge proizvodnje i tzv. zaštitni planovi (Farole, 2011). Zaštitni plan odnosi se na sporazume o proizvodnji između inostranih i domaćih kompanija. Omogućuje inostranim kompanijama da prenesu „punomoć“ na domaće kompanije, u kontekstu izbora lokacije, proizvodnih kapaciteta, radne snage, administrativnih primjera (dobijanja dozvola, zaključivanje ugovora sa lokalnom i nacionalnom administracijom), dok je proizvodni proces u potpunosti u ingerencijama inostrane kompanije. Slobodne zone u navedenim zemljama stvorile su pretpostavke za rast trgovinskih aktivnosti na nacionalnom i nivou kompanija i obezbijedile su benefite u pogledu održivosti investicija i proizvodnje, što je predstavljalo značajan faktor inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta.

Velike promjene koje su se desile poslije Drugog svjetskog rata, prije svega tehničko-tehnološki progres, liberalizacija kapitalnih i trgovinskih tokova, imale su najznačajniji uticaj na razvoj slobodnih zona u svijetu. Od sredine 1960-ih godina, a posebno u 1970-im godinama, nastavljena je ekspanzija slobodnih zona različitih namjena. Do tada prevladajući tip zona, trgovinsko-orientisane slobodne zone, ušle su u fazu rekonstrukcije i modifikacije načina funkcionisanja, u skladu sa globalnim trendovima. Takođe, dolazi do razvoja uslužno-orientisanih zona. Iako su se navedene zone razvile još 1930-ih godina, značajnu ulogu imale su tek 1970-ih godina sa uspostavljanjem slobodnih zona u formi zona za kockanje. Najznačajnija promjena načina funkcionisanja slobodnih zona, u skladu sa početkom procesa globalizacije, odnosila se na razvoj modela slobodnih zona kao izvozno-proizvodnih zona.

Transformacija slobodnih zona počela je kao posljedica stimulisanja proizvodnih aktivnosti u Hong Kongu i izmjenama i dopunama američkog Zakona o spoljnotrgovinskim zonama 1950-ih godina koji je dozvolio proizvodne aktivnosti u slobodnim zonama, što je odmah omogućeno u zonama u Kaošiungu i Šenonu (Meng, 2005). Vremenski period od 1960-ih godina pa do kraja 1970-ih godina predstavlja zlatni period razvoja izvozno-proizvodnih zona, kao oblika slobodnih zona. Zahtjevi za ekonomskim rastom u nerazvijenim i zemljama u razvoju uzrokovali su preoblikovanje ekonomskog sistema u smjeru industrijalizacije, preko izvozno-orientisane strategije i strategije rasta. Da bi se razumjeli navedeni zahtjevi, potrebno je obrazložiti ekonomsko stanje i kretanja na nacionalnom i globalnom nivou u navedenom vremenskom periodu.

Naime, 1960-te i 1970-te godine karakteriše impresivni rast bruto domaćeg proizvoda (u daljem tekstu: BDP) na globalnom nivou (Piketty, 2015). Bez obzira na efekat sustizanja, mnoge nerazvijene i zemlje u razvoju počele su mijenjati svoje ekonomске politike da bi uhvatile korak sa razvijenim zemljama. Navedene grupe zemalja smatrali su da su to posljednje šanse da se izvrše sveobuhvatne ekonomске i društvene reforme kako bi izašle iz spirale siromaštva, tehnološkog zaostatka i smanjenog ekonomskog rasta i/ili stagnacije. Matrica problema svih nerazvijenih i zemalja u razvoju bila je uniformna. Visoka stopa neobrazovanosti i nezaposlenosti, niska produktivnost rada i kapitala, slabo razvijena infrastruktura, neefikasan administrativni i legislativni okvir, nemogućnost pristupa izvorima finansiranja glavne su karakteristike navedenih zemalja u tom periodu. Kako bi se riješili navedeni problemi, trebala se izvršiti transformacija ekonomskog sistema u smjeru investiranja, pristupa savremenim tehnologijama, povećanju produktivnosti rada, smanjenju nezaposlenosti i trgovinskom suficitu. Smatralo se da slobodne zone mogu biti značajan instrument za postizanje navedenih ciljeva. Posebno je navedeni pristup modifikacije ekonomске politike prihvaćen u azijskim zemljama.

Tako su, kako navodi Ferol (Farole, 2011), Tajvan i Indija još sredinom 1960-ih razvili svoje prve slobodne zone bazirane na proizvodno-izvoznim aktivnostima. Tajvan je već 1969. godine uspostavio slobodnu zonu Nantse, a 1971. godine i Taičung. Južna Koreja je uspostavila svoju prvu slobodnu zonu Masan 1971. godine, a Indija je 1973. godine razvila zonu Santakruz. U istom vremenskom periodu i ostale zemlje Istočne Azije, prije svega Šri Lanka, Tajland, Malezija, Singapur, Filipini i Indonezija, uspostavljaju slobodne zone na svojim teritorijama (Farole, 2011). Slobodne zone u mnogim azijskim zemljama bile u instrumentu brzog i održivog ekonomskog rasta. Tako je slobodna zona Masan uspostavljena sa ciljem ubrzane

industrijalizacije Južne Koreje. Za razliku od većine slobodnih zona, koje su imale primarni cilj da povećaju zaposlenost, zona Masan je služila da privuče investicije, odnosno da poveže inostrane kompanije u proizvodnim granama koje su komplementarne sa razvojnim ciljevima Južne Koreje. Kriterijumi investiranja u zoni bili su rigorozni, zona je bila male površine, a njenim restrukturisanjem postigao se cilj ubrzanog rasta i razvoja i uticaja na domaću ekonomiju. Tako je u 2007. godini ukupan iznos investicija iznosio 217 miliona dolara, vrijednost izvoza bila je 3,2 milijarde dolara (Farole, 2011). Zona je zapošljavala samo 7.500 radnika koji su doprinosili sa 500 hiljada dolara izvoza po radniku. Takođe, zona je učestvovala sa 10% u ukupnoj trgovinskoj razmjeni zemlje i zona je kupila proizvoda i usluga iz ekonomije Južne Koreje u vrijednosti od 1,6 milijardi dolara.

Prva slobodna zona u Maleziji Penin (engl. *Peaning Island*) osnovana je 1972. godine (Farole, 2011). Zona je postala naročito značajna za američke kompanije koje su se bavile elektroničkom industrijom. Koristeći radno-intenzivnu proizvodnju, zona je imala stopu rasta od 13% *per annum* tokom 1970-ih godina, a do 1995. godine u zoni je radilo preko 400 kompanija koje su do 2003. godine zapošljavale skoro milion radnika, od kojih je $\frac{1}{3}$ bila u segmentu visokotehnološke elektroničke industrije (Farole, 2011, str. 35). Značaj navedene zone ogleda se u razvoju elektroničke industrije u cijeloj zemlji pa tako sada Malezija ima učešće od oko 10% u svjetskoj proizvodnji poluprovodnika.

Razvoj slobodnih zona u Centralnoj i Južnoj Americi počeo je sredinom 1960-ih godina XX vijeka u Kolumbiji i Dominikanskoj Republici (Farole, 2011). Poslije navedenih zemalja, početkom 1970-ih godina slobodne zone uspostavljaju se u Hondurasu, Gvatemali, Salvadoru, a sredinom iste decenije razvoj zona obuhvatio je i Jamajku i Nikaragvu (Farole, 2011). U istom vremenskom periodu slobodne trgovinske zone razvijaju se na Bliskom istoku i sjevernoj Africi. Egipat, Jordan, Sirija i Izrael uspostavile su slobodne trgovinske zone, Tunis je uspostavio izvozno-proizvodnu zonu, dok zemlje Supsaharske Afrike nisu razvile programe zone do 1990-ih godina, iako su u Liberiji, Mauricijusu i Senegalu još 1970-ih godina pokrenute inicijative za njihovo uspostavljanje (Farole, 2011).

Zemlje socijalističkog bloka su takođe prepoznale značaj slobodnih zona kao instrumenta ekonomskog rasta i razvoja pa su pokrenule inicijative za njihovo uspostavljanje. Bivša Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (u daljem tekstu: SFRJ) je u periodu 1970-1980. godine razvila 11 slobodnih zona, kao formi zona slobodne trgovine i slobodnih luka, Rumunija je 1978. godine uspostavila slobodnu luku Sulina, Mađarska je 1982. godine uspostavila zonu

slobodne trgovine u blizini Budimpešte i krajem 1980-ih zonu u Gjor-Spornu, Bugarska je razvila slobodnu zonu Vindi, bivši Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (u daljem tekstu: SSSR) je uspostavio slobodne zone u Viborgu, Nakodki, Brestu, Odesi i Gurjeru, a Sjeverna Koreja je uspostavila slobodnu trgovinsku i ekonomsku zonu u Rain-Sonbongu (Chen, 1995).

Grafikon 1 - Razvoj slobodnih zona

Izvor: Autor na osnovu Akinci & Crittle (2008), ILO (2014), OECD (2018), UNCTAD (2019), Bost (2019).

Kraj sedme decenije XX vijeka karakteriše razvoj slobodnih zona na azijskom kontinentu, posebno u Kini, koji je temeljno promijenio svrhu, način funkcionisanja i ulogu zona u ekonomskom rastu i razvoju. Razvoj slobodnih zona u Kini povezan je sa dolaskom Den Sijaopinga na mjesto generalnog sekretara Komunističke partije Kine. Poslije promašenih reformi i kulturne revolucije Mao Cedunga, Kina je bila u teškoj ekonomskoj situaciji sa galopirajućim siromaštvom i niskom konkurentnosti nacionalne ekonomije. Den Sijaoping pokreće ambiciozan plan, koji je nazvan Četiri reforme, u oblastima poljoprivrede, nauke i tehnologije, industrije i nacionalne odbrane, kojim se stvorio temelj socijalističkog tržišnog ekonomskog sistema (Bergsten, Freeeman, Lardy, & Mitchell, 2009). Ekonomiju Kine karakterisala je tehnološka zaostalost, neobrazovanost radne snage, niska produktivnost rada i kapitala. Da bi se izvršilo potpuno restrukturisanje nacionalne ekonomije, zemlji je bio potreban pristup investicijama, savremenim tehnologijama i znanju, vještinama i praksama u proizvodnim i menadžerskim poslovima. Razvoj nacionalne ekonomije 1978., nazvan Otvaranje (engl. *Openig-up*), (Yitao & Yiming, 2016), u prvoj fazi odnosio se za stvaranje geografski ograničenih dijelova teritorije, kao vid eksperimenta, kako bi se privukle MNK, prije svega japanske i američke. Ovi dijelovi teritorija nazivaju se slobodne zone i 1980. godine osnovane su četiri takve zone u lučkim gradovima u pomorskom području (Yuan, 2017).

Okvir i politike razvoja slobodnih zona odnosio se na fleksibilniji zakonski okvir u pogledu poreskih i carinskih propisa, radnog zakonodavstva, ubrzane administrativne procedure i izgradnje potrebne infrastrukture. Takođe, bitna karakteristika razvoja zona predstavlja eksperimentalni pristup. Četiri izabrana područja služila su kao testna područja sa ciljem procjene uspješnosti implementacije definisanog okvira slobodnih zona. Zbog svojih specifičnosti, slobodne zone u Kini doživjele su veliku ekspanziju, stvarajući značajan instrument promocije izvoza i povećane industrijske proizvodnje. Takođe, razvoj slobodnih zona modifikovao je njihovu ulogu i način funkcionisanja, što je dovelo do ekspanzije specijalnih ekonomskih zona, kao tipa slobodnih zona, na globalnom nivou. Strategija privlačenja SDI pokazala se veoma uspješnom. Tako je Kina u periodu 1979-1995. godine privukla 40% od ukupnog iznosa SDI u zemljama u razvoju, od toga su 7,2% privukle slobodne zone, što čini 18% od ukupnih kineskih investicija (Farole, 2011).

Globalna ekspanzija slobodnih zona vezuje se za period 1980-ih godina. Uprkos uopštenim mišljenjima da će proces globalizacije, odnosno liberalizacija protekcionističkih trgovinskih i investicionih barijera još od kraja 1970-ih značajno uticati na ulogu, značaj i uticaj slobodnih zona kao značajnog instrumenta ekonomске politike zemalja u razvoju, broj slobodnih zona se od tog perioda do danas rapidno povećao. Broj slobodnih zona je bio predmet različitih procjena. Tako, kako navodi Čen (Chen, 1995), Grubel (Grubel, 1982) procjenjuje da je do početka 1980-ih godina bilo 350 različitih tipova slobodnih zona u 70 zemalja, Čang (Chang, 1985) je utvrdio postojanje 591 slobodne zone (408 slobodnih zona u zemljama u razvoju i 183 zone u 15 razvijenih zemalja) u 82 zemlje u 1983. godini, Krej, Heinriks i Frobel (Kreye, Heinrichs & Fröbell, 1987) navode da je do sredine 1980-ih godina egzistiralo 286 slobodnih zona u zemljama u razvoju, od toga 94 u Africi, 119 u Aziji i 73 u Centralnoj i Južnoj Americi, Li (Li, 1992) i Šin (Xin, 1992) su u svojim istraživanjima identifikovali preko 900 slobodnih zona u 90 zemalja do početka 1990-ih godina.

Slobodne zone u 1990-im godinama ušle su u novu fazu razvoja. Do tada je glavna karakteristika slobodnih zona bila da su u državnom vlasništvu. Odnosno, zemlje su osnivale i rukovodile načinom rada, a domaće i inostrane kompanije su imale autonomiju u trgovinskim i/ili proizvodnim aktivnostima. Vlade zemalja u kojima su zone funkcionalne su planirale lokaciju, način i svrhu funkcionisanja zona, izvore finansija, vodile investicionu promociju, donosile legislativni okvir i administrativne procedure funkcionisanja zona, upravljale proizvodnim

kapacitetima u smislu izgradnje, rentiranja i održavanja infrastrukture u zonama. Nova faza razvoja slobodnih zona odnosila se na fundamentalne promjene modela funkcionisanja zona.

Razlozi za većom participacijom privatnog sektora u funkcionisanju slobodnih zona bili su, prije svega, potreba za makroekonomskom stabilnosti, budžetskom i fiskalnom disciplinom, kao i redefinisanje okvira slobodnih zona zbog određenih negativnih implikacija u njihovom radu (Farole, 2011). Slobodne zone su postale finansijski teret za mnoge zemlje u razvoju pa je učešće privatnog sektora dodatno rasteretilo ulogu zemlje. Takođe, MNK su uvidjele potencijal slobodnih zona, u funkciji kreiranja profitabilnog modela poslovanja i generisanja prihoda iz transfera inovacija u kompanije koje posluju u zonama ili su povezane sa njima.

Razvoj privatnog sektora u slobodnim zonama počeo je u Centralnoj i Južnoj Americi, sa oslanjanjem na privatne industrijske parkove i usluge dodane vrijednosti, poput skladištenja i logistike. Prva privatna slobodna zona, kako navodi Ferol (Farole, 2011), vjerovatno je bila izvozno-proizvodna zona La Romana (engl. *La Romana Free Zone*) u Dominikanskoj Republici, koju su 1969. godine osnovali Golf i zapadna korporacija (engl. *Gulf and Western Corporation*). Nakon Dominikanske Republike, privatne slobodne zone osnivaju se i u drugim zemljama Centralne i Južne Amerike: Kolumbiji, Nikaragvi, Salvadoru, Hondurasu i Kostariki, a zatim i u azijskim zemljama Vijetnamu, Filipinima i Tajlandu (Farole, 2011). U mnogim drugim zemljama državne slobodne zone su osnovane, pod sličnim uslovima, da budu protivteža privatnim slobodnim zonama, odnosno da se izbjegne dominantan položaj privatnih zona.

Sa razvojem privatnih slobodnih zona počele su i diskusije u vezi sa argumentima za i protiv privatnih, odnosno državnih slobodnih zona. Argumenti u korist državnih slobodnih zona odnosili su se na značaj ovih zona na privlačenje SDI i tehnologije, poboljšanja vještina radnika, a time i produktivnosti i kontrole implementacije ekonomске politike (Farole, 2011). Državne slobodne zone predstavljaju instrument ekonomске politike zemalja koje su, prije svega, orijentisane na dugoročno funkcionisanje. Za razliku od njih, privatne zone nemaju interesa za dugoročnim radom, u skladu sa proklamovanim nacionalnim ekonomskim politikama. Takođe, privatne zone nisu zainteresovane za, osim kada im je u interesu, veći stepen inkluzije nacionalne ekonomije u njihov rad. Takav pristup dovodi do slabih direktnih, a posebno indirektnih benefita za zemlju u kojoj ove zone funkcionišu. Posebno treba naglasiti da državne slobodne zone svim kompanijama, bez obzira na veličinu i zemlju porijekla, obezbjeđuju jednak tretman, baziran na principu nediskriminacije.

Za razliku od državnih slobodnih zona, argumenti u korist privatnih slobodnih zona posmatraju se sa šireg, globalnog, okvira i njihovoj ulozi u povećanju efikasnosti samih zona. Privatne slobodne zone predstavljaju refleksiju globalnih ekonomskih tokova, u smislu profitne orijentisanosti i maksimizacije konkurenčkih prednosti (Farole, 2011). Fokus privatnih zona je na poštovanju striktnih finansijskih pravila i okvira poslovanja, kao i maksimizacije u poslovnim aktivnostima. To se obezbjeđuje inovacijama i fleksibilnim pristupom u kompletном funkcionisanju zona. Takođe, problem korupcije znatno je izraženiji u državnim nego u privatnim slobodnim zonama, koje obezbjeđuju efikasnije i pravičnije poštovanje ugovornih obaveza u slučaju spora.

Empirijske analize za potvrdu ili odbacivanje iznesenih tvrdnji u korist privatnih i državnih slobodnih zona nisu izvršene, ali globalni trendovi idu u prilog oba tipa slobodnih zona. U zemljama Centralne i Južne Amerike promjena vlasništva sa državnih na privatne zone dala je pozitivne rezultate i uspjeh u poslovanju u mnogim zemljama u navedenom regionu (Farole, 2011). Za razliku od navedenog regiona, državne slobodne zone u Istočnoj Aziji, osim Filipina, gdje su privatne slobodne zone imale statistički značajan uticaj (3 miliona zaposlenih i 85% udjela u nacionalnom izvozu), (Farole, 2011) u obezbjeđenju benefita na nacionalnom nivou, karakteriše jaka veza i determinisanost između državnih programa slobodnih zona *ex ante* i uspješnosti samih zona *ex post*. Za afrički kontinent je karakteristično da i državne i privatne zone nisu dale zadovoljavajuće rezultate. To nije posljedica vlasništva zona, već su faktori neuspjeha mnogo dublji. Savremene tendencije u razvoju slobodnih zona idu u prilog privatnih slobodnih zona. Akinci i Kritl (Akinci & Crittle, 2008) navode da se udio privatnih zona na globalnom nivou značajno povećao, sa 25% u 1980. godini na 62% u 2007. godini. Posljednju deceniju XX vijeka karakteriše razvoj javno-privatnog partnerstva kao modela osnivanja i funkcionisanja slobodnih zona. Javno-privatna partnerstva izbrisala su jasnu razliku između državnih i privatnih slobodnih zona i uvela fluidnu formu, koja je imala za cilj fokusiranje na dobre strane i minimiziranje loših karakteristika oba tipa zona. Kooperacija u svim fazama poslovnih aktivnosti, od faze osnivanja pa do kraja, odnosno izvoznog procesa, postala je model funkcionisanja koji je zamijenio model baziran na konkurenciji.

Model funkcionisanja javno-privatnog partnerstva podrazumijevao je redefinisanje uloge države i privatnih vlasnika zona. Zadatak vlada zemalja u kojima ovaj tip zona egzistira je da obezbijede strateške smjernice, formulira ključne pravce politika, obezbijede kvalitetan i efikasan legislativni i administrativni okvir, što u stvari predstavlja one aktivnosti što privatni sektor nije u

mogućnosti da ostvari. Takođe, uloga vlada zemalja je da se obezbijedi atraktivna lokacija po nižim cijenama ili, u mnogim slučajevima, besplatno, kao i eksterna (pristupni transportni putevi i komunalna infrastruktura) i interna infrastruktura (izgrađena proizvodna i druga postrojenja u zoni). Privatni sektor treba da razvije i vodi projekat funkcionalisanja slobodnih zona. To podrazumijeva upravljanje investicionim aktivnostima u zoni u pogledu proizvodne i uslužne infrastrukture, procesa građenja u zoni, marketinških aktivnosti i aktivnosti upravljanja radom zona. Savremena javno-privatna partnerstva u radu slobodnih zona karakteriše šest različitih formi. U okviru ovih šest formi, tri forme su dominantne. Prva se odnosi na pristup uslužnim ugovorima koji podrazumijevaju subkoordinaciju uslužnih i aktivnosti upravljanja od strane specijalizovanih kompanija, uz naknadu. Druga forma odnosi se na pristup baziran na koncesijama, odnosno prilivu privatnog kapitala kako bi se proširila postojeća infrastruktura i kreiralo područje visoke dodane vrijednosti. Treća forma odnosi se na proces privatizacije.

Okvir slobodnih zona u Kolumbiji predstavlja uspješan primjer implementacije privatizacionog procesa. Prema Ferolu (Farole, 2011), Bolin (Bolin, 1993) navodi da je Kolumbija razvila program državnih zona slobodne trgovine 1958. godine. Godinama poslije, problem finansijske opterećenosti, raširene korupcije i loših rezultata poslovanja podstakli su vladu da početkom 1990-ih godina definiše zone kao izvozno-proizvodne i stave ih kao jedan od ključnih instrumenata ekonomске transformacije zemlje. Državne slobodne zone su prestale sa radom, mnoge od njih su privatizovane i osnovane su druge privatne slobodne zone. Od šest slobodnih zona u 1995. godini, jedna je u potpunosti prestala da funkcioniše, pet ih je privatizovano, na period od 15 godina, u skladu sa razvojnim i investicionim planovima. Navedeni model pokazao se kao uspješan, a 2009. godine, prije isteka plana, istaknuta je namjera za proširenjem programa, odnosno osnivanja novih slobodnih zona u zemlji.

Još od prvih javno-privatnih partnerstava u uspostavljanju slobodnih zona, model se pokazao kao efikasan sa ekonomskim benefitima za zemlje u kojima zone funkcionišu i za privatne kompanije. Primjer slobodnih zona na Filipinima, koje predstavljaju jedan od prvih javno-privatnih partnerstava, potvrđuje navedenu tezu. Poslije uspješne implementacije okvira na globalnom nivou, mnoge zemlje su izrazile namjeru da razviju slobodne zone zasnovane na dualnom modelu vlasništva. Potrebno je naglasiti primjer Turske, koja je uspostavila slobodne zone angažujući specijaliste u razvoju ovih tipova zona (iz slobodne zone Džebl), zatim slobodne zone Džibuti (engl. *Jibouti Free Zone*), (Džibuti), integrisane specijalne ekonomске zone Dakar

(engl. *Dakar Integrated Special Economic Zone*), (Senegal), slobodne zone Leki (engl. *Lekki*), (Nigerija) i slobodne zone Džinfe (engl. *JinFei*), (Mauricijus), (Farole, 2011).

Prve dvije decenije XXI vijeka karakterišu mnoge promjene u ulozi, uticaju, značaju i načinu funkcionisanja slobodnih zona. Slobodne zone postaju „globalni fenomen“ i mnoge zemlje, prateći globalnu praksu i iskustva, žele da ih osnuju. Motiv osnivanja ostaje univerzalan, a odnosi se na prliv investicija, pristup savremenim tehnologijama, povećanje zaposlenosti, proizvodnje, izvoza, a time i ekonomskog rasta, mjerenim bruto domaćim proizvodom *per capita* (u daljem tekstu: BDP *per capita*). Mnoge nerazvijene i zemlje u razvoju značajno su ubrzale svoj ekonomski rast i razvoj koristeći prednosti slobodnih zona i mnoge zemlje su smatrale da mogu primijeniti istu matricu kao način da se ostvari inkluzivan i održiv rast i razvoj. Neke zemlje su počele sa osnivanjem slobodnih zona na vrijeme, a neke su zakasnile. To se prije svega odnosi na promjenu proizvodnih i uslužnih aktivnosti koje se obavljaju u zoni.

Trenutne tendencije impliciraju širok spektar aktivnosti u slobodnim zonama koje nisu bile zastupljene do prije 20 godina. Prije svega, proizvodnje zasnovane na novim (naprednim) tehnologijama, uslužne aktivnosti, turizam, finansijske i usluge osiguranja samo su neke od novih aktivnosti koje se implementuju u slobodnim zonama. Tako je došlo do razvoja novih tipova slobodnih zona. Industrijski i tehnološki parkovi, turistički i logistički parkovi, petrohemijijske zone i dr. predstavljaju novi pristup u razvoju slobodnih zona koji će još više širiti područje svojih aktivnosti u zemljama u razvoju u godinama koje slijede.

1.5.2. Evolucija slobodnih zona

Slobodne zone, još od nastanka slobodnih luka, prilagođavale su se globalnim ekonomskim promjenama, odnosno modifikovale su svoju ulogu u stimulisanju trgovine i proizvodnje. Prvobitne slobodne zone bile su trgovinske. Internacionalizacija poslovnih aktivnosti, povećana mobilnost kapitala i regionalna i globalna mobilnost radne snage doveli su do promjene uloge i funkcije slobodnih zona. Evolucija slobodnih zona predstavlja promjenu načina funkcionisanja i poslovnih aktivnosti koji se obavljaju u slobodnim zonama. Iako ne postoji unifikovani okvir evolucije slobodnih zona, mnoga istraživanja naglašavaju nekoliko faza razvoja slobodnih zona tokom vijekova.

Čen (Chen, 1995) je podijelio evoluciju slobodnih zona u četiri faze, sa četiri međupovezane karakteristike: ograničene, ali efikasne državne strukture i legislativni okvir, prilagodljivi i fleksibilni ciljevi i inicijative, funkcionalna i prostorna diferencijacija i

specijalizacija i ekstenzivna difuznost i prenosivost okvira zona unutar zemlje i u prekograničnim područjima. Prva faza obuhvata vremenski period od sredine XVI vijeka do 1930-ih godina i karakteriše je prva modifikacija tipa i funkcije slobodnih zona. Prvi tip slobodnih zona, slobodne luke razvijene u evropskim gradovima evoluirale su u slobodne trgovinske zone, koje su uključivale i prilagođena carinska skladišta (engl. *Custom-bounded Warehouses*).

Druga faza obuhvata period poslije Drugog svjetskog rata do kraja 1970-ih godina. Navedenu fazu karakteriše prelazak slobodnih zona sa primarnim fokusom na trgovinu u zone bazirane na proizvodnim aktivnostima. Dolazi do razvoja izvozno-proizvodnih zona. Carinska skladišta modifikuju svoju ulogu i prelaze u licencirana proizvodna skladišta (engl. *Licenced Manufacturing Warehouses*). U okviru izvozno-orientisanih zona razvijaju se zone za promociju investicija (engl. *Investment Promotion Zones*), slobodne industrijske zone (engl. *Free Industrial Zones*) i razvoj programa granične industrijalizacije (engl. *Border Industrialization Program*), koji se prvobitno razvio u Meksiku. Drugu fazu evolucije slobodnih zona karakteriše i razvoj drugih tipova slobodnih zona, kao što su zone prekograničnog rasta (engl. *Cross-Border Growth Zones*) i naučno-tehnološki parkovi (industrijski parkovi zasnovani na nauci), (engl. *Science-based Industrial Parks- SIPs*), odnosno tehnopolisi (engl. *Technopolies*). Prekogranične razvojne zone izostavljene su iz klasifikacije u ovoj evolutivnoj fazi zato što su različite od slobodnih zona koje egzistiraju unutar granica jedne zemlje u tome što se prostiru preko granice jedne zemlje, odnosno zauzimaju teritoriju pograničnog područja dvije ili više zemalja. Pored toga, navedene zone predstavljaju novu fazu i varijaciju razvoja slobodnih zona. Naučno-tehnološki parkovi, odnosno tehnopolisi takođe su izostavljeni iz klasifikacije u drugoj fazi evolucije slobodnih zona. Razlog tome je što tehnopolisi predstavljaju karakteristično urbano područje koje povezuje tehnologiju i ekonomski rast i razvoj, pa se stoga mogu nazvati i tehnološkim centrima (Chen, 1995). I pored navedenih razlika, tehnopolisi predstavljaju narednu fazu razvoja slobodnih zona sa funkcionalnim karakteristikama i širokim spektrom aktivnosti, što je posebno naglašeno u četvrtoj fazi evolucije slobodnih zona.

Treća faza obuhvata vremenski period od početka 1980-ih godina. Karakteriše je postepena modifikacija uloge izvozno-proizvodnih zona u specijalne (posebne) ekonomске zone. Razvoj specijalnih ekonomskih zona vezuje se za kineski model razvoja slobodnih zona, u skladu sa specifičnostima i karakteristikama na tržištu rada, kapitala i nivoa industrijske proizvodnje u zemlji. Tako se razvija poseban tip, odnosno zone ekonomskog i tehnološkog razvoja (engl. *Economic and Technological Development Zones*). Specijalne ekonomске zone razvijaju se u

navedenom vremenskom periodu i u ostalim istočnoazijskim zemljama, kao i u postsocijalističkim zemljama, posebno u zemljama nastalim raspadom SSSR-a.

Četvrta faza evolucije slobodnih zona obuhvata razvoj dva tipa slobodnih zona koji su izostavljeni iz klasifikacije u drugoj fazi. Međutim, razvoj nauke i tehnologije, kao i međudržavna i međuregionalna saradnja, stavili su u fokus tehnopolise i prekogranične razvojne zone od 1990-ih godina. Razvoj tehnopolisa postao je globalni trend od 1950-ih i razvoja prvog tehnološkog parka u Kaliforniji, odnosno Silikonske doline (engl. *Silicon Valley*), (Chen 1995). Nakon toga, tehnopolisi se razvijaju u drugim zemljama, a poznati primjeri na globalnom nivou su Inkubator Ostin (engl. *Austin Incubator*), (Teksas- SAD), Sukijuba (engl. *Tsukuba City*), (Japan) i Šinču (engl. *Hsinchu SIP*), (Tajvan). Poznati primjeri prekogranične saradnje u razvoju slobodnih zona vezani su za azijski kontinent. Tako su se razvile slobodne zone poput Kineskog trougla (kooperacija Kine, Hong Konga i Tajvana) i Jugoistočnog azijskog trougla (kooperacija Singapura i Johor-Riau ostrva), (Chen, 1995).

Za razliku od Čena (Chen, 1995), Marandu i saradnici (Marandu et al., 2017) definisali su četiri faze evolucije slobodnih zona. Prva faza evolucije slobodnih zona obuhvata koncept slobodnih zona trgovine, od antičkih vremena, preko ekspanzije u XVI i XVII vijeku do početka XX vijeka. Druga faza obuhvata razvoj izvozno-proizvodnih zona prije, a naročito poslije Drugog svjetskog rata i njihove uloge u promociji zona kao instrumenta industrijalizacije i ekonomskog rasta. Treća faza odnosi se na razvoj naučnih i tehnoloških parkova. Prateći savremene trendove i globalni fokus na naučne i tehnološke inovacije, slobodne zone širile su okvir aktivnosti koji se obavlja u njima. Četvrta faza evolucije, koja počinje početkom 1980-ih godina, obuhvata razvoj specijalnih ekonomskih zona, kao sveobuhvatnog modela implementacije koncepta slobodnih zona u nerazvijenim i zemljama u razvoju.

Ferol (Farole, 2011) je evoluciju slobodnih zona podijelio u šest faza, ali sa drugačijim pristupom u definisanju razvoja i modifikacije slobodnih zona. Prvu fazu karakteriše razvoj trgovinsko-orientisanih slobodnih zona, u skladu sa okolnostima u svjetskoj trgovini koje su bile karakteristične za vremenski period do početka XX vijeka. Druga faza evolucije obuhvata vremenski period sa početka XX vijeka i odnosi se na postepeni prelazak sa koncepta slobodnih zona baziranih na trgovini na slobodne zone bazirane na proizvodnji. Razvoj proizvodnih slobodnih zona vezuje se za ubrzan proces globalizacije, kada je došlo do ubrzanog procesa industrijalizacije, mobilnosti svih oblika kapitala i razvoja globalne trgovine, u periodu *Belle Époque*. Treća faza odnosi se na dominantni pristup izvozno-porizvodnih zona kao tipa slobodnih

zona. Razvoj izvozno-proizvodnih zona u SAD-u, Centralnoj i Južnoj Americi i Evropi značajno je pomjerio fokus koncepta slobodnih zona sa trgovine na proizvodnju.

Četvrta faza evolucije obuhvata ubrzani razvoj slobodnih zona u Kini i definisanje novog koncepta slobodnih zona, kao specijalnih ekonomskih zona. Peta faza obuhvata postepeni ulazak privatnog sektora u proces osnivanja i upravljanja slobodnim zonama. Mnoge državne slobodne zone u nerazvijenim i zemljama u razvoju pokazale su se neefikasnim, a u kombinaciji sa finansijskim opterećenjem u upravljanju zonama i raširenom korupcijom dovelo je do povećanja učešća privatnog sektora u radu zona. Šesta faza evolucije slobodnih zona predstavlja nastavak pete faze i karakteriše je razvoj javno-privatnog partnerstva u radu zona. U ovoj fazi došlo je do kompromisa i usklađivanja interesa zemalja u razvoju i privatnog sektora, na način je stavljen naglasak na dobre strane oba tipa upravljanja i eliminacije praksi koje su se pokazale kao nefunkcionalne i neefikasne.

Najkoherentniji sistemski prikaz evolucije slobodnih zona definisao je Meng (Meng, 2005), koji je transformaciju i modifikaciju okvira slobodnih zona podijelio u sedam perioda. Prvi period evolucije vezuje se za kolonijalna osvajanja i otkrića novih kontinenata i zemalja od strane Velike Britanije, Španije, Francuske, Portugala i Holandije i za početak prve industrijske revolucije. Slobodne zone u tom periodu proširile su se u pomorske i riječne lučke gradove Mediterana, Baltičkog mora, Azije, Afrike i američkog kontinenta. Karakteristika slobodnih zona tog vremena je da su podsticale trgovinu između kolonijalnih sila i njihovih kolonija, u skladu sa proklamovanim spoljnotrgovinskim politikama baziranim na Rikardovom modelu komparativnih prednosti (Ricardo, 2012). Tokom ovog perioda većina zona pripadala je prvoj generaciji slobodnih trgovinskih zona, odnosno slobodni gradovi, kao tip slobodnih zona, transformisali su se u slobodne luke, a slobodne luke u slobodne trgovinske zone.

Drugi i treći period obuhvata period velikih ekonomskih, tehnoloških i naučnih promjena od kraja 1940-ih godina. U navedenom vremenskom periodu proizvodnja i uslužne djelatnosti preuzimaju primat u aktivnostima slobodnih zona, što dovodi do razvoja trgovinsko-orientisanih i uslužno-orientisanih slobodnih zona. Četvrti period evolucije slobodnih zona karakteriše globalni pristup u razvoju tehnologije, čime je stvorena podloga za razvoj industrijskih naučnih parkova. Peti period odnosi se na razvoj specijalnih ekonomskih zona od 1970-ih godina. Dalji razvoj specijalnih ekonomskih zona u 1990-im godinama rezultovao je novim formama i načinima uspostavljanja i funkcionisanja slobodnih zona, odnosno prekograničnih slobodnih zona i slobodnih zona baziranih na nauci, koje čine šesti period. Prekogranična saradnja susjednih

država, naročito u novim članicama Evropske unije i zemljama Istočne Azije, dovela je do stvaranja zona prekogranične ekonomske saradnje (engl. *Cross-Border Economic Cooperation Zones- CECZs*), koje su imale potencijal rasta i razvoja, ali su ih karakterisali nizak nivo regionalne kooperacije i integracije, kao i tehnološka i ekonomska zaostalost. Sedmi period evolucije odnosi se na razvoj međunarodnih regionalnih integracija (engl. *Cross-National Regional Integration*). Navedene integracije značajno su uticale na transfer investicija, tehnologije i informacija, unapređenje infrastrukture i regionalni ekonomski rast i razvoj.

Navedeni prikazi evolucije slobodnih zona pokazuju da je karakteristika navedenog procesa bazirana na funkcionalnoj i širokoj diferencijaciji i specijalizaciji, kao i razvoj unutar granica zemalja i prekogranične saradnje značajno su uticali na cijeli proces. Navedeni proces ne bi se mogao ostvariti bez efikasnog administrativnog i legislativnog okvira, podsticaja prilikom osnivanja slobodnih zona i fleksibilnih i prilagodljivih ciljeva.

1.6. Ekonomski rast

1.6.1. Pojam, značaj i indikatori ekonomskog rasta

Ekonomski rast je povećanje potencijalnog BDP-a ili proizvodnje neke zemlje (Samuelsnon & Nordhaus, 2000, str. 530). Odnosno, ekonomski rast „znači povećanje obima proizvodnje i usluga u određenom vremenu kao rezultat novih ulaganja u proizvodne kapacitete i njihovog efikasnijeg korišćenja, kao i novog zapošljavanja i rasta produktivnosti rada“ (Bajec i Joksimović, 2010, str. 439). Ekonomski rast predstavlja fundamentalni cilj ekonomske politike svake zemlje. Ekonomski rast reflektuje se u povećanju proizvodnje proizvoda i usluga i na taj način „determiniše bogatstvo ili siromaštvo jednog naroda“ (Burda & Wyplosz, 2012, str. 52). Efekti ekonomskog rasta ogledaju se u povećanju životnog standarda stanovništva određene zemlje. Ekonomski rast predstavlja bitnu determinantu razvoja jedne zemlje *ceteris paribus*. Ali, ekonomski rast ne podrazumijeva *explicare* uvijek i razvoj. U određenim zemljama, naročito u nerazvijenim i zemljama u razvoju, postoji visok stepen rizika da ekonomski rast neće pratiti i smanjenje stepena siromaštva, unapređenja sektora zdravstva, socijalne zaštite, obrazovanja, zaštite životne okoline, povećanje prosječnog trajanja života (Acocella, 2005).

Kvantifikacija ekonomskog rasta vrši se na osnovu stope rasta realnog BDP-a ili stope rasta realnog BDP-a *per capita*. Stopa rasta realnog BDP-a mjeri godišnje povećanje kumulativnog godišnjeg autputa korigovanog za stopu inflacije, a stopa rasta realnog BDP-a *per capita* jednak je stopi rasta realnog BDP-a umanjenoj za stopu rasta stanovništva (Gregory &

Stuart, 2015). Izbor između korišćenja realnog BDP-a ili BDP-a *per capita*, kao mjere životnog standarda, komplikuje činjenica da rast stanovništva može da bude determinisan rastom BDP-a. Time se dobijaju različiti rezultati prilikom komparacije različitih zemalja. Poređenje rasta BDP-a ide u prilog zemljama koje imaju rast stanovništva, zbog veće stope nataliteta i/ili useljavanja imaće veće vrijednosti BDP-a. BDP *per capita* predstavlja univerzalan, jednostavan i objektivan indikator životnog standarda stanovništva, koji se koristi u izračunima duži vremenski period i koji je komparativan sa aspekta vremena i obuhvata izračunavanja.

Postoje ograničenja u kvantifikaciji životnog standarda stanovništva primjenom izračuna BDP-a *per capita*. Prvi problem odnosi se na raspodjelu autputa. Neka zemlja može imati visoku stopu ekonomskog rasta, ali zbog divergencije dohodata između različitih grupa stanovništva, i pad životnog standarda. Ekonomski rast je bitan, ali bitna je i raspodjela autputa ostvarena rastom. Navedenu tendenciju potvrdio je Štiglic (Stiglitz, 2016), koji je kontraargumentima odbacio Lukasove implikacije da najštetniji uticaj na zdravu ekonomiju predstavlja fokusiranje na pitanje raspodjele (Lucas, 2004). Drugi problem ogleda se u definisanju svih relevantnih faktora koji značajno utiču na životni standard stanovništva. Neke faktore teško je kvantifikovati, a bitno utiću na životni standard. Rast BDP-a *per capita* ne znači nužno i rast standarda. Međutim, BDP *per capita*, kao indikator ekonomskog rasta, predstavlja opšteprihvaćen pokazatelj u ekonomskoj teoriji, čije vrijednosti reflektuju razlike u stepenu ekonomskog rasta između zemalja.

Ekonomski rast reflektuje se povećanjem proizvodnje proizvoda i usluga, što ima pozitivne implikacije na životni standard. Najznačajniji činilac povećanja obima proizvodnje proizvoda i usluga predstavlja produktivnost. Produktivnost ima ključnu ulogu u determinisanju životnog standarda zemalja (Mankiw & Taylor, 2008). Četiri elementa, odnosno faktora koji determinišu produktivnost su:

- Fizički kapital, odnosno stok proizvodne opreme, infrastrukturnih objekata i opšteg društvenog kapitala koji se koriste u proizvodnji proizvoda i usluga;
- Ljudski kapital, koji podrazumijeva znanja i vještine koji se akumuliraju formalnim obrazovanjem, obukom i iskustvenim spoznajama;
- Prirodni resursi, odnosno proizvodni inputi koje obezbjeđuje priroda, a odnose se na stok zemlje, rijeka, minerala, fosilnih goriva i kvaliteta životne sredine;
- Tehnološko znanje, koje se odnosi na primjenu najefektivnijih i najefikasnijih načina proizvodnje proizvoda i usluga, odnosno primjenu spoznaja iz nauke, tehničkog

znanja, menadžmenta i preduzetništva (Samuelson & Nordhaus, 2000; Mankiw & Taylor, 2008).

Akumulacija kapitala, odnosno investicije u prirodne resurse, proizvodnu opremu i ljudski kapital, zatim rast stanovništva koji dovodi do rasta ponude radne snage na tržištu rada i tehnološki napredak, odnosno neutralni, radno-štедni i kapitalno-štедni progres (Salvatore, 2009) predstavljaju preduslove za ostvarivanje ekonomskog rasta *ceteris paribus* (Todaro, 1997). Dugoročni efekti rasta podrazumijevaju stalnu promjenu stope akumulacije i, uzimajući u obzir da akumulacija fizičkog kapitala proizvodi opadajuće prinose, dugoročni efekti rasta obično se odnose na stopu akumulacije znanja kao kapitala, odnosno tehnološkog napretka (Baldwin & Wyplosz, 2010, str. 213). Stoga je uloga ekonomskih, kao i političkih, institucija da definišu i implementuju ekonomske politike koje će stimulisati obrazovanje i istraživanje, zaštititi intelektualnu svojinu, promovisati politiku konkurenkcije, otvorenost razmjene u politički stabilnom okruženju, zasnovanom na demokratiji, jednakosti i stabilnosti (Burda & Wyplosz, 2012). Da bi se stvorile pretpostavke za ostvarivanje dugoročnog i održivog ekonomskog rasta, bitno je naglasiti institucionalni okvir, kao fundamentalni faktor rasta standarda stanovništva. Ekonomske institucije predstavljaju ključni, fundamentalni uzročnik, odnosno pokretač ekonomskog rasta i institucionalne razlike između zemalja dovode do razlika u dugoročnim stopama ekonomskog rasta (Begović, 2011, str. 107).

Prvi modeli ekonomskog rasta vezuju se za teorijsko-filozofska razmišljanja Smita (Smith, 1950). U njegovoj interpretaciji modela ekonomskog rasta ključni faktor ekonomskog rasta je zemlja, kao i specijalizacija rada. Model je polazio od pretpostavke da se proizvodnja povećava rastom stanovništva sa konstantnim realnim dohocima, uz veliku ponudu zemlje, kao faktora rasta. Rast broja stanovnika, uz ograničenost ponude zemlje, djelovanjem zakona o opadajućim prinosima, značajno je uticao na konstantnost rasta na dugi rok. Maltus je u svom modelu polazio od pretpostavke da će rast stanovništva značajno uticati na ekonomski rast i da je ravnoteža moguća samo pri nivou egzistencijalnih nadnica (Samuelsnon & Nordhaus, 2000). Njegov model nije uključio tehnološki progres kao bitnu komponentu ekonomskog rasta, zbog čega nije došlo do stanja predviđenog modelom (Mankiw & Taylor, 2008).

Modeli ekonomskog rasta nastali u XX vijeku, poput Harod-Domarovog modela ekonomskog rasta (Domar, 1946; Harrod, 1939), baziraju se na pretpostavci da bitne determinante ekonomskog rasta predstavljaju rast produktivnosti štednje i kapitala. Odnosno,

model se zasniva na pretpostavci da rast stope štednje ima statistički značajan uticaj na ekonomski rast, na dugi rok. Model se bazira na fiksnim tehnološkim koeficijentima, što podrazumijeva da ne postoji mogućnost supstitucije faktora proizvodnje u proizvodnom procesu. Neoklasični model ekonomskog rasta, odnosno Solov-Svanov model egzogenog rasta (Solow, 1956; Swan, 1956) zasniva se na restriktivnim pretpostavkama: proizvodnja je opisana proizvodnom funkcijom koja je linearno homogena prvog stepena, odnosno karakterišu je konstantni prinosi, povećanje obima proizvodnje može da se ostvari samo akumulacijom faktora proizvodnje ili tehnološkim progresom i stopa štednje i tehnološki progres su egzogene varijable u modelu (Begović, 2011). Osnovne implikacije modela, da na produktivnost kapitala utiče rijetkost i da se fundamentalni izvor rasta, tehnologija, nalazi izvan modela, pokazale su se teorijski neutemeljenim.

Kritikom navedenog modela od strane Lukasa (Lucas, 1988) postavljene su logičke implikacije ključnih pretpostavki modela. Odnosno, ukoliko postoji razlika između kapitalnog koeficijenta između zemalja i ukoliko postoji mobilnost kapitalnih tokova na globalnom nivou, onda bi, zbog razlika u prinosima, nerazvijene i zemlje u razvoju trebale imati značajan priliv kapitala koji bi se odlivao iz razvijenih zemalja, što se nije dešavalo zbog ograničavajućih faktora. Lukas je istakao važnost institucija i uticaja obrazovne politike i specijalizacije i produktivnosti na osnovu teorije učenja kroz rad (engl. *learning by doing*) (Arrow, 1962).

Endogeni model rasta, nastao kao rezultat poboljšanja Solov-Svanovog modela, dokazao je značaj i ulogu ljudskog kapitala u generisanju ekonomskog rasta (Molnar, 2016). Takođe, potenciran je značaj inovacija kao prediktora ekonomskog rasta. Model horizontalnih inovacija, odnosno model diferencijacije bazira se na tehnološkom progresu koji dovodi do diferencijacije proizvoda. Naglašen je značaj inovacija koje utiču na specijalizaciju proizvođača (Romer, 1994). Inovacije predstavljaju promjenu tehnologije i nastaju kao rezultat istraživanja i razvoja. Stoga tehnološke inovacije predstavljaju značajne determinante i prediktore ekonomskog rasta. Model vertikalnih inovacija, odnosno model kreativne destrukcije zasnovan je na šumpeterijanskim postulatima kreativne destrukcije. Odnosno, tehnološke inovacije dovode do pojave superiornijih proizvoda koji sa tržišta istiskuju inferiornije proizvode. Prema Šumpeteru, „preduzetničke inovacije narušavaju statičku ravnotežu i izazivaju privredne promjene“ (Stojanović, 2009a, str. 340). Tehnološki progres ne dovodi do povećanja broja proizvoda i njihove diferencijacije, već do poboljšanja njihovog kvaliteta. Modifikacija navedenog modela polazi od pretpostavke o nepostojanju fundamentalnih inovacija, već samo onih koji određene proizvode čine

dominantnijim od ostalih na tržištu. To implicira da ne postoji monopolski položaj proizvođača na tržištu već dominantan položaj u odnosu na konkureniju (Aghion & Howitt, 1992). Takođe, prema Šumpeteru, ekonomski rast i razvoj stacionirane privrede počiva na različitoj upotrebi faktora proizvodnje. Odnosno, realokaciji proizvodnih faktora iz postojećih u nove upotrebe posredstvom kapitala (novčanih sredstava) koji predstavlja „most koji spaja preduzetnika i sredstva potrebna za proizvodnju“ (Schumpeter, 2012, str. 290).

Istražujući značajne divergencije ekonomskog rasta *per capita* između zemalja, Preskot (Prescott, 1997) je analizirao razlike između produktivnosti rada u različitim zemljama. Polazeći od prepostavke stvaranja koherentne teorije faktorske produktivnosti, pokazao je da su razlike u produktivnosti rada u niskom procentu determinisane dostupnosti tehnologije. Mobilnost transfera tehnologije je intenzivna na globalnom nivou pa nerazvijene i zemlje u razvoju imaju mogućnost pristupa tehnologiji koju koriste razvijene zemlje. Razlike u efikasnosti predstavljaju posljedicu drugih faktora. Najznačajniji faktor divergencije predstavljaju inkluzivne, odnosno ekstraktivne ekonomске institucije. Inkluzivne ekonomске institucije u razvijenim zemljama stvaraju prepostavke, odnosno stimulativno poslovno okruženje za efikasno ponašanje privrednih subjekata. Na taj način generiše se viši nivo efikasnosti pri istom nivou tehnološkog progresa.

Bitno je naglasiti i istraživanje Asemoglua i Robinsona (Acemoglu & Robinson, 2014), koji su se fokusirali na institucionalne prepostavke ekonomskog rasta. Odbacujući hipoteze o geografskim, kulturološkim i razlikama u nedovoljnem znanju, potencirali su ulogu institucija kao fundamentalnog katalizatora ekonomskog rasta i razlika u životnom standardu između zemalja. Determinisali su dvije vrste institucija koje imaju suprotan uticaj na ekonomski rast. Inkluzivne političke institucije teže za stvaranjem inkluzivnih ekonomskih institucija, koje, mehanizmom „blagotvorne spirale“, stvaraju pozitivne povratne sprege i ohrabruju ekonomski rast. Suprotno, ekstraktivne političke institucije teže da stvaraju ekstraktivne ekonomске institucije koje posredstvom mehanizma „uklete spirale“ stvaraju *circulus vitiosus* negativne povratne sprege i time destimulativno utiču na generisanje ekonomskog rasta.

Navedeni teorijski modeli dali su snažan podsticaj na istraživanje uzroka nerazvijenosti mnogih zemalja i rješavanje pitanja ekonomске stagnacije zemalja u razvoju i ekstremnog siromaštva u nerazvijenim zemljama. Takođe, potencirali su značaj ekonomskog rasta, čak i ako je rast nizak, jer na osnovu „zakona kumulativnog rasta“ i nizak godišnji rast u dugom roku dovodi do značajnog progrusa (EU, 2015). Pored navedenog, uticali su na modifikaciju

„nekadašnjih preporuka razvijenih zemalja da treba samo da radite što smo i mi radili“ (Burda & Wyplosz, 2012, str. 527). Institucionalne i političke reforme u zemljama u razvoju treba da idu u pravcu podrške nosiocima promjena koje će stvoriti prepostavke za održiv ekonomski rast, a ne onima koji su zainteresovani za *status quo*.

2. GLOBALIZACIJA SVJETSKE EKONOMIJE I UTICAJ NA RAZVOJ SLOBODNIH ZONA

2.1. Istoriski presjek razvoja međunarodne ekonomije

Slobodne zone predstavljaju „proizvod“ globalizacije i unutrašnje i posebno međunarodne trgovine. Da bi se razumio kontekst i mehanizam slobodnih zona, potrebno je da se objasni proces globalizacije i razvoj međunarodne trgovine. Međunarodna trgovina predstavljala je bazu na kojoj su se osnovale prvobitne slobodne zone i njenim razvojem razvijale su se i slobodne zone, prilagođavajući se savremenim globalnim proizvodnim, trgovinskim i kapitalnim tokovima. Trgovina predstavlja jednu od najznačajnijih poveznica u ljudskoj istoriji, još od vremena prvobitnih naseobina. Trgovina je, od vremena svojih početaka, predstavljala aktivnost koja služi svrsi kvalitetnijeg i sigurnijeg života ljudi. Početak ljudske civilizacije karakterišu primitivne poljoprivredne aktivnosti, kao i drugi načini prikupljanja hrane i ostalih potrebnih alata za siguran život. Sve što je tadašnjim plemenskim zajednicama bilo potrebno za život nalazilo se u prirodi. Sa povećanjem populacije stanovništva, ograničeni resursi prirode, kao i način njihovog korišćenja, nisu bili dovoljni da zadovolje rastuće potrebe stanovništva. Stoga su ljudi počeli da samostalno proizvode proizvode za ljudsku upotrebu, kao i druge proizvode za zaštitu od drugih plemena, životinja i elementarnih nepogoda.

Sa razvojem proizvodnje kao logički slijed događaja razvija se i trgovina. Prvobitna trgovinska aktivnost odnosila se na razmjenu egzistencijalnih dobara između stanovništva u bližim regionima. Razvoj trgovačkih puteva i prevoznih sredstava predstavlja značajan korak u proširenju trgovinske mreže, kao i proizvoda sa kojima se trguje. Epicentar ljudske civilizacije u tom periodu bio je evroazijski region. Pogodna klima, blizina mora i velikih plovnih rijeka, kvalitetno zemljište bili su neki od važnijih činilaca koji su doveli do velike koncentracije stanovništva. Razvojem navedenog područja mijenjali su se i načini organizovanja društva. Ljudske naseobine su se počele širiti, što je dovelo do razvoja prvobitnih gradova na strateški važnim mjestima za proizvodnju i trgovinu. Gradovi su razvili arhaične norme i kodekse ponašanja, kao i zaštitu prava i određenih aktivnosti, od kojih je najbitnija bila trgovina. Tri

faktora u ljudskoj civilizaciji su bitno uticala na razvoj trgovinske djelatnosti, a to su, razvoj i unapređenje poljoprivrede, razvoj pisma i pojava kovanog novca (Harari, 2015). Poljoprivredna revolucija odnosila se na razvoj tehnika i korišćenja prirodnih i vještačkih aditiva za poboljšanje kvaliteta zemljišta, a time i prinosa. Razvoj pisma i pojava novca kao sredstva razmjene u velikoj mjeri su uticali na razvoj, modernizaciju i širenje trgovine.

Na prostoru Evroazije razvili su se prvi značajni gradovi koji su značajno uticali na razvoj svjetske trgovine. Damask, Aleksandrija, Konstantinopolj (današnji Istanbul), Bagdad, Basra, Kairo, Nikeja, Đenova, Venecija, Piza, Kijev, Samandar predstavljaju prve trgovačke gradove koji su se razvili u periodu prije nove ere (Frankopan, 2015). Trgovinski putevi tog vremena predstavljali su ciklična kretanja proizvoda u do tada poznatim dijelovima svijeta. Trgovina se odvijala od dijela centralne, istočne i južne Evrope, preko sjevera afričkog kontinenta, Bliskog istoka, Persije, Mesopotamije, Arapskog poluostrva, Kavkaza do Kine i Indije (Frankopan, 2015). Gradovi su uvidjeli značaj trgovine pa su uveli poreze i takse kojima su naplaćivali prolazak trgovinskih konvoja, kao i skladištenje i čuvanje robe za koje je vođena uredna evidencija. Prihodi ostvareni po navedenom osnovu ulagani su u navodnjavanje zemljišta, izradu utvrđenja kao sigurnosnih bedema i razvoja proizvodnje i sredstava za transport robe. Takođe, utvrđena su pravila za trgovce i pijace kao mjesta gdje su se prodavali proizvodi sa udaljenih mjesta. Trgovci i proizvođači su se organizovali u esnafe i dobili su povlaštena mjesta na pijacama, uz novčanu nadoknadu lokalnim vlastima. Kao sredstvo razmjene koristila se razmjena proizvoda za proizvode, odnosno trampa. Pojava različitih oblika novca značajno je olakšala i ubrzala razvoj trgovine. Kao novac korišćeni su različiti metali, ali najviše su se prvobitno koristili metali kojih je bilo u izobilju u prirodi i koji su se lako prerađivali, a to su bile bakarne šipke (Smith, 1950). Poslije toga došlo je do razvoja kovanog srebrnog i zlatnog novca, iako je srebro bilo preovlađujuće sredstvo razmjene.

Asortiman proizvoda kojima se trgovalo bio je raznolik, u zavisnosti od dostupnosti u prirodi i znanja u procesu proizvodnje. Proizvodni viškovi su se izlagali na lokalnim pijacama ili su se transportovali trgovinskim rutama na istok ili zapad. Trgovalo se, sa jedne strane, žitaricama i drugim prehrambenim proizvodima, metalima, kao i kožom koja je bila izuzetno značajna kao sredstvo za oblačenje i zaštitu. Sa druge strane, sa istoka, iz Indije i Kine najviše se trgovalo svilom, pamukom i ostalim tkaninama, začinima, barutom, porculanom i bojama. Takođe, trgovina konjima postala je veoma značajna. Konji su predstavljali najznačajnije prevozno sredstvo za transport robe pa je njihov kvalitet naročito bio na cijeni. Širenje trgovinske

mreže omogućeno je zaštitom konvoja duž trgovinskih puteva od varvarskih plemena. Mnoga carstva i gradovi-države ulagali su značajna sredstva za zaštitu konvoja duž trgovinskih ruta, poput puta svile. Iako je trgovina tog vremena bila lokalnog karaktera, razvoj se desio na polju komunikacionih mreža, gdje su proizvodi, ideje i načela trgovine putovali sa jednog kraja svijeta na drugi. Navedeni period predstavlja prvu fazu međusobne povezanosti i razvoja svih tipova razmjene proizvoda i ideja. Trgovina je predstavljala most koji je povezivao različite regije, nacije i religije.

Prema navodima Frenkopena (Frankopan, 2015), period do 1500. godine, odnosno prve globalizacije svjetske privrede karakterisali su česti usponi i padovi velikih carstava, što je za posljedicu imalo i promjene u obimu i metodama trgovine. Pad Rimskog carstva značajno je uzdrmao trgovinske puteve u srednjoj i južnoj Evropi. Trgovinska aktivnost opstala je samo u Istočnom rimskom carstvu (Vizantiji), gdje lučki grad Konstantinopolj (Istanbul) postaje poveznica trgovine istoka i zapada. Još uvijek značajnu ulogu u trgovini imali su Venecija, Firenca, Piza, Đenova, kao i gradovi sa druge strane obale Jadranskog mora, poput Zadra, Dubrovnika i ostalih gradova Mletačke republike (Frankopan, 2015). Trgovinski putevi prema Indiji i Kini bili su dobro zaštićeni od strane Mongolskog carstva, koje je i pored unutrašnjih sukoba svojim meritokratskim uređenjem imalo značajnu ulogu u svjetskoj trgovini tog doba, posebno za evropske i azijske trgovce. Trgovinu unutar granica Europe karakterisao je smanjen obim aktivnosti sa fokusom na sajamske izložbe u većim gradovima koji su se održavali jednom godišnje kao najznačajnijom poveznicom za trgovce sa cijelog kontinenta. Konačna propast Zapadnog rimskog carstva i pojava prvih gradova-država/država ubrzale su trgovinske tokove. Potreba za hranom, odjećom i drugom robom široke potrošnje uticala je na, pored značajnih suparništava, povećanje obima trgovine.

Uspon Osmanlijskog carstva značajno je poremetio trgovinske tokove u Evropi. Carstvo koje se zasnivalo na primatu monoteističke religije uspostavljalo je sopstvena pravila poslovanja i oporezivanja u oslobođenim zemljama koja su bitno uticala na razvoj inovacija, proizvoda i ukupnu trgovinsku aktivnost. Suočene sa značajnim prekidom trgovine, tadašnja velika evropska carstva, prvenstveno Špansko i Portugalsko carstvo, fokusirala su se na preokoceanska osvajanja sa ciljem proširenja tržišta za svoje proizvode, kao i kupovinu do tada nepoznatih proizvoda iz Centralne i Južne Amerike, Afrike, Azije i ostrva u Tihom i Atlantskom oceanu (Frankopan, 2015). Iako su prve pomorske ekspedicije bile iz Kine, upornost i znatan uticaj faktora slučajnosti omogućio je epohalna otkrića drugih kontinenata, zemalja, a time i značajnih trgovinskih oblasti.

Ekspedicije Bartolomeja Dijaza, Vaska da Game, Kristofera Kolumba i Fernanda Magelana koje su dovele do velikih geografskih otkrića, a posljedično i do kolonijalnih osvajanja, smatraju se početkom prve globalizacije u međunarodnoj ekonomiji.

Špansko i Portugalsko carstvo, kao dvije vodeće pomorske sile tog perioda, prećutnim dogovorom podijelili su interesne sfere u novootkrivenim oblastima širom svijeta. To im je omogućilo pristup značajnim sirovinama, poput zlata, srebra, bakra, dragog kamenja, kao i egzotičnih začinskih proizvoda i razne vrste hrane. Dominantan trgovinski položaj potisnuo je trgovinske interese ostalih uticajnih zemalja, prvenstveno Velike Britanije, Francuske i nedugo zatim i Holandije. Iako je Velika Britanija prva uvela organizaciju trgovinskih privrednih društava na bazi akcijskog kapitala, nije uspjela da poveća svoj trgovinski uticaj. Osnivala su se trgovinska preduzeća koja su prikupljala novac od svih građana kao akcijski kapital. Prva trgovinska kompanija koja je osnovana na taj način bila je Kompanija trgovačkih istraživača za otkrivanje oblasti, dominiona, ostrva i nepoznatih mjesta 1551. godine, a zatim se osnivaju i druge kompanije poput Španske kompanije, Istočne kompanije, Levantske kompanije, Ruske i Turske kompanije (Frankopan, 2015).

Tabela 5 - Istorijski pregled razvoja međunarodne trgovine

3000. g.p.n.e.-1500. g.n.e.	Pojava i razvoj međunarodne trgovine
1500-1760. godine	Prva globalizacija svjetske privrede (velika geografska otkrića, kolonijalna osvajanja)
1760-1914. godine	Druga globalizacija svjetske privrede (industrijska revolucija)
1914-1945. godine	Prvi i Drugi svjetski rat; Velika ekonomska depresija
1945-1990. godine	Ekspanzija međunarodne trgovine
1990-2021. godine	Treća globalizacija svjetske privrede

Izvor: Autor na osnovu Bjelić (2018).

Mornarica Velike Britanije bazirala se na flotama koje su činili nezavisni trgovinski brodovi i gusari i bila je u podređenom položaju u odnosu na Špansku mornaricu. Međutim, splet okolnosti preokrenuo je uticaj obje mornarice. Želeći da suzbije gusarske napade, koji nisu podržavali španski monopol na transatlantsku trgovinu i miješanje Velike Britanije u rat Španske Holandije za nezavisnost, Španski kralj Filip II poslao je mornaricu da porazi Britansko kraljevstvo i time potvrди dominantan položaj na Atlantiku (Acemoglu & Robinson, 2014). Loši vremenski uslovi i strateške greške uzrokovale su poraz španske mornarice, a time i uspostavljanje ravnoteže u prekoceanskoj trgovini. Navedeni događaj doveo je do pomorske revolucije.

Razvojem britanske i posebno holandske mornarice značajno se poboljšala i proširila trgovinska mreža u svijetu. Da bi dodatno razvili trgovinsku mrežu, u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Holandiji razvijaju se trgovinske kompanije koje su predstavljale preteče modernih MNK. Tako se, prema podacima Bjelića (2018), u Velikoj Britaniji osniva Engleska istočnoindijska kompanija, 1600. godine, u Holandiji dvije godine poslije Holandska istočnoindijska i zapadnoindijska kompanija⁵, a u Francuskoj u periodu 1599-1789. godine osniva se više od 70 kompanija, od kojih je najpoznatija Francuska istočnoindijska kompanija. Navedene kompanije u Velikoj Britaniji i Holandiji uživale su dominantan trgovinski položaj gdje nije postojala jasna granica između privatnog i državnog vlasništva, kao i načina funkcionisanja. Kompanije u navedenim zemljama bile su akcionarska društva koja su dobila ekskluzivna prava za kovanje sopstvenog novca kao platežnog sredstva, zaključivanje sporazuma i zaštitu krune i Parlamenta u slučaju vojnih sukoba. To je dovelo do pojave nepotizma, korupcije, pljačke u lokalnim područjima i ostalih devijantnih ponašanja službenika Engleske istočnoindijske kompanije što je rezultovalo neefikasnim poslovanjem i stvaranjem problema sa likvidnosti i solventnosti (Smith, 1950). Kompanija je postala „toliko velika da bi propala i veoma skupa da bi se spasila“ (Stiglitz, 2013, str. 148), iako je državnim intervencijama spašavana nekoliko puta prije konačne likvidacije. Trgovinska politika Velike Britanije bila je prvenstveno usmjerenja na kolonije. Kolonije su služile za plasman gotovih proizvoda iz Velike Britanije i drugih dijelova svijeta, a iz njih su se uvozile samo sirovine i repromaterijali za proizvodnju. Sa druge strane, „naprednije ili usavršenije manufakture čak i kolonijalnog proizvoda trgovci i manufakturisti Velike Britanije više su voljeli zadržati za sebe i privoljeli su zakonodavstvo da spriječi osnivanje takvih manufaktura u kolonijama neki put visokim dažbinama, a neki put potpunom zabranom“ (Smith, 1950, str. 796).

Britanski model kompanije bitno se razlikovao od holandskog. Moć akcionara, kako navodi Frenkopen (Frankopan, 2015), a time i moć odlučivanja i isplata dividendi bila je koncentrisana u uskom krugu. Isprepletena mreža interesa članova oba doma Parlamenta, trgovaca i krune značajno je uticala na rezultate poslovanja kompanije. Za razliku od Britanske istočnoindijske kompanije, model u Holandiji bazirao se na diverzifikaciji vlasništva, kao efikasne mjere podjele rizika i načina prikupljanja kapitala. Iako su mnogi akcionari (trgovci, provincije, gradovi) imali suprotstavljene interese, moć trgovine i prihodi koje ona generiše

⁵ Zapadnoindijska kompanija je služila trgovini sa britanskim kolonijama u Sjevernoj Americi, koja je, zbog navigacionih grešaka u Kolumbovim ekspedicijama, nazvana Zapadna Indija (Frankopan, 2015).

prevazišli su sve konflikte. U navedenom vremenskom periodu Holandija postaje dominantna pomorska trgovinska sila.

Holandija je, za razliku od mnogih tadašnjih zemalja, bila finansijski disciplinovana zemlja. Vraćali su uredno dugove kreditorima, što je omogućilo berzama u Antverpenu i Amsterdamu da prikupe velike iznose sredstava iz cijelog svijeta, posebno Velike Britanije i Francuske (Frankopan, 2015). Holanđani su bili najbolji svjetski kartografi koji su izrađivali precizne navigacione mape za pomorska putovanja. Takođe, gradili su trgovinske brodove visokog kvaliteta sa velikom nosivosti. Zbog malog broja stanovnika, uvidjeli su da nemaju resurse za odbranu u slučaju rata pa su unajmljivali druge zemlje i vojske da je brane, a sredstva umjesto u odbranu ulagali su u brodogradnju. Fokusiranjem na posredničku trgovinu, omogućili su pristup novim proizvodima i inovacijama, što je značajno uticalo na ekonomski rast. I najznačajnije, za razliku od Velike Britanije, imali su drugačiji pristup prilikom novih otkrića. Nisu se fokusirali na kolonizaciju već na izbacivanje sa tržišta trgovaca iz Portugala, Njemačke i Venecije koji su već poslovali u područjima koje su Holanđani otkrili (Acemoglu & Robinson, 2014). Tako je Holandija u XVII vijeku imala najviše stope ekonomskog rasta u Evropi (Olson, 2010). Potvrda navedene tvrdnje vidljiva je iz podataka obima trgovinske razmjene u periodu 1600-1800. godine. Iz Holandije u Aziju, u periodu 1600-1700. godine, došlo je 1770 trgovinskih brodova, iz Velike Britanije 811, a iz Portugala 371. U periodu 1700-1800. godine broj trgovinskih brodova u Aziju iz navedenih zemalja iznosio je 2950, 1865 i 196, respektivno (Maddison, 2001).

Navedeni period karakteriše i razvoj novčanih i robnih berzi kao značajnih instrumenata prikupljanja kapitala za trgovinske i proizvodne aktivnosti. Trgovinska aktivnost gravitirala je u novim geografskim područjima i kolonijama (Tabela 6). Došlo je do smanjenja trgovine sa azijskim zemljama, prvenstveno sa Kinom, koja je smatrala da evropske zemlje nemaju ništa novo do joj ponude što već ne posjeduje. Pojava opijuma značajno je promijenila tok i obim trgovinske aktivnosti između Kine i evropskih zemalja, prvenstveno Velike Britanije. Većina trgovinskih tokova odvijala se unutar granica zemalja i između matica i njihovih kolonija. Dolazi do razvoja, pored unutrašnje i spoljne trgovine, i posredničke trgovine, mada i dalje primat ima unutrašnja trgovina (Smith, 1950). To je potpuno razumljivo, uzimajući u obzir političke okolnosti tog vremena u svijetu.

Posrednička trgovina zauzimala je sve veći značaj u strukturi trgovine. Tako je „trgovačka klasa koja se izdizala iskoristila arbitražu na daljinu: prenosili su robu koja je bila potcijenjena na

jednom tržištu i skupo je prodavali na nekom udaljenom tržištu“ (Varoufakis, 2011, str. 27-28). I pored toga, dolazi do kontinuiranog progresa spoljne trgovine. Stoga „u XVI vijeku međunarodna trgovina porasla je uslijed značajnih geografskih otkrića (rasla po stopi 1,26% *per annum*), dok je taj rast bio oslabljen tokom XVII vijeka (0,66% *per annum*), a u prvoj polovini XVIII vijeka svjetska trgovina je značajno narasla“ (Bjelić, 2018, str. 45).

Tabela 6 - Stope rasta izvoza robe, 1870-1998. godine (u procentima)

	1870-1913.	1913-1950.	1950-1973.	1973-1998.
Zapadna Evropa	3,2	-0,1	8,3	4,7
Kolonije zapadnih zemalja	4,7	2,2	6,2	5,9
Istočna Evropa i bivši SSSR	3,3	1,4	9,8	2,5
Centralna i Južna Amerika	3,2	2,2	4,2	6
Azija	2,7	1,6	9,9	5,9
Afrika	4,3	1,9	5,3	1,8
Svijet	3,4	0,9	7,8	5

Izvor: Autor na osnovu Maddison (2001).

Spoljna trgovina bazirala se na postulatima merkantilizma. Merkantilizam je „više bio politička ideologija nego teorijski sistem“ (Sandmu, 2013, str. 28) u čijoj osnovi je mišljenje da se proizvodnja svih dobara, koliko god je to moguće, realizuje u granicama određene zemlje. Uvozne restrikcije na proizvodne inpute koji su se mogli proizvoditi u zemlji, kao i dovoljna količina novca, dovele bi do suficita trgovinskog bilansa. Ključna stavka bila je da se obezbijedi dovoljna količina zlata i posebno srebra kao sredstava plaćanja. Merkantilizam je bio predmet kritika misilaca političke ekonomije, a posebno se isticao Hjum (Bjelić, 2018), kao i Smit (Smith, 1950), koji je smatrao da su uticajni trgovci i njihovi esnafi podsticali navedenu politiku u njihovu korist, a na štetu svih ostalih ljudi.

Period poslije sedme decenije XVII vijeka karakteriše nekoliko bitnih događaja koji su značajno uticali na tok i obim trgovinske aktivnosti na globalnom nivou. Agrarna revolucija, kao rezultat podjele rada i ukrupnjanja posjeda, dovela je do povećanja obima proizvodnje, kao i produktivnosti radne snage. Manje radne snage, koja je trebalo da obavlja do tada teške poljoprivredne poslove, moglo je da se preorijentiše na druge aktivnosti. Agrarna revolucija, pored institucionalnih i regulatornih reformi i razvoja tržišta kapitala, dovela je do pronalaska parne mašine i drugih značajnih otkrića. Tako je počela prva industrijska revolucija. Takođe, značajan događaj bio je ukidanje carina na uvoz žita iz napoleonskih ratova, tzv. Zakon o

kukuruzu, 1846. godine (Rodrik, 2013). Ukipanje navedenih ograničenja značajno je povećalo trgovinu Velike Britanije, a druge zemlje su takođe slijedile navedeni obrazac, ukidajući kvantitativne i nekvantitativne carinske barijere u trgovini. Posljednji događaj koji je uticao na razvoj i obim trgovinskih tokova bio je ukidanje esnafskih ograničenja koji su znatno uticali na povećanje produktivnosti i mobilnosti radne snage u Velikoj Britaniji.

Navedeni događaji doveli su do povećanja broja proizvoda kao predmeta trgovine, što je stimulisalo trgovinsku aktivnost. Takođe, nastanak novih zemalja povećao je broj subjekata međunarodne trgovine i obezbijedio nova tržišta za proizvode iz industrijski najrazvijenijih zemalja, prvenstveno Velike Britanije i Holandije. U prvom redu, nezavisnost Sjedinjenih Američkih Država od britanske krune ubrzala je razvoj širokog spektra proizvoda i tokove trgovine. Razvoj parne mašine, posebno u pomorskom, a nešto kasnije u željezničkom saobraćaju, dodatno je stimulisalo razvoj trgovine. Navedeni period u međunarodnoj trgovini karakteriše eliminisanje carinskih barijera, osim u SAD-u, koje su kao mlada ekonomija preduzimale sve potrebne protekcionističke mjere za zaštitu domaće proizvodnje, kao i povećanu mobilnost kapitala.

Kraj XVIII vijeka predstavlja period novih tehnoloških i proizvodnih pronađenja, što čini period druge industrijske revolucije, koja je trajala do početka Prvog svjetskog rata. Velika Britanija je i dalje vodeća svjetska sila po pitanju tehnološko-proizvodnih pronađenja, ali dvije zemlje, SAD i Njemačka, primjenom politika intervencionizma i protekcionizma značajno su ugrožavale dominantan položaj Velike Britanije. Dominantna ekomska doktrina trgovinske politike zemalja tog vremena bazirana je na Rikardovim principima. Doktrina je stimulisala sve oblike međunarodne trgovine i pravce ulaganja kapitala u najprofitabilnije poslove. Centralna teza doktrine odnosi se na stav da je podjednako važno za sreću čovječanstva da se naš imetak poveća boljom podjelom rada, tako što će svaka zemlja proizvoditi onu robu za koju je svojim položajem, klimom i drugim prirodnim ili vještackim prednostima prilagođena, i razmjenom ove robe za robu drugih zemalja (Ricardo, 2012, str. 100). Odnosno, ekonomija jedne zemlje ne mora se po svaku cijenu specijalizovati na proizvodnju svih proizvoda, jer i uvoz dovodi do efikasnijeg korišćenja resursa.

Takođe, svjetsko tržište kapitala se dodatno razvija, posebno u Velikoj Britaniji i Francuskoj, koje predstavljaju vodeće finansijske sile. Tržište kapitala činili su uglavnom državni zajmovi, a nedugo zatim i SDI. Industrijski najrazvijenije zemlje prenosile su svoje proizvodne pogone u manje razvijene zemlje i na taj način značajno uticale na ubrzanu industrijalizaciju,

posebno u Evropi. Stabilnost u navedenom periodu garantovala je i uvođenje prve svjetske valute. Primjena zlatnog standarda „kao pravne tekovine nastaje 1819. godine, kada je britanski parlament ukinuo dugogodišnja ograničenja na izvoz zlatnih kovanica i poluga iz Britanije“ (Krugman & Obstfeld, 2009, str. 507) značajno je uticalo na unutrašnju i spoljnu ravnotežu trgovinskih tokova. To je dovelo do ekonomskog rasta i razvoja i drugih zemalja, prvenstveno Italije i Njemačke, koje, iako nisu bile kolonijalne sile, iskoristile su pristup stranim direktnim investicijama za razvoj industrije koja je bila izvozno-orientisana. Period XIX i XX vijeka, prema podacima Bjelića (2018), karakteriše prosječan rast međunarodne trgovine od 3,5% *per annum*. U periodu 1890-1913. godine uslužni sektor (trgovina, bankarstvo, transport) postale su aktivnosti sa najvećom stopom rasta u ekonomijama razvijenih zemalja i imale su učešće od 30 do 45% u strukturi BDP-a navedenih zemalja, koji se u navedenom periodu povećao za 27% (Berend, 2011). Kraj perioda karakterisale su povećane protekcionističke mjere skoro svih evropskih i američkih zemalja.

Tabela 7 - Regionalni udio izvoza u svjetskom izvozu, 1870-1998. godine (u procentima)

	1870.	1913.	1950.	1973.	1998.
Zapadna Evropa	64,4	60,2	41,1	45,8	42,8
Kolonije zapadnih zemalja	7,5	12,9	21,3	15	18,4
Istočna Evropa i bivši SSSR	4,2	4,1	5	7,5	4,1
Centralna i Južna Amerika	5,4	5,1	8,5	3,9	4,9
Azija	1,9	10,8	14,1	22	27,1
Afrika	4,6	6,9	10	5,8	2,7

Izvor: Autor na osnovu Maddison (2001).

Prvi svjetski rat prekinuo je većinu globalnih trgovinskih tokova. Došlo je do proizvodne dislokacije, od robe široke potrošnje ka namjenskim proizvodima vojne i pratećih industrija. Rat je značajno uticao na pad proizvodnje u svim zemljama izuzev nekoliko (Švedska, Švajcarska) koje su imale značaj za reeksportne poslove zbog nemogućnosti direktne trgovine zaraćenih zemalja. Iako je u periodu prije Prvog svjetskog rata Njemačka bilježila impresivan ekonomski rast, rat je značajno uticao na smanjenje proizvodnje, inovacija i tehnološkog napretka. Ista situacija bila je karakteristična je i za druge visokorazvijene zemlje u Evropi i ostatku svijeta, izuzev SAD-a. Period poslije prvog velikog rata karakteriše djelimična rekonstrukcija međunarodne trgovinske mreže. Njemačkoj su, kao poraženoj zemlji, nametnute visoke ratne

reparacije, što je dovelo do pada proizvodnje, zaposlenosti i galopirajuće inflacije. Ostale zemlje nastojale su da ponovo pokrenu proizvodni proces, razviju savremene tehnologije i ostvare trgovinske suficite.

Nastanak novih zemalja i ekonomskih sistema, prvenstveno centralno-planskog u bivšem SSSR-u, i nepovoljna ekonomska situacija na globalnom nivou uticali su na preduzimanje intervencionističkih politika kako bi zemlje zaštitile i stimulisale domaću proizvodnju, a time i trgovinu. Dilema u vezi sa unutrašnjom ili spoljnom ravnotežom uticala je na izbor politika, često pogrešnih, sa dalekosežnim posljedicama. Zemlje su, da bi zaštitile domaću proizvodnju i održale unutrašnju ravnotežu, preduzele mjere trgovinskih ograničenja i preferencijalnih tretmana prema zemljama glavnim spoljnotrgovinskim partnerima. Takođe, sekvensijalnim devalvacijama povećala se proizvodnja i izvoz na štetu ostalih zemalja koje nisu preduzele recipročne mjere, što je rezultovalo suboptimalnim rastom, odnosno ekonomski rast jedne zemlje nije pratio rast drugih zemalja, već suprotno (Rickards, 2014). To je dovelo do prekida trgovinskih veza sa ostatkom svijeta i smanjenja mogućnosti za spoljnu neravnotežu. Takav pristup, koji je doveo do pada međunarodne trgovine *suma summarum*, za posljedicu je imao spor proces oporavka od rata, a i od Velike ekonomske depresije iz 1929. godine (Krugman, 2012), (Tabela 7). Pragmatičniji i efikasniji pristup svih zemalja trebao je ići u pravcu održavanja trgovinskih tokova na međunarodnom nivou, uz uticaj trgovine na očuvanje spoljne ravnoteže bez promjena interne ekonomske politike *ceteris paribus*.

Pored navedenih aktivnosti, značajan faktor koji je uticao na međunarodne trgovinske tokove bio je devizni kurs i izbor međunarodnog monetarnog medija. Zemlje pobednice u ratu odlučile su da se ponovo vrate zlatu kao svjetskoj valuti i tako je nastao drugi „modifikovani“ zlatni standard, odnosno zlatno-devizni standard. Fundamentalni izazov predstavljalo je precizno određivanje pariteta nacionalne valute prema zlatu da ne bude apresirana ni depresirana. Velika Britanija se sredinom dvadesetih godina XX vijeka vratila zlatnom standardu, ali je paritet funte sterlinga prema unci zlata postavljen visoko, na iznos od 4,86 funti sterlinga po unci u odnosu na realističniji nivo od 7,50 funti sterlinga po unci, što je dovelo do apresijacije nacionalne valute, a posljedično i do pada proizvodnje, visoke stope nezaposlenosti i spoljnotrgovinske neravnoteže (Rickards, 2014).

Sjedinjene Američke Države su nametnule više carinske stope Smut-Holijevim zakonom (engl. *Smoot-Hawley Act*) 1930. godine, što je imalo negativne reprekusije za ekonomski rast zemalja trgovinskih partnera (Chang, 2016). To je dovelo do preduzimanja recipročnih

protekcionističkih i intervencionističkih politika drugih zemalja. Primjena navedenih politika, čiji je cilj stvaranje ekonomskih benefita u zemlji sa negativnim eksternalijama u ostalim zemljama, nazvana politikom osiromašenja susjeda, bila je korišćena od strane većine razvijenih zemalja. Negativna spirala trgovinskih tokova pogoršavala se, što je na kraju imalo ekonomske i političke implikacije i stvorilo pretpostavke za Drugi svjetski rat. U navedenom periodu održano je niz konferencija i bilateralnih i multilateralnih sastanaka sa ciljem liberalizacije međunarodne trgovine i koji su u većini slučajeva neuspješno završeni. Tri zemlje, Belgija, Holandija i Luksemburg su se tih godina ekonomski integrisale, stvarajući Beneluks (engl. *Benelux Union*), uniju koja je predstavljala prvu, u tom kontekstu, regionalnu ekonomsку integraciju.

Međutim, tri bitna događaja tridesetih godina ponovo su pokrenula međunarodne trgovinske tokove. Usvajanje Zakona o recipročnim trgovinskim sporazumima u SAD-u, kako navodi Bjelić (2018), ovlastilo je predsjednika SAD-a za zaključivanje bilateralnih trgovinskih sporazuma sa trgovinskim preferencijama bez saglasnosti Kongresa. Na taj način potpisano je oko 20 navedenih sporazuma koji su imali aproksimativno 60% udjela u vrijednosti trgovinske razmjene, od kojih je najznačajniji bio sa glavnim spoljnotrgovinskim partnerom Velikom Britanijom. Zaključivanjem multilateralnih sporazuma u oblastima primarnih proizvoda nastojalo se uticati na kretanja cijena i stimulisanje trgovine navedenih proizvoda. Iako je učinjen značajan napor na povećanju obima međunarodne trgovine navedenih proizvoda, zbog ugrađenih zaštitnih odredbi, mnogi od ovih sporazuma dali su limitirajuće rezultate. Treći bitan događaj odnosio se na političke promjene u Njemačkoj i redefinisanje politike ekonomskog rasta i razvoja, sa fokusom na vojnu industriju. Time se uticalo na međunarodne trgovinske tokove sirovina i repromaterijala i ostale robe široke potrošnje namijenjene vojnoj industriji. Izlaskom iz Lige naroda, raskidanjem obaveza po pitanju ratnih reparacija iz Prvog svjetskog rata i trgovinskim ograničenjima prema zemljama političkim suparnicima Njemačka je bitno uticala na podrivanje međunarodnog trgovinskog sistema krajem treće decenije XX vijeka. Krajem navedenog perioda dolazi do Drugog svjetskog rata i ponovnog prekida većine međunarodnih trgovinskih tokova, osim onih koji su bili potrebni za vojnoindustrijski kompleks.

Međunarodna trgovina je bila podijeljena između saveznika na obje strane, uz korišćenje određenih zemalja, naročito Švajcarske za reeksportne poslove, međunarodna plaćanja, valutnu konverziju i čuvanje valuta, zlata i dugih vrijednosti (drugi plemeniti metali, dragi kamenje i umjetnička djela). Poslije drugog velikog rata ekonomije svih zemalja su bile znatno oslabljene. Izuzetak su predstavljale SAD, koje su postale vodeća svjetska ekonomska i vojna sila. Ubrzo je

došlo do blokovske podjele svijeta, što je imalo direktne implikacije na ekonomski rast i razvoj Evrope. SAD su napustile doktrinu Henrika Morgentaua, koja se bazirala na potpunoj demontaži industrijske politike Njemačke i suočenje na poljoprivrednu zemlju koja više neće biti sposobna za ratovanje (Varoufakis, 2011). Usvojen je Maršalov plan pomoći za evropske zemlje koje nisu pripadale Istočnom bloku. U svrhu distribucije pomoći osnovana je Organizacija za evropsku ekonomsku saradnju (u daljem tekstu: OECD), (engl. *Organization for Economic Co-operation and Development*). To je dovelo do ubrzanih poslijeratnih razvoja. Tako je svjetska ekonomija, po podacima Bjelića (2018), u periodu 1945-1973. godine imala prosječnu stopu rasta od 4,5% *per annum* (u zemljama OECD-a), a u periodu 1973-1990. godine 3,6% *per annum*, sa prosječnim rastom međunarodne trgovine od 5,7% *per annum*. Više prosječne stope rasta u prvom periodu potpuno su logične zbog niske ekonomске osnove i efekta sustizanja.

Takođe, u periodu kraja i neposredno po završetku rata stvara se multilateralni okvir sa ciljem razvoja međunarodne ekonomije, trgovine i plaćanja. Tako se osnivaju Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond (u daljem tekstu: MMF). Iako je predloženi model Džona Majnarda Kejnsa za funkcionisanje navedenih institucija bio kvalitetniji, usvojen je model Henrija Dekstera Vajta, kao rezultat ekonomске supremacije SAD-a. Svjetska banka osnovana je sa ciljem rekonstrukcije ratom devastiranih zemalja, a MMF je imao ulogu obezbjeđenja sigurnosti međunarodnih plaćanja, stabilnosti deviznih kurseva i održavanja interne i eksterne ravnoteže. Mnoge zemlje nametnule su trgovinske barijere da bi ubrzale ekonomski rast i razvoj. Međutim, da bi se obezbijedio ubrzani razvoj međunarodne trgovine, bilo je potrebno redukovati ili potpuno ukloniti mnoge trgovinske barijere. Sa tim u vezi, na Konferenciji Ujedinjenih nacija usvojena je povelja koja je u svom nacrtu sadržavala osnivanje međunarodne trgovinske organizacije. Pošto su na navedenoj konferenciji mnoge zemlje bilateralnim sporazumima rješavale otvorena pitanja u vezi sa trgovinskim ograničenjima, kao privremeni instrument simplifikacije trgovinskih pravila i ograničenja donesen je Opšti sporazum o carinama i trgovini (engl. *General Agreement on Tariffs and Trade- GATT*).

Blokovska podjela svijeta nametnula je nova pravila trgovinske politike i intrablokovske razmjene. Tako su SAD nametnule tzv. COCOM-ov propis kojim se zabranjivao izvoz tehnologije u zemlje sovjetske interesne sfere (Berend, 2011). Na taj način zabranjen je izvoz oko 3 hiljade proizvoda naj sofisticiranije tehnologije koji je bitno uticao na industrijski i tehnološki razvoj navedenih zemalja (Berend, 2011). Bivši SSSR i zemlje Istočne Evrope karakterisala je monopolistska intrablokovska trgovina od strane državnih preduzeća. Pored SAD-a, mnoge druge

zemlje zabranile su izvoz proizvoda koji su se mogli koristiti u civilne i vojne svrhe u zemljama Istočnog bloka. Mali broj zemalja, uključujući i bivšu SFRJ, imao je trgovinsku saradnju sa oba bloka. Navedene podjele znatno su usporile trgovinske tokove u svijetu i uticale na nedonošenje sveobuhvatnih međunarodnih trgovinskih sporazuma i time uspostavljanja koherentnog svjetskog trgovinskog sistema.

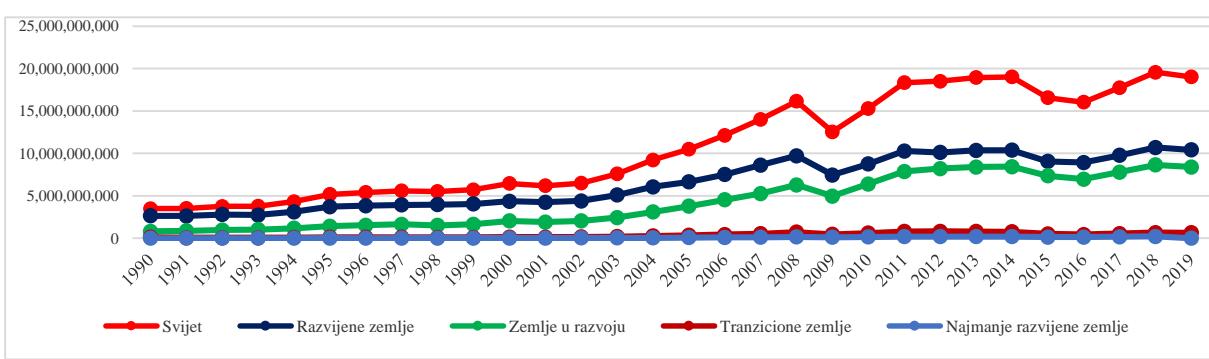
Šestu deceniju XX vijeka karakteriše ubrzani proces dekolonizacije i nastanak novih zemalja. To je dovelo do povećanja subjekata međunarodne trgovine, a time i do ubrzanijem trgovinskog razvoja. Međutim, kolonijalne zemlje, iako su bile politički nezavisne, bile su na niskom nivou ekonomskog razvoja i dalje su bile pod direktnim ekonomskim uticajem metropola. Metropole su i dalje eksploatisale prirodne resurse i ostale proizvodne inpute iz kolonija, što je dovelo do nastavka kolonijalizma, odnosno ekonomskog kolonijalizma. Mnoge kolonije, sa drugim zemljama u razvoju, stvorile su Pokret nesvrstanih u svrhu bolje međusobne političke i ekomske saradnje, zajedničkog nastupa u međunarodnim institucijama, kao i blokovskom distanciranju, a time i tješnjoj trgovinskoj saradnji i redukovaju ekomske zavisnosti od zemalja oba bloka. U Evropi se stvaraju dinamičniji trgovinski tokovi, prvenstveno između Njemačke i Francuske, što je dovelo do stvaranja Evropske zajednice za ugalj i čelik, preteče Evropske unije. Na taj način nastojala se obezbijediti politička i ekomska kohezija evropskog kontinenta, koja će dovesti do implementacije politike reindustrijalizacije, stimulisanja inovacija, razvoja savremenih tehnologija i dinamičnijih trgovinskih tokova.

Sa druge strane, zemlje Istočnog bloka osnovale su Savjet za uzajamnu ekonomsku pomoć, kao instituciju koja je definisala trgovinske odnose bivšeg SSSR-a i ostalih socijalističkih zemalja u Evropi, kao i Mongolije i Vijetnama. U trgovinskim odnosima navedenih zemalja nisu se koristile konvertibilne valute kao sredstvo plaćanja već se u tu svrhu koristio bilateralni, a kasnije i multilateralni kliring. Naftni šokovi sa početka 1970-ih značajno su uticali na smanjenje obima trgovine na svjetskom nivou. Rast cijena nafte direktno je uticao na nerazvijene i zemlje u razvoju, kao i na razvijene zemlje koje su povećale cijene industrijskih proizvoda i na taj način prevalele visoku cijenu nafte na potrošače u cijelom svijetu. To je imalo negativne implikacije na nerazvijene i zemlje u razvoju koje nisu imale finansijske resurse da nivelišu efekte negativnih eksternalija, što je dovelo do rasta inflacije, ali i nezaposlenosti, odnosno stagflacije i demonetizacije zlata kao monetarnog medija bretonvudskog sistema. Period stagflacije trajao je skoro čitavu deceniju, do dolaska Reganove administracije na vlast u SAD-u, početkom 1980-ih godina. Evropa je u navedenom periodu bila područje sa najvećim i najdinamičnijim trgovinskim

tokovima, ali i druge zemlje, prvenstveno iz Azije i Centralne i Južne Amerike, značajno su se uključivale u međunarodne trgovinske tokove.

Poseban značaj u razvoju međunarodne trgovine u tom periodu imale su velike kompanije koje posluju u više zemalja, odnosno MNK. Multinacionalne kompanije su značajne za, pored izvoza robe i usluga, izvoz kapitala posredstvom SDI. Posredstvom SDI, MNK su kupovale druge kompanije širom svijeta, nastavljale ili modifikovale proizvodnju i plasirale proizvode ili usluge na tržište zemalja gdje su kupile preduzeća, kao i na druga međunarodna tržišta. MNK su ubrzo postale značajan faktor međunarodne proizvodnje i trgovine, pa su „tokom devedesetih godina XX vijeka kontrolisale 25% svjetske proizvodnje, oko $\frac{2}{3}$ svjetske trgovine, oko $\frac{3}{4}$ ukupnog međunarodnog kretanja kapitala i dominirale su u tokovima transfera tehnologije“ (Bjelić, 2018, str. 61). Ubrzan razvoj finansijskih tržišta i osnivanje finansijskih i robnih berzi širom svijeta stvorili su pretpostavke i za druge oblike investiranja, posebno portfolio investicija. Navedeni oblik investiranja je, kako navodi Bjelić (2018), već 1986. godine iznosio oko 150 milijardi dolara. Na taj način došlo je do diverzifikacije poslovnih aktivnosti, ubrzavanja finansijskih tokova i dinamičnijeg trgovinskog razvoja. Navedeni period karakterisao je dinamičan razvoj savremenih tehnologija, sektora usluga i ubrzani proces deindustrijalizacije razvijenih zemalja i premještanje proizvodnje u zemlje Istočne Azije i Centralne i Južne Amerike.

Grafikon 2 - Vrijednost izvoza i uvoza proizvoda, 1990-2019. godine (u dolarima, tekuće cijene)

Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2020).

Krajem osme decenije prošlog vijeka došlo je do značajnih političko-ekonomsko-društvenih promjena koje su preoblikovale do tada poznate trgovinske politike i tokove. Pad Berlinskog zida i nestanak blokovske podjele svijeta doveli su do nestanka bipolarnog i kreiranja

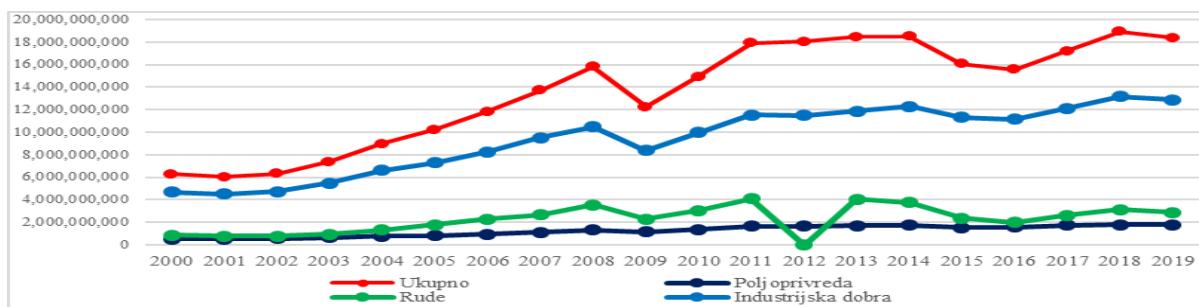
novog, unipolarnog svijeta, na čelu sa ekonomskom, vojnom i političkom suprematijom SAD-a. Nastanak novih nezavisnih zemalja, sa 159 u 1990. godini na 193 u 2011. godini (UN, 2020a), povećao je međunarodnu trgovinsku mrežu i vrijednost izvoza i uvoza proizvoda (Grafikon 2). Padom Istočnog bloka napušta se ekomska politika bazirana na centralnom planiranju i uspostavljaju se tržišni mehanizmi i institucije, što čini osnovu procesa tranzicije. Zemlje bivšeg Istočnog bloka, bivše SFRJ i mnoge azijske zemlje čine novu grupu zemalja, odnosno zemlje u tranziciji. Njihovi ekonomski sistemi pretrpjeli su značajne modifikacije. Napuštanjem dirigovane proizvodnje dolazi do likvidacije velikih industrijskih sistema zbog nerentabilnosti i nemogućnosti poslovanja po savremenim tržišnim postulatima. U strukturi trgovine navedenih zemalja dolazi do promjene pa tako od zemalja izvoznica industrijskih proizvoda postaju izvoznice sirovina.

Mnoge zemlje, prvenstveno Azije i Centralne i Južne Amerike, politikom reindustrijalizacije ulaze u grupu zemalja u razvoju. Navedene zemlje postale su zemlje izvoznice industrijskih proizvoda, za razliku od ranijeg perioda, kada su izvozile pretežno proizvode niže dodane vrijednosti. Sa druge stane, određene zemlje (najmanje razvijene zemlje) bilježe niske stope rasta i sve više zaostaju u globalnom integrisanom ekonomskom sistemu. Sa druge strane, dolazi i do značajnih promjena u strukturi proizvodnje u razvijenim zemljama. Njima su se priključile novoindustrijalizovane zemlje koje su modernizovale svoju proizvodnu i trgovinsku mrežu, postale zemlje matice MNK i izvoznice kapitala, posredstvom stranih direktnih i portfolio investicija. U Aziji dolazi do kontinuiranog ubrzanog ekonomskog razvoja Kine. Primjenom hibridnog modela, kapitalističke privrede sa centralno-planskim rukovođenjem, Kina je u periodu od 30 godina bilježila kontinuirane stope visokog ekonomskog rasta, priliva SDI i postala globalna trgovinska sila sa značajnim udjelom u svjetskoj trgovini.

Navedeni vremenski period predstavlja treću, savremenu, fazu globalizacije međunarodne privrede. Dolazi do značajne promjene trgovinske politike. Težnja razvijenih zemalja, i MNK, kao najznačajnijih subjekata međunarodne trgovine, ogleda se u kreiranju uniformnih uslova poslovanja na globalnom nivou. Ukipanje trgovinskih barijera, znatno niži transportni troškovi, liberalizacija kapitalnih tokova, fleksibilno radno zakonodavstvo i migracije predstavljaju najznačajnija obilježja globalizacije kraja XX i početka XXI vijeka, što je dovelo do povećanja obima i diverzifikovane strukture globalne trgovinske razmjene. Obim izvoza grupa proizvoda u 2019. godini (Grafikon 3) značajno je veći u grupi industrijskih proizvoda u odnosu na grupu poljoprivrednih proizvoda i ruda, pa tako 70% svjetskog izvoza odnosi se na izvoz industrijskih

proizvoda, a 30% na izvoz poljoprivrednih proizvoda i ruda, sublimirano (WTO, 2020a). Pored rasta obima trgovinske razmjene proizvoda, uslužni sektor bilježi trend kontinuiranog rasta. Tako stopa rasta sektora usluga na globalnom nivou iznosi 8,5% *per annum* (UNCTAD, 2020), a vrijednost izvoza usluga, na globalnom nivou, povećala se, u periodu 2017-2019. godine, sa 5,3 biliona dolara na 5,8 biliona dolara (WTO, 2019; WTO, 2020a).

Grafikon 3 - Svjetski izvoz proizvoda po grupama, 2000-2019. godine (u dolarima)

Izvor: Autor na osnovu WTO (2020a).

Sredinom 1990-ih godina dolazi do promjene institucionalnog okvira međunarodne trgovine. Pravila GATT-a integrišu se u opšte uslove politika nove krovne institucije, Svjetske trgovinske organizacije. Agenda STO odnosi se na simplifikaciju i unifikaciju trgovinskih mera na globalnom nivou. I pored značajnog uticaja, Svjetska trgovinska organizacija nije uspjela ostvariti definisane ciljeve, prvenstveno sa aspekta zemalja u razvoju. Multilateralni pregovori u Dohi nisu rezultovali značajnijoj liberalizaciji zbog protivljenja navedenih zemalja (Adamović, 2008). Zemlje u razvoju su smatrale da će liberalizacija trgovinskih tokova značajno uticati na njihovu konkurentnost i povećati ekonomsku zaostalost i zavisnost od razvijenih zemalja. To je dovelo do nepotpune primjene liberalizirajućih trgovinskih mera i postepenom upotrebom necarinskih barijera. Instrumente restriktivne spoljnotrgovinske politike, pored zemalja u razvoju, primjenjuju i razvijene zemlje. Upotreba prelevmana, subvencija, kvota, dobrovoljnih ograničenja izvoza postala je uobičajena međunarodna trgovinska praksa. Navedeni period karakteriše i proces regionalne ekonomske integracije. U Evropi dolazi do širenja Evropske unije, pristupom novih zemalja. Time se ide u pravcu kreiranja jedinstvenog ekonomskog prostora koji karakterišu pojednostavljene trgovinske procedure i ukidanje protekcionističkih trgovinskih mera. U Africi se osniva Afrička ekonomska unija, na američkom kontinentu Zona slobodne trgovine Amerika. Regionalne ekonomske integracije osnivaju se i u Aziji i Okeaniji.

Period posljednje tri decenije karakteriše i pojava dvije globalne krize. Prva, globalna ekonomска kriza koja je nastala 2008. godine (Tasić, 2012) značajno je uticala na obim trgovinske razmjene. Intervencijama centralnih banaka razvijenih zemalja, primjenom mjera kvantitativnih popuštanja, nastojala se kreirati dopunska ponuda kapitala i time stimulisati agregatnu tražnju, proizvodnju i trgovinu. Druga kriza, izazvana pandemijom virusa COVID-19 još više je uticala na obim međunarodne trgovine. Iako trenutno ne postoje precizni statistički pokazatelji, smatra se da će trenutna kriza značajno uticati na nivo globalnog autputa, međunarodnu trgovinu i sve zemlje neće ostati imune na posljedice krize.

Iako su savremeni trgovinski tokovi u periodu treće globalizacije postali integrisaniji, fleksibilniji, stara pravila međunarodne trgovine još uvijek su na snazi. Rikardov model komparativne prednosti, iako modifikovan, čini osnovu sistema međunarodne trgovine. Prirodni resursi izgubili su primat u međunarodnoj trgovini pa sada vodeću ulogu u sistemu imaju ljudski resursi i rezultati njihovog rada (fizički i finansijski kapital). Iako je ljudski kapital primaran, fleksibilnije i mobilnije tržište radne snage i kapitala značajno mijenjaju strukturu međunarodne trgovine. U globalnoj trgovinskoj mreži najugroženiju poziciju imaju radnici, čije vještine postaju manje vrijedne zbog pritisaka konkurenkcije iz mnogih zemalja. Pored svih prednosti i nedostataka, međunarodna trgovina i dalje predstavlja integralni stub međunarodnog ekonomskog sistema i ima značajnu ulogu u globalnom ekonomskom rastu i razvoju.

Slobodne zone predstavljaju refleksiju razvoja i evolucije sistema međunarodne trgovine. U navedenom vremenskom periodu međunarodna trgovina evoluirala je, u skladu sa političkim i ekonomskim prilikama koje su se odvijale u određenim vremenskim periodima, tokom vijekova. Slobodne zone pratile su trend razvoja međunarodne trgovine, prilagođavajući se novim politikama, pravilima i praksama. Modifikovanje carinskih politika, donošenje bilateralnih i multilateralnih trgovinskih sporazuma, regionalne ekomske integracije, osnivanje nadnacionalnih trgovinskih organizacija imale su značajnu ulogu u preoblikovanju okvira funkcionalanja slobodnih zona. Međunarodni trgovinski trendovi i tokovi išli su u prilog ekspanzije slobodnih zona. Takođe, razvoj međunarodne trgovine uticao je na značaj i ulogu slobodnih zona kao instrumenta ekomske politike zemalja u razvoju koji bitno utiče na inkluzivan i održiv ekonomski rast i razvoj ukoliko su navedene politike dobro koncipirane i implementovane *ceteris paribus*.

2.2. Subjekti međunarodne trgovine

Subjekti međunarodne trgovine predstavljaju najvažnije faktore koji legislativno, institucionalno i *de facto* utiču na politiku i tokove međunarodne trgovine. Postoje tri glavna subjekta međunarodne trgovine, a to su zemlje, međunarodne organizacije i MNK. Zemlje i međunarodne institucije čine formalne subjekte međunarodne trgovine jer svojim institucionalnim i regulatornim okvirom direktno utiču na okvir i tokove međunarodne trgovine, u skladu sa pozitivnim zakonskim propisima i međunarodnom praksom. Sa druge strane, MNK nemaju mogućnost navedenog uticaja na međunarodnu trgovinu pa ih se svrstava u neformalne subjekte međunarodne trgovine, koji u globalnim okolnostima možda i najbitnije utiču na međunarodne trgovinske tokove.

2.2.1. Zemlje

Zemlje kao formalni subjekti međunarodne trgovine imaju ulogu regulatora međunarodnih trgovinskih aktivnosti. Kompanije i preduzetnici svoje poslovanje uskladjuju sa važećim zakonskim propisima unutar granica jedne zemlje, kao i sa bilateralnim i multilateralnim sporazumima, u zavisnosti od teritorijalne pokrivenosti navedenih sporazuma. Kompanije i preduzetnici motivisani su maksimizacijom profita koristeći sve dozvoljene, a ponekad i nedozvoljene radnje. Sa druge strane, država, kao interesna strana, ima cilj da poslovanje kompanija i preduzetnika bude u skladu sa nacionalnim ekonomskim interesima i interesima cijelog društva. Nacionalni ekonomski interes predstavlja održiv ekonomski rast i razvoj. Da bi se postigao navedeni cilj, zemlje definišu pravce i smjernice politika, uređuju legislativni i institucionalni okvir. Ekonomski rast i razvoj predstavlja rezultat dobro implementovane ekonomske politike i konkurentnosti nacionalne ekonomije. Faktor konkurentnosti posebno je značajan, sa aspekta konzistentnosti primjene ekonomske politike, u smislu inkluzivnosti i održivosti.

Međunarodna konkurentnost nacionalne ekonomije predstavlja pojam za koji ne postoji unifikovana definicija. Konkurentnost se može posmatrati sa aspekta trgovinskog bilansa, odnosno sposobnosti zemlje da ostvari pozitivan trgovinski bilans. Međutim, navedeni pristup ima i određene kontradiktornosti. Tako je npr. već određeni vremenski period SAD globalno najkonkurentnija ekonomija, ali sa druge strane zemlja ima tendenciju kontinuiranih trgovinskih deficitova. Tako američki pristup definisanju konkurentnosti ide u pravcu proširivanja faktora

konkurentnosti, odnosno uključivanja vrijednosti nacionalne valute, tokova kapitala, pored trgovinskog bilansa. Hatsopols, Krugman i Samers (Hatsopoulos, Krugman, & Summers, 1988) definisali su konkurentnost kao sposobnost održavanja ravnotežnog trgovinskog bilansa i stope rasta životnog standarda. Sa druge strane, konkurentnost se može definisati i kao „karakteristike i atributi ekonomije koji omogućuju efikasniju upotrebu faktora proizvodnje“ (WEF, 2019, str. 2). Na konkurentnost utiču brojni faktori koji se mogu svrstati u dvije velike grupe, cjenovne i necjenovne (Bjelić, 2018). Cjenovni faktori bili su najbitniji faktor konkurentnosti do početka pedesetih godina prošlog vijeka zbog dominantnog učešća primarnih proizvoda u međunarodnoj trgovini. Necjenovni faktori konkurentnosti nacionalne ekonomije imaju dominantnu poziciju u savremenim globalnim tokovima trgovine i uključuju tehnologiju, inovacije, standarde, industrijski dizajn i kvalitet kao bitne prediktore konkurentnosti.

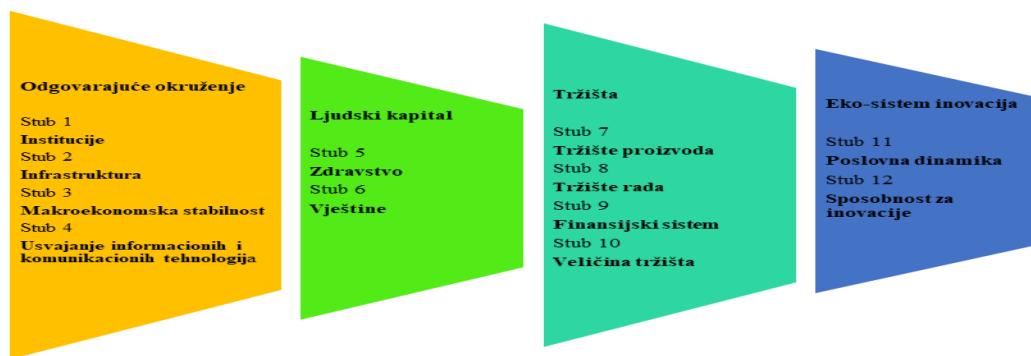
Postoje mnogi pristupi mjerjenja konkurentnosti, poput primjene indeksa otkrivene komparativne prednosti, gravitacionog modela, metoda konstantnog tržišnog učešća, indeksa trgovinskih performansi, modela simulacije trgovine (Bjelić, 2018). Konkurentnost nacionalne ekonomije predstavlja složen pojam i na njega utiče veliki broj faktora koje treba uzeti u obzir prilikom analize. Komplikacije prilikom definisanja faktora koji utiču na konkurentnost i komparacije konkurentnosti jedne nacionalne ekonomije sa drugim zemljama rezultovale su kreiranjem indeksa konkurentnosti kao preciznije metode za kvantifikaciju konkurentnosti. Polazilo se od prepostavke da veći broj faktora preciznije procjenjuje konkurentnost jedne zemlje u odnosu na prethodno navedene metode.

S tim u vezi, konstruisali su se indeksi koji su poredili nacionalne ekonomije većeg broja zemalja primjenom *cross country* analize. Postoje dvije značajne institucije koje vrše rangiranje zemalja na osnovu komparacije konkurentnosti nacionalnih ekonomija. Institut za razvoj rukovođenja (engl. *Institute for Management Development*) kreirao je indeks konkurentnosti koji se bazira na međuzavisnosti nacionalne ekonomije i kompanija koje posluju u njoj. Odnosno, konkurentnost nacionalne ekonomije determinisana je kompanijama koje posluju u njoj, a sa druge strane, nacionalna ekonomija predstavlja okvir koji bitno utiče na konkurentnost navedenih kompanija. Indeks konkurentnosti sadrži 338 faktora koji su podijeljeni u četiri kategorije:

- Ekonomski performanse (koje sadrže 82 faktora),
- Efikasnost zemlje (74 faktora),
- Poslovna efikasnost (74 faktora),

- Infrastruktura (108 faktora), (IMD, 2020).

Svaka kategorija ima pet potkategorija, odnosno postoji 20 podgrupa. Indeks konkurentnosti nacionalne ekonomije sadrži pondere navedenih grupa, koji imaju jednaku učešće u indeksu, od 5% (IMD, 2020). Indeks vrši rangiranje 63 nacionalne ekonomije međunarodnom komparacijom konkurentnosti nacionalnih ekonomija. Najbolje rangirana zemlja u 2020. godini je Singapur, a od zemalja u okruženju Slovenija je na 35, a Hrvatska na 60. mjestu. Ostale zemlje u okruženju, uključujući Bosnu i Hercegovinu, nisu rangirane (IMD, 2020).

Slika 2 - Struktura Indeksa globalne konkurentnosti

Izvor: Autor na osnovu WEF (2019).

U posljednjoj deceniji na globalnom nivou najviše se, kao mjeru komparacije konkurentnosti nacionalnih ekonomija, primjenjuje Indeks globalne konkurentnosti 4.0 (engl. *Global Competitiveness Index 4.0*). Indeks je definisao Svjetski ekonomski forum koji se održava svake godine u Davosu. Prethodno je korišćen Indeks konkurentnosti rasta, koji nije obuhvatao faktor tržišta rada kao značajne determinante konkurentnosti. Indeks 4.0 mjeri „rast faktora proizvodnje- rada i kapitala, kao i ukupne faktorske produktivnosti, koja mjeri faktore koji ne mogu biti objašnjeni faktorima proizvodnje i drugim inputima“ (WEF, 2019, str. 2).

Pojednostavljeni, Indeks 4.0. mjeri pokretače ukupne faktorske produktivnosti i efikasne kombinacije faktora rada i kapitala u procesu proizvodnje. Indeks globalne konkurentnosti dobija se agregacijom 103 indikatora u 12 stubova na osnovu podataka međunarodnih organizacija i ankete Svjetskog ekonomskog foruma (engl. *World Economic Forum*) i analizira 141 zemlju koje čine 99% svjetskog BDP-a (WEF, 2019). Navedeni stubovi objašnjavaju teškoće u pokretanju produktivnosti, a time i konkurentnosti. Indeks globalne konkurentnosti na skali od 0 do 100

pokazuje rezultat kumulativnog napretka zemalja, kao i u pojedinačnim komponentama (WEF, 2019). Rezultat od 100 predstavlja idealno stanje, gdje u određenoj zemlji ne postoje ograničavajući faktori rasta produktivnosti. Rezultati Indeksa za 2019. godinu pokazuju da je na prvom mjestu Singapur sa 84,8 bodova, a ispod su rangirane Sjedinjene Američke Države, Hong Kong i Holandija. Od zemalja u okruženju, Bosna i Hercegovina je na 92. mjestu, što predstavlja pad od jednog mjesta u odnosu na prethodnu godinu, a Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Sjeverna Makedonija nalaze se na 35, 63, 72, 73. i 82. mjestu, respektivno (WEF, 2019).

Konkurentnost nacionalne ekonomije i posljedično, ekonomski rast i razvoj, predstavljaju bitan kriterijum klasifikacije zemalja. Iako postoje i drugi bitni kriterijumi, prije svega veličina teritorije, broj stanovnika i postojanje prirodnih resursa, ekonomski kriterijumi klasifikacije zemalja predstavljaju predmet analize. Prvi pokušaj da se izvrši klasifikacija zemalja, prema stepenu ekonomskog razvoja, sprovedla je Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih nacija. Već postojećim razvijenim i zemljama u razvoju, dodata je grupa najmanje razvijenih zemalja. Ali Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih nacija nije nikada izvršila potpunu taksonomiju zemalja prema navedenom kriterijumu, već su to izvršile druge međunarodne organizacije. Danas postoji tri grupe klasifikacija, u zavisnosti koja međunarodna organizacija ih je definisala.

Razvojni program Ujedinjenih nacija (engl. *United Nation Development Programme*) razvio je sistem klasifikacije zemalja prema Indeksu ljudskog razvoja koji predstavlja integralni dio Izvještaja ljudskog razvoja, koji objavljuje navedena organizacija. Prvobitni Indeks ljudskog razvoja predstavljao je kombinovani indeks koji je sublimirao tri faktora: prihode, obrazovanje i dužinu života. Tokom godina Indeks je modifikovan, od 2010. godine kao mjera dohotka koristi bruto nacionalni dohodak *per capita* sa vrijednošću domaće valute ekvivalentne američkom dolaru prema kriterijumu pariteta kupovne moći (Nielsen, 2011). Prema navedenom indeksu, na osnovu kriterijuma niskog, srednjeg, visokog i veoma visokog ljudskog razvoja, zemlje se klasificuju u dvije grupe: industrijske i zemlje u razvoju.

Međunarodni monetarni fond primjenjuje metodologiju klasifikacije zasnovanu na paritetu kupovne moći (engl. *Purchasing Power Parity- PPP*). Međunarodni monetarni fond primjenjuje navedenu metodologiju zato što je u posljednje dvije decenije rast svjetskog bruto proizvoda baziranog na pristupu izračuna deviznih kurseva na nižem nivou u odnosu na pristup baziran na osnovu pariteta kupovne moći jer su zemlje u razvoju u navedenom periodu imale značajno veći ekonomski rast nego ostatak svijeta i udio u svjetskom bruto proizvodu je veći

primjenom PPP pristupa nego pristupa baziranog na izračunu deviznih kurseva (UN, 2019, str. 169) Od 1964. godine MMF je izvršio pet klasifikacija, modifikujući taksonomiju zemalja u skladu sa nastankom novih zemalja, pa se tako danas zemlje klasifikuju u tri grupe: razvijene zemlje, zemlje u razvoju i ekonomije u tranziciji (IMF, 2020b).

Treća značajna institucija koja je izvršila klasifikaciju zemalja je Svjetska banka. Od 1978. godine SB je izvršila četiri klasifikacije prema kriterijumu nominalnog dohotka, odnosno zemalja sa niskim, nižim srednjim i visokim dohotkom (Nielsen, 2011). Tako se zemlje dijele na industrijalizovane zemlje, zemlje u razvoju i zemlje izvoznice naftom. Umjesto korišćenje nivoa dohotka kao kriterijuma distinkcije između prve dvije grupe zemalja, SB koristi kao kriterijum razlike članstvo u OECD-u. U grupama nivoa dohotka postoje podgrupe, sa varijacijama višeg i nižeg nivoa dohotka. Banka je postavila jasne granice za nivoe dohotka, pa tako u 2019. godini 1.035 dolara i manje u tekućim cijenama je granica za zemlje sa niskim dohotkom, 4.045 dolara za zemlje sa nižim srednjim dohotkom i 12.535 dolara za zemlje sa visokim dohotkom (WB, 2020a). Na osnovu navedenih klasifikacija, modifikovana je klasifikacija zemalja, u skladu sa potrebama istraživanja u disertaciji. Tako se zemlje, prema kriterijumu ekonomskog razvoja, razvrstavaju u četiri kategorije: razvijene zemlje, zemlje u razvoju, tranzicione zemlje i najmanje razvijene zemlje. Navedena klasifikacija značajna je zbog definisanja analitičkog okvira i uloge i implikacija koje slobodne zone imaju u ekonomskom rastu određenih kategorija zemalja.

U razvijene zemlje spadaju sve zemlje koje imaju visok procenat ekonomskog rasta i razvoja, sa bitnim atributima održivosti i inkluzivnosti i akumulacije bogatstva. To su visokoindustrijalizovane zemlje koje predstavljaju matice velikih MNK, imaju pristup savremenim tehnologijama, lideri su u oblasti inovacija, *know-how*, obrazovanja, medicinske i socijalne zaštite i razvijenosti svih vidova saobraćajne i komunalne infrastrukture, kao i komunikacionih i informacionih tehnologija. Navedene zemlje imaju visok stepen političkih i ekonomskih sloboda i razvijenu pravnu državu i vladavinu prava *de facto* i *de iure*. U razvijene zemlje danas se, prema podacima Bjelića (2018), ubraja 38 zemalja, klasifikovanih u tri grupe: najrazvijenije zemlje svijeta (Grupa 7), u koje spadaju 7 najrazvijenijih zemalja, ostale razvijene zemlje, u koje spadaju 27 razvijenih ekonomija, i novoindustrijalizovane zemlje, u koje spadaju zemlje Istočne Azije koje su od 1990-ih godina imale kontinuirano visoke stope ekonomskog rasta, poznate kao „azijski tigrovi“ (Hong Kong, Singapur, Tajvan, Južna Koreja). Pored navedenih zemalja, grupu razvijenih zemalja čine većina zemalja Zapadne Evrope, Sjeverne Amerike, Okeanije, kao i Japan.

Zemlje u razvoju odnose se na grupu zemalja koje, iako imaju ekonomski rast, ne spadaju u grupu razvijenih zemalja zbog kontinuiranog rasta navedenih zemalja. U ove zemlje, prije svega, spadaju zemlje Centralne i Južne Amerike, Afrike, Azije, Okeanije i Evrope, koje ne spadaju u grupu razvijenih zemalja. Za zemlje iz navedene grupe karakteristično je da bilježe ekonomski rast i razvoj još od početka 1990-ih godina pa ih se može posmatrati kao jednim od najvećih dobitnika globalizacije. Imaju pristup SDI i ostalim oblicima kapitala savremenim tehnologijama i inovacijama. Međutim, pored navedenih dobrih strana, navedene zemlje karakteriše nedovoljna razvijenost tržišnih institucija, posebno finansijskih i trgovinskih. Takođe, institucionalni i legislativni okvir nisu dovoljno razvijeni, a problem korupcije je značajno prisutan. Pored toga, nedovoljna razvijenost industrija baziranih na dodanoj vrijednosti, kao i prilično nerazvijena komunikaciona infrastruktura, značajno utiču na ekonomski rast i razvoj navedenih zemalja.

Tranzicione zemlje obuhvataju zemlje nastale raspadom SFRJ, Čehoslovačke i SSSR-a u Evropi i Aziji i koje karakteriše prelazak sa dirigovane, centralno-planske, na tržišno-orientisani ekonomiju. Razlika između tranzicionih i zemalja u razvoju je, prije svega, u ekonomskom sistemu. Zemlje u razvoju imaju razvijenu tržišnu ekonomiju ili neke njene hibridne forme, dok je karakteristika tranzicionih zemalja da su do početka tranzicije imale ekonomski sistem baziran na centralnom planiranju. U ovu grupu spadaju zemlje Centralne i Istočne Evrope i određene zemlje Azije. Karakteriše ih da se nalaze u procesu transformacije ekonomskog sistema, koji je zasnovan na tržišnim postulatima. Takođe, reforme se sprovode i u političkom sistemu i sistemu zdravstvene i socijalne zaštite. To, u stvari, znači sveobuhvatne reforme i transformaciju u sistem baziran na demokratskim principima i procedurama u procesu društvenog (ekonomskog, političkog) odlučivanja. U navedenim zemljama nedovoljno su razvijene ekonomske i političke institucije, kao i legislativni okvir. Nerazvijenost komunikacione infrastrukture, tehnološka i inovaciona zaostalost bitno utiču na održiv i inkluzivan ekonomski rast i razvoj i dinamiku kretanja prema grupi razvijenih zemalja.

U najmanje razvijene zemlje spadaju najsiročašnije zemlje svijeta koje nemaju skoro nikakvo akumulirano društveno bogatstvo, ekonomski rast i razvoj su na niskom nivou i imaju izražen problem siromaštva. Prema indikatorima Ujedinjenih nacija (UN, 2020b), najmanje razvijene zemlje determinišu se prema sljedećim kriterijumima:

- Kriterijum niskog dohotka, prema klasifikaciji zemalja sa niskim dohotkom koju determiniše SB, i gdje granica bruto nacionalnog dohotka u 2019. godini, prema atlas metodi SB (WB, 2020a), iznosi 1.035 dolara ili manje;
- Kriterijum ljudskih resursa, koji preko Indeksa ljudskih resursa mjeri nivo ljudskog kapitala, odnosno stopu mortaliteta, procenat neuhranjenosti, pismenosti i pristupa sekundarnom obrazovanju i gdje prag inkluzivnosti zemalja, odnosno vrijednost indeksa iznosi 60;
- Kriterijum ekonomske ranjivosti, preko Indeksa ekonomske ranjivosti koji sublimira parametre kao što su veličina populacije, osjetljivost na finansijske i trgovinske šokove, prirodne katastrofe i slično i gdje prag inkluzivnosti zemalja, odnosno vrijednost indeksa iznosi 32.

U ovu grupu zemalja spadaju najnerazvijenije zemlje Afrike, Azije, Okeanije i neke američke zemlje (Haiti), (UN, 2020b). Karakteriše ih nizak nivo BDP *per capita*, akumuliranog nacionalnog bogatstva, nepostojanje ili slaba razvijenost političkih, ekonomskih i ostalih društvenih institucija, infrastrukturna, tehnološka i inovaciona zaostalost, korupcija, niska obrazovanost stanovništva, nerazvijen zdravstveni i sistem socijalne zaštite, visok stepen siromaštva i ratni konflikti. Najmanje razvijene zemlje su zavisne od donacija razvijenih zemalja, međunarodnih organizacija, filantropskih udruženja. Takođe, značajno je naglasiti i uticaj SDI u stvaranju prepostavki za ekonomski rast i razvoj, kao i izvlačenje iz negativne spirale siromaštva navedenih zemalja.

2.2.2. Međunarodne organizacije

Međunarodne organizacije predstavljaju drugi subjekat međunarodne trgovine. Međunarodne organizacije predstavljaju institucionalni okvir za regulisanje međunarodnih trgovinskih odnosa između zemalja. Zemlje mogu i osnivati međunarodne organizacije koje će zastupati njihove zajedničke interese, koje se nazivaju međunarodne ekonomske organizacije. U sferi finansija institucionalizacija odnosa zemalja članica predstavlja jurisdikciju MMF-a i SB, a u sferi trgovine STO-a. Prema kriterijumu zemalja članica, međunarodne organizacije mogu biti plilateralne, koje okupljaju određen broj zemalja, ali ne sve zemlje svijeta, i multilateralne, u čiji sastav ulazi većina zemalja. Plilateralne međunarodne organizacije, u čiji sastav ulaze zemlje određenog regiona, nazivaju se regionalne ekonomske organizacije, a u sferi trgovine regionalne

trgovinske organizacije. Najznačajniji oblik ustrojstva međunarodnih organizacija predstavljaju univerzalne organizacije, koje okupljaju sve međunarodno priznate zemlje i imaju determinantu univerzalnosti u vršenju svojih nadležnosti, kao što su danas Ujedinjene nacije.

Razvoj međunarodnih organizacija kao subjekata međunarodne trgovine počinje završetkom Prvog svjetskog rata, osnivanjem Društva naroda, kao preteče univerzalnog tipa, a nedugo zatim i prve regionalne ekonomske organizacije, odnosno Ekonomske unije Beneluks. Nadležnost navedenih organizacija bila je regulisanje protekcionističkih trgovinskih politika i praksi. Međunarodne trgovinske organizacije predstavljaju značajan institucionalni okvir za zaštitu zemalja članica u međunarodnoj trgovini i stvaranje unifikovanog pravnog okvira kojim se regulišu najznačajnija pitanja u sferi međunarodne trgovine. Osnivanje STO predstavlja prekretnicu u razvoju međunarodnih ekonomske odnosa na globalnom nivou. Na taj način po prvi put stvorena je krovna međunarodna organizacija koja definiše pravila, implementuje politike, vrši nadzor nad primjenom regulatornog okvira i procesne radnje u slučaju nepoštenih trgovačkih praksi zemalja, u skladu sa principom nediskriminacije.

Iako je djelovanje STO podložno kritikama, posebno zemalja u razvoju, navedena organizacija predstavlja značajan korak naprijed u institucionalizaciji i regulaciji međunarodne trgovine. Članstvo u STO nije nametnuto zemljama, već one same biraju da budu članice i učestvuju u otvorenom i uređenom multilateralnom trgovinskom sistemu iz razloga što im je to u interesu (Macrory, Appleton & Plummer, 2005). Takođe, svaka odluka STO donesena je pregovorima zemalja članica na bazi konsenzusa i ratifikovana u nacionalnim parlamentima. Budući pravci razvoja ove nadnacionalne organizacije su stvaranje mehanizma rukovođenja i odlučivanja u okviru menadžmenta organizacije, a ne od strane zemalja članica, kako je trenutna praksa, iako organizacija ima mehanizme monitoringa nad implementacijom odluka.

2.2.3. Multinacionalne kompanije

Multinacionalne kompanije čine treći subjekat međunarodne trgovine. Iako predstavljaju neformalni subjekat, njihov uticaj i značaj u obimu svjetske proizvodnje i trgovine prevazilazi trenutni status i ne bi bilo pretenciozno reći da danas predstavljaju možda i najznačajnije subjekte međunarodne trgovine. Multinacionalne kompanije predstavljaju kompanije koje imaju poslovanje van granica matične zemlje. Uopštena determinacija MNK odnosi se na konstataciju da „kada neka kompanija posluje u nekoliko zemalja, to je multinacionalna kompanija i investicije navedenih kompanija u stranoj zemlji nazivaju se stranim direktnim investicijama“

(Feenstra, 2004, str. 371). Iako ne postoji unifikovana definicija navedenih kompanija, za njih je karakteristično da posluju u više zemalja, da pored matičnog preduzeća imaju i filijale u inostranstvu i da su najčešće organizovane u formi akcionarskih društava. Takođe, način organizovanja unutrašnje strukture kompanije, kao i njena veličina, tržišno učešće, pul likvidnosti i solventnosti, uticaj na nacionalnu ekonomiju mnogih zemalja, proizvodnju primarnih i finalnih proizvoda i međunarodne ekonomske tokove, predstavljaju najznačajnije karakteristike MNK. Iako u ekonomskoj literaturi postoje različita mišljenja u vezi sa nazivom navedenih kompanija, u disertaciji, a u skladu sa stavovima Danninga i Landana (Dunning & Lundan, 1996) da su pojmovi multinacionalne i transnacionalne kompanije sinonimi, koristiće se pojam MNK.

Multinacionalne kompanije imaju svoje filijale u drugim zemljama koje posluju u skladu sa zakonskom regulativom zemalja u kojima su osnovane, ali su pod direktnom kontrolom poslovnih procesa matične kompanije. Razlog osnivanja filijala možemo posmatrati sa aspekta lokacije i internalizacije. Lokacijski aspekt odnosi se na racioniranje transportnim i ostalim logističkim troškovima, a aspekt internalizacije na isplativost svih vidova transakcija unutar jedne kompanije umjesto između dvije ili više kompanija. Razvoj MNK povezan je sa razvojem i poboljšanjima u globalnim lancima proizvodnje i trgovine. Iako su i ranije postojali određeni oblici MNK, prva kompanija koja je imala karakteristike MNK bila je Engleska istočnoindijska kompanija. Poslije toga došlo je do naglog razvoja MNK, u skladu sa napretkom u proizvodnji i trgovini. Multinacionalne kompanije najviše su bile zastupljene u naftnoj, trgovinskoj, automobilskoj i metalkoj industriji. Moderne MNK razvile su se poslije Drugog svjetskog rata i predstavljaju značajne faktore koji su uticali na dinamiku procesa globalizacije.

Uloga, značaj i uticaj MNK u međunarodnoj trgovini značajno se povećala od početka 1990-ih, a ekspanziju je doživjela početkom ovog vijeka. Tako su, prema podacima Klosinga (Clausing, 2018), najveće kompanije u svijetu u 2017. godini imale udio u prodaji u iznosu od 39 biliona dolara i 57 biliona dolara tržišne kapitalizacije, što je 50% više u odnosu na 2003. godinu. U periodu 2003-2017. godine broj kompanija sa sjedištem u SAD-u smanjio se sa 751 na 559, ali je u istom periodu ostvaren rast prodaje sa 8,8 na 11,1 bilion dolara i profit sa 570 na 980 milijardi dolara, u stalnim cijenama. Sa druge strane, u istom periodu broj MNK u Kini povećao se od 25 na 233 (Tabela 8). Uticaj MNK prvenstveno je izražen na obim investicija i trgovine. Multinacionalne kompanije koriste SDI da steknu određeni dio ili potpuno učešće u upravljanju određene kompanije. Takođe, MNK investiraju kapital u povezanim preduzećima pa se time direktno utiče na obim trgovine preko intrafirmske razmjene.

Vitali, Glatfelder i Betiston (Vitali, Glattfelder, & Battiston, 2011) su, istraživanjem uticaja MNK na međunarodno poslovanje i trgovinu, dokazali da je koncentracija moći i uticaja na globalne ekonomske tokove velika. Markiranjem 43.060 MNK determinisali su postojanje 600.000 vlasnika i preko 1.000.000 vlasničkih veza. Analizom je identifikovano da u 64% MNK postoji veliki broj malih vlasnika, a u 34% je povezano u koherentnu cjelinu od 460.000 vlasnika. Konstruisanjem Lorencove krive pokazalo se da se 80% vrijednosti analiziranih MNK nalazi u vlasništvu 737 vodećih akcionara (procenat učešća u vlasništvu 51% i više), 147 vodećih akcionara kontroliše 40% vrijednosti navedenih kompanija, a samo 20-ak akcionara, većinom velikih američkih banaka (*Citigroup, Goldman Sachs, Morgan Stanley, Lehman Brothers, Bear Stearns, Bank of America* i dr.), čini strukturu koja upravlja najvećim brojem targetiranih MNK. Takva koncentracija moći u rukama samo nekoliko MNK, koje upravljaju ostalima, značajno utiče na međunarodno poslovanje, globalne lance snabdijevanja i prisustvo sistemskog rizika u međunarodnoj trgovini.

Tabela 8 - Zemlje porijekla najvećih kompanija

Zemlja	Broj kompanija (2003.)	Broj kompanija (2017.)	Udio (2003.)	Udio (2017.)
Sjedinjene Američke Države	751	559	37,6%	28%
Kina	25	233	1,3%	11,7%
Japan	316	228	15,8%	11,4%
Velika Britanija	137	88	6,9%	4,4%
Južna Koreja	49	67	2,5%	3,4%
Hong Kong (Kina)	24	58	1,2%	2,9%
Indija	27	58	1,4%	2,9%
Francuska	63	57	3,2%	2,9%
Njemačka	65	54	3,3%	2,7%
Kanada	56	51	2,8%	2,6%

Izvor: Autor na osnovu Clauising (2018).

Uloga multinacionalnih kompanija u međunarodnoj proizvodnji i trgovini je dvostruka. Navedene kompanije vrše transfer radno-intenzivne proizvodnje iz razvijenih u zemlje u razvoju koje imaju značajno neiskorišćene ljudske resurse i transfer kapitala iz kapitalno-suficitarnih u kapitalno-deficitarne zemlje. Pored direktnih efekata, MNK doprinose i transferu savremenih tehnologija, inovacija, znanja, vještina i praksi koje se mogu teško kvantifikovati, ali imaju značajan uticaj na ekonomski rast i razvoj zemalja u razvoju. Iako je uloga MNK, u zavisnosti od stavova analitičara, stavljana u pozitivan ili negativan kontekst, navedene kompanije omogućile

su nerazvijenim i zemljama u razvoju pristup kapitalu, tehnologijama i savremenim načinima proizvodnje, što je značajno uticalo na produktivnost i konkurentnost nacionalnih ekonomija, a posljedično i ekonomski rast navedenih zemalja.

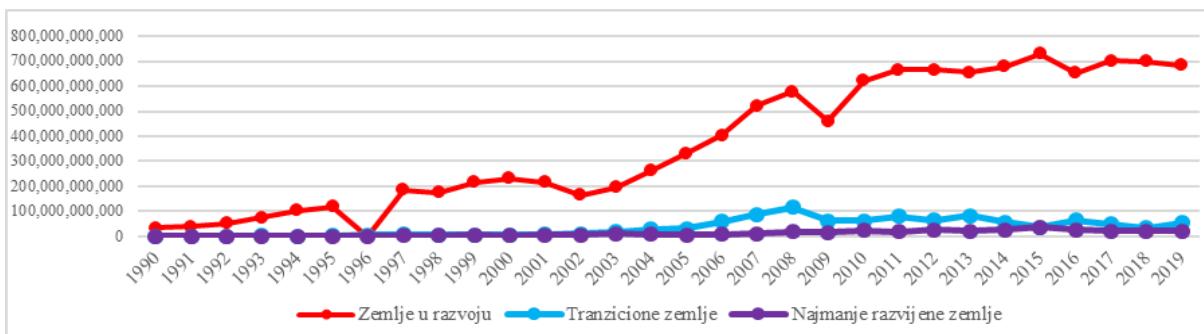
2.2.3.1. Strane direktnе investicije

Pored međunarodnog zaduživanja i pozajmljivanja, postoje i drugi oblici međunarodnog kretanja kapitala. Navedeni oblici međunarodnog kretanja kapitala odnose se na SDI koje „predstavljaju realna ulaganja u proizvodnju (oprema, zemljište, zalihe, proizvodni pogoni), gdje investitor aktivno učestvuje u upravljanju preduzećem“ (Kovačević, 2016, str. 498). Pored transfera sredstava, za SDI karakteristično je i sticanje efektivne kontrole nad kompanijom. To znači da „filijala nema samo finansijsku obavezu prema matičnom preduzeću, već je ona dio iste organizacione strukture“ (Krugman & Obstfeld, 2009, str. 163). Strane direktnе investicije u međunarodnim kretanjima kapitala predstavljaju najrizičniji oblik investiranja kapitala, a ujedno i oblik koji donosi najviši prinos (Miljković, 2008). Ulaganja MNK u zemlje u razvoju, a posebno nerazvijene zemlje, u formi SDI, stvorila su pretpostavke za održiv ekonomski rast. Strane direktnе investicije predstavljaju značajan instrument ekonomskog rasta i razvoja, posebno nerazvijenih i zemalja u razvoju. Obim i efekat investiranja u nekoj zemlji zavise od velikog broja faktora koji su inkorporirani u ekonomski i politički sistem. Da bi SDI imale uticaj na ekonomski rast, potrebno je da zemlje „postave pravila igre na isti način kao što su GATT/STO definisali pravila za međunarodnu trgovinsku politiku“ (Blomström & Kokko, 2003, str. 20). Takođe, potrebna je sinergija donosilaca političkih i ekonomskih odluka kako bi se kreiralo stimulativno okruženje u kome će SDI stvoriti pretpostavke za pozitivne eksternalije, odnosno efekat prelijevanja i efekat ugledanja (Chang, 2019).

Ispitujući vezu između SDI, ekonomskog rasta i ekonomskih sloboda na primjeru 18 zemalja u razvoju Centralne i Južne Amerike u periodu 1970-1999. godine, Bengoa i Sanchez-Robls (Bengoa & Sanchez-Robles, 2003) došli su do rezultata da su SDI pozitivno korelisane sa ekonomskim rastom zemlje domaćina i da je veći stepen ekonomskih sloboda u zemlji domaćinu pozitivna determinanta SDI. Kao preuslov zemlje u koje ulaze SDI moraju imati adekvatan nivo ljudskog kapitala, ekonomsku stabilnost i liberalizaciju tržišta da bi benefiti od dugoročnih tokova kapitala bili vidljivi. Testirajući efekte SDI na ekonomski rast zemalja u razvoju, koristeći podatke o prilivu SDI iz razvijenih zemalja u 69 zemalja u razvoju u periodu od 1970-1989. godine), Borenstain, De Gregorio i Li (Borenstein, De Gregorio, & Lee, 1998) dokazali su

da SDI predstavljaju značajan faktor transfera tehnologija i da imaju procentualno veći udio u ekonomskom rastu od domaćih investicija. Takođe, Džonson (Johnson, 2006) je, istraživajući uticaj SDI na ekonomski rast u analizi 90 zemalja (razvijenih i zemalja u razvoju) u periodu 1980-2002. godine, utvrdio da SDI ne povećavaju ekonomski rast razvijenih zemalja, za razliku od zemalja u razvoju, u kojima generišu pozitivan efekat na ekonomski rast kao rezultat transfera tehnologije i priliva fizičkog kapitala.

Grafikon 4 - Prлив SDI, 1990-2019. године (по групама земаља, у доларима, текуће цијене)

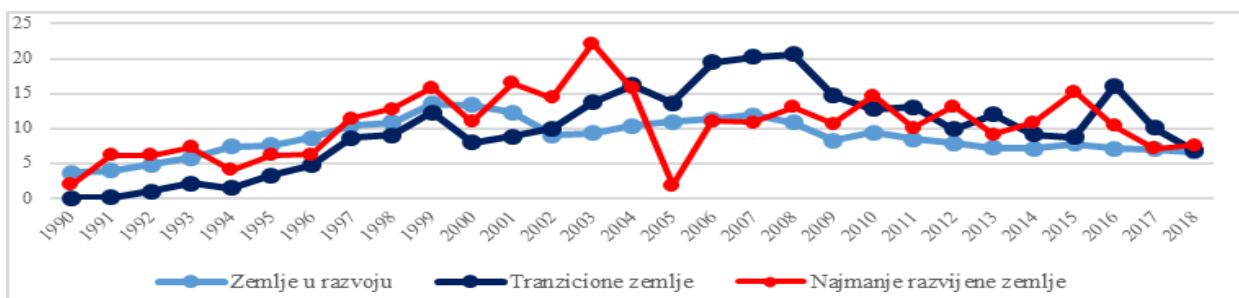
Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2020).

Istraživajući uticaj SDI na ekonomski rast zemalja u razvoju, u studiji slučaja 11 zemalja u razvoju Istočne Azije i Centralne i Južne Amerike u periodu 1960-1997. godine, Zhang (Zhang, 2001) je došao do rezultata da uspješnost SDI u generisanju rasta zavisi od specifičnih karakteristika zemalja. Prije svega, od trgovinske liberalizacije, sistema obrazovanja, stanja ljudskog kapitala, izvozne orijentisanosti nacionalne ekonomije i makroekonomске stabilnosti. Takođe, uticaj SDI na ekonomski rast zemalja u razvoju ispitivali su Ner-Reikrt i Vajnhold (Nair-Reichert & Weinhold, 2001). Analiza 24 zemlje u razvoju u periodu 1971-1995. godine pokazala je da je uticaj i domaćih i stranih investicija na ekonomski rast zemalja u razvoju različit. Domaće investicije značajno utiču na ekonomski rast u početnoj fazi, ali se njihov pozitivan efekat smanjuje na dugi rok.

Sa druge strane, veza između SDI i ekonomskog rasta je pozitivna i SDI imaju značajnu ulogu u ekonomskom rastu, a njihov efekat se povećava sa većim stepenom otvorenosti ekonomija zemalja u razvoju. Analizirajući uticaj SDI-a na ekonomski rast tranzisionih zemalja Centralne i Istočne Evrope u periodu 1994-2002. godine, Nojhaus (Neuhaus, 2006) je dokazao da postoji poveznost između SDI i ekonomskog rasta u tranzisionim zemljama posredstvom

akumulacije kapitala i tehnoloških promjena. Takođe, istraživanje je identifikovalo ključne faktore koji značajno utiču na priliv SDI u tranzicionim zemljama, a koji su: veličina tržišta, niski troškovi proizvodnih inputa, stabilno političko, institucionalno i makroekonomsko okruženje. Lirodi, Papanastasiu i Vamvakidis (Lyroudi, Papanastasiou, & Vamvakidis, 2004) su takođe istraživali uticaj SDI na ekonomski rast 17 tranzicionih zemalja Centralne i Istočne Evrope. Ključna implikacija analize pokazuje da ne postoji statistički značajna povezanost između SDI i ekonomskog rasta tranzicionih zemalja. Identične rezultate dobili su u analizi za zemlje sa visokim i zemlje sa niskim nivoom dohotka unutar grupe ispitivanih tranzicionih zemalja.

Grafikon 5 - Udio bruto investicija u osnovna sredstva, 1990-2018. godine (u procentima)

Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2020).

Mencinger (Mencinger, 2003) je u svom istraživanju uticaja SDI na ekonomski rast 38 zemalja Centralne i Istočne Evrope u periodu 1994-2001. godine došao do rezultata da ne postoji pozitivna veza između SDI i ekonomskog rasta u tranzicionim zemljama. Iako su SDI, sa efektom prelijevanja, uticale na određene aspekte, prije svega mikroekonomiske, ostali pozitivi efekti nisu vidljivi. Primarni motiv priliva SDI u nevedenom periodu u tranzicionim zemljama bio je politički motivisana privatizacija, a ne ulaganja u proizvodni sektor. I druga istraživanja minimiziraju ulogu SDI u ekonomskom rastu, smatrajući da su mnoge zemlje u razvoju, posebno azijske zemlje „same finansirale nužna ulaganja u fizički kapital, čak i u ljudski, i da još od perioda 1950-1960. godine akumulacija fizičkog kapitala objašnjava samo jedan mali dio dugoročnog rasta produktivnosti, suštinska stvar je u ljudskom kapitalu i novim znanjima“ (Piketty, 2015, str. 85).

Suprotni stavovi ekonomista o uticaju SDI na ekonomski rast zemalja u razvoju nisu umanjili njihovu ulogu i značaj na politiku reindustrializacije i primjene nove ekonomске

politike u navedenim zamljama. Prosječan priliv SDI u zemljama u razvoju, tranzicionim i najmanje razvijenim zemljama, u periodu 1990-2019. godine, iznosio je 375,5, 35,3 i 12,3 milijardi dolara *per annum*, respektivno (UNCTAD, 2020). Najveći dio investicija privukle su zemlje u razvoju, a manji dio tranzacione zemlje, zbog početka procesa tranzicije u navedenom vremenskom periodu (Grafikon 4). Prosječan udio bruto investicija u osnovna sredstva u zemljama u razvoju, tranzicionim i najmanje razvijenim zemljama, u periodu 1990-2018. godine, iznosio je 8,7%, 9,8% i 10,4%, respektivno (UNCTAD, 2020), a najveći udio evidentiran je u najmanje razvijenim zemljama, u 2003. godini, i iznosio je 22,1% (Grafikon 5). Strane direktnе investicije stvaraju prepostavke za ekonomski rast zemalja u razvoju, a da li će rast biti održiv i inkluzivan, zavisi od institucionalnog, legislativnog i regulatorinog okvira i ekonomske politike kojima se stvaraju prepostavke za razvoj ljudskog kapitala, rast produktivnosti i efekat prelijevanja.

2.3. Međunarodni trgovinski regulatorni okvir slobodnih zona

Institucionalni i regulatorni okvir slobodnih zona definisan je u dva pravca. Prvi pravac odnosi se na regulatorni okvir osnivanja i funkcionisanja slobodnih zona unutar granica jedne zemlje. Svaka zemlja ima jurisdikciju da reguliše funkcionisanje slobodnih zona na svojoj teritoriji u skladu sa definisanim ekonomskim politikama. Na taj način definišu se osnivanje, funkcionisanje i prestanak poslovnih aktivnosti slobodnih zona, poreska i carinska politika, politika subvencija i odnos sa nacionalnom ekonomijom. Institucionalni i regulatorni okvir slobodnih zona na nacionalnom nivou odnosi se na postojanje institucija i legislativnog okvira kojim se rad slobodnih zona stavlja u nacionalni okvir.

Pored nacionalnog okvira, slobodne zone predstavljaju značajan subjekat međunarodne trgovine pa je stoga potrebno unifikovati i pojednostaviti trgovinske politike i procedure. Cilj navedenih aktivnosti je da se definiše međunarodni trgovinski okvir slobodnih zona, definišu jedinstvena pravila i pojednostavene procedure u pogledu funkcionisanja zona, kao i izvoza i uvoza robe i usluga u zonu i iz zone. Takođe, definišu se procedure u kontekstu odnosa slobodnih zona sa pravilima međunarodnih trgovinskih organizacija i sporazuma. Na taj način teži se kreiranju međunarodnog okvira slobodnih zona i naglašavanju uloge i značaja slobodnih zona u ekonomskom rastu zemalja u razvoju.

2.3.1. Slobodne zone unutar pravila Kjoto konvencije

Slobodne zone od 1980-ih godina imaju tendenciju kontinuirane ekspanzije na globalnom nivou. Tako se, u periodu 1986-1997. godine, broj slobodnih zona u svijetu povećao sa 176 na 845. Rapidno povećanje broja slobodnih zona, a i zemalja u kojima zone funkcionišu, storilo je potrebu za definisanjem pravila i regulatornog okvira. Zbogm toga je u Kjotu 1999. godine održana „Međunarodna konferencija o pojednostavljenju i harmonizaciji carinskih procedura“, odnosno Izmijenjena Kjoto konvencija (engl. *Revised Kyoto Convention- RKK*), (Akinci & Crittle, 2008). Izmijenjena Kjoto konvencija predstavlja najznačajniji međunarodni sporazum koji ima cilj da pojednostavi i prilagodi carinske procedure usklađivanjem principa transparentnosti i predvidljivosti carinskih politika, standardizacije i simplifikacije deklarisanja proizvoda i drugih dokumenata, pojednostavljenja procedura za rukovodioce zona, maksimalnog korišćenja informacionih tehnologija, koordinisanje aktivnosti i intervencija sa vladinim institucijama (Shadikhodjaev, 2011). Kjoto konvencija koja „promoviše trgovinske olakšice i efektivne kontrole posredstvom zakonskih odredbi koje na detaljan način opisuju primjenu jednostavnih i efikasnih postupaka stupila je na snagu 03.02.2006. godine i već do 01.06.2010. godine imala je 69 ugovornih strana“ (Shadikhodjaev, 2011, str. 191). Kjoto konvencijom, kao što je prethodno naglašeno, slobodne zone definisane su kao „dio teritorije ugovorne strane (zemlje) gdje se sva uvezena dobra, u kontekstu uvoznih carina i poreza, nalaze izvan carinske teritorije“ (Omi, 2019, str. 5).

Sporazum iz Kjoto konvencije sadrži tri integralna dijela: opšti dio, opšti aneks i posebne anekse. Opšti dio Sporazuma, prema podacima Svjetske carinske organizacije (WCO, 2020a), (u daljem tekstu: SCO), sastoji se iz preambule i pet poglavlja koja sadrže dvadeset članova (Tabela 9). Prvo poglavlje sadrži pojmove i definicije u vezi sa Sporazumom. Drugo poglavlje determiniše okvir i strukturu Konvencije. Poglavlje tri sadrži odredbe upravljanja Konvencijom i definisanje okvira djelovanja komiteta Konvencije. Četvrto poglavlje, koje se odnosi na ugovorne strane, ima deset članova kojima su definisani ratifikacija i primjena Konvencije, prihvatanje i implementacija odredbi, rješavanje sporova i vremenski period trajanja pridruživanja Sporazumu. Poglavlje pet sadrži završne odredbe kojima se reguliše stupanje na snagu Konvencije, stavljanje svih dokumanata na čuvanje Sekretarijatu Konvencije.

Opšti aneks sadrži deset poglavlja (WCO, 2020a). Opšti, kao i posebni aneksi, sadrže definisane standarde, odnosno odredbe čija implementacija je potrebna *ex ante* da bi se izvršila harmonizacija i simplifikacija carinskih procedura i praksi *ex post*. Pored navedenog, opšti aneks

ima karakter tranzitivnosti standarda, što znači da je ostavljen prelazni period za implementaciju kako bi se postigli navedeni ciljevi. Prvo poglavlje, prema podacima SCO (WCO, 2020a), sadrži opšte principe koji se odnose na standarde i carinske procedure. U drugom poglavljju su definisani i klasifikovani carinski i poreski termini, kao i druge obligacije u vezi sa Konvencijom. Treće poglavlje definiše dozvole i ostale carinske formalnosti.

Tabela 9 - Struktura Sporazuma Izmjenjene Kjoto konvencije

Opšti dio	Opšti aneks	Posebni aneksi
Preambula	Poglavlje 1 Opšti principi	Aneks A Dolazak robe u carinsku teritoriju
Poglavlje 1 Definicije	Poglavlje 2 Definicije	Aneks B Uvoz
Poglavlje 2 Okvir i struktura	Poglavlje 3 Dozvole i druge carinske formalnosti	Aneks C Izvoz
Poglavlje 3 Upravljanje Konvencijom	Poglavlje 4 Obaveze i porezi	Aneks D Carinska skladišta i Slobodne zone
Poglavlje 4 Ugovorne strane	Poglavlje 5 Bezbjednost	Aneks E Tranzit robe
Poglavlje 5 Završne odredbe	Poglavlje 6 Carinska kontrola	Aneks F Prerada proizvoda
	Poglavlje 7 Primjena informacionih tehnologija	Aneks G Privremeni prijem
	Poglavlje 8 Veza između carinskih organa i trećih strana	Aneks H Prekršaji
	Poglavlje 9 Informacije, odluke i pravila carinskih organa	Aneks J Posebne procedure
	Poglavlje 10 Žalbe u vezi sa carinama	Aneks K Porijeklo

Izvor: Autor na osnovu WCO (2020a).

Četvrto poglavlje sadži procedure u vezi sa porezima i ostalim dažbinama (procjene, prikupljanje, plaćanje, odloženo plaćanje i povrat sredstava od poreza i ostalih dažbina). Poglavlje pet definiše bezbjednosna pitanja, poglavlje šest odnosi se na carinsku kontrolu, a poglavlje sedam na odredbe u vezi sa primjenom informacionih tehnologija kao podrške u carinskim procedurama. Poglavlje osam definiše relacije između carinskih organa i trećih strana. Deveto poglavlje definiše dostupnost relevantnih informacija zainteresovanim stranama od strane carinskih organa, odnosno opštu primjenu informacija i odluke i pravila carinskih organa. Poglavlje deset reguliše pravo na žalbu i eventualni žalbeni postupak.

Posebni aneksi Sporazuma sastoje se od 10 specifičnih aneksa koji sadrže standarde kojima se definišu određena pitanja (WCO, 2020a). Osim toga, dodatni aneksi sadrže i preporučene prakse kao integralne dijelove pojednostavljenja i usklađivanja carinskih procedura. Svaki aneks sastoji se od neobavezajućih smejrnica. Aneks A definiše odredbe dolaska robe na područje carinske teritorije, odnosno formalnosti koje se preduzimaju prije procesa deklarisanja robe i postupak privremenog skladištenja robe. Aneksom B determinisane su procedure uvoza

koje se odnose na potvrde za upotrebu robe, procedure ponovnog uvoza u istoj zemlji i oslobađanje od uvoznih dažbina i poreza. Aneks C definiše izvozne procedure prilikom izvoza robe. Aneks D definiše odredbe u vezi sa carinskim skladištimi i regulatorni okvir slobodnih zona. Aneksom E determinišu se procedure carinskog tranzita, pretovara, unutrašnje i spoljne obrade proizvoda i povlačenja proizvoda u slučaju nedostataka. Aneks G određuje procedure privremenog prijema robe, a Aneks H definiše carinske prekršaje. Aneksom J determinisane su posebne procedure u pogledu privremenog uvoza, carinskih i opštih prekršaja, posebnih postupaka, poštanskog saobraćaja, prevoznih sredstava za komercijalnu upotrebu i prodavnica na carinskoj teritoriji. Aneks K definiše standarde i preporučene prakse u vezi sa porijekлом proizvoda i načinom njihove upotrebe u procesu proizvodnje, skladištenja i stavljanja u promet (WCO, 2020a).

Poglavlje D2 posebnog Aneksa D definiše i determiniše slobodne zone. U skladu sa navedenom definicijom slobodnih zona, postoje dvije glavne karakteristike navedenih, a to je da slobodne zone predstavljaju sastavne dijelove teritorije određene zemlje i da se proizvodi, koji se uvoze u slobodnu zonu, nalaze van carinske jurisdikcije zemlje. Bitna karakteristika slobodnih zona koja se odnosi na princip eksteritorijalnosti dekomponovana je na tri dijela. Prvo, proizvodi koji su izvezeni iz slobodne zone u zemlju u kojoj zone funkcionišu i *vice versa*, smatraju se izvezenim ili uvezenim iz carinske teritorije te zemlje. Proizvodi koji se nalaze u slobodnim zonama podliježu fleksibilnim carinskim kontrolama i aktivnosti carinskih službi u obezbjeđenju usklađenosti sa nacionalnim carinskim propisima ograničeni su samo na te proizvode. Treći aspekt eksteritorijalnosti odnosi se na carinske i poreske benefite za proizvode koji se uvoze u slobodne zone (Shadikhodjaev, 2011).

Poglavlje D2 posebnog Aneksa D sastoji se od 11 kategorija, koje sadrže 17 standarda i 4 preporučene prakse (WCO, 2020b). Pod standardima podrazumijevaju se odredbe koje treba da se implementuju kako bi se obezbijedila harmonizacija i simplifikacija carinskih procedura i praksi. Preporučene prakse predstavljaju odredbe posebnih aneksa čijom implementacijom se ostvaruje napredak u simplifikaciji i harmonizaciji carinskih procedura i praksi. Principi koji se odnose na osnivanje i kontrolu slobodnih zona podrazumijevaju postojanje legislativnog okvira zemlje koji ima funkciju definisanja zahtjeva u pogledu osnivanja zona, dozvoljenih proizvoda i usluga koji će se uvoziti i izvoziti iz zone, poslovnih aktivnosti u zoni i mogućnost provjere skladištenih proizvoda u zoni od strane nadležnih carinskih organa. Standardi u vezi sa prijemom proizvoda odnose se na to da se, pored uvoznih proizvoda, i domaćim proizvodima omogući uvoz

u slobodnu zonu. Takođe, preporučuje se da zabrane uvoza proizvoda u zonu budu u skladu sa zakonskim i podzakonskim propisima kojima se definiše zaštita intelektualne svojine, opšta bezbjednost i bezbjednost zdravlja, poštujući sanitarne i fitosanitarne mjere. Proizvodi koji su izuzeti od carinske i poreske jurisdikcije prilikom uvoza i za koje postoji mogućnost povrata sredstava prilikom izvoza iz zone moraju odmah biti evidentirani prilikom uvoza u zonu.

Preporučena praksa u vezi sa sigurnosti odnosi se na nepostojanje obaveze uzimanja novčanih depozita ili drugih oblika jemstva za proizvode koji se uvoze u slobodnu zonu od strane carinskih službi. Standardi ovlašćenih operacija podrazumijevaju dozvolu da se omoguće određene operacije (grupisanje paketa, sortiranje, prepakivanje) koje su potrebne za odgovarajuće načine čuvanja, poboljšanja kvaliteta, pripreme za stavljanje u promet. Standard u vezi sa potrošnjom dobara unutar slobodnih zona odnosi se na obavezu zemlje u kojoj zone funkcionišu da donese zakonske i podzakonske propise kojima će se taksativno odrediti proizvodi kojima je dozvoljena upotreba u zoni, kao i lista proizvoda koji su oslobođeni carinskih i poreskih dažbina. Prema postojećim smjernicama, lista proizvoda kojima je dozvoljena upotreba u zoni je velika i uključuje opremu koja se koristi u zoni, inute u procesu proizvodnje i prerade proizvoda, kancelarijski materijal i proizvode koje konzumiraju zaposleni u zoni (hrana, piće, nafta i derivati nafte i ostala roba široke potrošnje).

Standard koji se odnosi na vremenski period ostanka proizvoda u slobodnoj zoni podrazumijeva da proizvodi mogu ostati u zoni samo u izuzetnim okolnostima. Izuzetne okolnosti odnose se na vremenska ograničenja koja su legislativno definisana u procesu proizvodnje i prerade proizvoda, imajući u vidu karakteristike proizvoda, rokove trajanja i ostale bezbjednosne i zdravstvene aspekte. Standard prenosa vlasništa definiše da se nad robom koja je uvezena u slobodnu zonu mora dozvoliti transfer vlasništva. Takođe, maloprodaja u slobodnim zonama, kao što je i praksa u većini zemalja u kojima slobodne zone funkcionišu, može biti zabranjena jer postoji vjerovatnoća stvaranja negativnih implikacija na domaće proizvođače i trgovce u smislu nelojalne konkurenkcije i nepoštenih trgovinskih praksi.

Standardi i preporučene prakse koji se odnose na izvoz proizvoda podrazumijevaju da se proizvodima koji su uvezeni ili proizvedeni u slobodnoj zoni mora omogućiti izvoz u druge slobodne zone ili u zemlju i inostranstvo, u skladu sa carinskim procedurama zemlje. U slučaju izvoza proizvoda u inostranstvo, ne postoji legislativna obaveza zahtijevanja dodatnih informacija i dokumentacije od već dostupnih u pratećoj dokumentaciji proizvoda. Standardi u pogledu procjene proizvoda determinišu da se u legislativnom okviru zemalja u kojima slobodne

zone funkcionišu definiše vremenski period u vezi sa određivanjem carinskih i poreskih stopa i vrijednosti i količine proizvoda koji se uvoze u zonu. To podrazumijeva da, u vremenskom periodu od uvoza proizvoda u zonu i stavljanja u promet na domaćem tržištu, može doći do promjene poreskih stopa, taksi i vrijednosti proizvoda. Donošenje legislativnog okvira u vezi sa nevedenim pitanjem potrebno je da bi se izbjeglo pristrasno i diskriminatorsko tumačenje propisa od strane poreskih i carinskih institucija, a na štetu kompanija koje posluju u slobodnoj zoni. Standardi u vezi sa zatvaranjem zone definišu uslove i postupke prilikom prestanka rada slobodne zone. U slučaju prestanka rada slobodne zone, kompanijama koje posluju u zoni mora se omogućiti određeni vremenski period za transport proizvoda u drugu slobodnu zonu ili stavljanja pod carinsku jurisdikciju zemlje. To znači da je potreban vremenski period za prevoz, ispunjavanje određenih preocederalnih formalnosti, odnosno dobijanje dozvola i plaćanje obaveza.

2.3.2. Slobodne zone unutar međunarodnog trgovinskog regulatornog okvira

Iako slobodne zone nisu *explicare* navedene u sporazumima STO, odredbama određenih sporazuma STO obuhvaćeni su okviri politika slobodnih zona. Sporazumi, čije odredbe se tiču određenih politika slobodnih zona, jesu Sporazum o subvencijama i kompenzatornim mjerama (engl. *The Agreement on Subsidies and Countervailing Measures- SCM*), Opšti sporazum o carinama i trgovini (engl. *The General Agreement on Tariffs and Trade- GATT*), Sporazum o mjerama trgovinskih investicija (engl. *The Agreement on Trade-Related Investment Measures- TRIMs*) i Opšti sporazum o trgovini uslugama (engl. *The General Agreement on Trade in services- GATS*), (Engman, Onodera & Pinali, 2007; Shadikhodajev, 2011).

Sporazum o subvencijama i kompenzatornim mjerama (engl. *The Agreement on Subsidies and Countervailing Measures - SCM*), kojim se definišu subvencije i okolnosti sprovođenja određenih praksi u smislu implementacije mjera poravnjanja kojim se nivelišu negativni efekti subvecionisanog uvoza, stupio je na snagu 1995. godine na Urugvajskoj rundi multilateralnih trgovinskih pregovora (Defever, Reyes, Riaño, & Sanchez-Martin, 2019). Obaveze iz Sporazuma imaju direktnе implikacije na slobodne zone članica STO. Odredbe Sporazuma, u većem dijelu, odnose se na slobodne zone kojima je primarna aktivnost proces proizvodnje, a manje na slobodne zone sa tranzitnim i komercijalnim aktivnostima. Pošto je okvir Sporazuma širok, fokus istraživanja biće pravila koja se odnose na okvir slobodnih zona. Okvir pravila STO ne tiče se direktno slobodnih zona, ali određeni podsticajji koji se tiču slobodnih zona nalaze se i u

sporazumima STO. Ukoliko se analiziraju podsticaji koji se daju kompanijama koje posluju u slobodnim zonama, ne postoji opšti okvir subvencija za slobodne zone. Podsticaji mogu biti različiti između zemalja i unutar jedne zemlje u kojoj zone funkcionišu. Određeni podsticaji mogu se identifikovati kao relevantni za potrebe istraživanja i odnose se na:

- Poboljšanu infrastrukturu, odnosno poboljšan pristup transportnim i logističkim mrežama, poboljšan telekomunikacioni sistem, komunalne usluge, rezidencijalni dio i institucije za pružanje usluga;
- Pojednostavljene administrativne procedure, carinskih usluga i porcedura licenciranja u smislu postojanja *one-stop-shop* sistema;
- Fiskalne podsticaje, koji se odnose na oslobođanje od uvoznih dažbina na proizvodne inpute, kapitalna dobra koja se koriste u procesu proizvodnje ili pružanja usluga, izuzeće od plaćanja indirektnih poreza ili poreza na promet izvezenih proizvoda ili usluga, niže poreske stope na korporativni prihod, indirektne subvencije (posebni podsticaji za obrazovanje i obuku) i direktne subvencije (cijene komunalnih usluga koje su niže od tržišnih cijena (Engman et al., 2007).

Pošto Sporazum nema *explicare* pravila koja se odnose na slobodne zone, u obzir se uzimaju pojedinačni slučajevi, odnosno okvir slobodnih zona, politike subvencija koji u potpunosti ili djelimično utiču na poslovne rezultate kompanija i njihovu konkurentnost. Zatim se navedeni okvir slobodnih zona upoređuje sa pravilima Sporazuma i politikama STO i, ukoliko postoje neusklađenosti sa propisima STO, od zemalja se zahtijeva da legislativni okvir slobodnih zona prilagode navedenim propisima u skladu sa principima nediskriminacije i jednakog tretmana.

Sporazum o subvencijama i kompenzatornim mjerama sadrži 32 člana i 7 aneksa, odnosno dodataka (WTO, 2020b). Aneks I Sporazuma sadrži listu izvoznih subvencija koje su zabranjene. Prije svega, direktnih subvencija kompanijama u procesu proizvodnje, koje direktno utiču na izvozne performanse kompanija i čiji iznos zavisi od vrijednosti izvoza. Zabranjene su subvencije koje su namijenjene izvoznicima, a koje se odnose na osnov za izračun direktnih poreza, što kompanije dovodi u konkurentniji položaj na domaćem tržištu (Granados, 2003). Zabranjena su i parcijalna i/ili ukupna izuzeća i odgođena plaćanja direktnih poreza i socijalnih doprinosa koje su kompanije dužne da plaćaju, kao i izuzeća ili oslobođanja od indirektnih poreza

u iznosu koji je veći od iznosa poreza za slične proizvode na domaćem tržištu. Aneks I takođe zabranjuje i oslobođanje ili refundiranje izvoznih trošarina u iznosu koji je veći od naplaćenog iznosa uvoza proizvodnih inputa namijenjenih proizvodnji izvoznih proizvoda. Praksa vladinih podsticaja u smislu obezbeđenja proizvoda i usluga za proces proizvodnje proizvoda namijenjenih izvozu pod povoljnijim uslovima u odnosu na proizvodnju koja je namijenjena domaćem tržištu, kao i izvozne i kreditne garancije i krediti, osiguranja, nisu dozvoljeni Sporazumom. Iako pravila STO zabranjuju izvozne subvencije, određene zemlje izuzete su od primjene člana 3. Sporazuma, kojim je regulisana prohibicija subvencija. Prema članu 27. Sporazuma, navedene zemlje su najmanje razvijene zemlje, zemlje u razvoju koje su dostigle nivo bruto nacionalnog dohotka od 1.000 dolara *per annum* (WTO, 2020b). Istim članom Sporazuma definisano je da je ostavljen prelazni period od 8 godina za primjenu subvencija u proizvodnji i poljoprivredi jer podsticajne mjere predstavljaju zanačajan instrument politike kojim se stvaraju pretpostavke za ekonomski rast i razvoj. Nekim zemljama, prema pravilima STO, produžen je i navedeni rok za usklađivanje domaće izvozne legislative u skladu sa pravilima STO.

Većina zemalja ima striktna pravila u pogledu količine proizvoda koji se mogu izvoziti iz slobodne zone i stavljati u promet na teritoriji određene zemlje. Takođe, prilikom stavljanja proizvoda ili usluga u promet pravila izuzeća od carinskih i poreskih dažbina i ostalih trošarina prestaju da važe i sve navedene obaveze moraju da se izmire zemlji u kojoj slobodne zone funkcionišu. U fazama nakon isteka prelaznog perioda sve članice STO moraju da usklade okvir slobodnih zona i politiku subvencija sa Sporazumom o subvencijama i kompenzatornim mjerama (Torres, 2007). Ukoliko se legislativni okvir ne uskladi, na multilateralnom nivou svaka članica STO može zahtijevati pokretanje postupka za rješavanje spora. Zahtjev se podnosi protiv zemlje prekršioca Sporazuma, kojoj se preporučuje da ukine subvencije. Ukoliko članica STO, koja je prekršila odredbe Sporazuma, ne postupi u skladu sa preporukama, druga članica, ili više njih, može zahtijevati od posebnog tijela STO za rješavanje sporova da preduzme odgovarajuće kontramjere prema prekršiocu Sporazuma. Čak i prema članicama STO, na koje se odnose odredbe člana 27. i Aneksa VII Sporazuma, mogu biti preduzeti postupci ukoliko je njihova politika subvencija, koja je implementovana u radu slobodnih zona, štetna za trgovinske interese ostalih članica (WTO, 2020b).

Iako usklađivanje politike subvencija u skladu sa odredbama Sporazuma uključuje postepeno ukidanje fiskalnih benefita, okvir slobodnih zona ne treba posmatrati isključivo kroz

prizmu poreskih i drugih olakšica, već kao katalizatora investicija i uticaja na održiv i inkulzivan ekonomski rast. Takođe, sinergijski efekat može se ostvariti poslovanjem malih, srednjih i velikih kompanija u slobodnim zonama i sa poboljšanom infrastrukturom, istraživačkim institucijama, obrazovanom radnom snagom, u skladu sa zahtjevima tržišta. Sporazumi STO i globalna trgovinska pravila, iako se ne odnose na slobodne zone *explicare*, podrazumijevaju *implicare* da su zone dijelovi teritorija zemalja i da navedena pravila i sporazumi važe u svim zemljama u kojima funkcionišu zone. Iako članice STO nisu pokretale trgovinske sporove u vezi sa funkcionisanjem slobodnih zona, one su „aktivno koristile političke mehanizme STO, kao što je Mehanizam za reviziju trgovinske politike, ili drugog foruma karakterističnog za navedena pitanja, kao što je Savjet za trgovinu robom, da bi stvorile okvir za multilateralni nadzor slobodnih zona“ (Shadikhodajev, 2011, str. 213).

Osnovni postulat STO, kao i Opštег sporazuma o carinama i trgovini (engl. *The General Agreement on Tariffs and Trade*), (u daljem tekstu: GATT), predstavlja princip najpovlašćenije nacije. Princip najpovlašćenije nacije podrazumijeva jednak tretman proizvoda svih članica STO od strane određene članice u trgovinskim odnosima, baziran na načelu nediskriminacije. Osnovni tekst Sporazuma, koji je potpisana 1947. godine (stupio na snagu naredne godine), (WTO, 2020c), sastojao se iz tri dijela: opštih trgovinskih principa, spoljnotrgovinskih politika u pogledu raznih instrumenata i proceduralnih pravila (Bjelić, 2018). Osnovni principi Sporazuma, čijim definisanjem je reguisan multilateralni trgovinski sistem, odnose se na principe nediskriminacije (klauzula najpovlašćenije nacije), nacionalnog tretmana, pregovaranja i konsolidovanja carinskih koncesija, zabrane kvantitativnih ograničenja, predvidljivosti i nereciprociteta za zemlje u razvoju (Bjelić, 2018). Primjena Sporazuma značajno je uticala na smnjenje carina i uklanjanje kvantitativnih ograničenja. Osnova Sporazuma odnosila se na primjenu principa nacionalnog tretmana i najpovlašćenije nacije, koji su definisani čl. 3. i 1, respektivno (Creskoff & Walkenhorst, 2009).

Princip nacionalnog tretmana predstavlja prvi stub Sporazuma. Odnosi se na obavezu i poštovanje prakse nediskriminacije u članicama STO između domaćih i uvezenih dobara, u pogledu oporezivanja i unutrašnjih propisa (Eur-Lex, 2020). Princip najpovlašćenije nacije predstavlja drugi stub Sporazuma i odnosi se na obavezu jednakog tretmana proizvoda svih članica STO od strane određene članice STO. Princip je inkorporiran u Sporazum u članu 1, a takođe i u Opštem sporazumu o trgovini uslugama, u članu 3, i Sporazumu o mjerama trgovinskih investicija, u članu 4. (Creskoff & Walkenhorst, 2009). Odbijanje tretmana

najpovlašćenije nacije od strane velikog broja članica bilo je predmet spora u tijelima STO. Najčešće su se odnosili na slučajave kada su vlade članica usvajale propise kojima su *de facto* ili *de iure* vršili diskriminaciju dobara na osnovu zemlje porijekla. Sporazum je izmijenjen na Urugvajskoj rundi pregovora 1994. i inkorporiran u legislativni okvir STO, kao aneks kojim se reguliše trgovina robom (Bjelić, 2018).

Sporazum o mjerama trgovinskih investicija (engl. *The Agreement on Trade Related Investment Measures- TRIMs*) odnosi se na državne investicije u trgovinskom sektoru. Sporazum obrazlaže primjenu čl. 3. i 11. GATT-a u pogledu nacionalnog tretmana i kvantitativnih ograničenja i zabranjuje, članom 2, državna ulaganja u trgovinski sektor koja nisu u skladu članovima GATT-a, u pogledu načela nacionalnog tretmana (Creskoff & Walkenhorst, 2009). Investicione mjere koje imaju štetan uticaj na trgovinsku aktivnost i koje nisu konzistentne sa principom nacionalnog tretmana i eliminisanja kvantitativnih restrikcija odnose se na:

- Kupovinu ili korišćenje proizvoda domaćeg porijekla od strane članica STO, u pogledu vrijednosti, količine i lokalnog karaktera proizvoda;
- Ograničavanje upotrebe ili kupovine uvoznih proizvoda od strane preduzeća na iznos koji je povezan (jednak) sa obimom ili vrijednosti domaćih proizvoda namijenjenih izvozu (trgovinsko uravnoteženi zahtjevi);
- Ograničenje uvoza proizvoda i proizvodnih inputa koji se koriste u domaćoj proizvodnji u količini koja je povezana (jednaka) sa količinom ili vrijednosti domaće proizvodnje namijenjene izvozu;
- Ograničenje uvoza proizvoda i proizvodnih inputa koji se koriste u domaćoj proizvodnji mjerama devizne kontrole u količini ili vrijednosti koja je povezana (jednaka) deviznim prilivima iz inostranstva;
- Ograničenje izvoza proizvoda u vrijednosti ili količini koja je povezana (jednaka) sa vrijednosti određenog (pojednicačnog) proizvoda ili u vrijednosti i količini njegove domaće proizvodnje (WTO, 1994).

Odredbe Opšteg sporazuma o trgovini uslugama (engl. *The General Agreement on Trade in services- GATS*) primjenjuju se na sve odluke zemalja koje se odnose na trgovinu uslugama (WTO, 1995). Prije donošenja navedenog sporazuma, trgovina uslugama „bila je regulisana na regionalnom i bilateralnom nivou i fokus navedenih regulacija bio je prilično uzak“ (Marchetti &

Mavroidis, 2011, str. 690). Opštim sporazumom o trgovini uslugama stvorio se regulatorni okvir za međunarodne trgovinske odnose. Sporazum obuhvata sve usluge koje se prema kriterijumima STO (WTO, 1991) klasifikuju u 12 grupa, osim usluga koje pružaju vladine institucije. Razumijevanje odredbi Sporazuma važno je za mehanizam funkcionisanja slobodnih zona i njihov odnos sa STO zato što su slobodne zone pružaoci mnogih usluga (telekomunikacione, bankarske, osiguravajuće i ostale finansijske usluge, špeditorske i druge trgovinske usluge), prema navedenoj klasifikaciji. Osnova Sporazuma odnosi se na principe nacionalnog tretmana i najpovlašćenije nacije. Princip nacionalnog tretmana proširen je članom 17. Sporazuma, koji se odnosi na sektor usluga zemalja članica STO. Liberalizacijom sektora usluga, prema članu 16. Sporazuma, zabranjene su mjere koje se odnose na ograničenje broja pružalaca usluga, zaposlenih u određenom sektoru usluga, vrijednosti transakcija, sredstava, SDI i ukupnog broja izvršenih usluga i koje se mogu koristiti (Creskoff & Walkenhorst, 2009).

Pored navedenih sporazuma, potrebno je naglasiti i ulogu Sporazuma o trgovinskim aspektima intelektualnog vlasništva (engl. *The Agreement on Trade-Relaed Aspect of Intellectual Property Rights- TRIPS*). Navedeni sporazum omogućuje legislativni okvir za zaštitu prava intelektualne svojine u kontekstu međunarodne trgovine (Shadikhodajev, 2011). Sporazum se odnosi na pet oblasti, odnosno na primjenu osnovnih principa trgovinskog sistema i drugih pitanja u vezi sa pravima intelektualne svojine, adekvatnu zaštitu prava intelektualne svojine, implementaciju navedenih prava u zemljama članicama STO, rješavanje sporova između zemalja članica STO i posebne prelazne sporazume (Shadikhodajev, 2011). Do sada nisu korišćeni mehanizmi zaštite u skladu sa odredbama Sporazuma u radu slobodnih zona. Na osnovu propisa STO, slobodne zone predstavljaju dijelove teritorije određene zemlje, što implicira da se odredbe Sporazuma moraju poštovati. Prije svega, da se zabrani praksa korišćenja zona kao prostora preko koje će se vršiti transport i prodaja piratskih i drugih falsifikovanih proizvoda koji su u koliziji sa pravima intelektualne svojine.

Navedeni sporazumi, koji regulišu međunarodne trgovinske odnose, primjenjuju se i u slobodnim zonama. Pošto STO tretira slobodne zone kao integralne dijelove teritorije određene zemlje, nameće se obaveza usklađivanja zakonodavstva sa propisima STO. Sporazumi se zasnivaju na principima zaštite konkurenkcije, poštenih trgovinskih praksi i obezbeđenja istih uslova za sve trgovinske subjekte na međunarodnom nivou. Zbog nastojanja da eliminišu nepoštene trgovinske prakse koje obezbjeđuju dominantan položaj određenih trgovinskih subjekata, međunarodni trgovinski sporazumi su u određenim aspektima u koliziji sa okvirom,

odnosno mehanizmom funkcionisanja slobodnih zona. Uprkos velikom broju slobodnih zona i zemalja u kojima zone funkcionišu, do sada nije pokrenut ni jedan postupak za rješavanje određenih trgovinskih sporova. Glavni razlozi nepokretanja sporova pred nadležnim tijelima STO odnose se na pretpostavku da se, pošto većina zemalja članica STO imaju slobodne zone, odnosno da se slobodne zone nalaze u skoro svim zemljama svijeta, ne preduzimaju mjere reciprociteta između zemalja. Takođe, subjekti, odnosno glavni korisnici slobodnih zona predstavljaju MNK koje imaju značajnu ulogu u ekonomskom rastu nerazvijenih i zemalja u ravoju posredstvom slobodnih zona, kao i značajan uticaj u međunarodnim regionalnim i trgovinskim organizacijama.

Međunarodni trgovinski sporazumi imaju značajnu ulogu u atraktivnosti slobodnih zona, kao instrumenta razvojne politike zemalja u razvoju. Ukoliko je kompanijama koje posluju u slobodnim zonama zabranjeno da izvoze u određene zemlje ili na tržiste zemlje gdje zone funkcionišu, a određeni regionalni ili bilateralni i multilateralni sporazumi omoguće jednak tretman sa domaćim kompanijama u navedenim zemljama, slobodne zone mogu postati atraktivna mesta za MNK i priliv SDI. Kompanijama će biti u interesu da imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama koje imaju pristup, sa aspekta carinskih propisa, većem broju zemalja u razvoju, ili na globalnom nivou. Stoga međunarodni sporazumi, iako u određenom dijelu ograničavaju ulogu slobodnih zona, mogu biti značajno sredstvo za njihov razvoj i dolazak MNK, a time i SDI.

2.4. Globalizacija i uticaj na razvoj slobodnih zona

Globalizacija svjetske privrede i međunarodnih trgovinskih tokova podrazumijeva procese globalne integracije, unifikacije, internacionalizacije i kovergencije koji su presudno uticali na transfere faktora proizvodnje i povezivanje većine, do tada, ekonomski izolovanih zemalja. Iako je prethodno naglašeno da postoje tri velika perioda globalizacije međunarodne privrede, fokusiraćemo se i napraviti istorijski presjek dva posljednja perioda globalizacije koja su oblikovala svijet koji danas poznajemo. Prvi period globalizacije odnosi se na vremenski okvir prvih velikih industrijskih otkrića koji su bitno uticali na proces proizvodnje, poznat kao Prva industrijska revolucija. Nedugo poslije prvih velikih otrića koji su pozitivno uticali na proces proizvodnje globalna ekonomija ušla je u fazu kontinuiranog trenda rasta. Tako je, još od prve polovine XIX vijeka, međunarodna trgovina imala velike stope rasta i kumulativno je iznosila 4% za cijeli navedeni vijek (O'Rourke & Williamson, 2004). Međunarodna trgovina evropskih

zemalja, mjerena tekućim cijenama, imala je stopu rasta 4,1% u periodu 1871-1913. godine, u odnosu na 16,1% rasta u periodu 1830-1870. godine, a rast trgovinske aktivnosti naročito je bio visok u Belgiji, Njemačkoj, Švajcarskoj i Finskoj (Daudin, Morys, & O'Rourke, 2008, str. 1).

Pored velikih industrijskih otkrića i inovacija (telegraf, plovni kanali, željezница, parobrod i dr.), drugi procesi značajno su ubrzali međunarodnu mobilnost rada i kapitala, kao i međunarodnu trgovinu (O'Rourke & Williamson, 2004; Rodrik, 2013). To se, prije svega, odnosi na pad transakcionalnih troškova, odnosno otežanih komunikacionih i transportnih veza, prohibiciju zemalja i rizika u pogledu sigurnosti i imovine. Takođe, mobilnost radne snage povećala se posredstvom migracije stanovništva sa evropskog kontinenta u novoosnovane zemlje američkog, azijskog i australijskog kontinenta. Početkom XIX vijeka migracija stanovništva iz Evrope na američki kontinent iznosila je 15.380 *per annum*, da bi se već sredinom istog vijeka povećala na 178.530 *per annum*, a početkom XX vijeka iznosila je preko 1.000.000 godišnje, dodajući stanovništvo Italije i zemalja Istočne Evrope, pored zapadnoevropskih zemalja, u migracionu strukturu (Daudin, Morys & O'Rourke, 2008).

Prihvatanje liberalnih trgovinskih ideja Smita, Rikarda i Mila uticali su na kreatore ekonomске politike u pravcu ukidanja mnogih protekcionističkih i intervencionističkih mjera. Usvajanje zlatnog standarda ubrzalo je međunarodno kretanje kapitala i stvorilo siguronost međunarodnih plaćanja. Imperijalizam kolonijanih sila, odnosno implemenacija njihovih politika nametanjem uniformnih uslova poslovanja u nerazvijenim i zemljama u razvoju kreirala je institucionalni i regulatorni okvir za liberalizaciju i nesmetane tokove robe, kapitala i radne snage. Navedeni faktori determinisali su tok međunarodne trgovine i globalnog rasta u tom periodu i „svjetska ekonomija je tek nedavno premašila nivo globalizacije u trgovini i finansijama iz 1913. godine, a u pogledu mobilnosti radne snage, svijet još uvijek zaostaje“ (Rodrik, 2013, str. 37).

Prvi svjetski rat prekinuo je do tada uspostavljena pravila i prakse globalnih ekonomskih tokova. Poslije rata, politike protekcionizma i intervencionizma smanjile su globalnu integraciju svjetske privrede, što je značajno uticalo na nastanak populističkih pokreta u mnogim zemljama i Drugi svjetski rat. Poslije drugog velikog rata kreiran je institucionalni i regulatorni okvir koji će unaprijediti međunarodne ekonomski tokove i saradnju na globalnom nivou s ciljem globalnog ekonomskog rasta i politika nekonfliktnog rješavanja sporova. S tim u vezi, prvi korak u navedenim ciljevima bio je stvaranje nadnacionalnih političkih i ekonomskih organizacija, poput Ujedinjenih nacija, MMF-a i SB, kao i stvaranje međunarodnog trgovinskog okvira, koji su

kreirali regulatorni okvir i pravila u sferi globalnih ekonomskih i političkih odnosa. Period poslije Drugog svjetskog rata do Prvog naftnog šoka (1945-1973. godine), odnosno zlatno doba kapitalizma (Chang, 2019) karakterisale su visoke stope ekonoskog rasta većine zemalja, što je i logično sa obzirom na nisku ekonomsku osnovu u globalnim trendovima rasta. Međutim, postojale su i mnoge zemlje koje nisu imale ljudske, materijalne i finansijske resurse, što je uticalo na njihovu integraciju u globalne ekonomske tokove. Razvijene zemlje su razvijale svoju industrijsku bazu, povećavale produktivnost fakotra proizvodnje, razvijale finansijska tržišta i time dobrinijele ubrzanom ekonomskom rastu.

Kao jedan od nosilaca ekonomskog rasta, još od sredine 1970-ih godina, primat u globalnim ekonomskim tokovima preuzimaju MNK u razvijenim zemljama. Blokovska podjela svijeta i nerazvijenost „zemalja trećeg svijeta“ značajno im je umaljila tržište za njihove proizvode i usluge. Povećanje realnih nadnica, u skladu sa povećanom produktivnosti radnika, moć sindikata, izbalansirana poreska politika negativno su uticale na profitne stope MNK, stoga je trebalo da se preduzmu inicijative u kreiranju nacionalnih i međunarodnih politika i legislativnog okvira kako bi se stvorile prepostavke za veću dostupnost tržišta, a time i rasta prihoda navedenih kompanija. Takođe, navedeni period karakterišu velike ekonomske i političke promjene u svijetu. Naftni šokovi, napuštanje zlatno-dolarskog standarda, rast kapitalnih trasfера u transakcijama između razvijenih zemalja (posebno na tržišta kapitala u SAD), stagflacija, rast troškova odbrane, krize u mnogim zemljama u razvoju, samo su neki od bitnih aspekata koji su uticali na redefinisanje globalne ekonomske politike i tokova u sljedećem periodu. Početkom i sredinom 1980-ih godina došlo je do razvoja informacionih, telekomunikacionih tehnologija, inovacija i novih proizvodnih praksi koji su bitno uticali na produktivnost i jedinične troškove proizvodnje. Zemlje bivšeg Istočnog bloka su u većoj mjeri bile isključene iz procesa globalne transformacije, što je uticalo na stvaranje većeg jaza u pogledu stepena ekonomskog razvoja.

Prekretnica u procesu ubrzane globalizacije dešava se nestankom Istočnog bloka, kao portivteže SAD-u. Bipolarni svijet zamijenjen je unipolarnim. SAD su ostale kao jedina ekonomska i vojna supersila koja je imala najveću moć u međunarodnim političkim i ekonomskim institucijama. Takođe, bitno su se povećala dostupna tržišta za plasman proizvoda i usluga iz razvijenih zemalja, kao i za transfer kapitala i proizvodnje. Nerazvijenim i zemljama u razvoju sugerisano je da slijede politike, prije svega SB i MMF-a, kako bi brže prošle proces tranzicije i uključile se u globalne ekonomske tokove.

Kodifikovana lista uslova, prvo bitno namijenjena reformskim procesima zemljama Centralne i Južne Amerike, poznata kao Vašingtonski konsenzus, postala je zvanična lista politika SB, MMF-a i STO-a. Originalna lista, koja je kasnije modifikovana, sadržavala je deset reformskih uslova koji su sugerisani zemljama u razvoju i tranzisionim zemljama kao uslov integracije u globalne ekonomske tokove (Williamson, 1990). Uslovi su se odnosili na trgovinsku i finansijsku liberalizaciju, deregulaciju, zabranu apresijacije nacionalne valute kao mjere platnobilansnog prilagođavanja i strožu fiskalnu disciplinu. Navedene reforme dovele su do širih drušvenih promjena u navedenim zemljama i dale su različite rezultate.

Globalna integrisanost, liberalizacija, deregulacija i finansijalizacija karakteristične za posljednjih 30 godina dovele su do hiperglobalizacije ekonomskih tokova. Eksplicitna primjena navedenih pravila povećala je izloženost zemalja u razvoju nekontrolisanim tokovima kapitala i uticala na pojavu kriza u mnogima od njih u drugoj polovini 1990-ih godina. Neke zemlje, prije svega Kina i Indija, nisu prihvatile navedene reforme, već su implementovale politike duboke integracije i postepene liberalizacije i deregulacije, čiji efekti su vidljivi. Globalizacija je u posljednjoj deceniji ušla u novu fazu koja se odnosi na industrijsku revoluciju u XXI vijeku. Industrijska revolucija 4.0 odnosi se na četvrtu revoluciju zasnovanu na inovacijama i povećanju produktivnosti. Globalne strukturalne promjene, odnosno nove kompetencije u proizvodnji i trgovini odnose se na „zamjenu fizičkog (manuelnog) sa intelektualnim radom koji je praćen kvalitativnim promjenama, odnosno održavanje sistema proizvodnje koje zahtijeva od proizvodnih specijalista posjedovanje novih kompetencija, koje uključuju znanje i sposobnosti korišćenja novih informacionih i komunikacionih tehnologija“ (Popkova et al., 2019, str. 7). To podrazumijeva specijalizaciju i prilagođavanje globalnim uslovima u proizvodnji i trgovini. Globalizacija nameće kontinuiranu edukaciju i mobilnost i ukoliko se ne prate navedeni trenodvi, koristi od procesa biće minimalni za zemalje i pojednice.

Globalizacija je obezbijedila velike koristi i poboljšanja u svijetu u posljednjih 30 godina. Istoriski najviše zabilježene stope ekonomskog rasta (Piketty, 2015), naročito u zemljama u razvoju, rapidno smanjenje siromaštva, gdje je samo u Kini više od 500 miliona ljudi izašlo iz spirale siromaštva, kreiranje globalne srednje klase, samo su neke od koristi koje je omogućila globalizacija svjetske privrede (WB, 2009). Pored toga, globalizacija je pokazala da je vladavina prava „bila važan sastojak u uspjehu razvijenih zemalja“ (Stiglitz, 2018, str. 16). Uticaj globalizacije u zemljama u razvoju, posredstvom naučnih i tehnoloških otkrića, interneta, medija i ostalih komunikacionih kanala i turizma, omogućio je transfer znanja i vještina u mnogo većem

procentu nego ranije (Archibugi & Pietrobelli, 2003). Glavna karakteristika većine tih zemalja bio je zajednički prosperitet - nejednakost, konvencionalno mjerena, bila je niska, bilo je velikih ulaganja u obrazovanje žena i stvorili su društvo srednje klase (Stiglitz, 2015, str. 279).

Zemlje u razvoju su postale više integrisane u globalnu ekonomiju i veće učešće u međunarodnoj trgovini uticalo je na smanjenje siromaštva, posebno u Indiji i Kini, kao i na povećanje udjela u globalnoj trgovini, koje je u 2018. godini iznosilo preko 40% (WTO, 2020a). Istraživanje Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2016), koje je markiralo ključnih 17 ciljeva globalnog rasta i razvoja u četiri grupe (uticaj na stanovništvo, planetu, prosperitet, mir i partnerstvo), pokazalo je da je proces globalizacije imao pozitivan uticaj na globalni ekonomski rast i razvoj, naročito u nerazvijenim i zemljama u razvoju, koje su prošle kroz fazu sveobuhvatne transformacije ekonomskog, političkog i institucionalnog sistema.

Jedan od načina za mjerjenje efekata globalizacije predstavlja KOF indeks globalizacije, koji mjeri ekonomske, političke i društvene dimenzije globalizacije u 122 zemlje od 1970. godine (Dreher, 2006). Koherentna analiza mjerjenja KOF indeksa, koju su izvršili Dreher, Gaston i Martens (Dreher, Gaston & Martens 2008), pokazala je da se uticaj globalizacije ne može posmatrati kroz prizmu isključivo pozitivnih ili negativnih implikacija. Na osnovu dostupnih statističkih pokazatelja, analizom 25 varijabli iz 122 zemlje, u periodu 1970-2004. godine, rezultati analize pokazali su da se globalizacija ne može univerzalno smatrati kao dobra ili loša i da procjena uspješnosti procesa zavisi od istraživačkih pitanja, zemlje ili grupe zemalja koje se analiziraju i vremenskog perioda analize (Dreher, Gaston, & Martens 2008).

Treća verzija KOF indeksa, poslije prethodne dvije iz 2006. i 2008. godine, koju su modifikovali Gajgli, Helg, Potrafki i Strm (Gygli, Haelg, Potrafke, & Sturm, 2019), u strukturi indeksa uključila je 45 varijabli i napravila razliku između *de facto* i *de iure* mjerjenja dimenzija globalizacije i trgovinskog i finansijskog aspekta unutar ekonomske dimenzije. Rezultati analize efekata globalizacije na ekonomski rast pokazali su da zemlje imaju ekonomski rast kada se proces globalizacije odvija ubrzano. Takođe, ekonomska, politička i društvena globalizacija pozitivno su povezane sa ekonomskim rastom, posebno u zemljama u razvoju. Pored toga, *de facto* i *de iure* globalizacije imaju različite efekte, što znači „da se ekonomski rast povećava kada su *de iure* ekonomska i politička i *de facto* društvena globalizacija izraženije“ (Gygli et al., 2019, str. 571). To znači da zemlje imaju veći ekonomski rast ukoliko su izgradile politički integriran sistem, minimizirali kapitalne restrikcije i trgovinska ograničenja. Efekat društvene globalizacije reflektuje se kroz efekat prelijevanja, odnosno transfer znanja i informacija i izgrdanju institucija

koje se, pored ostalog, koriste za navedenu razmjenu. Prema rezultatima KOF indeksa, u 2017. godini, najviše rangirane zemlje su Švajcarska, Holandija i Belgija, a od zemalja u okruženju Hrvatska je na 27, Slovenija na 30, Srbija na 36, Crna Gora na 55, Sjeverna Makedonija na 58, a Bosna i Hercegovina na 64. mjestu (Gygli et al., 2019).

Pored evidentnih benefita, prvenstveno za zemlje u razvoju, globalizacija je nametnula i troškove. Zemljama u razvoju nametnuti su uslovi da prihvate pravila globalizacije, diktiranih od strane prvenstveno SAD-a, ili da budu na marginama globalnih procesa (Stiglitz, 2018). Čak i kada su prihvatile navedena pravila, mnoge zemlje u razvoju nalazile su se u spirali dugova zbog nedostatka kapitala i repatrijacije profita MNK koje su poslovale u njima. Većina zarađenog nacionalnog dohotka troši se na kupovinu uvoznih dobara, što rezultuje da je „globalni multiplikator, mjera povećanja globale produkcije na svaki potrošeni dolar, mnogo veći od nacionalnog multiplikatora“ (Stiglitz, 2013, str. 245).

Glavni problem globalizacije odnosi se na determinisanje predvodnika procesa. Iako postoje argumenti u korist razvijenih zemalja, kao predvodnika globalizacije, MNK i finansijske institucije (banke, osiguravajuće kompanije i hedž fondovi) iza scene predstavljaju prave predvodnike procesa. Iako su SAD u cjelini bile među dobitnicima globalizacije, mnoge grupe američkih radnika i radnika u drugim razvijenim zemljama mogle bi se naći među gubitnicima (Stiglitz, 2018, str. 22). Navedeni problem predstavlja determinisanje druge bitne negativne strane globalizacije koja se odnosi na velike distributivne efekte na dohodak i bogatstvo.

Globalizacija je imala direktnе efekte na pad dohodaka u razvijenim zemljama. Iako je u akademskim krugovima postojao rigidan stav da je pritisak za pad prihoda radnika u razvijenim zemljama posljedica tehnološkog napretka i neusklađenosti između ponude i tražnje za radom, globalni procesi su ih demantovali. Rodrik (Rodrik, 1997) je dokazao da je globalizacija imala mnogo značajniju ulogu nego što se potencira. Navodeći primjer trgovinske razmjene između Kine i SAD-a, pokazao je da veliki dohodovni dispariteti između dvije zemlje predstavljaju uzrok pada realnih prihoda američkih radnika, odnosno srednje klase. Radnici iz razvijenih zemalja predstavljaju kategoriju na koju je globalizacija imala negativne ireverzibilne implikacije, a, sa druge strane, najveće koristi od porcesa imali su radnici, odnosno nastajuća srednja klasa iz azijskih zemalja u ekspanziji, prvenstveno iz Indije, Kine, Tajlanda, Indonezije i Vijetnama (Milanović, 2016).

Pad dohodaka radnika doveo je do povećanja nejednakosti unutar zemalja i između zemalja. Dohodnovni dispariteti su izraženiji između zemalja (Rodrik, 2013) i proces

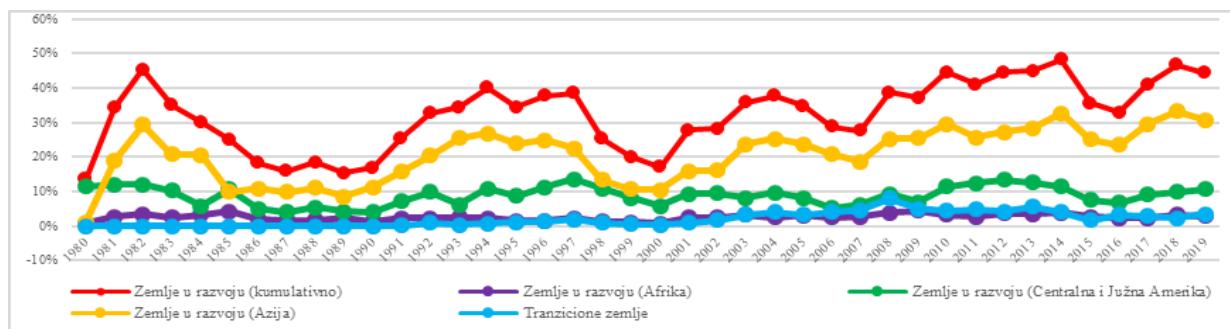
globalizacije, kao komponenta kapitalističkog sistema, generiše rast nejednakosti i time poništava Kuznjecovu krivu (Piketty, 2015). Piketi (Piketty, 2015) smatra da nejednakost predstavlja fundamentalnu determinantu i karakteristiku kapitalističkog sistema i ogleda se u jakim silama divergencije, odnosno tendenciji trajno veće privatne stope prinosa na kapital u odnosu na stope rasta dohodaka i proizvodnje. Direktna implikacija navedene tendencije predstavlja težnju preduzetnika da postanu rentijeri koji će eksplorativati akumulirani kapital, koji se reproducuje brže u odnosu na rast proizvodnje. Za razliku od Piketija, Friedman (Friedman, 2012) smatra da „kapitalizam vodi manjoj nejednakosti nego drugi sistemi organizacije i da je razvoj kapitalizma umnogome smanjio stepen nejednakosti“ (Friedman, 2012, str. 179). Analize autoriteta u ovom polju ekonomske nauke (Milanović, Saez, Cukmen, Etkinson, Štiglic, Piketi) dematovale su navedene Fridmanove tvrdnje.

Nizak stepen obrazovanja radnika, zabrana sindikalnog organizovanja, nekonzistentna poreska politika predstavljaju glavne uzroke rastuće nejednakosti u zemljama u razvoju, a i na globalnom nivou. Pored rastuće nejednakosti, kritičari globalizacije, kako navodi Begović (2011), navode još dva bitna aspetka. Prvi se odnosi na nametanje pravila i nedozvoljavanje zemljama u razvoju da imaju sopstveni put ekonomskog rasta i razvoja. Drugo, kritičari procesa globalizacije imaju stav „da ona narušava izgrađenu privrednu strukturu i odgovarajuće pogone u jednoj zemlji, odnosno radna mjesta u tim pogonima, čime se vraćamo na poimanje privrednih aktivnosti i privrednog rasta kao igre sa nultom sumom“ (Begović, 2011, str. 55).

Negativna implikacija globalizacije predstavlja i gubitak nacionalnog identiteta MNK. Trendovi u posljednjih 30-ak godina idu u prilog tvrdnjama da nacionalnost kapitala više nije bitna, već se stvara globalna slika funkcionalisanja kompanija. MNK motivisane su maksimizacijom profita i iako imaju sjedište u matičnoj zemlji, premještaju svoje poslovne aktivnosti gdje su veće profitne stope. A to su zemlje u razvoju sa neizgrađenim ekonomskim, političkim i legislativnim okvirom. MNK vrše transfer u zemlje u razvoju ne samo relativno manje značajne poslovne aktivnosti već i aktivnosti istraživanja i razvoja, prvenstveno u Indiju i Kinu, što može biti osjetljivo nacionalno pitanje i imati negativne implikacije na ekonomsku poziciju matičnih zemalja. Nepostojanje nacionalnog identiteta dovodi do poslovanja kompanija na način „da se samo poveća svoj profit, čak i ako to podrazumijeva nanošenje štete matičnoj zemlji zatvaranjem fabrika, ukidanjem radnih mesta, pa čak i dovođenjem radnika iz inostranih zemalja“ (Chang, 2014, str. 85).

Pretjerana deregulacija, liberalizacija tokova kapitala i finansijalizacija doveli su do velikih kriza u zemljama u razvoju. Kretanje kratkoročnog kapitala u zemljama u razvoju, koje je sredinom 1990-ih iznosilo oko 50 milijardi dolara godišnje, dovelo je do značajnih fluktuacija deviznih kurseva u zemljama u razvoju (Chang, 2016). Berzanske informacije o nemogućnosti Tajlanda da otplati svoje dugove dovele su do razvoja velike bankarske krize 1998. godine u mnogim azijskim zemljama, a kasnije i u Rusiji, Brazilu i Argentini (Chang, 2016; Stiglitz, 2018), i do značajnog pada priliva SDI (Grafikon 6). Analiza Rainharta i Rogofa (Reinhart & Rogoff, 2011) potvrdila je povezanost tokova kratkoročnog kapitala i nastanka bankarskih kriza. Konstruisanjem BDCI indeksa (engl. *Banking, Currency, Debt, Inflation Index- BCDI Index*) dokzano se da postoji značajan stepen determinisanosti nastanka bankarskih kriza sa međunarodnim tokovima kratkoročnog kapitala. Povećana mobilnost kratkoročnog kapitala dovodi do deviznih rizika i špekulativnih tokova, što može imati negativne posljedice na finansijski sistem zemalja u razvoju (Reinhart & Rogoff, 2011).

Grafikon 6 - Prлив SDI у земљама у развоју и транзиционим земљама, 1980-2019. године

Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2020).

I pored navedenih negativnih implikacija globalizacije na ekonomski rast i razvoj zemalja u razvoju, koristi od navedenog procesa veće su od negativnih eksternalija. Globalizacija je imala presudan uticaj u smanjenju siromaštva, povećanju obrazovanja i produktivnosti radnika, pristupu savremenim tehnologijama i inovacijama, inkluzivnosti nacionalnih ekonomija u globalne ekonomske tokove, izgradnji efikasnijeg institucionalnog, pravnog i političkog okvira zemalja u razvoju. Efekti globalizacije su različiti, a to nije posljedica, prije svega, ekonomskih zakonitosti već politika i donosilaca političkih i ekonomskih odluka. Zemlje u razvoju koje su izgradile integrисани систем koji je inkorporirao dobre aspekte globalizacije imale su koristi od procesa i

bilježile kontinuirane stope ekonomskog rasta. Zemlje koje nisu izgradile efikasan sistem baziran na pravnoj državi i vladavini prava, efikasanom administrativnom okviru i konzistentnim ekonomskim politikama imale su više troškova od koristi.

Globalizacija je imala značajan, možda i presudan značaj za multiplikovanje broja i redefinisanje uloge slobodnih zona u međunarodnoj trgovini. Prema podacima Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2019), broj zemalja u kojima slobodne zone funkcionišu povećao se od 1986. godine, kada su zone bile u 47 zemalja, na 176 zemalja u 2018. godini. U istom vremenskom periodu broj slobodnih zona povećao se sa 176 na 5.383, od kojih je više od 1.000 osnovano u posljednjih pet godina i najmanje 500 će se osnovati u sljedećim godinama. Od 1990. godine, ekomska globalizacija i, naročito, smanjenje transpornih troškova i fragmentacija lanaca proizvodnje povećali su mogućnosti zemalja u razvoju da imaju pristup SDI i povećaju trgovinu, a upotreba slobodnih zona kao instrumenta politike da privuče SDI i stimuliše izvoz rapidno se povećala, naročito u zemljama u razvoju (Farole & Akinci, 2011, str. 183).

Broj slobodnih zona u zemljama u razvoju i tranzicionim zemljama u 2019. godini iznosi 4.772 i 237, respektivno, što kumulativno iznosi 93%, a samo 7%, ili 374 slobodnih zona, locirano je u razvijenim zemljama (Bost, 2019). Na osnovu navedenih podataka može se uspostaviti veza između procesa globalizacije i razvoja slobodnih zona u posljednjih 30 godina. U tom periodu rapidno se povaćao broj slobodnih zona, naročito u zemljama u razvoju. Globalizacija je uticala na ubrzan transfer kapitala i premještanje proizvodnog procesa u zemlje u razvoju. Prije svega, transfer proizvodnje u automobilskoj, hemijskoj, mašinskoj, IT industriji u zemlje u razvoju direktno je povezan sa razvojem slobodnih zona. Primjeri rapidnog i koherentnog razvoja gradova Šenžen, Dubai i Singapur kao egzaktnih primjera uspješnosti primjene instrumenta slobodnih zona u ekonomskom rastu i razvoju zemalja u razvoju dokazuju navedenu tvrdnju (Farole, 2011).

Ubrzan proces globalizacije i trgovinske liberalizacije uticali su na rast značaja slobodnih zona i njihove uloge u obezbjeđenju inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta u zemljama u razvoju. Slobodne zone predstavljaju „ključni mehanizam za dvosmjernu trgovinu i olakšavanje liberalizacije i modernizacije domaće ekonomije“ (Akinci & Crittle, 2008, str. 14). Globalizacija je uticala, preko priliva SDI, na razvoj slobodnih zona. Razvojem slobodnih zona, zemlje u razvoju ostvaruju benefite. Prije svega, u razvoju komunikacione infrastrukture, povećanju obrazovanosti stanovništva, produktivnosti radne snage, pristupu deficitarnim tehnologijama i

inovacijama. Slobodne zone imaju ulogu u privlačenju investicija i radno-intenzivne proizvodnje od strane MNK. Na taj način slobodne zone postale su instrument investicione i trgovinske politike transformišući politike supsticije uvoza i integrišući zemlje u razvoju u globalno tržište primjenom razvojnih politika baziranih na izvozu.

Trenutni porcesi u globalnoj ekonomiji imaju efekat na zemlje u razvoju da u konkurenckom okruženju izaberu proaktivne politike kojima će stimulisati otvaranje novih slobodnih zona i novih tipova slobodnih zona, kako bi u većem obimu privukli SDI. Slobodne zone prilagodavale su se globalnim ekonomskim trendovima u posljednjih 30 godina. Evolucija od trgovinsko-orientisanih slobodnih zona u gradove specijalne ekonomoske zone, poput Šenžena, potvrđuje navedenu tvrdnju. Takođe, modifikovane su poslovne aktivnosti u slobodnim zonama. Za razliku od slobodnih zona iz prethodnog perioda koje su se bazirale na uvozu i izvozu, pa zatim na proizvodnji, savremene poslovne zone danas predstavljaju mesta u kojima se obavljaju uslužne djelatnosti, istraživanje i razvoj i druge poslovne aktovnosti u skladu sa zahtjevima globalnog tržišta.

3. UTICAJ I IMPLIKACIJE SLOBODNIH ZONA U ZEMLJAMA U RAZVOJU

3.1. Zemlje u razvoju: ekonomski rast, krize i reforme

Period poslije Drugog svjetskog rata karakteriše ubrzan ekonomski rast i razvoj na globalnom nivou. Vrijednost globalnog autputa *per capita* povećao se u periodu 1960-1980. godine sa 3.747 dolara na 6.301 dolar (u konstantnim cijenama 2010. godine), (WB, 2020b). Navedeni period karakterišu najveće stope rasta globalnog autputa *per capita* sa tri perioda preko 4% rasta, što u budućem periodu nije postignuto, a 1973. godine rast globalnog autputa *per capita* iznosio je 4,4% (WB, 2020b). Razlozi visokih stopa ekonomskog rasta odnose se, prije svega, na nisku osnovu globalnog rasta uzrokovana Drugim svjetskim ratom. Stanje većine zemalja, na globalnom nivou, karakterisali su uništena infrastruktura, nizak nivo obrazovanosti stanovništva, nedostatak fizičkog i finansijskog kapitala i prekid međunarodnih trgovinskih tokova. Već u prvoj deceniji poslije drugog velikog rata došlo je do divergencije ekonomске politike i primjene različitih modela, u skladu sa ekonomskim i političkim okolnostima u zemljama i okruženju, kao i na globalnom nivou. U navedenom vremenskom periodu, i sve do kraja 1980-ih godina, u svijetu je postojalo nekoliko ekonomskih sistema, u zavisnosti od zvanične ekonomiske politike i političkih orijentacija zemalja. Ti sistemi su:

- anglosaksonski model ekonomskog sistema,
- planski socijalistički model,
- evropski model,
- azijski model,
- islamski ekonomski model,
- ekonomski sistem u Latinskoj Americi,
- ekonomski sistem u Africi i Srednjem istoku (Gregory & Stuart, 2015).

Karakteristika svih ekonomskih sistema je primjena različitih politika u implementaciji ekonomskih strategija sa ciljem da se obezbijede ekonomski rast i razvoj. Anglosaksonski model ekonomskog sistema, karakterističan za Veliku Britaniju i SAD, baziran je na liberalnim principima Smitovih doktrina i ustanovljenim pravilima liberalizma. Sa druge strane, evropski model, „zasnovan na idejama nastalim u Francuskoj i Njemačkoj u XIX vijeku, ne oslanja se mnogo na nevidljivu ruku, već se zalaže za veću državnu intervenciju u ekonomiji“ (Gregory & Stuart, 2015, str. 211). Azijski model bazira se na uvećanoj akumulaciji kapitala i implementaciji druge ekonomske politike sa državnom kontrolom, kako bi se ubrzao efekat sustizanja i integracije u globalne ekonomske tokove.

Planski socijalistički model, karakterističan za zemlje bivšeg Istočnog bloka, zasniva se na vertikalnom sistemu državnog monopola, od vrha do dna, svih ekonomskih aktivnosti, suspenziji tržišnih mehanizama, većoj orientaciji na kapitalno-intenzivnu u odnosu na radno-intenzivnu proizvodnju. Islamski model ekonomskog sistema karakteriše zabranu kamata kao prinosa na pozajmljena sredstva, distribuciju dohotka od bogatih ka siromašnima i poslovne aktivnosti u skladu sa islamskim moralnim normama.

Zemlje u razvoju, koje su najviše zastupljene u Centralnoj i Južnoj Americi, Africi i Jugoistočnoj Aziji, primjenjivale su ekonomske sisteme karakteristične za navedena područja. U Centralnoj i Južnoj Americi populističke i antikapitalističke politike zasnovane na odbojnosti prema stranim direktnim investicijama dovele su do nacionalizacije inostranih kompanija, jačanja sistema socijalne zaštite i omogućavanje ekonomskog rasta baziranog na izvozu sirovina koje su deficitarne na globalnom nivou. Afrički model ekonomskog sistema, baziran na antikolonijalnim politikama, rezultovao je razvojem diktatura i potpunom kontrolom ekonomskih tokova od strane uskih elita i bivših kolonijalnih matica. Nerazvijena infrastruktura, povećan natalitet stanovništva,

niska obrazovanost, slabo razvijen sistem socijalne i zdravstvene zaštite rezultovali su usporenijim ekonomskim rastom u navedenom periodu.

Azijski model ekonomskog sistema nije bio unifikovan i bazirao se na centralno-planskoj dirigovanoj ekonomiji preuzetoj iz bivšeg SSSR-a od strane Kine i Sjeverne Koreje i državnom intervencionizmu i protekcionizmu, karakterističnim za Južnu Koreju, Tajvan, Hong Kong i Japan (Joksimović i Bajec, 2010; Berend, 2011; Gregory & Stuart, 2015). Ostale azijske zemlje nisu imale izgrađen ekonomski sistem u tom periodu, što je rezultovalo ekonomskim i političkim turbulencijama.

Za razliku od današnje ekonomске politike, u 1960-im godinama zemlje u razvoju imale su ujednačeniji pristup u pogledu makroekonomskih i trgovinskih politika. Glavno obilježje ekonomске politike zemalja u razvoju u navedenom periodu bila je uvozno-supstitutivna industrijalizacija. Smatralo se da će se razvojem uvozno-supstitutivnih industrija obezbijediti ekonomска nezavisnost i brži ekonomski rast. Stopa rasta BDP-a u periodu 1965-1973. godine u zemljama u razvoju bila je 6,2% za razliku od 4,4% rasta u razvijenim zemljama (Little, Cooper, Corden, & Rajapatirana, 1993). Veće stope rasta bile su, prije svega, posljedica niske ekonomске osnove i bržeg efekta sustizanja jer su zemlje u razvoju bile direktno izložene posljedicama drugog velikog rata i neiskorišćenim kapacitetima.

Kapitalno-intenzivna proizvodnja, kao generator ekonomskog rasta, predstavljala je karakteristiku ekonomskih sistema zemalja u razvoju. Većina zemalja u razvoju imala je komparativnu prednost u obilju radne snage, a deficit u kapitalu i tehnologiji. Kapitalno intenzivna proizvodnja doprinijela je usporenjem rastu zaposlenosti zato što mašinska, hemijska i ostale teške industrije zapošljavaju manji broj radnika po jedinici kapitala u odnosu na radno-intenzivnu proizvodnju, koja je karakteristika sektora proizvodnje roba široke potrošnje, a posebno uslužnog sektora (Bergsten et al., 2009). Navedena neefikasnost ekonomije i neiskorišćenost kapaciteta dovele su do neravnoteže platnog bilansa, visokih stopa inflacije i nezaposlenosti i stopa rasta na nižem nivou u odnosu na potencijalne stope.

Globalne promjene početkom 1970-ih godina imale su presudan uticaj na pravac ekonomске politike zemalja u razvoju. Naftni šokovi, rastuća inflacija i nezaposlenost u razvijenim zemljama, politička nestabilnost rezultovale su preorientacijom ekonomске politike kako bi se obezbijedio održiv i inkluzivan ekonomski rast na duži rok. Zemlje u razvoju zamijenile su uvozno-supstitutivnu industrijalizaciju sa razvojnom strategijom baziranom na izvozu. Kapitalno-intenzivna proizvodnja je, u velikoj mjeri, zamijenjena radno-intenzivnom

lakom prerađivačkom industrijom. Na taj način nastojalo se uspostaviti efikasan ekonomski sistem u funkciji ekonomskog rasta, baziranog na akumulaciji kapitala, tehničkom progresu i rastu ponude radne snage. Pošto se „uspješnost privrednog sistema ispoljava u njegovoj sposobnosti da podstiče mobilizaciju ljudskih i materijalnih resursa i da ih što više koristi“ (Joksimović i Bajec, 2010, str. 439), zemlje u razvoju fokusirale su se na implementaciju politika koje su zasnovane na sublimaciji i efikasnom korišćenju faktora proizvodnje.

Period između 1970. i 1980. godine karakteriše veliki priliv kapitala u zemlje u razvoju, u formi bankarskih kredita. Priliv dugorčnog kapitala samo u periodu 1978-1981. godine u zemlje u razvoju iznosio je 3,5 milijardi dolara, u poređenju sa prilivom kratkoročnog kapitala od 22,6 milijardi dolara (Fernández-Arias & Montiel, 1996). Postepeno ukidanje restrikcija međunarodnih kapitalnih tokova i kratkoročni interesi bankara i akcionara rezultovali su povećanim prilivom kratkoročnog kapitala. Ubrzani tokovi kapitala uticali su na platni bilans zemalja u razvoju koje nisu bile institucionalno i regulatorno pripremljene za velike i brze prilive. To je dovelo do pojave bankarskih i inflacionih kriza, kao i kriza vezanih za unutrašnji i spoljni dug, a period je završen bankrotstvom i moratorijumom na optplatu kreditnih obaveza inostranim povjeriocima od strane velikog broja zemalja u razvoju. Inflacione krize bile su jedne od prepoznatljivih karakteristika zemalja u razvoju u navedenom periodu i stabilizacioni planovi nisu dali očekivane rezultate, rezultujući platnobilansnim krizama u zemljama koje su imale režim fiksног deviznog kursa (Calvo & Végh, 1999).

Istraživanje Ajkengrina i Bordoa (Eichengreen & Bordo, 2002) pokazalo je da, u periodu 1945-1971. godine, kada globalni tokovi kapitala nisu bili liberalizovani, zemlje u razvoju nisu bile izložene ni jednoj bankarskoj krizi, a bile su izložene 16 valutnih i dvije istovremene krize (bankarske i valutne). U periodu 1973-1997. godine, koji karakteriše ubrzana liberalizacija međunarodnih tokova kapitala, u zemljama u razvoju desile su se 17 bankarskih, 57 valutnih i 21 istovremena kriza. Konvencionalno razmišljanje u sedmoj deceniji XX vijeka bilo je „da su cijene sirovina visoke, kamate su niske, novac od nafte se 'reciklira', u državi rade sposobne tehnokrate, novac se koristi za ulaganja u infrastrukturu sa visokom stopom dobitka i uzimaju se bankarski zajmovi umjesto obveznica“ (Reinhart & Rogoff, 2011, str. 59).

Krajem 1970-ih završila se era devalviranih dolara i Sistem federalnih rezervi (u daljem tekstu: FED) počinje da implementuje jaku antiinflatornu politiku, što je rezultovalo rastom kamatne stope i nastankom recesije na globalnom nivou. Recesija se prelila i na zemlje u razvoju posredstvom nekoliko mehanizama. Zemlje u razvoju imale su dugove denominovane u dolarima

i novom politikom FED-a, koja je dovela do apresijacije dolara, povećala se vrijednost realnog opterećenja otplate dugova. Takođe, pad cijena sirovina pogoršao je trgovinske bilanse i priliv budžetskih sredstava zemalja u razvoju, kao i smanjenje tražnje proizvoda iz zemalja u razvoju od strane razvijenih zemalja.

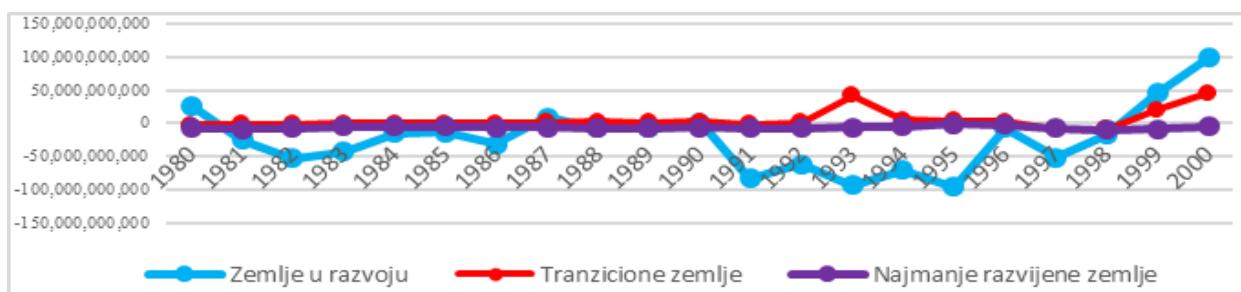
Zemlje u razvoju primijenile su različite strategije finansiranja spoljnih i unutrašnjih deficit, kao što su zaduživanje kod inostranih komercijalnih banaka, finansiranje putem obveznica, stranim direktnim i portfolio investicijama. Međutim, ključna pitanja nisu se odnosila na dugove već na strukturu proizvodnje. Ekonomski prilike u zemljama u razvoju u 1980-im mogu se opisati kao „hronično stanje aktivnosti koja je niža od normalne, i to bez ikakve upadljive tendencije bilo u pravcu obnove, bilo u pravcu potpunog rasula“ (Keynes, 2012, str. 243). Problem ekonomski strukture zemalja u razvoju nije bio ciklične već struktrne prirode. Iako su ciklična kretanja uticala na poziciju platnog bilansa zemalja u razvoju, struktura industrijske proizvodnje je bila neadekvatna sa aspekta globalnih ekonomskih trendova.

Probleme su dodatno usložnjavali zahtjevi međunarodnih finansijskih institucija, prije svega MMF-a i SB, o uslovima pozajmljivanja finansijskih sredstava. Vašingtonski konsenzus, lista smjernica, nametnuta je zemljama u razvoju kao sredstvo uticaja na ekonomski politike. Lista sadrži deset smjernica koje se odnose na:

- Fiskalnu disciplinu;
- Preusmjeravanje prioritetnih javnih rashoda u sektore koji nude visok stepen prinosa i potencijal za poboljšanje raspodjele dohotka, kao što je primarna zdravstvena zaštita, osnovno obrazovanje i infrastruktura;
- Poresku reformu, odnosno smanjenje graničnih stopa poreza i širenje poreske osnovice;
- Liberalizaciju kamatnih stopa;
- Konkurentan devizni kurs;
- Trgovinsku liberalizaciju;
- Liberalizaciju priliva SDI;
- Privatizaciju;
- Deregulaciju;
- Osiguranje prava svojine (Williamson, 1990, str. 38).

Glavni problem u zemljama u razvoju bio je ubrzan i nekontrolisan priliv kapitala. Iako je Williamson (Williamson, 1993; Williamson, 2000) imao rezerve u pogledu ubrzane i potpune liberalizacije kapitalnih tokova u zemljama u razvoju, preovladao je stav međunarodnih finansijskih institucija da se implementuju sveobuhvatne reforme u zemljama u razvoju kako bi postale konkurentnije, sa većim stepenom uključenosti u globalne ekonomske tokove. Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka redefinisali su svoje uloge u pogledu zahtjeva zemljama u razvoju i proširili ovlašćenja, a time i uticaj, najviše posredstvom Programa strukturnog prilagodavanja (engl. *Structural Adjustment Programmes- SAPs*), (Chang, 2016).

Grafikon 7 - Platni bilans targetiranih zemalja, 1980-2000. godine (u dolarima, tekuće cijene)

Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2020).

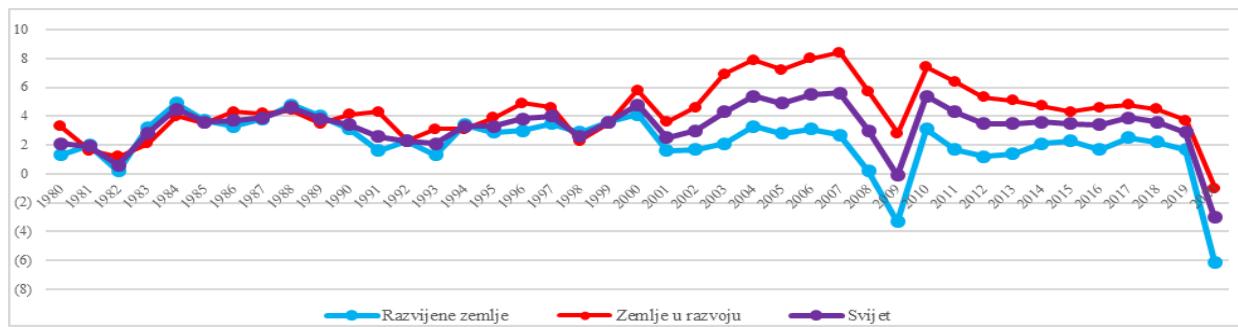
Navedeni programi dali su bretonvudskim institucijama mnogo veći okvir ovlaštenja u odnosu na mandatnu ulogu. Uticajem na skoro sve aspekte ekonomske politike zemalja u razvoju, kao što su „upravljanje budžetom, industrijska regulacija, cijene poljoprivrednih proizvoda, regulacija tržišta rada, privatizacija“ (Chang, 2016, str. 59), zemlje u razvoju imale su manje mogućnosti za implementaciju autonomnih industrijskih politika i redefinisanje prioritetnih sektora. Fokusiranje bretonvudskih institucija na trgovinsku liberalizaciju, pored finansijske, dovelo je do deficita platnog bilansa u zemljama u razvoju (Grafikon 7). Ekonomije zemalja koje su više otvorene i koje su više trgovinski liberalizovane imaju tendenciju bržeg ekonomskog rasta na kratki ili dugi rok, u zavisnosti od ključnih parametara (Edwards, 1991).

Međutim, zemljama u razvoju trebala je zaštita industrija u povoju kako bi postale konkurentne na globalnom tržištu. Ista ekonomska politika, bazirana na protekcionizmu i intervencionizmu, koje su koristile razvijene zemlje kada su bile u fazi razvoja ključnih industrija, nisu dozvoljene zemljama u razvoju. Određene zemlje u razvoju, prvenstveno azijske, zaštitile su domaću industriju koja se razvijala, što im je omogućilo brži i održiv ekonomski rast,

poput Južne Koreje, koja je od 1980. godine, kada je imala negativnu stopu ekonomskog rasta, već 1983. godine ostvarila visoku stopu ekonomskog rasta, a 1986. godine više od projektovanih 10% (Sachs & Williamson 1986), odnosno 11,3% rasta (WB, 2020). Takođe, zemlje u razvoju su, *summa summarum*, u navedenom periodu imale stopu rasta realnog BDP-a u rasponu 1,2-4,4% (Grafikon 8).

Globalni ekonomski i politički tokovi 1990-ih godina doveli su do redefinisanja, modifikacije i prilagođavanja ekonomske politike zemalja u razvoju u skladu sa novim globalnim agendama. Razlozi pokretanja reformskih procesa u zemljama u razvoju su, prije svega, dužnička kriza iz prethodne decenije koja je značajno uticala na efikasnost ekonomija zemalja u razvoju, osim azijskih zemalja. Realokacija proizvodnje iz razvijenih u zemlje u razvoju predstavlja glavnu karakteristiku navedenog perioda. Transfer proizvodnje prvo je obuhvatio tekstilnu industriju zbog niskih troškova rada i znanja i vještina potrebnih za proizvodni proces.

Grafikon 8 - Stopa rasta realnog BDP-a per annum, 1980-2020. godine

Izvor: Autor na osnovu IMF (2020a).

Zemlje u razvoju ulagale su značajna sredstva za povećanje obrazovanosti stanovništva. Daljim razvojem i povećanjem efikasnosti tržišta rada stvorile su se prepostavke za dolazak MNK iz automobilske i hemijske industrije. Rapidan razvoj informacione i komunikacione tehnologije takođe je uključio zemlje u razvoju u globalne lance proizvodnje. Zemlje u razvoju težile su da smanje ili ukinu trgovinska ograničenja kako bi povećale prliv kapitala, deregulišu tržište rada i povećaju efikasnost finansijskih tržišta. Privatizacija je uticala na ostvarivanje makroekonomskih ciljeva, povećanjem konkurentnosti i efikasnosti i u izbjegavanju intervencije i pokrivanju gubitaka u monopolskim državnim preduzećima.

Niske kamatne stope u SAD-u, početkom 1990-ih godina, značajno su uticale na priliv kapitala u zemlje u razvoju. Priliv dugoročnog kapitala u 59 ekonomski najznačajnijih zemalja u razvoju u periodu 1993-2000. godine povećao se sa oko 20 milijardi dolara na 200 milijardi dolara, što korespondira trendovima u realokaciji proizvodnje iz razvijenih u zemlje u razvoju (Ghose, 2004). Pored rasta tokova dugoročnog kapitala, povećavaju se i tokovi kratkoročnog kapitala, koji su u periodu 1990-1998. godine u ukupnoj strukturi međunarodnih tokova kapitala učestvovali sa 55%, od kojih je najviše transferisano u zemlje Istočne Azije i Pacifika u iznosu od 42%, Centralne i Južne Amerike 32%, Sjeverne Afrike i Srednjeg istoka 6% i Južne Azije 6% (Akyüz & Cornford, 1999).

Ubrzani tokovi kratkoročnog kapitala, povezanih sa špekulativnim kretanjima, doveli su do pojave bankarskih kriza i kriza deviznih kurseva u zemljama u razvoju, prvenstveno azijskih zemalja. Finansijska liberalizacija i deregulacija tržišta kapitala rezultovali su kolapsom valuta, prvo u Tajlandu, a poslije se prelilo na Maleziju, Inodneziju i Južnu Koreju (Radonjić, 2009). Na kraju kriznog perioda valute Južne Koreje, Malezije, Filipina i Tajlanda su imale pad vrijednosti od oko 30%, a indonezijski rigit izgubio je vrijednost od 70% (Burda & Wyplosz, 2012). Valutna i bankarska kriza na kraju je dobila globalni karakter, šireći se u periodu 1998-2002. godine na Rusiju, Argentinu, Brazil i Tursku, kao i mnoge druge zemlje u razvoju, od kojih su mnoge zemlje na vrhuncu krize prestale da otplaćuju dugove (Stiglitz, 2018). Olakšavajuća okolnost za zemlje koje su bile u spirali javnog duga je što su inflaciona kretanja znatno olakšala otplatu duga na kraći rok, a u dugom roku je dovelo do isključenja sa međunarodnih tržišta kapitala i primjenom inflacionog poreza zbog neusklađenosti javnih prihoda i rashoda do pojave visoke stope inflacije, odnosno hiperinflacije. Došlo je do redefinisanja politika brzog priliva kapitala u zemlje u razvoju jer se pokazalo da ubrzani kapitalni tokovi imaju negativne implikacije na razvoj domaće proizvodnje (Botta, 2018).

Poslije navedene krize zemlje u razvoju pogodila je i globalna ekomska kriza 2008. godine. Globalna finansijska recesija pokazala je da zemlje u razvoju ne trebaju samo regulisati domaća finansijska tržišta, već da se zahtijeva i set makroekonomskih politika, što uključuje politiku deviznog kursa i politiku upravljanja platnim bilansom i deviznim rezervama (Frenkel & Rapetti, 2009). Međutim, karakteristično za obje krize je da su predstavljale ciklične ekomske tokove koji nisu bitno uticali na strukturni aspekt ekonomija zemalja u razvoju. Međunarodna kretanja kapitala u zemlje u razvoju, u periodu 2005-2017. godine, imala su blagu tendenciju rasta sa jednim blagim periodom pada, najviše u 2009. godini (UNCTAD, 2018). Priliv SDI u

zemlje u razvoju u navedenom periodu iznosio je aproksimativno 600 milijardi dolara, a u 2017. godini 671 milijardu dolara (UNCTAD, 2018). Strane direktnе investicije u strukturi finansijskih tokova zemalja u razvoju imale su 39% učešćа i za razliku od doznaka (24%) i portfolio investicija (18%) i predstavljali su najznačajnije izvore kapitala namijenjenih proizvodnom sektoru, kako bi se obezbijedio ekonomski rast (UNCTAD, 2018). Navedeni priliv kapitala značajno je uticao na konkurentnost i efikasnost ekonomija zemalja u razvoju. Pored učinka na ekonomski rast, priliv kapitala je stvorio pretpostavke održivog i dugoročnog razvoja posredstvom razvoja infrastrukture, sistema obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, inovacija, pravne države i vladavine prava, utičući na povećanje životnog standarda stanovništva.

Zemlje u razvoju u posljednjih 30 godina izvršile su značajne reformske procese u pravcu restrukturisanja privrede, na bazi politike reindustrijalizacije, kako bi se uključile u globalne ekonomiske tokove i smanjile jaz između njihovih ekonomija i ekonomija razvijenih zemalja. Mnoge zemlje, kao što su zemlje članice BRIKS-a i druge azijske zemlje (Filipini, Indonezija, Južna Koreja, Singapur, Malezija), učinile su značajan napredak u ekonomskom rastu i razvoju, dok druge zemlje, poput mnogih zemalja Afrike, Centralne i Južne Amerike i Bliskog istoka, i dalje značajno zaostaju u ekonomskom rastu u odnosu na razvijene, pa čak i naprednije zemlje u grupi zemalja u razvoju. Razlozi za ekonomsku zaostalost u odnosu na razvijene zemlje su mnogobrojni.

Krugman i Obstfeld (Krugman & Obstfeld, 2009) navode nekoliko ključnih karakteristika ekonomija zemalja u razvoju koje značajno ograničavaju njihov napredak. Direktna državna kontrola, koja se odnosi na kontrolu velikih državnih kompanija, trgovinska ograničenja i visok nivo budžetske kontrole značajno utiču na ekonomski rast. Iako su mnoge zemlje u razvoju smanjile nivo državne kontrole, navedena mјera i dalje je prisutna u ekonomski neefikasnim zemljama koje nisu implementovale strateške reforme. Problem inflacije široko je rasprostranjen u zemaljma u razvoju. Pošto mnoge zemlje nisu raspolagale dovoljnim finansijskim sredstvima da pokriju velike rashode i gubitke velikih državnih kompanija pomoću poreza, one su štampanjem novca nastojele da smanje navedene gubitke. Emisionom dobiti (franc. *seigniorage*), na kratki rok, zemlje su dolazile do prihoda, a na dugi rok navedena politika uticala je na rast stope inflacije, u nekim slučajevima i do pojave hiperinflacije.

Liberalizovana finansijska tržišta, sa nedovoljnom izgrađenosti finansijskih, posebno kreditnih institucija, neefikasan regulatorni okvir predstavljaju karakteristiku mnogih zemalja u razvoju. Navedeni procesi doveli su do neefikasne alokacije sredstava, odnosno efektivnog i

efikasnog usmjeravanja štednje prema najboljim investicionim projektima. Mnoge zemlje u razvoju imaju sistem fiksnih deviznih kurseva ili jake državne kontrole deviznog kursa. Ograničavanjem fleksibilnosti deviznih kurseva zemlje u razvoju nastoje da drže stopu inflacije u okviru projektovanih granica. Takođe, uzimajući u obzir veliku bankarsku i valutnu krizu 1990-ih u zemljama u razvoju, postoji (opravdan) strah od fleksibilnih deviznih kurseva kao faktora koji može značajno poremetiti mala i nedovoljno izgrađena finansijska tržišta u navedenim zemljama. Prirodni resursi imaju značajan udio u strukturi izvoza zemalja u razvoju i svaka kolebanja na svjetskim tržištima imaju značajne implikacije na budžetske prihode. Primjeri pada vrijednosti nafte, derivata nafte i prirodnog gasa, zlata, drveta stvorili su budžetske deficite u zemljama poput Rusije, Malezije, Južne Afrike i dr. Nedovoljno izgrađeni institucionalni i legislativni okvir i težnja poslovnih subjekata da se zaobiđe državna kontrola, u sferi državne regulative i poreske politike, doveli su do pojave korupcije u mnogim zemljama u razvoju. Navedeni obrasci poslovanja stimulisali su ekonomsku efikasnost na kratak rok, alocirajući resurse u najprofitabilnije projekte, prema tržišnim postulatima, ali su na dugi rok bitno uticali na ekonomski rast i razvoj zemalja u razvoju.

Prema tome, zemlje u razvoju moraju da implementuju niz mjera kako bi izgradile institucionalni, regulatorni i ekonomski okvir u svrhu postizanja ekonomskog rasta i smanjivanju jaza u odnosu na razvijene zemlje. Reforme treba da idu u smjeru izgradnje adekvatnog finansijskog, posebno bankarskog, sistema, izbora adekvatnog deviznog kursa, kompatibilne monetarne i fiskalne politike koje će biti otporne na nastanak tržišnih kolebanja. Takođe, zemlje u razvoju treba da izaberu redoslijed implementacije reformskih mjera i da imaju u vidu da postoji mogućnost prelijevanja krize iz udaljenih zemalja, kao što se desilo 1997. i 2008. godine.

Nedovoljna razvijenost i konkurentnost nacionalnih ekonomija, povećanje jaza u odnosu na razvijene zemlje i krize nametnule su potrebu za novim ekonomskim politikama zemalja u razvoju. Jedan od centralnih pravaca ekonomске politike odnosio se na politiku reindustrializacije, odnosno kompletan zaokret u izboru ciljnih politika i sektora kao nosilaca ekonomskog rasta. Kriza koja je bila karakteristična za zemlje u razvoju još od 1960-ih godina nije predstavljala posljedicu globalnih cikličnih kretanja već je bio izražen problem strukturne prirode. Uzimajući u obzir da dugoročna stabilnost nacionalnih ekonomija zavisi od sposobnosti dinamičkog (proaktivnog) prilagođavanja globalnim ekonomskim kretanjima, zemlje u razvoju redefinisale su ekonomске politike i strategije. Redefinisane ekonomске politike bile su dualne, odnosno fokusirale su se na povećanje konkurenčnosti postojećih neefikasnih industrija i razvoj

novih industrija, u skladu sa globalnim trendovima. Reindustrijalizacija u zemljama u razvoju imala je za cilj sveobuhvatne reforme ekonomskog sistema, napuštanje proklamovanih paradigm kako bi se stvorile pretpostavke za ekonomski rast. Implementacijom politika SDI, tehnologije, ulaganja u ljudski kapital, stimulisanja izvoza, podrške ugroženim i nedovoljno razvijenim sektorima, razvoja infrastrukture i regionalnom politikom nastojalo se „stvoriti uslove za trajan i brz razvoj industrije koji će doprinijeti ukupnom ekonomskom rastu i poboljšanju standarda života“ (Joksimović i Bajec, 2010, str. 388).

Slobodne zone predstavljale su jedan od centralnih stubova redefinisanja ekonomске politike zemalja u razvoju. Politika ulaganja u ljudski kapital, privlačenja SDI, povećanje industrijske proizvodnje i podsticanja izvoza *de facto* prestavljaju okvir slobodnih zona. Slobodne zone predstavljaju *modus operandi* politika podsticanja izvoza kao faktora ekonomskog rasta, za razliku od prethodno proklamovanih uvozno-supstitutivnih politika zemalja u razvoju, koje su se pokazale neefikasnim. Rapidno povećanje broja slobodnih zona u zemljama u razvoju dokazuje navedene tvrdnje. Broj slobodnih zona u svijetu u periodu 1995-2018. godine se povećao sa 500 na 5.383 i u 2019. godini slobodne zone nalaze se u 147 zemalja, za razliku od 73 zemlje u 1995. godini (Akinci & Crittle, 2008; ILO, 2014; OECD, 2018; Bost, 2019; UNCTAD, 2019). Od navedenog broja, najveći broj slobodnih zona je u zemljama u razvoju i tranzicionim zemljama, što korespondira sa redefinisanjem industrijskih politika i namjerom navedenih zemalja da implementuju druge politike podsticanja ekonomskog rasta.

Slobodne zone direktno su povezane sa razvojem tekstilne, hemijske, mašinske, automobilske, informacione i komunikacione industrije u zemljama u razvoju. Realokacija proizvodnje iz razvijenih zemalja direktno je povezana sa njihovim razvojem, u najvećem broju, u zemljama u razvoju. Slobodne zone omogućuju brojne benefite MNK pa razvoj proizvodnih pogona u njima predstavlja *win-win* situaciju za navedene kompanije i zemlje u kojima zone funkcionišu ukoliko su ekonomске politike dobro koncipirane i omogućuju inkluzivan i održiv rast. Slobodne zone će i u budućnosti predstavljati efikasan instrument ekonomске politike zemalja u razvoju kojim se obezbjeđuje ekonomski rast ukoliko se u navedenim zemljama stvore pretpostavke za razvoj efikasnog i efektivnog institucionalnog, legislativnog i ekonomskog okvira.

3.2. Okvir i modeli slobodnih zona na globalnom nivou

Slobodne zone, kao instrument ekonomskog rasta, u posljednjih 40-ak godina imaju rapidan rast broja osnovanih zona, kao i zemalja u kojima funkcionišu. Do početka 1970-ih godina slobodne zone bile su zastupljene većinom u industrijski razvijenim zemljama, naročito u razvijenim zemljama Evrope. Model slobodnih zona razvijenih zemalja odnosio se na trgovinsko-orientisane slobodne zone koje su se fokusirale na uvozne, izvozne i logističke aktivnosti. Razvijene zemlje u tom periodu, da bi obezbijedile ekonomski rast, primijenile su protekcionističke mjere u svojim glavnim industrijskim granama i slobodne zone kao model ekonomskog rasta baziran na stranim direktnim investicijama (inostranim kompanijama) nije bio poželjan ni ekonomski opravdan.

Međutim, slobodne zone postale su okvir, odnosno instrument ekonomskog rasta u zemljama koje su ekonomski zaostajale za razvijenim zemljama. Na osnovu pozitivnih performansi i uspjeha prve moderne slobodne zone u Šenonu, mnoge zemlje, prvenstveno zemlje Istočne Azije i Centralne i Južne Amerike, osnovale su slobodne zone na svojim teritorijama kako bi na najefikasniji način stvorile pretpostavke za ekonomski rast i povećanje ukupnih ekonomskih performansi cjelokupnog ekonomskog sistema, sa fokusom na ljudski kapital. Od navedenog perioda, broj slobodnih zona, kao i zemalja u kojima se zone nalaze, kontinuirano se povećava. Broj slobodnih zona se u periodu 1975-2019. godine povećao sa 79 na 5.383 (Tabela 10), a broj zemalja u kojima se nalaze slobodne zone povećao se sa 29 na 147 (Akinci & Crittle, 2008; Farole & Akinci, 2011; ILO, 2014; ILO, 2017a; Bost, 2019; UNCTAD, 2019).

Od početka 1980-ih godina osnivanje slobodnih zona prošireno je na zemlje Južne Amerike, Južne Azije i Afrike. U tom periodu osnivaju se prve privatne slobodne zone, u Centralnoj i Južnoj Americi. Širenje se, u godinama koje slijede, nastavlja u zemljama Centralne i Istočne Evrope, Srednjeg istoka i ostatku afričkog kontinenta. Tako se u 2020. godini slobodne zone nalaze u većini zemalja koje su prepoznale značaj i ulogu u ekonomskom rastu i razvoju. Slobodne zone zapošljavaju oko 70 miliona ljudi, ostvaruju preko 850 milijardi dolara vrijednosti izvoza i generišu preko 500 milijardi dolara dodane vrijednosti iz trgovinskih aktivnosti (Cheesman 2012; COMCEC, 2017; OECD, 2018).

Od ukupnog broja zaposlenih u slobodnim zonama na globalnom nivou, 85% odnosi se na slobodne zone u Aziji, od toga samo slobodne zone u Kini zapošljavaju oko 50 miliona radnika (OECD, 2018). Slobodne zone u azijskim zemljama zapošljavaju preko 60 miliona radnika, zone u Centralnoj i Južnoj Americi 5,2 miliona, Srednjem istoku 1,04 miliona, Africi 1,5 miliona,

tranzisionim zemljama 1,4 miliona, Južnoj Americi 459,8 hiljada, Evropi 364,8 hiljada i SAD-u 340 hiljada radnika (ILO, 2014). U strukturi zaposlenih udio ženske radne snage u slobodnim zonama u zemljama u razvoju veći je od 50%, aproksimativno iznosi 70%, a u nekim slučajevima i 90% (Tejani, 2011). Razlog većeg udjela ženske radne snage odnosi se na promociju radno-intenzivne proizvodnje, kao što je tekstilna industrija, industrija obuće, kože u slobodnim zonama zemalja u razvoju.

Tabela 10 - Broj slobodnih zona, po regionima, 2019. godine

	Broj slobodnih zona	Udio	Broj planiranih zona
Ukupno	5.383	100%	507
Razvijene zemlje	374	7%	-
Sjedinjene Američke Države	262	4,7%	-
Evropa	105	2%	-
Zemlje u razvoju	4.772	88,6%	502
Azija	4.046	75%	419
Istočna Azija	2.645	-	-
Kina	2.543	47,2%	-
Jugoistočna Azija	737	-	235
Filipini	528	9,8%	-
Malezija	45	0,8%	-
Južna Azija	456	-	184
Indija	373	7%	61
Zapadna Azija	208	-	-
Ujedinjeni Arapski Emirati	47	0,9%	-
Okeanija	3	0,05%	-
Afrika	237	4,4%	53
Centralna i Južna Amerika	486	9%	24
Kolumbija	101	-	-
Dominikanska Republika	73	1,3%	-
Tranzicione zemlje	237	4,4%	5
Rusija	130	2,4%	-

Izvor: Autor na osnovu Bost (2019) i UNCTAD (2019).

Od 1990-ih godina „kada su zemlje u razvoju Jugoistočne Azije, Južne Azije, Centralne i Južne Amerike i Istočne Evrope prihvatile izvozno-orijetisaniu industrijalizaciju, trgovinska ekspanzija postala je čvrsto povezana sa tražnjom za ženskom radnom snagom“ (Tejani, 2011, str. 248). Manje složene proizvodne operacije, vezane za navedene industrije, kreirale su tražnju za nižim kvalifikacionim profilima radnika u zemljama u razvoju, a pošto žene u navedenim zemljama čine većinu radne populacije tog tipa, logična je posljedica povećanje tražnje za njima. U generisanju izvoza najveći udio imaju slobodne zone u Kini, Maleziji, Hong Kongu (Kina) i Iranu (Tabela 11).

Modeli i okvir funkcionisanja slobodnih zona je diferenciran, u zavisnosti od stepena ekonomskog razvoja i fokusa industrijskih politika (Tabela 12). Slobodne zone fokusirane na proizvodnju i inovacije karakteristične su više za zemlje u razvoju sa višim stopama ekonomskog rasta. Slobodne zone fokusirane na logističke poslove nalaze se većinom u razvijenim zemljama u razvoju. Programi, na osnovu kojih su se definisali okviri funkcionisanja slobodnih zona prvobitno razvijeni u zemljama Južne Amerike, nepsoredno prije i poslije drugog velikog rata, postepeno su se razvijali od 1970-ih godina i u drugim regionima (Bost, 2019). Prvo u Aziji, zatim u Centralnoj i Južnoj Americi, a nakon dezintegracije Istočnog bloka u tranzicionim zemljama i početkom novog milenijuma u Africi. Razvoj različitih modela slobodnih zona, odnosno okvira funkcionisanja nastao je kao posljedica konkurenčije između zemalja. Prvobitno su azijske zemlje definisale izvozno-orientisane razvojne strategije i, u skladu sa navedenim okvirima ekonomске politike, druge zemlje počele su se „takmičiti“ za privlačenje SDI.

Tabela 11 - Broj zaposlenih i izvoz iz slobodnih zona

	Broj zaposlenih		Izvoz (u dolarima)
Kina	~50.000.000	Kina	145.000.000.000
Indonezija	6.000.000	Malezija	117.000.000.000
Meksiko	1.300.000	Hong Kong (Kina)	101.500.000.000
Vijetnam	950.000	Iran	87.200.000.000
Pakistan	888.000	Irska	82.500.000.000
UAE	552.000	Češka	68.600.000.000
Filipini	545.000	Indija	49.000.000.000
Južna Afrika	535.000	Alžir	39.400.000.000
Ukrajina	387.000	Argentina	36.400.000.000
Litvanija	369.000	Filipini	32.000.000.000
Honduras	354.000	Južna Koreja	30.600.000.000
Tunis	260.000	Tunis	20.500.000.000

Izvor: Autor na osnovu Akinci & Crittle (2008).

Prihvatanjem navedenog modela, slobodne zone postale su instrument razvojnih politika sa dejstvom u privlačenju SDI i ograničavanju „trke do dna“, odnosno snižavanja regulatornih ograničenja između zemalja. Kao rezultat navedenog procesa, stvorene su slobodne zone u različitim zemljama u razvoju sa različitim načinom funkcionisanja, u zavisnosti od fokusa ekonomске politike i vremenskog perioda osnivanja. Većina slobodnih zona su multifunkcionalnog karaktera. Navedene slobodne zone čine 62% u ukupnoj strukturi slobodnih zona, 24% su specijalizovane slobodne zone, logističke slobodne zone čine 8%, a slobodne zone zasnovane na inovacijama 5% u ukupnoj strukturi slobodnih zona (UNCTAD, 2019). Međutim, u

razvijenim zemljama logističke slobodne zone čine 91%, a multifunkcionalne 9% (UNCTAD, 2019), što korespondentira politikama slobodnih zona u navedenim zemljama koje se baziraju na suprematiji trgovinskih u odnosu na proizvodne aktivnosti. Strateške smjernice razvijenih zemalja, u pogledu cijena nadnica radnika i konkurencije domaćim izvoznim industrijama, glavni su razlog funkcionisanja slobodnih zona baziranih na logističkim poslovima.

Tabela 12 - Modeli funkcionisanja slobodnih zona

Logističke slobodne zone	<ul style="list-style-type: none"> • Komercijalne, logističke usluge i usluge skladištenja • Usluge olakšavanja transporta i reeksporta na aerodromima, morskim lukama i granicama
Multifunkcionalne slobodne zone	<ul style="list-style-type: none"> • Industrijski razvoj, nespecijalizovanost
Specijalizovane slobodne zone	<ul style="list-style-type: none"> • Fokus na sektore (usluge, resurse) • Fokus na industrije (automobilска и industrija odjeće i električnih komponenti) • Fokus na globalne lance vrijednosti (outsourcing poslovnih aktivnosti, kol centri, centri za istraživanje i razvoj)
Slobodne zone zasnovane na inovacijama	<ul style="list-style-type: none"> • Fokus na poboljšanju postojećih i razvoju novih industrija (zone savremene tehnologije, biotehnološke zone, eko-zone)

Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2019).

U zemljama u razvoju logističke slobodne zone imaju malo procentualno učešće, najviše u Centralnoj i Južnoj Americi, 9%, a multifunkcionalne slobodne zone čine preko 65%, najviše u Africi i Kini, 89% i 93%, respektivno (UNCTAD, 2019). Specijalizovane slobodne zone su manje zastupljene, najviše u Aziji, 26%, a slobodne zone zasnovane na inovacijama imaju učešće manje od 10%, najviše u Aziji, 7% (UNCTAD, 2019). Različiti modeli slobodnih zona u korelaciji su sa stepenom ekonomskog razvoja zemalja. U najmanje razvijenim zemljama (zemlje Afrike, Jugoistočne Azije) multifunkcionalne slobodne zone predstavljaju jedan od stubova ekonomske politike. Slobodne zone u ovim zemljama služe kao instrument stimulisanja industrijskog razvoja i diverzifikacije, poboljšanja investicione klime, implementacije pilot projekata u vezi sa poslovnim i investicionim reformama, infrastrukturnom izgradnjom u ograničenim područjima i uticaja na direktnе ekonomske benefite (zaposlenost i izvoz).

Specijalizovane slobodne zone, zasnovane na industrijama baziranim na globalnim lancima vrijednosti, kao što su automobilска и industrija električnih komponenti, i obavljanje usluga poput uslužnih kol centara i *outsourcing* poslovnih aktivnosti iz razvijenih zemalja predstavljaju dominantan model slobodnih zona u zemljama u razvoju sa nižim stepenom ekonomskog rasta. Slobodne zone u navedenim zemljama predstavljaju instrument poboljšanja postojećih sektora industrije, integracije u globalne lance vrijednosti, sa fokusom na pristup

savremenim tehnologijama i generisanje efekta prelijevanja. U zemljama u razvoju sa višim stepenom ekonomskog rasta okvir slobodnih zona obuhvata specijalizovane slobodne zone sa ciljem da se obezbijede više dodane vrijednosti proizvodnje. Takođe, istraživanje i razvoj, savremene tehnologije i finansijske usluge nalaze se na prioritetnim aktivnostima slobodnih zona u navedenim zemljama. Slobodne zone služe kao instrument modifikacije ekonomske politike navedenih zemalja, sa fokusom na prelasku sa proizvodno-orientisane na uslužno-orientisanoj ekonomiji, privlačenje industrija zasnovanih na novim (naprednim) tehnologijama i unapređenju inovacija.

3.3. Okvir slobodnih zona u zemljama u razvoju

3.3.1. Centralna i Južna Amerika

Razvoj slobodnih zona u Centralnoj i Južnoj i Južnoj Americi počinje u XIX vijeku sa razvojem prekooceanske trgovine. Ubrzani globalizacioni tokovi početkom XX vijeka kreirali su modernije okvire funkcionisanja slobodnih zona. Dalji razvoj slobodnih zona i povećanje njihovog broja u navedenom regionu počinje 1960-ih godina. Deregulacijom i liberalizacijom ekonomskih tokova kreirani su uslovi za povećan priliv SDI u regionu, a time i za osnivanje novih slobodnih zona.

Takođe, regulatorni okvir slobodnih zona u zemljama Centralne i Južne Amerike razvijen je početkom 1990-ih, kada počinje faza osnivanja velikog broja slobodnih zona u zemljama regionala. Slobodne zone imale su direktni uticaj na povećanje zaposlenosti, izvoza, industrijske proizvodnje (Tabela 13). Stvaranjem prepostavki za održiv i inkluzivan ekonomski rast slobodne zone su imale značajan uticaj na reindustrializaciju u zemljama regionala i uključivanje u globalne ekonomski tokove, smanjujući jaz u odnosu na razvijene zemlje. U 2020. godini u 25 zemalja regionala nalazi se preko 600 slobodnih zona, u kojima poslovne aktivnosti imaju preko 10.800 kompanija, koje su kreirale preko 1,7 miliona direktnih i indirektnih radnih mesta (AZFA, 2020).

Brazil je počeo program razvoja slobodnih zona 1960-ih godina kao dio politike reindustrializacije (Castilho et al., 2018). Mnoge slobodne zone pokazale su se ekonomski neefikasne pa danas egzistira samo slobodna zona Manaus (engl. *Manaus*), koja je postala stub industrijske, poljoprivredne proizvodnje i trgovine amazonskog regionala (Castilho et al., 2018). Slobodna zona Manaus imala je značajnu ulogu u smanjenju siromaštva i povećanju realnih prihoda stanovništva u izolovanom amazonskom regionalu. Sa godišnjim rastom BDP-a u regionalu

od 4,4%, slobodna zona je predstavljala „dio šire razvojne ekonomske strategije u promociji investicija, transferu tehnologija, generisanju zaposlenosti, povećanju ljudskog kapitala i instrument u borbi protiv nejednakosti“ (Castilho et al., 2018, str. 118).

Tabela 13 - Ekonomске performanse slobodnih zona u Centralnoj i Južnoj Americi

Zemlja	Broj zona	Broj kompanija u zonama	Broj zaposlenih	Izvoz (u dolarima)
Urugvaj	13	1.420	14.597	2.113.000.000
Dominikanska Republika	65	630	283.894	5.512.000.000
Portoriko	3	219	15.000	3.000.000.000
Panama	20	154	11.349	298.000.000
Kolumbija	100	845	239.280	2.108.000.000
Brazil	1	479	114.226	614.000.000
Čile	2	2.115	36.000	3.325.000.000
Paragvaj	2	143	10.000	-
Honduras	39	493	290.000	-
Gvatemala	19	258	47.322	688.000.000
Salvador	17	155	240.000	-

Izvor: Autor na osnovu AZFA (2020).

U Dominikanskoj Republici u 2015. godini funkcionalno je 65 slobodnih zona, od kojih su 47 privatne, 15 državne i 3 su javno-privatnog partnerstva (AZFA, 2020). U slobodnim zonama zaposleno je 161.257 radnika, a efakat prelijevanja reflektuje se u značajnom uticaju na kreiranje novih radnih mesta izvan slobodne zone, odnosno 122.673 radna mesta kreirana su na osnovu uključenosti nacionalne ekonomije u rad zona (AZFA, 2020). Sprovodenjem regulatornih reformi i usklađivanjem trgovinskih politika sa pravilima STO, slobodne zone u Dominikanskoj Republici postale su atraktivna mesta za izvozne poslove kompanija koje posluju u zonama (Defever et al., 2019).

Rast broja kompanija u slobodnim zonama u periodu 1996-2015. godine sa 436 na 630 generisao je rast vrijednosti izvoza, sa 3,1 milijardu dolara na 5,5 milijardi dolara (AZFA, 2020). U strukturi proizvodnje u slobodnim zonama najveći udio imaju sektor medicinskih i farmaceutskih proizvoda (22,2%), zatim sektor odjeće i tekstila (21%) i sektor duvanskih proizvoda (18,7%), (AZFA, 2020). Ubrzan razvoj slobodnih zona predstavlja posljedicu nekoliko faktra, od kojih su najznačajniji: preferencijalni tretman od strane SAD-a za preko 3 hiljade proizvoda iz Dominikanske Republike, uključujući i odjeću, niske nadnice radnika, konkurentan devizni kurs u odnosu na dolar i fiskalne olakšice (Burgaud, & Farole, 2011).

Razvoj slobodnih zona u Panami imao je značajan uticaj na industrijsku proizvodnju, izvoz i zaposlenost. Slobodne zone kreirele su 5.115 direktnih i 6.234 indirektna radna mjesta, generišući povećanje izvoza od 20,2% u periodu 2011-2015. godine (AZFA, 2020). U slobodnim zonama 93 kompanije (60%) bave se i uslužnim djelatnostima, a 61 kompanija (40%) proizvodnim djelatnostima (AZFA, 2020). Pored izraženih barijera u pogledu kapitalnih zahtjeva, znanja i vještina radne snage i pritiska na nadnike od strane nacionalnih elita i kvalifikovanih migranata, slobodne zone imale su značajan uticaj u smanjenju siromaštva i nejednakosti u Panami (Sigler, 2014). Glavne karakteristike, odnosno prednosti slobodnih zona predstavljaju strateška lokacija (Panamski kanal), fleksibilni uslovi kapitalnih tokova, posebno sa SAD-om, preferencijalni poreski tretman i trgovinske olakšice obezbijedene trgovinskim sporazumima sa zemljama regionala. Smanjivanje regulatornih ograničenja i obezbjeđenje infrastrukturne podrške predstavljaju najznačajnije faktore dalje ekspanzije slobodnih zona u Panami.

Kostarika je razvila program slobodnih zona 1980-ih godina, transformišući se iz proizvodnje proizvoda sa nižom dodanom vrijednosti (tekstilna industrija) na proizvodnju proizvoda savremene tehnologije (mikroprocesora, medicinskih instrumenata i usluga) sa višom dodanom vrijednosti (UNCTAD, 2019). Takođe, razvijeni su sofisticirani uslužni centri i istraživačko-razvojne aktivnosti unutar slobodnih zona. Razvoj slobodnih zona imao je značajan uticaj na makroekonomске parametre i regionalni razvoj. U periodu 1990-2003. godine broj kompanija koje posluju u slobodnim zonama povećao se sa 56 na 200, a takođe povećao se i broj radnika u slobodnim zonama sa 7 na 35 hiljada i udio izvoza slobodnih zona u ukupnom izvozu zemlje sa 6,5% na 53,7% i BDP-u, sa 0,5 na 8% (Monge-González et al., 2005).

Okvir slobodnih zona u Kolumbiji baziran je na razvoju dva tipa zona: tradicionalnih slobodnih zona i slobodnih zona jedne kompanije (UNCTAD, 2019). Ukupno posmatrano, slobodne zone u Kolumbiji fokusirane su na proizvodne aktivnosti sa višom dodanom vrijednosti, a razvijen je i sektor usluga, poput medicinskih, koji je imao značajno mjesto u pozicioniranju zemlje kao destinacije regionalnog zdravstvenog turizma (UNCTAD, 2019). Slobodne zone su u periodu 2005-2016. godine povećale vrijednost izvoza sa 506 miliona dolara na 1,5 milijardi dolara i kreirale su 65.222 direktna i 174.058 indirektnih radnih mjesta (AZFA, 2020). U sektorskoj strukturi slobodnih zona dominantnu poziciju ima sektor industrije (53%), zatim uslužni sektor (34%) i sektor poljoprivredne proizvodnje (13%), (AZFA, 2020).

Pored „klasičnih“ slobodnih zona, u mnogim zemljama (Kolumbija, Meksiko, Gvatemala, Dominikanska Republika) razvijene su i slobodne zone jedne kompanije (UNCTAD, 2019).

Navedeni tip slobodnih zona obezbjeđuje ekonomski benefite za zemlje u kojima su osnovane. Na taj način zemlje mogu ciljano razvijati sektore industrija koje zahtijevaju značajan iznos investicija, novih tehnologija i znanja koji nisu dostupni u zemlji ili pristup lokacijama koje se nalaze blizu resursa i ciljanih tržišta, koje nudi model slobodnih zona (UNCTAD, 2019). Olakšavanjem inicijalnih uslova za pokretanje poslovanja, poput izbora lokacije kojim se izbjegava stvaranje „enklava“, zemlje navedenog regiona imale su koristi u razvoju od navedenog tipa zona. Prije svega, u pristupu naprednim tehnologijama (poljoprivredna mehanizacija) i uticaju na zaposlenost i visinu nadnica radnika sa najnižim primanjima, kao što u Kolumbiji, 72 kompanije, koje posluju u navedenom tipu slobodnih zona, i koje čine manje od 10% od ukupnog broja investitora u svim slobodnim zonama, generišu 42% radnih mesta u svim slobodnim zonama (UNCTAD, 2019).

Slobodne zone u Centralnoj i Južnoj Americi suočavaju se sa dva izazova. Prvi se odnosi na konkureniju iz azijskih zemalja u pogledu ponude radne snage, nivoa nadnica, regulatornog okvira i transportnih troškova. Drugi izazov odnosi se na veliku zavisnost i integrisanost sa tržistem SAD-a. Ciklična kretanja na tržištu SAD-a imaju direktni uticaj na atraktivnost slobodnih zona i izvozno-orientisane poslovne aktivnosti. Diverzifikacija izvoznih tržišta predstavlja jednu od solucija smanjenja značajne zavisnosti i povezanosti sa tržistem jedne zemlje. Primjer dobro koncipiranih i diverzifikovanih poslovnih aktivnosti slobodnih zona predstavlja program slobodnih zona u Dominikanskoj Republici, koji je, i pored izvoznih subvencija za proizvodnju odjeće u SAD, proširio tržište na evropske zemlje (Španija, Njemačka i Finska) i povećao saradnju sa Kinom i Marokom u vezi sa zajedničkim nastupom na inostranim tržištima (UNCTAD, 2019).

3.3.2. Afrika i Bliski istok

Razvoj slobodnih zona u Africi započet je početkom 1970-ih godina u Senegalu i Liberiji, a krajem iste decenije u Mauricijusu razvojem okvira slobodnih zona jedne kompanije (Woolfrey, 2013). Ubrzan razvoj slobodnih zona, praćen institucionalnim i regulatornim okvirom, naročito je bio izražen početkom 1990-ih godina, pokušavajući kopirati uspješan azijski model. Međutim, razvoj slobodnih zona u većini zemalja navedenog regiona pratili su infrastrukturni, institucionalni i regulatorni nedostaci koji su direktno uticali na performanse slobodnih zona i njihov uticaj na inkluzivan i održiv ekonomski rast.

U 2019. godini u Africi funkcionalno je 237 slobodnih zona i preko 200 slobodnih zona jedne kompanije (slobodnih tačaka), (UNCTAD, 2019). Slobodne zone nalaze se u 38 od 54 zemlje Afrike, najviše u Keniji (61), u Nigeriji (38), Etiopiji (18), Egiptu (10) i Kamerunu (9) (UNCTAD, 2019). Okvir slobodnih zona, naročito u zemljama Supsaharske Afrike zasnovan je na proizvodnji i izvozu baziranim na radno-intenzivnoj proizvodnji sa nižom dodanom vrijednosti i korišćenjem radnika sa nižim nivoom znanja i vještina u sektoru tekstila i odjeće (UNCTAD, 2019). Pošto navedeni okviri nisu dali očekivane rezultate, došlo je do modifikacije načina funkcionisanja slobodnih zona u određenim zemljama (Senegal i Ruanda), zasnovanih na proizvodnji proizvoda sa višom dodanom vrijednosti. Sa druge strane, zemlje Sjeverne i Južne Afrike fokus okvira slobodnih zona baziraju na proizvodnoj i izvoznoj diverzifikaciji i proizvodnji proizvoda sa višom dodanom vrijednosti. Slobodne zone u Maroku razvile su proizvodnju visokotehnoloških proizvoda za automobilsku industriju, aeronautiku, elektroničku industriju, obnovljive izvore energije, zapošljavajući oko 65 hiljada radnika, a zone u Južnoj Africi proizvodnju automobilskih komponenti, proizvoda metalske industrije i drugih kapitalno-intenzivnih proizvoda (COMCEC, 2017).

Većina zemalja Supsaharske Afrike primijenila je dva modela razvoja slobodnih zona: tradicionalne slobodne zone i slobodne zone jedne kompanije. Madagaskar, Mali, Mauricijus i Sejšeli osnovali su slobodne zone jedne kompanije, koje su bili prilično uspješne u generisanju zaposlenosti i izvoznim performansama ekonomija navedenih zemalja (Akinci & Crittle, 2008). Takođe, većina zemalja navedenog regiona osnovala je slobodne zone u državnom vlasništvu, izuzev Kenije i Gane, a najzastupljeniji proizvodni sektori u slobodnim zonama su tekstil, odjeća i prehrambeni proizvodi (Akinci & Crittle, 2008).

Mnoge afričke zemlje, posebno najmanje razvijene, generisale su benefite od bilateralnih i multilateralnih ekonomskih sporazuma u vidu finansijske pomoći i obezbjeđenja potrebnih kapaciteta u izgradnji slobodnih zona. Značajno je naglasiti ulogu Kine u pružanju potrebne logističke pomoći, koja je na taj način širila globalni politički i ekonomski uticaj izvan azijskog regiona. Prvo investiranje Kine u neku afričku zemlju odnosilo se na izgradnju industrijske zone u Sueckom kanalu u Egiptu 1999. godine (UNCTAD, 2019). Kao dio implementacije jedanaestog petogodišnjeg plana, Kina je definisala strategiju investiranja u slobodne zone u 50 ekonomija izvan Azije, od toga 7 u Africi (Farole & Akinci, 2011), odnosno u Etiopiji, Namibiji, Nigeriji (dvije), Egiptu, Mauricijusu, Alžиру (Woolfrey, 2013). Navedene slobodne zone predstavljaju kopiju kineskog modela iz 1980-ih godina, baziranog na radno-intenzivnoj

proizvodnji (Chen, 2019). Ciljevi prekograničnih slobodnih zona su: povećanje tražnje za kineske proizvode i opremu, prevazilaženje evropskih i sjevernoameričkih trgovinskih barijera, podrška restrukturisanju nacionalnih ekonomija, poboljšanje domaćih lanaca vrijednosti, kreiranje ekonomije obima za prekogranične investicije, podrška malim i srednjim preduzećima u prekograničnim poslovnim aktivnostima i transfer jednog od kineskih elemenata ekonomskog rasta (slobodne zone) u ostale zemlje u ravoju (Brautigam & Xiaoyang, 2011).

Na samitu saradnje Kina-Afrika 2006. godine dogovoren je osnivanje kinesko-afričkog razvojnog fonda koji je finansirala Razvojna banka Kine, kao dio globalne strategije meke moći (Farole & Akinci, 2011). Fond je bio dio šire strategije globanog nastupa kineskih kompanija sa ciljem targetiranja tržišta za proizvode i usluge i kreiranja brenda kineske ekonomije. Inicijalni kapital fonda iznosio je milijardu dolara sa dodatim investicijama od 5 milijardi dolara u budućnosti. Uloga fonda je da investira u kineske kompanije ili u zajednička ulaganja kineskih i afričkih kompanija i da ima udio u vlasničkoj strukturi slobodnih zona u Africi, u skladu sa investiranim kapitalom. Ulaganje Kine 2016. godine, od preko 3,5 milijardi dolara za izgradnju najveće afričke slobodne zone u Džibutiju, površine 4.800 ha kao dijela inicijative „Jedan pojas, jedan put“, pokazuje strateško opredjeljenje Kine za investiranje u afričke slobodne zone, kao značajne generatore kineskog ekonomskog rasta (UNCTAD, 2019). Cilj kineskih investicija u afričke slobodne zone bio je širenje ekonomske i političke moći, eksploracija prirodnih resursa, stvaranje novih tržišta za kineske kompanije i diverzifikacija ulaganja budžetskih suficita. Strategija i logika kineskih vlasti je da se suficit generisani u trgovinskoj razmjeni ulažu u projekte koji daju stopu prinosa koja je jednak ili veća prinosu na američke državne obveznice. Na taj način stvara se manja zavisnost od cikličnih kretanja u američkoj ekonomiji. Ulaganja u afričke slobodne zone, pored projekta „Jedan pojas, jedan put“, pokazala su se kao uspješni primjeri navedene strategije

Nedovoljne makroekonomske performanse i dinamički benefiti slobodnih zona kreirali su potrebu za redefinisanje njihovog funkcionisanja, stvarajući prepostavke, sa aspekta zemalja, za značajniji uticaj slobodnih zona na ekonomski rast. Razvoj druge generacije slobodnih zona, posredstvom programa Ranih reformi zona, bazirao se na izmjeni regulatornog, institucionalnog i infrastrukturnog okvira, kako bi se poboljšale performanse slobodnih zona (Farole & Akinci, 2011). Izgradnja potrebne infrastrukture, stvaranje povoljnog poslovnog okruženja, pravna država i vladavina prava, ubrzane administrativne procedure predstavljaju glavne tačke novog

programa. Međutim, modifikovani program nije u potpunosti ispunio ciljeve zbog kojih je kreiran.

Komparativna analiza šest afričkih zemalja (Gana, Nigerija, Kenija, Lesoto, Tanzanija i Senegal) i neafričkih zemalja (Dominikanska Republika, Honduras, Vijetnam i Bangladeš) koju je uradio Ferol (Farole, 2011) pokazala je da su, u pogledu investicija, zapošljavanja i izvoza, afričke države postigle mnogo slabije rezultate u odnosu na neafričke zemlje. Prije svega, zbog slabog poslovnog okruženja, velike stope korupcije i nepismenosti stanovništva, koji nisu mogli brzo da se uključe u proizvodni proces. Takođe, druga istraživanja (Munyoro, Nczomani, & Mhere-Chigunhah, 2017) pokazala su da, u studiji slučaja (Zimbabve), slobodne zone nisu imale direkstan uticaj na priliv SDI, kreiranje novih radnih mesta, transfer tehnologije i ekonomski razvoj. Razlozi neuspjeha programa slobodnih zona u mnogim afričkim zemljama su:

- Neadekvatan i neefikasan zakonski, regulatorni i institucionalni okvir,
 - Neadekvatno poslovno okruženje,
 - Nedostatak strateškog planiranja,
 - Izražena korupcija,
 - Neadekvatna infrastruktura,
 - Nedostatak znanja i vještina na nivou vladinih institucija i menadžera,
 - Nekonzistentnost politika i neispunjeno obaveza vlada zemalja prema investitorima,
 - Nekonzistentnost u pogledu sticanja prava vlasništva/raspolaganja zemljištem
- (Farole, 2011; Farole & Moberg, 2014; Zeng, 2015).

Drugi razlozi neuspjeha odnose se, prije svega, na vremenski period osnivanja slobodnih zona. Novi pristup i okviri razvoja slobodnih ona, započeti početkom 1990-ih godina, bili su kopija kineskog i ostalih istočnoazijskih modela. Međutim, to je stvorilo problem konkurenčije iz navedenih zemalja koje su prije osnovale slobodne zone. Uspjeh azijskih slobodnih zona vezan je za globalne ekonomske promjene vezane za lance proizvodnje i snabdijevanja i afričke zemlje bile su suočene sa globalnom konkurencijom, što je predstavljalo značajnu barijeru u razvoju zona. Navedeni razlog predstavlja minoran uzrok neuspjeha većine okvira slobodnih zona u Africi. Najveći razlog predstavlja neefikasan proces planiranja i implementacije okvira razvoja zona zbog koga većina afričkih zemalja, iako su uspostavile institucionalno, regulatorno i infrastrukturno okruženje koje je bolje nego u ostatku zemlje, nisu uspjele privući značajne

investicije. Drugi razlozi odnose se na nedovoljno razvijen sistem socijalne i zdravstvene zaštite, nizak nivo znanja i vještina radnika povezan sa velikom stopom neobrazovanosti stanovništva, nisku mobilnost radne snage, kolonijalno nasljeđe, autokratsko političko okruženje, eksploraciju prirodnih resursa (drvo, nafta, zlato i drago kamenje, rude) od strane MNK, kulturološki aspekt i učestale probleme epidemija na nacionalnom i regionalnom nivou.

Takođe, značajno je naglasiti i sistemski problem investiranja. Investicije u kapitalno-intenzivnu proizvodnju u slobodnim zonama donosile su benefite kreatorima ekonomske politike, ali su zanemareni drugi sektori proizvodnje. Neefikasno korišćenje resursa rezultovalo je ostvarivanjem stopa ekonomskog rasta ispod potencijalnog nivoa. Razlog navedenim tvrdnjama ogleda se u činjenici da se većina afričkih zemalja nije fokusirala na sektore gdje ima komparativnu prednost, poput poljoprivredne proizvodnje, već na ulaganje u sektore koji su zahtijeveli visok nivo znanja, vještina i kapitalne opreme, čime su zemlje navedenog regiona bile deficitarne (Farole & Moberg, 2014). Pored navednih neuspjeha, slobodne zone u Africi u mnogim zemljama bile su instrument povećanja proizvodnje, zaposlenosti, izvozne orijentisanosti nacionalne ekonomije. Takođe, značajno su uticale na povećanje produktivnosti radnika, obezbijedile su pristup savremenim tehnologijama, znanjima, vještinama i inovacijama, stvarajući pretpostavke za inkulzivan i održiv ekonomski rast na dugi rok. Primjeri Mauricijusa, Maroka, Egipta, Džibutija i drugih zemalja Sjeverne Afrike potvrđuju navedene tvrdnje (Farole & Moberg, 2014).

Slobodne zone na Bliskom istoku počinju da se razvijaju 1960-ih i 1970-ih godina, prvo u Siriji, Jordanu i Izraelu, a zatim i u ostaku područja (Akinci & Crittle, 2008). Većina slobodnih zona na Bliskom istoku su trgovinsko-orijentisane slobodne zone kojima je primarni cilj trgovina sa zemljama u kojima se zone nalaze i iako su mnoge zone modifikovale i realocirale svoje poslovne aktivnosti u proizvodnju, i dalje su aktivnosti vezane za trgovinu (pakovanje, prepakivanje, pretovar i skladištenje proizvoda i drugi logistički poslovi) dominantne u poslovnoj strukturi zona (Akinci & Crittle, 2008). Slobodne zone u Egiptu i Jordanu pereorijentisale su se na proizvodni i uslužni sektor. U slobodnoj zoni Akaba (engl. *Aqaba*) u Jordanu, u kojoj posluje više od 5 hiljada kompanija koje zapošljavaju oko 70 hiljada radnika, zastupljene su aktivnosti turizma (30%), ostalih uslužnih aktivnosti (13%), teške industrije (13%) i lake industrije (7%) (COMCEC, 2017). Do 2012. godine slobodna zona Akaba u Jordanu privukla je 18 milijardi dolara investicija (Zeng, 2015).

Razvojem zemalja Arapskog poluostrva, baziranog na prihodima od nafte, stvorene su slobodne zone u Bahreinu, Omanu i Ujedinjenim Arapskim Emiratima (Akinci & Crittle, 2008). Jedan od najuspješnijih primjera okvira slobodnih zona na globalnom nivou predstavlja slobodna zona Džebl (engl. *Jebel*) u Dubaiju, koja je kreirana od vlade Ujedinjenih Arapskih Emirata kao glavno logističko i distributivno čvorište i koja je postala uspješan razvojni model za zemlje u regionu (Akinci & Crittle, 2008). U slobodnoj zoni Džebl posluje preko 7 hiljada kompanija koje zapošljavaju 170 hiljada radnika, što čini 13% ukupne radne snage Dubaija (Zeng, 2015) i imaju 27% učešća u BDP-u Dubaija i generišu 99,5 milijardi dolara od trgovinskih aktivnosti (JAFZA, 2020).

Slobodna zona Džebl obezbjeđuje pristup tržištu od 3,5 milijardi stanovnika, izuzeće od korporativnih poreza u periodu od 50 godina, repatrijacije profita, uvoznih i reekspertnih carinskih dažbina, poreza na prihode radnika, transfera deviznih sredstava i mogućnost zapošljavanja radne snage iz inostranstva (JAFZA, 2020). Slobodna zona Džebl predstavlja multifunkcionalnu, sveobuhvatnu zonu u kojoj se obavljaju proizvodne (automobiliška i naftna industrija), trgovinske (uvozno-izvozni poslovi i logistika) i uslužne (informacione i komunikacione usluge, mediji i filmska inudstria) aktivnosti (JAFZA, 2020). Pored navedene slobodne zone, u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, odnosno Abu Dabiju nalazi se slobodna zona koja vrši *offshore* finansijske usluge i obezbjeđuje pristup tržištu proizvoda i u kojoj se generišu aktivnosti vrijedne 3,3 milijarde dolara (UNCTAD, 2019).

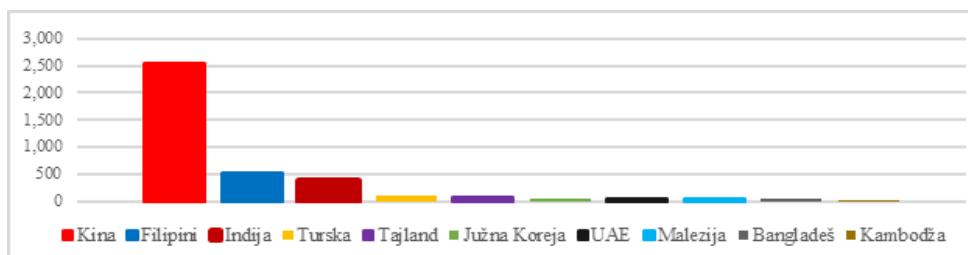
3.3.3. Azija

Azija predstavlja region gdje je najuspješnije implementiran okvir razvoja slobodnih zona. U 35 azijskih zemalja nalazi se 75% svih svjetskih slobodnih zona (ASEAN & UNCTAD 2017; UNCTAD, 2019). Razvoj i evolucija slobodnih zona u zemljama Jugoistočne i Istočne Azije razlikuje se u odnosu na zemlje Zapadne Azije. Primarni ciljevi osnivanja slobodnih zona, posebno u zemljama Jugoistočne Azije bili su, prije svega, smanjenje stope siromaštva i uključivanje u globalne proizvodne i trgovinske tokove. Period poslije Drugog svjetskog rata u navedenom regionu karakteriše infrastrukturna i tehnološka zaostalost, neobrazovanost stanovništva, nejednakost, niska stopa ekonomskog rasta i uticaj kolonijalnih sila. Nedostatak ljudskih i kapitalnih resursa, nekonkurentno poslovno okruženje činili su otežavajuće faktore za prliv investicija. Sa druge strane, strateške prednosti zemalja koje su razvile okvir slobodnih zona odnosile su se na fiskalne olakšice, specijalni carinski režim i veličinu tržišta, koji su imali

98%, 94% i 77% uticaja na priliv investicija, respektivno, kao i investiciona klima (Farole 2011; UNIDO, 2015; UNCTAD, 2019). Pored toga, niži troškovi poslovanja i visoka mobilnost radne snage imali su ključni uticaj za privlačenje SDI u zemlje regiona, od kojih se najveći dio odnosi na investicije u slobodne zone.

Od 1990-ih godina zemlje Azije imale su najveći priliv SDI na globalnom nivou. U periodu 2001-2017. godine priliv SDI u azijskim zemljama ima trend kontinuiranog rasta, osim 2009. godine, sa 170 milijardi dolara u 2001. godini na 517,5 milijardi dolara, ili 36,2% udjela u globalnim investicijama, u 2017. godini (ADB, 2018a). Vrijednost trgovinske razmjene u navedenom periodu takođe je imala trend ubrzanog rasta, osim u 2009. godini, koji karakterišu više stope rasta u odnosu na globalni prosjek, sa udjelom od 61,7%, u globalnom rastu trgovine (ADB, 2018a). Razlozi rasta priliva SDI u azijski region korespondiraju sa globalnim ekonomskim promjenama u lancima proizvodnje i trgovine.

Grafikon 9 - Broj slobodnih zona u Aziji, 2019. godine

Izvor: UNCTAD (2019).

Period od 1990-ih godina karakteriše dislokacija proizvodnih pogona MNK iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju, prije svega u azijski region. Kao najznačajniji instrument ekonomske politike azijskih zemalja, postaju slobodne zone koje privlače najveći dio od ukupnih investicija u navedene zemlje. Razlozi atraktivnosti slobodnih zona odnose se na veličinu tržišta, lokacijski aspekt (osnivaju se u blizini morskih i riječnih luka), nizak nivo nadnica radnika, fleksibilno radno zakonodavstvo, visoku mobilnost radne snage, poreske, carinske, infrastrukturne i regulatorne subvencije. Mnoge MNK iz automobilske, tekstilne, mašinske i hemijske industrije premještaju proizvodnju u slobodne zone kako bi generisale više profitne stope. Sa druge strane, njihov dolazak obezbjeđuje direktne i indirektne benefite za navedene zemlje, koje su primjenom

konzistentnih politika iskoristile njihovo prisustvo za razvoj ljudskog i fizičkog kapitala kao jedne od osnovnih poluga inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta na dugi rok.

Slobodne zone u zemljama Istočne i Južne Azije osnovane su kao instrument izvozno-orientisanih razvojnih strategija. Politika reindustrializacije, odnosno transformacija iz kapitalno-intenzivne u radno-intenzivnu proizvodnju bila je osnov razvoja slobodnih zona u navedenim zemljama. Tokom vremena slobodne zone mijenjale su okvir funkcionisanja u skladu sa proklamovanim nacionalnim ekonomskim politikama i stepenom ekonomskog razvoja. U posljednjim decenijama mnoge azijske zemlje u razvoju, sa većim stopama ekonomskog rasta, transformisale su okvire funkcionisanja slobodnih zona stvarajući nove tipove, kao što su slobodne zone savremene tehnologije i gradovi-slobodne zone sa koherentnom proizvodnom i rezidencijalnom infrastrukturnom cjelinom.

Prva slobodna zona u Aziji bila je Kandla, državna slobodna zona osnovana u Indiji 1965. godine (WB, 1992). Sljedeće godine Tajvan osniva slobodnu zonu Kaošun (engl. *Kaohsiung*), a u periodu 1968-1972. godine slobodne zone osnivaju se i u Singapuru, Maleziji i na Filipinima (WB, 1992). Razvoj slobodnih zona u Singapuru predstavlja dio sveobuhvatne razvojne strategije nakon sticanja nezavisnosti, kako bi tada siromašna zemlja iskoristila strateški pomorski trgovinski položaj između Indijskog okeana i Južnog kineskog mora i stvorila prepostavke za generisanje ekonomskog rasta (Yew, 2016). Singapur je brzo prošao faze ekonomskog razvoja, od radno-intenzivne proizvodnje (naftna industrija) u periodu 1960-1970. godine, proizvodnje zasnovane na vještinama u 1980-im godinama (naučno-tehnološki parkovi), tehnološko-intenzivne proizvodnje u 1990-im godinama (sektor informacionih tehnologija) i proizvodnje bazirane na znanju od 2000-ih godina (integriranje komercijalnih, industrijskih i administrativnih aktivnosti), (UNIDO, 2015; ASEAN & UNCTAD, 2017).

One-north predstavlja stub strategije ekonomskog rasta i razvoja zansovanog na znanju. Na ograničenom području od 182 ha, u koje je investirano 8,6 milijardi dolara, razvila se slobodna zona bazirana na znanju, u kojoj se obavljaju naučne aktivnosti, istraživanje i razvoj tehnologije i ostale aktivnosti vezane za visok stepen kontribucije ljudskog kapitala (UNIDO, 2015). U zoni se nalaze laboratorije, škole, univerziteti, rezidencijalni dio, šoping-molovi i restorani. U Singapuru je do 2017. godine funkcionalo 10 slobodnih zona u 5 geografskih područja, koje su u privatnom vlasništvu, a čiji nadzor vrše tri vladine agencije (ASEAN & UNCTAD, 2017). Sveobuhvatna slobodna zona-grad predstavljala je osnovu rapidnog ekonomskog rasta Singapura. Takođe, razvoj edukovane i efikasne administracije, rigorozan

zakonski okvir, insistiranje na znanjima, vještinama i inovacijama predstavljali su druge značajne pokretače ekonomskog rasta (Yew, 2016).

Razvoj slobodnih zona u Kambodži, Vijetnamu, Laosu i Mijanmaru počeo je 1990-ih godina (UNCTAD, 2019), osim Tajlanda koji je osnovao slobodnu zonu Guanši Žuan (engl. *Guangxi Zhuang*) 2015. godine po modelu kineskih slobodnih zona (ADB, 2018b). Slobodne zone u navedenim zemljama osnovane su kao instrument privlačenja SDI u radno-intenzivnu proizvodnju. Na taj način zemlje su nastojale da riješe problem velike nazaposlenosti radne snage sa niskim nivoom znanja i vještina. Investicije MNK, iz sektora tekstila, odjeće i obuće, predstavljale su inicijalna ulaganja u slobodne zone u navedenim zemljama. Kambodža je osnovala slobodne zone sa ciljem diverzifikacije proizvodnje, sa sektora automobilske i elktro industrije u druge sektore. Slobodne zone u Kambodži u 2016. godini privukle su 2,4 milijarde dolara SDI u više od 300 investicionih projekata, generišući 2,4 milijarde dolara od izvoza (Tabela 14), što čini 13,2% ukupnog izvoza zemlje (ASEAN & UNCTAD, 2017). Mijanmar je razvio slobodne zone u saradnji sa Kinom, Tajlandom i Japanom, fokusirajući se, takođe, na radno-intenzivnu proizvodnju (ASEAN & UNCTAD, 2017). Dvanaest slobodnih zona u Laosu, u kojima posluje 300, većinom inostranih kompanija iz sektora automobilske industrije i proizvodnih komponenti i rezervnih dijelova, privukle su 1,6 milijardi dolara SDI i na taj način obezbijedile dodatne budžetske prihode zemlji u iznosu od 16,5 miliona dolara u 2016. godini (ASEAN & UNCTAD, 2017).

Tabela 14 - Ekonomске performanse slobodnih zona u Aziji, 2016. godina

Zemlja	Broj kompanija u slobodnoj zoni	Broj zaposlenih	Investicije (u dolarima)	Izvoz (u dolarima)
Kambodža	299	93.138	2.401.000.000	2.471.000.000
Filipini	3.250	1.400.000	3.380.000.000.000	655.000.000.000
Malezija	7.000	910.000	146.000.000.000	-
Mijanmar	81	15.000	1.100.000.000	-
Vijetnam	666	2.900.000	110.000.000.000	100.000.000.000

Izvor: Autor na osnovu ASEAN & UNCTAD (2017).

Slobodne zone imale su uticaj na tržište rada, nivo industrijske proizvodnje, izvozne performanse, kao i na rast produktivnosti radne snage, znanja i vještina u navedenim zemljama. Pored direktnog pozitivnog uticaja, slobodne zone su generisale i ostale benefite, u smislu većeg učešća u regionalnim ekonomskim integracijama, olakšavajući na taj način regionalne lance

snabdijevanja. Slobodne zone u navedenim zemljama, u najvećem broju slučajeva, osnivale su se u pograničnim područjima. Time su, pored uticaja na trgovinske tokove, značajan uticaj imale i na mobilnost radne snage između zemalja, a time i na stopu zaposlenosti.

Perspektive slobodnih zona u navedenom regionu odnose se na produbljivanje regionalne integrisanosti između zemalja (Brown, 2018; ADB, 2018b; Tam, 2019). Tradicionalne, stare forme trgovinsko-orientisanih prekograničnih slobodnih zona „nisu više primjenjive u ekonomskom razvoju i regionalnoj integraciji širih područja“ (Tam, 2019, str. 115). Slobodne zone, zasnovane na regionalnoj ekonomskoj integraciji, predstavljaju narednu fazu transformacije slobodnih zona u zemljama regiona. Regionalna ekomska integracija stvara veće zajedničko tržište, olakšava priliv investicija i intenzivniju fluktuaciju radne snage. Uzimajući u obzir infrastrukturnu razvijenost, lokacijsku povezanost, stimulativno poslovno okruženje za MNK, niske troškove radne snage, povezanost sa globalnim lancima snabdijevanja, regionalni pristup razvoja slobodnih zona predstavlja katalizator ekonomskog rasta u navedenim zemljama.

Na Filipinima se nalazi najveći broj slobodnih zona u Aziji, poslije Kine, tačnije 528 (Grafikon 9), koje su podijeljene u 6 tipova, u zavisnosti od specifičnih ciljeva ekonomске politike zemlje (UNCTAD, 2019). U slobodnim zonama na Filipinima dominantnu poziciju imaju sektori informacionih tehnologija, proizvodnje i medicinskog turizma (UNCTAD, 2019). U zonama se nalazi 3.651 kompanija iz sektora usluga koje su privukle 48,1% od ukupnih investicija i 1.852 kompanije iz proizvodnog sektora koje učestvuju sa 35,9% u ukupnom prilivu investicija, najviše iz Japana, SAD-a, Holandije i sa Filipina (ASEAN & UNCTAD, 2017). Slobodne zone na Filipinima u posljednjih 40 godina prošle su nekoliko faza razvoja. Prvobitno osnovane kao slobodne zone sa zabranom međunarodnih trgovinskih aktivnosti, preko proizvodno-orientisanih slobodnih zona do slobodnih zona u kojima se obavljaju proizvodne i uslužne aktivnosti, uključujući sektor informacionih i komunikacionih tehnologija, postale su značajan instrument ekonomске politike (ASEAN & UNCTAD, 2017). U periodu 1995-2016. godine 3.250 kompanija koje posluju u slobodnim zonama kreirale su 1,4 miliona novih radnih mesta, privukle 3,38 biliona dolara i generisale 655 milijardi dolara od izvoza, transformišući na taj način zemlju u globalnog lidera u sektoru usluga sa preko 930 kol centara i 200 IT centara (ASEAN & UNCTAD, 2017).

Slobodne zone u Indiji osnivaju se sredinom 1960-ih godina kao dio petogodišnjeg plana (1961-1965. godine) industrijalizacije, odnosno razvoja teške industrije (Levien, 2013). Tadašnja ekonomска politika Indije bila je čvrsto povezana sa socijalističkom centralno-planskom

politikom bivšeg SSSR-a. Neefikasno vođena ekonomска politika i nerazvijenost infrastrukture, neobrazovanost stanovništva, kastinski sistem, nedovoljna zaštita radničkih prava, eksproprijacija, odnosno konfiskacija zemljišta od vlasnika predstavljali su limitirajuće faktore ekonomskog rasta zemlje. Pošto je *ax ante* i *ex post* državno-dirigovani model ekonomskog planiranja doživio neuspjeh, sprovedene su reforme kako bi se riješili problemi niske produktivnosti, visoke stope nezaposlenosti, niske vrijednosti proizvodnje i izvoza. Transformacija kapitalno-intenzivne u radno-intenzivnu proizvodnju i liberalizacija ekonomskih aktivnosti imali su značajan uticaj na postepeno uključivanje zemlje u globalne ekonomске tokove.

Prvobitne slobodne zone bile su u državnom vlasništvu, a sa prethodno navedenim reformama država je „oslobađala“ prostor za ulazak inostranih investitora u vidu javno-privatnog partnerstva ili potpunog vlasništva u slobodnim zonama. Posljednje reforme okvira slobodnih zona od 2000-ih godina snažno su stimulisale ulazak MNK i privatnog upravljanja slobodnim zonama. Razvoj slobodnih zona u navedenom periodu imao je ograničenja u pogledu preoblikovanja okvira funkcionisanja slobodnih zona i nedostatka zemljišta za uspostavljanje novih slobodnih zona. Eksproprijacija zemljišta bila je predmet spora sa njihovim vlasnicima. Tranzicija iz režima „zemlje za proizvodnju“ u „zemlju za tržište“ bila je predmet rasprostranjenih kritika (Levien, 2013, str. 207). Vlasnici zemlje odbili su da ustupe zemlju, a glavni problem je predstavljao nesprovodenje eksproprijacije u skladu sa tržišnim postulatima, odnosno lokalne administracije nastojale su da kupe zemlju od zemljoposjednika po cijenama znatno nižim od tržišnih. Program razvoja slobodnih zona u Indiji predstavlja egzaktan primjer *ex ante* nekonistentne ekonomске politike i neefikasnog institucionalnog i regulatornog okvira, što je rezultovalo neadekvatnim statičkim i dinamičkim benefitima slobodnih zona na nacionalnu ekonomiju *ex post*.

Uticaj slobodnih zona na ekonomski rast u Indiji predmet je debata. Istraživanja određenih autora (Aggarwall, 2005; Palit & Bhattacharjee, 2008; PricewaterhouseCoopers, 2008) naglašavaju značaj slobodnih zona u Indiji i njihov pozitivan uticaj. Sa druge strane, istraživanja drugih autora (Bagaci, Rao, & Sen, 2005; Dutta, 2009; Mukherjee, Pal, Deb, Ray, & Goyal, 2016; Alkon, 2018) impliciraju da politika subvencija u slobodnim zonama ne generiše konkretne benefite i da nema značajan uticaj na izvoz, efekat prelijevanja i ekonomski rast. U 40 godina postojanja slobodnih zona one su učestvovali u 5% izvoza nacionalne ekonomije, za razliku od susjednih zemalja Bangladeša i Šri Lanke, gdje su slobodne zone imale učešće od $\frac{1}{5}$ i $\frac{1}{3}$ od

ukupnog izvoza zemlje, respektivno (Zeng, 2016), iako se udio izvoza povećava sa 3,6% u 2005. godini na 19,1% u 2014. godini (Mukherjee et al., 2016).

Sadašnji okvir funkcionisanja slobodnih zona nije održiv i potrebno je sprovesti reforme u smjeru „osnaživanja regulatornog i administrativnog mehanizma, pružanja značajnih podsticaja, uspostavljanja komunikacije na relaciji država - slobodne zone i proaktivnog marketinga za zone“ (Mukherjee et al., 2016, str. 246). Takođe, Indija ima oprezniji pristup u razvoju programa slobodnih zona koji se bazira na eliminisanju podsticaja za osnivanje slobodnih zona i ukidanju direktnih poreskih podsticaja za kompanije koje imaju poslovne aktivnosti u zoni. Od 373 slobodne zone, u 2019. godini funkcioniše 231 ili 60% od ukupnog broja, najviše u sektorima usluga (kol centri) i proizvodnji komponenti i proizvoda u sektoru informacionih tehnologija i telekomunikacija (UNCTAD, 2019). Dalji pravci razvoja slobodnih zona u Indiji fokus aktivnosti prebacice na sektor usluga, odnosno kol centre zbog komparativnih prednosti u vidu niskih troškova radne snage i *outsourcing-a*.

Turska je razvila program slobodnih zona 1985. godine usvajanjem Zakona o slobodnim zonama, kojim se definiše okvir funkcionisanja slobodnih zona i relacije sa slobodnim zonama (UNCTAD, 2019). U 2020. godini u Turskoj funkcioniše 19 slobodnih zona u kojima se obavljaju poslovne aktivnosti u sektorima proizvodnje, istraživanja i razvoja, trgovine, skladištenja, pakovanja i ostalih logističkih poslova, bankarstva i osiguranja (Ministry of Trade of the Republic of Turkey, 2020). Početkom 2000-ih godina Turska je razvila novi tip slobodnih zona, odnosno zone tehnološkog razvoja (engl. *Technology Development Zones- TDZ*) sa ciljem privlačenja investicija u istraživanje, razvoj i sektore zasnovane na novim (naprednim) tehnologijama (Investment office, 2020). Navedene zone pružaju poreske podsticaje za proizvodnju koja je zanosvana na inovacijama, istraživanju i razvoju softvera. U 2020. godini u Turskoj su funkcionalne 63 zone tehnološkog razvoja, a osnivanje 21 zone je odobreno i trenutno su u fazi izgradnje potrebne infrastrukture za rad (Presidency of The Republic of Turkey Investment Office, 2020). Uticaj slobodnih zona u Turskoj na ekonomске performanse zemlje je značajan. Investicije u slobodne zone pozitivno su uticale na razvoj sektora industrija, zasnovanih na novim (naprednim) tehnologijama i inovacijama koje zemlja nije mogla samostalno razvijati, tržište rada i produktivnost radnika.

3.3.4. Kina

Kineski model razvoja okvira slobodnih zona predstavlja specifičan model koji je zasnovan na politici ekonomskog razvoja i transformacije zemlje, poznat kao Otvaranje (engl. *Opening-up*). Kina je 1970-ih godina bila slabo razvijena zemlja kojoj su bile potrebne sveobuhvatne reforme kako bi riješila pitanja tehnološkog zaostatka, niskog životnog standarda, visoke stope nezaposlenosti i neobrazovanosti stanovništva. Prateći komunističku centralno-plansku ekonomsku doktrinu, Kina se, po ugledu na bivši SSSR, preorijentisala na kapitalno-intenzivnu proizvodnju i razvoj teške industrije u sektorima metalurgije, rudarstva, proizvodnje cementa i građevinarstva, iako je imala komparativne prednosti u radno-intenzivnoj proizvodnji.

Pogrešne ekonomske politike, rigidan centralizovani politički sistem, državni monopol u donošenju odluka i kulturna revolucija doveli su do značajnog ekonomskog zaostajanja sa ostatkom svijeta koji je praćen visokom stopom siromaštva. Bio je potreban zaokret u ekonomskoj politici i djelimično „popuštanje“ i davanje veće slobode nosiocima ekonomskih odluka kako bi se stvorili podsticaji za razvoj preduzetništva. Početak reformskog procesa u Kini odnosio se na transformaciju sa državno-dirigovane centralno-planske ekonomije na socijalističku tržišnu ekonomiju sa decentralizovanim pristupom u donošenju ekonomskih odluka i korišćenju resursa. Glavni stubovi reformi odnosili su se na industrijalizaciju, globalizaciju, urbanizaciju i princip tržišne ekonomije. Kineski model ekonomije predstavlja hibrid tržišne ekonomije sa elementima snažne uloge države u planiranju i implementaciji ekonomske politike i odlučivanja.

Jedan od najvećih problema sa kojima se Kina suočavala bio je visok stepen tehnološke zaostalosti, nezaposlenosti i neobrazovanosti stanovništva. Kako bi obezbijedio pristup savremenim tehnologijama i sticanju znanja za rad na istim, bio je potreban model koji će privući SDI u proizvodni i uslužni sektor. Da bi privukla potrebne SDI, Kina je morala maksimalno prilagoditi uslove poslovanja investitorima. Prije svega, izgradnjom modernih infrastruktura (auto-puteva, željeznica i aerodroma), kao i pristupa električnim instalacijama, kanalizacionim mrežama i ostaloj komunalnoj infrastrukturi, te ulaganjem u obrazovanje i ubrzanim urbanizacijom. Takođe, bilo je potrebno implementovati strateške reforme koje su se odnosile na reformu administrativnog okvira i bankarskog sektora, razvoj preduzetništva, tržišnu konkurenčiju, reformu cijena i tržišta rada (Kanungo, 2016). Prateći globalne promjene i realokaciju proizvodnje sa zapada na istok, Kina je bila „svjesna pozicije na tržištu u budućnosti i koristila svoju pregovaračku poziciju veoma umješno“ (Otte, 2009, str. 68).

Razvoj slobodnih zona pokazao se kao dobar i efikasan model za postizanje navedenih ciljeva i reformi. Slobodne zone u Kini osnovale su se 1979. godine u gradovima Šenžen, Šontau, Zuhaj i 1980. godine u gradu Šamen, kao važan dio politike reindustrijalizacije (Yuan, 2017). Slobodne zone u Kini razvile su se kao pilot projekat, udaljen od političkog centra u Pekingu, kako bi se moglo intervenisati i minimizirati negativne socijalne i političke pritiske i implikacije u slučaju neuspjeha programa. Takođe, izbor lokacija za slobodne zone, u pomorskom području, baziran je na pristupu da su navedena područja u prošlosti bila trgovinsko orijentisana i kao takva predstavljala su mikropodručja za testiranje novog, socijalističkog tržišnog modela.

Tabela 15 - Strane direktnе investicije i izvoz iz 5 slobodnih zona u Kini, 1978-2008. godine

	Šenžen	Zuhaj	Šantou	Šamen	Hainan
SDI (u dolarima)					
1978.	54.800.000	-	1.610.000	-	100.000
1990.	389.940.000	69.100.000	98.090.000	72.370.000	100.550.000
2000.	1.961.450.000	815.180.000	165.610.000	1.031.500.000	430.800.000
2006.	3.268.470.000	824.220.000	139.600.000	954.610.000	748.780.000
2007.	3.662.170.000	1.028.830.000	171.620.000	1.272.000.000	1.120.000.000
2008.	3.929.580.000	1.138.490.000	-	1.955.630.000	-
Izvoz (u dolarima)					
1978.	9.000	9.000	251.000	82.000	-
1990.	8.152.000	489.000	840.000	781.000	471.000.000
2000.	34.564.000	3.646.000	2.595.000	5.880.000	803.000.000
2006.	135.959.000	14.843.000	3.484.000	20.508.000	1.376.000.000
2007.	168.542.000	18.477.000	3.912.000	25.555.000	1.838.000.000
2008.	163.780.000	19.730.000	3.278.000	26.970.000	-

Izvor: Zeng (2011).

Kina je navedenim gradovima obezbijedila potrebnu komunikacionu i komunalnu infrastrukturu, poreske, carinske i ostale regulatorne subvencije (*one-stop-shop* sistem usluga), decentralizovala donošenje odluka u vezi sa zonama, spuštajući ih na nivo provincija i gradova. Takođe, izbor strateških lokacija u blizini morskih luka i kargo aerodroma imao je pozitivan efekat na rad zona. Interes Kine je bio da se omogući nesmetan prliv SDI, čime bi se obezbijedio pristup savremenim tehnologijama, inovacijama, znanju i vještinama. Nisu postojale barijere prilikom sektorskog ulaska investicija, kao i u pogledu zapošljavanja radne snage iz inostranstva. Potreba za smanjenjem siromaštva, rastom stope industrijske proizvodnje, zaposlenosti, produktivnosti i izvoznih performansi bila je stub razvoja slobodnih zona.

Prve MNK koje su počele poslovne aktivnosti u navedenim slobodnim zonama bile su iz azijskih zemalja, prvenstveno Japana i Južne Koreje, a poslije iz SAD-a i ostalih razvijenih zemalja, u prvoj fazi kompletnim ulaganjem inostranih kompanija, a poslije u formi zajedničkog ulaganja. Navedene slobodne zone bile su „kopija“ singapurskog modela slobodnih zona. Automobilski, mašinski, hemijski, telekomunikacioni i informacioni sektori industrije predstavljaju sektore u koje se najviše investiralo u slobodnim zonama. Kompanije su imale interes za investiranje zbog pristupa velikom tržištu, niskih proizvodnih troškova i poreskih, carinskih i regulatornih subvencija. Sa druge strane, interes Kine je bio da obezbijedi pristup kapitalu, tehnologijama kako bi se povećala produktivnost radnika i stvorila osnova daljeg ekonomskog rasta i razvoja. Navedeni pilot projekti pokazali su se kao uspješni „eksperimenti“, odnosno kao generatori priliva investicija i povećanja izvoznih performansi (Tabela 15). Slobodne zone u Kini stvorene su kao proizvodno-orientisane slobodne zone namijenjene izvozu. Globalni ekonomski trendovi diktirali su dalje pravce razvoja, odnosno modifikacije okvira slobodnih zona. Poslije sektora proizvodnje razvijan je sektor usluga, istraživački i naučni centri, medicinski i drugi vidovi turizma da bi se okvir zaokružio sveobuhvatnim multifunkcionalnim slobodnim zonama koje danas egzistiraju i čine jednu od specifičnosti po kom je kineski model slobodnih zona diferenciran od ostalih.

„Eksperiment“ sa slobodnim zonama transformisao je Kinu u jednu od zemalja koja ima najveći prliv SDI, ostvaruje najveći izvoz i ima najveći iznos deviznih rezervi u svijetu. Razlozi uspjeha slobodnih zona mogu se pripisati mjerama ekonomске politike usmjerene prema stranim investitorima u aspektima:

- Zaštite prava privatnog vlasništva, gdje se ohrabruju strani investitori i kineske kompanije u i izvan Kine da počinju sa poslovnim aktivnostima. Slobodne zone garantuju zaštitu imovine kompanija koje posluju u zoni, što predstavlja značajno strateško opredjeljenje donosilaca političkih odluka u pravcu stvaranja stimulativne poslovne klime za priliv investicija;
- Poreskih podsticaja, gdje strani investitori imaju smanjenu stopu poreza na dobit kompanija (15-24%) u odnosu na 33% koje plaćaju kineske kompanije. Takođe, slobodne zone obezbeđuju kompletno oslobođanje od carinskih dažbina i poreza na dohodak;

- Prava korišćenja zemljišta, koje je u 100% vlasništvu države, a inostrane kompanije mogu na zakonit način dobiti prava na uređenje i upotrebu zemljišta. Takođe, investitori mogu da prenose navedena prava, kao i da rentiraju zemljište ili da ga stave pod hipoteku u skladu sa pozitivnim zakonskim propisima, svrhamama i uslovima korišćenja;
- Fleksibilnog i liberalnog radnog zakonodavstva, koje omogućuje inostranim kompanijama zapošljavanje i otpuštanje radnika, u skladu sa poslovnom politikom i rezultatima poslovanja kompanija, bez miješanja centralne ili provinčijske i opštinske administracije (UNIDO, 2015).

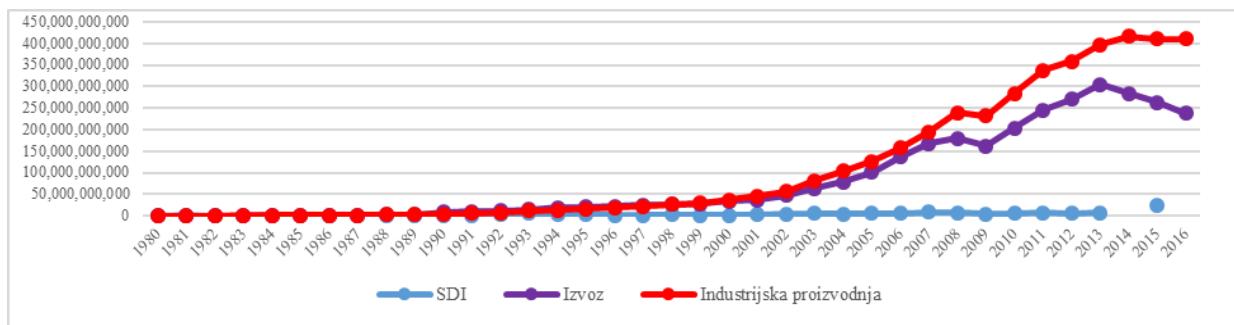
U 2019. godini u Kini su funkcionalne 2.543 slobodne zone, što predstavlja preko 50% slobodnih zona u svijetu (UNCTAD, 2019). Na nivou provincija funkcionalna je 1.991 slobodna zona i 552 slobodne zone na državnom nivou koje su podijeljene u 5 kategorija, odnosno na zone ekonomskog i tehnološkog razvoja, zone razvoja visokotehnoloških industrija, posebne carinske zone, zone granične/prekogranične ekomske saradnje i ostale zone (UNCTAD, 2019). Slobodne zone imaju značajan uticaj na koherentan ekonomski rast Kine. U periodu 1978-2008. godine stopa rasta BDP-a iznosi preko 9% *per annum*, sa učešćem u globalnom BDP-u od 6,5% u 2008. godini u odnosu na 1% iz 1978. godine (Zeng, 2010). Regionalni uticaji su izraženiji, tako da istočni dio Kine, u kome je koncentrisan najveći broj i najvažnije ekomske zone, ima učešće u nacionalnom BDP-u od 37,3%, za razliku od centralnog i zapadnog dijela koji imaju učešće od 14,7% i 14,5%, respektivno, a ostali regioni i manje (Crane, McKay Duffin & Albrecht, 2018). Pored direktnih benefita, slobodne zone u Kini predstavljaju katalizator ekonomskog razvoja, razvoja cjelokupnog društva i koordinator razvoja industrijskih lanaca i povezivanja sa ključnim nacionalnim industrijskim sektorima (Tao & Lu, 2018).

Slobodne zone su kreirale preko 40 miliona direktnih radnih mjesta i generisale 22% nacionalnog BDP-a, 46% SDI i 60% vrijednosti izvoza (Zeng, 2010). Analiza ekonomskih performansi u pet slobodnih zona (Šenžen, Šontau, Zuhaj, Šamen i Hainan) pokazala je da je „priliv SDI značajno pozitivno povezan sa rastom autputa, zaposlenosti i produktivnosti rada u slobodnim zonama“ (Zeng, 2011, str. 18). Analiza 270 gradova u Kini u periodu od 23 godine od kreiranja slobodnih zona pokazala je da je prosječan rast BDP u navedenim gradovima bio 12%, u zavisnosti od tipa zone, a da dugoročne projekcije kumulativnog efekta performansi slobodnih zona generišu povećanje BDP-a od, aproksimativno, 20% (Alder, 2013). Druga analiza (Wang,

2013) došla je do rezultata da su, u periodu 1978-2008. godine, u 321 gradu slobodne zone generisale rast SDI *per capita* za 21,7% i investicija u iznosu od 6,9%.

Slobodna zona Šenžen predstavlja *explicare* primjer efikasno vođene ekonomske politike koja je dovela do snažnog ekonomskog rasta i povećanja životnog standarda stanovništva. Impresivni ekonomski rast jednog od prvih pilot projekata slobodnih zona u Kini pokazuje njihov značaj u ukupnom ekonomskom rastu zemlje. Trendovi ekonomskih parametara pokazuju da se, u periodu 1980-2016. godine, priliv SDI u Šenžen povećao sa 239 miliona na 6,7 milijardi dolara, vrijednost industrijske proizvodnje sa 68,1 milion na 397,4 miliona dolara, izvoza sa 11,2 miliona na 305,7 miliona dolara (Grafikon 10), što je dovelo do rasta broja zaposlenih, sa 148,9 hiljada na 9,2 miliona i BDP-a *per capita*, sa 1.048 na 24.380 dolara (Shenzhen Statistics Bureau, 2018), a 2017. godine iznosio je 27.100 dolara (Tianjin TEDA, 2018). U poređenju sa četiri ostale najvažnije slobodne zone (Šontau, Zuhaj, Hainan i Šamen) Šenžen je u 2013. godini ostvario najveći profit od preduzeća koja posluju u zoni, koji je 9,24, 4,51, 10,91 i 5,99 puta, respektivno, veći u odnosu na 4 ostale slobodne zone, sa stopom rasta od 18,30% (Tao & Yuan, 2016).

Grafikon 10 - Makroekonomski indikatori Šenžena, 1980-2016. godine (u dolarima)

Izvor: Autor na osnovu Shenzhen Statistics Bureau (2018).

Okvir slobodne zone Šenžena bazirao se na pojednostavljenju administrativnih procedura, efikasnoj administraciji, razvoju infrastrukture, institucionalnoj reformi, stvaranju povoljnog poslovnog okruženja, davanju značajne slobode za donosioce odluka na lokalnom nivou, odgovarajućim preferencijalnim politikama i nultoj stopi tolerancije na korupciju (Zeng, 2010). Ova jednostavna formula razvoja dovela je do brzog i snažnog ekonomskog rasta i razvoja. Razvoj saobraćajne infrastrukture, visok stepen urbanizacije, gradnja bolnica, škola, investicije u radnu snagu u skladu sa zahtjevima tržišta predstavljali su neke od značajnih preduslova za

uspješnu implementaciju okvira slobodnih zona. Grad se razvijao i prešao iz faze industrije hardvera u industriju softvera. Šenžen je postao mjesto gdje posluje 7 od 500 najznačajnijih MNK (*Vanke, Tencent, Ping'an insurance, Huawei, China Merchants Bank, Zhengwei Group i Evergrande Group*), (Herlevi, 2016; Tianjin TEDA, 2018), i grad sa najviše registrovanih patenata u Kini, čiji je iznos u 2008. godini iznosio 2.480 novih patenata (UNIDO, 2015).

Slobodna zona Ekonomsko-tehnološko razvojno područje Tjendin - TEDA (engl. *Tianjin Economic-Technological Development Area - TEDA*) osnovana je 1984. godine na području udaljenom 24 km od Tjendina (Tianjin TEDA, 2018). Lokalna administracija, u kooperaciji sa centralnom vladom, investirala je u izgradnju potrebne komunikacione i komunalne infrastrukture i proizvodne infrastrukture. Zona je podijeljena na industrijsko, poslovno i rezidencijalno područje. Slobodna zona se ubrzano razvijala tokom godina, što je dovelo do stvaranja sveobuhvatne multifunkcionalne slobodne zone, sa rezidencijalnim dijelom, bolnicama, školama, sportskim i kulturnim institucijama. Okvir slobodne zone čine fleksibilni legislativni okvir, pojednostavljene administrativne procedure, izgrađena proizvodna infrastruktura i carinske, poreske i infrastrukturne subvencije. Takođe, značajnu karakteristiku predstavlja *one-stop-shop* servis usluga, koji podrazumijeva efikasan i simplifikovan način rješavanja administrativnih pitanja u vezi sa zakonskom regulativom i svim bitnim aspektima u vezi sa pokretanjem i obavljanjem poslovnih aktivnosti u zoni. Servis omogućuje da se u roku od jednog dana provjere svi potrebni dokumenti i u najkraćem periodu, do sedam dana, dobiju sve potrebne dozvole za početak poslovanja kompanija u zoni. Slobodna zona ima morsku luku, kargo i putnički aerodrom i pristup auto-putu, čime je zaokružen i znatno ubrzan transportni sistem.

Okvir slobodne zone definisan je kao sistem 5+1+N (Tianjin TEDA, 2018). Prvi aspekt odnosi se na pet ključnih naprednih industrijskih sektora u zoni (elektronička, automobiliška i naftna industrija, proizvodnja opreme i medicinska njega). Drugi aspekt podrazumijeva izgradnju jednog industrijskog klastera zasnovanog na uslugama visokog kvaliteta. Treći aspekt okvira zone odnosi se na razvoj nekoliko industrija koje su u povoju, poput nove energije, novih materijala i zaštite životne sredine (Tianjin TEDA, 2018). U TEDA poslovne aktivnosti imaju mnoge MNK, poput *Toyota, Volkswagen, Samsung, LG, Motorola, Foxcoon, Shell, GlaxoSmithKline, Novo Nordisk, Bosch, NEC, Panasonic, Nestle, Exxon Mobile, Bridgestone, HSBC* (Tianjin TEDA, 2018).

Slobodne zone predstavljaju jedan od stubova transformacije kineske ekonomije i rapidnog ekonomskog rasta i razvoja u posljednjih 30 godina (Kanungo, 2016). Generisani

ekonomski benefiti nezabilježeni su u ekonomskoj istoriji u kratkom vremenskom periodu. Bruto domaći proizvod Kine u 2019. godini iznosio je 12,3 biliona dolara u odnosu na 178,2 milijarde dolara u 1979. godini, BDP-a *per capita* iznosio je 16.784 dolara, a stopa rasta BDP-a bila je 6,1%, *per annum* (WB, 2020c). U periodu 1979-2017. godine broj zaposlenih povećao se sa 401 milion na 776 miliona, broj siromašnih smanjio se sa 250 miliona na 30 miliona, raspoloživi dohodak stanovništva povećao se 16 puta, udio nacionalne ekonomije u svjetskoj ekonomiji povećao se sa 1,8% na 14,8% i udio u globalnom ekonomskom rastu iznosi 30% (Tianjin TEDA, 2018).

Pored direktnih benefita, slobodne zone imale su značajnu ulogu u generisanju dinamičkih benefita. Prije svega, razvoju industrija zasnovanih na novim (naprednim) tehnologijama, inovacijama (preko 50 hiljada registrovanih patenata u slobodnim zonama (Kanungo, 2016)), povećanju znanja, vještina i produktivnosti radne snage, stvaranjem jakih veza sa nacionalnom ekonomijom. Iako postoje diskusije i kontroverze u vezi sa nelegalnim kopiranjem i prisvajanjem tehnologija inostranih MNK, Kina je iskoristila njihovo poslovanje u slobodnim zonama za inkluzivan i održiv ekonomski rast i razvoj sektora industrije poput automobilske, informacione, telekomunikacione, farmaceutske, mašinske i građevinske. Cijena ubrzanog ekonomskog rasta plaćena je rapidnom urbanizacijom i zagađenjem životne sredine.

3.3.5. Tranzicione zemlje

Prve slobodne zone u tranzicionim zemljama osnovale su se početkom 1990-ih godina kao dio procesa tranzicije sa centralno-planske državno-dirigovane ekonomije na tržišno-orientisani ekonomiju. Zemlje bivšeg Istočnog bloka, uključujući i bivšu SFRJ, bile su tehnološki inferiore u odnosu na razvijene zemlje i karakterisale su ih kapitalno-intenzivna proizvodnja, visok nivo ulaganja u baznu industriju, nedostatak kapitala, niska produktivnost radnika, nizak nivo znanja i vještina radnika i menadžerskih praksi. Navedeni faktori bitno su uticali na performanse nacionalnih ekonomija tranzicionih zemalja. Zemlje bivšeg Istočnog bloka imale su trend rasta do sredine 1960-ih godina, a već početkom 1970-ih godina imale su tendenciju nižih stopa ekonomskog rasta, što je dovelo do kolapsa ekonomskog sistema (Kolodko, 2002). Transformisanje sa sistema zasnovanog na državnom monopolu u donošenju političkih, a time i ekonomskih odluka, u tržišni sistem oslobodio je tržišne mehanizme koji se odnose na funkciju cijene kao centralnog mehanizma tržišta i podsticaja za preduzetništvo. Kriza,

na početku tranzicionog perioda, inicirala je modifikaciju i redefinisanje ekonomske politike da bi se stvorile prepostavke za ekonomski rast i razvoj.

Slobodne zone bile su jedan od prvih instrumenata za privlačenje potrebnog kapitala i savremenih tehnologija. Na taj način katalizatorskim efektima se generisao rast nivoa industrijske proizvodnje, stope zaposlenosti, vrijednosti izvoza, a time i ekonomskog rasta. Razvoj novih industrija, u skladu sa savremenim zahtjevima tržišta, transformacija uvozno-supstitutivne u izvozno-orientisanu ekonomiju bili su glavni pravci razvoja ekonomija tranzicionih zemalja. Pored toga, deregulacija i liberalizacija ekonomskih tokova, po instrukcijama MMF-a i SB, kreirale su poslovnu klimu za dolazak MNK koje su težile da iskoriste veliko tržište, obrazovanost radne snage u industrijskom sektoru i subvencije u domenu carina, poreza, kapitalnih tokova i administrativnih procedura. Slobodne zone, razvijene u navedenom periodu, nalazile su se u većini tranzicionih zemalja i u većini slučajeva predstavljale su uspješan okvir ekonomske politike u privlačenju SDI i generisanja ekonomskog rasta. Rapidan razvoj i povećanje broja slobodnih zona karakterističan je za početak 2000-ih godina. U 2019. godini sve tranzicione zemlje imaju slobodne zone (Grafikon 11), osim Ukrajine, koja je sredinom 2000-ih godina ukinula podsticaje za zone i formalno ih zatvorila 2016. godine (UNCTAD, 2019).

Grafikon 11 - Broj slobodnih zona u tranzicionim zemljama, 2019. godine

Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2019), AKITRF (2019) i Vlada Republike Hrvatske (2019).

Rusija je tranziciona zemlja sa najviše slobodnih zona. U 2018. godini u Rusiji je funkcionalno 25 slobodnih zona, 150 tehnoloških parkova i 25 industrijskih klastera u kojima poslovne aktivnosti ima 2.500 kompanija, koje zapošljavaju 110 hiljada radnika (AKITRF, 2019). U slobodnim zonama 656 kompanija iz 38 zemalja investirale su 2,9 milijardi dolara, ostvarujući 8,1 milijardu dolara prihoda od prodaje i na taj način značajno su uticale na razvoj ekonomije na regionalnom i nacionalnom nivou (AKITRF, 2019). Kreirano je 28.421 radno

mjesto, po osnovu poreskih i carinskih dažbina naplaćeno je 1,04 milijardi dolara (AKITRF, 2019).

Okvir slobodnih zona, kreiran početkom 1990-ih godina, doživio je neuspjeh zbog nedostatka podrške i nerazumijevanja načina funkcionisanja slobodnih zona. Glavni razlozi neuspjeha prvobitnih slobodnih zona odnose se na nedostatak budžetskih sredstava zbog nepovoljne ekonomske situacije u navedenom periodu, odbijanje da se omoguće poreske olakšice investitorima i loš lokacijski izbor zona, koje su se većinom nalazile u područjima sa niskom investicionom aktivnosti, što ih je činilo posebno izloženim u periodima krize (Kuznetsov & Kouznetsova, 2019).

U 2005. godini donesen je Zakon o slobodnim zonama i amandmani na Zakon o carinama, kojima se nastojalo stvoriti stimulativno okruženje za razvoj slobodnih zona (Kuznetsov & Kouznetsova, 2019). Okvir slobodnih zona, koji je razdvojio slobodne zone na industrijske i tehnološke, podrazumijevao je preferencijalni tretman investitora u tri aspekta: izgradnji potrebne infrastrukture za kompanije koje imaju poslovne aktivnosti u zonama, carinskim i poreskim olakšicama i pojednostavljenim administrativnim procedurama (Maslikhina, 2016; Kuznetsov & Kouznetsova, 2019). U periodu 2010-2018. godine osnovano je 37 slobodnih zona, od toga 17 slobodnih turističkih zona, 11 industrijskih, 6 tehnoloških i 3 logističke slobodne zone, a 12 je prestalo sa radom (Kuznetsov & Kouznetsova, 2019). Najviše slobodnih zona koje su prestale sa radom su slobodne turističke zone zbog precijenjenih očekivanja investitora, nedostatka podsticaja investitorima od strane države i stimulisanja drugih poslovnih aktivnosti u slobodnim zonama (sektor proizvodnje i razvoj tehnologija), (AKITRF, 2019; Kuznetsov & Kouznetsova, 2019; UNCTAD, 2019).

Devet slobodnih zona u Kazahstanu osnovano je 1990. godine, na period od 25 godina, od kojih je 1996. godine bila funkcionalna samo slobodna zona Lisakov (ADB, 2018c). Razlozi neuspjeha slobodnih zona odnose se na njihovu veličinu, nepovoljan lokacijski izbor, nedostatak transparentnosti, visok stepen korupcije, nedostatke u regulatornom i legislativnom okviru (Nevmatulina, 2013; Karzhaubayeva, 2013). Zakonskim okvirom iz iste godine stvorene su legislativne prepostavke za razvoj slobodnih zona. Terminološkim zamjenama naziva slobodnih ekonomskih zona u specijalne ekonomske zone nastojalo se stvoriti legislativni, institucionalni i regulatorni okvir za uspješnu implementaciju programa slobodnih zona. Početkom 2000-ih godina osnovano je 6 novih slobodnih zona, a u 2019. godini funkcionalno je 10 slobodnih zona (UNCTAD, 2019). Slobodne zone, u periodu 2002-2016. godine, imale su značajan uticaj na nivo

investicija na nacionalnom nivou i generisale su 6% vrijednosti izvoza u odnosu na kumulativnu vrijednost izvoza zemlje i kreirale 11.527 direktnih radnih mesta sa prosječnim rastom zaposlenosti od 30,4% *per annum* (ADB, 2018c). U slobodnim zonama proizvode se proizvodi za automobilsku, željezničku, hemijsku, naftnu i mašinsku industriju i razvijaju se poslovne aktivnosti zasnovane na novim (naprednim) tehnologijama i *know-how* (ADB, 2018c).

Okvir slobodnih zona u Poljskoj je razvijen usvajanjem Zakona o slobodnim zonama 1994. godine i sljedeće godine osnivanjem prve zone u Mielecu (Tynel, Skręt-Bednarz, Roman, Rozkrut, & Pietrzak, 2013). U sljedećim godinama stvoreno je još 14, a u 2019. godini funkcionalna je 21 slobodna zona (UNCTAD, 2019). Slobodne zone bile su značajan katalizator priliva investicija, novih tehnologija i ostalih indirektnih benefita koji su bili potrebni u prvim godinama tranzisionog perioda. Okvir funkcionisanja slobodnih zona bazirao se na efektivnom legislativnom okviru, podsticajima u domenu carina, poreza, infrastrukture i redukciji administrativnih barijera kako bi se ostvarili definisani ciljevi (poboljšanje konkurentnosti proizvoda i usluga i povećanje tehnološke prednosti), (Nazarczuk & Uminski, 2019).

Stimulativno poslovno okruženje omogućilo je ostvarivanje direktnih i indirektnih benefita na regionalnom i nacionalnom nivou. Priliv SDI povećao se, kao i stopa industrijske proizvodnje, vrijednost izvoza i broj zaposlenih (247,4 hiljade), (Tynel et al., 2013). Izvozne performanse slobodnih zona naročito su naglašene u odnosu na nacionalnu ekonomiju koja je u periodu 2004-2015. godine imala u svim godinama, osim 2015. godine, negativan trgovinski bilans (Nazarczuk & Uminski, 2019). Trgovinski bilans slobodnih zona imao je konstantan pozitivan trend, sa prosječnom vrijednosti u iznosu od 5,01 milijardu evra u posmatranom periodu, i generišući vrijednost od 3,6 milijarde evra u 2015. godini u odnosu na 600 miliona evra u 2004. godini (Nazarczuk & Uminski, 2019). Slobodne zone u Poljskoj imaju značajan uticaj na priliv SDI. Analiza Jensen i Vajnřček (Jensen & Winiarczyk, 2014) pokazala je postojanje pozitivne, ali ne i značajne veze između slobodnih zona i povećanja nivoa prihoda i obavezivanja kompanija koje posluju u zonama da poštuju procedure koje se zasnivaju na primjeni zelenih tehnologija i smanjenja zagađenja životne sredine. Takođe, drugo istraživanje (Cižkowicz et al., 2017) pokazalo je postojanje značajnih pozitivnih efekata slobodnih zona na stopu zaposlenosti u i izvan slobodnih zona. Slobodne zone, prema navedenom istraživanju, predstavljaju značajan generator rasta zaposlenosti u područjima izvan zona, a efekat je izraženiji u susjednim zemljama. Pored pozitivnih makroekonomskih implikacija, slobodne zone imale su i značajnu ulogu u razvoju savremenih tehnologija, inovacija, znanja i vještina radnika i time

uticale na uspješnu tranziciju i transformaciju poljske ekonomije, u skladu sa globalnim zahtjevima tržišta. Takođe, primjeri drugih tranzisionih zemalja potvrđuju navedene teze.

Analiza baltičkih tranzisionih zemalja, Litvanije koja ima 16, Letonije sa 5 i Estonije sa 3 slobodne zone, pokazala je da „slobodne zone imaju uticaj na regionalni ekonomski razvoj, kreirajući nove ekonomske aktivnosti, infrastrukturne investicije i privlačenje savremenih poslova kao faktore stvaranja novih poslovnih aktivnosti koje utiču na regionalni ekonomski razvoj“ (Demirelelişçi, 2018, str. 80). Bjelorusija je 1996. godine razvila svoju prvu slobodnu zonu, u Brestu, a do 2002. godine osnovano je još 5 slobodnih zona, na strateškim lokacijama (Belarus, 2020). U 2018. godini, u kooperaciji sa Kinom, Bjelorusija osniva industrijski park Velika stijena (engl. *Great Stone*). Industrijski park predstavlja industrijsku i logističku zonu, sa finansijskim, poslovnim, rezidencijalnim dijelom i centrom za istraživanje i razvoj. Navedeni tip kooperacije karakterističan je i za druge zemlje bivšeg SSSR-a, pa je Jermenija, u saradnji sa ruskom kompanijom za proizvodnju mikroelektronike *Sitronics*, razvila visokotehnološku slobodnu zonu u Jerevanu, a Gruzija je, u kooperaciji sa Kinom, osnovala slobodnu industrijsku zonu Hualni Kutaisi 2 (engl. *Hualing Kutaisi 2*), (UNCTAD, 2019). Slobodne zone u Bjelorusiji nude brojne olakšice za kompanije koje posluju u njima. Prije svega, u pogledu poreza, carina, taksi i ostalih regulatornih dažbina. Slobodne zone imaju pozitivan uticaj na makroekonomske indikatore proizvodnje, zaposlenosti, izvoza i rasta nacionalne ekonomije. U 2018. godini slobodne zone generisale su 12,3% udjela u nacionalnom autputu, 8% udjela u ukupnim kapitalnim investicijama, 14,9% udjela kumulativnom izvozu robe i zapošljavale su preko 121 hiljadu radnika ili 3,5% u odnosu na ukupan broj zaposlenih u zemlji (BELTA, 2018).

Slobodne zone u zemljama Zapadnog Balkana počele su se osnivati sredinom 1990-ih godina, prvo u Hrvatskoj i Srbiji, a poslije i u ostalim zemljama. Slobodne zone u zemljama navedenog regiona predstavljaju refleksiju industrijske tradicije. Industrijska proizvodnja je najzastupljenija aktivnost u slobodnim zonama, koje su, u većini slučajeva, izvozno-orientisane. Slobodne zone predstavljale su, u početku, značajan instrument privlačenja kapitala i novih tehnologija sa kojim su zemlje Zapadnog Balkana bile deficitarne. Daljim razvojem slobodnih zona one postaju biti instrument za održivi i inkluzivan ekonomski rast navedenih zemalja. Primjena *ad hoc* strategija razvoja slobodnih zona nije dala očekivane rezultate u zemljama koje su ih primjenjivale. Dugoročne strategije, odnosno „dugoročne koristi od slobodnih zona ne nastaju promptno, već se moraju razvijati planski i dugoročno“ (Popović i Erić, 2012, str. 663).

Osnivanje slobodnih zona u 2000-im godinama doživljava ekspanziju i služi kao značajan instrument uključivanja u globalne proizvodne i trgovinske tokove. Poslovno okruženje u navedenim zemljama predstavlja limitirajući faktor za značajniji priliv SDI. Dostizanje odgovarajućeg nivoa makroekonomске stabilnosti, poboljšanja poslovne klime i implementacije reformi predstavljaju glavne probleme zašto zemlje Zapadnog Balkana nisu bile uspješnije u privlačenju SDI (Osmani, 2015). Pored toga, problemi poput finansijske nestabilnosti, usporavanje reformskih procesa, nepovoljnih demografskih trendova i niske produktivnosti predstavljaju ograničenja u prilivu investicija i stvaranju pretpostavki za ekonomski rast i razvoj zemalja Zapadnog Balkana (Sanfey, Milatovic, & Krešić, 2016; Sanfey & Milatovic, 2018).

Popović i Erić (Popović & Erić, 2018) naglašavaju značaj nerazvijene infrastrukture, rasta troškova rada, niskih nadnica i visoke stope nezaposlenosti kao faktora koji značajno utiču na ekonomski rast, mјeren BDP *per capita*. U 2018. godini kreirano je 68 hiljada novih radnih mјesta u zemljama navedenog regiona, što predstavlja rast od samo 1,1%, sa rastom stope nezaposlenosti mladih, koja je iznosila 35%, što je skoro duplo više od EU prosjeka (WB, 2019). Navedeni faktori predstavljaju fundamentalna ograničenja u generisanju bržeg i stabilnijeg ekonomskog rasta koji je u periodu 2015-2019. godine iznosio 2,1%, 2,9%, 2,6%, 3,8% i 3,5%, respektivno (WB, 2017b; WB, 2019).

Slobodne zone u Srbiji osnovane su srednjem 1990-ih, a 2006. godine, usvajanjem Zakona o slobodnim zonama, počinje nova etapa u razvoju modernih slobodnih zona (Vlada Republike Srbije, 2019). U Srbiji u 2020. godini poslovne aktivnosti ima 14 slobodnih zona, a još nekoliko je u fazi osnivanja (Vlada Republike Srbije, 2019). U planu je i otvaranje naučno-tehnološkog parka u Borči, u kooperaciji sa kineskim partnerima, koji bi trebalo da bude najmoderniji takve vrste u Jugoistočnoj Evropi (Vlada Republike Srbije, 2019). Stvaranjem stimulativnog poslovnog okruženja, institucionalnom, regulatornom i legislativnom podrškom, Srbija je stvorila efektivan i efikasan okvir za funkcionisanje slobodnih zona. Takođe, razvoj infrastrukture u slobodim zonama imao je pozitivan uticaj na razvoj i konkurentnost slobodnih zona (Andelković i Barac, 2017). Pored navedenog, liberalizacija spoljne trgovine, regionalna ekomska integracija i pristup multilateralnim institucijama imali su pozitivne efekte na performanse zona i njihovu ulogu u značajnom prilivu SDI i novih tehnologija, povećanju izvoza, zaposlenosti i životnog standarda (Kozomara, 2003; Kostadinović & Petrović-Randelić, 2015). Slobodne zone imaju značajne efekte na direktne, makroekonomске i indirektne, dinamičke performanse nacionalne ekonomije. Rast priliva investicija, proizvodnje, izvoza, zaposlenosti,

transfера savremenih tehnologija, znanja i vještina predstavljaju neke od najznačajnijih pozitivnih efekata koje su slobodne zone u Srbiji generisale.

Slobodne zone, odnosno tehnološko-industrijske razvojne zone u Sjevernoj Makedoniji osnovane su 2007. godine, stvaranjem legislativnog i regulatornog okvira, kada je i prva slobodna zona, u Skoplju, počela sa radom (DTIDZ, 2020). Povoljnosti koje nude slobodne zone su:

- Oslobođanje od poreza na dobit i dohodak u periodu od 10 godina;
- Zakup zemljišta u periodu od 99 godina po koncesionim cijenama;
- Oslobođanje od plaćanja komunalnih taksi i građevinskih dozvola;
- Besplatan priključak na vodovodnu, kanalizacionu i gasnu infrastrukturu;
- Stopa povrata od 10% od vrijednosti investicionih ulaganja u novu proizvodnu opremu ili ulaganja u proizvodne kapacitete i zemljište do milion evra u petogodišnjem periodu (Invest North Macedonia, 2020).

Slobodne zone imale su pozitivan uticaj na priliv investicija i izvozne performanse zemlje. Udio investicija u ukupnim investicijama zemlje u periodu 2007-2014. godine bio je prosječno 20-30%, a u 2009. godini iznosio je 51% (Garvanileva Andonova, Nikolov, Dimovska, & Mitevski, 2016). Udio izvoza zona u ukupnom izvozu zemlje se povećao sa 1% u 2009. godini na 36,4% u 2015. godini (Tabela 16), sa značajnim povećanjem udjela kompanija koje posluju u zoni u bruto dodanoj vrijednosti nacionalne ekonomije (Garvanileva Andonova et al., 2016; OECD, 2017).

Legislativni okvir za osnivanje slobodnih zona u Bosni i Hercegovini stvoren je u 2009. godini (MOFTER, 2020). Slobodne zone u Bosni i Hercegovini nalaze se na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine. Republika Srpska usvojila je strateške dokumente, zakonske i podzakonske propise u vezi sa osnivanjem slobodnih zona. Time se stvara legislativni, institucionalni i regulatorni okvir za razvoj slobodnih zona u budućnosti. Slobodne zone u Albaniji postale su funkcionalne u 2008. godini, osnivanjem 9 slobodnih zona, odnosno 8 industrijskih parkova i jedne slobodne zone (Sherifi & Turan 2018). Tokom perioda funkcionisanja slobodne zone bile su izložene otežavajućim uslovima poslovanja. Razlozi za to su, prije svega, problemi sa vlasništvom nad zemljištem, infrastrukturom, neefikasnom promotivnom kampanjom u privlačenju investicija i nedovoljnom zaštitom ugovornih prava (Sherifi & Turan 2018).

Navedeni problemi nastojali su se riješiti donošenjem novog legislativnog okvira 2015. godine i osnivanjem novog tipa slobodnih zona, tehnološkog i ekonomskog razvojnog područja (Sherifi & Turan 2018). Međutim, navedne izmjene nisu dale pozitivne efekte. Glavni problem predstavljalo je nepostojanje precizno definisanog nacionalnog ekonomskog modela razvoja. Problemi u načinu funkcionisanja nastojali su se riješiti *ad hoc*, a ne na sistemski i sveobuhvatan način, što je dovelo do prestanka rada svih slobodnih zona u zemlji (Sherifi & Turan 2018).

Tabela 16 - Karakteristike slobodnih zona u zemljama Zapadnog Balkana, 2015. godine

	Broj zona	Površina (ha)	Broj kompanija	Investicije	Broj zaposlenih	Generisani promet	Udio izvoza zone u ukupnom izvozu zemlje
Bosna i Hercegovina	4	79,5	95	-	1.700	303.000.000	6,4%
Sjeverna Makedonija	15	893	23	207.000.000	6.800	1.475.000.000	36,4%
Crna Gora	1	130	36	5.000.000	398	7.600.000	-
Srbija	14	1.615	241	2.240.000.000	22.242	2.431.000.000	17,6%

Izvor: Autor na osnovu OECD (2017).

Zakonski okvir za osnivanje slobodnih zona u Hrvatskoj definisan je 1996. godine, a poslije toga dolazi do osnivanja slobodnih zona. U 2018. godini funkcionalno je 7 kompenenih i 4 lučke slobodne zone (Vlada Republike Hrvatske, 2019). Slobodne zone u Hrvatskoj su, većinom, proizvodno-orientisane slobodne zone namijenjene izvozu, najviše u zemlje EU. Slobodne zone uticale su na izbor novih pravaca industrijskih politika, strateškog opredjeljenja u privlačenju direktnih investicija i preorientaciji u izvozno-orientisanu ekonomiju. Izazovi kojima su izložene kompanije iz zona odnose se na pristupanje Hrvatske EU i obavezu usklađivanja domaćeg zakonodavstva sa *Acquis communautaire*, u vezi sa politikom subvencija i obligacija nediskriminatorskog odnosa između proizvođača i trgovaca na teritoriji Evropske unije.

3.4. Globalne perspektive

U 2019. godini egzistira 5.383 aktivne slobodne zone na globalnom nivou, od toga je 93% u zemljama u razvoju i tranzicionim zemljama, a 7% u razvijenim zemljama (Bost, 2019; UNCTAD, 2019). Pozitivne ekonomske performanse okvira slobodnih zona imaju tendenciju cikličnih kretanja, u skladu sa globalnim ekonomskim promjenama. Slobodne zone u zemljama

Južne Amerike, osnovane u 1930-im godinama, zatim u 1960-im i 1970-im godinama, predstavljaju uspješne programe slobodnih zona. Zatim se longituda uspjeha pomjerala prema azijskim zemljama koje su iskoristile komparativne prednosti niskih proizvodnih troškova kako bi reacilare proizvodnju iz SDA-a, Japana i evropskih zemalja, naročito u sektorima tekstila, odjeće i elektroničkih komponenti.

Uprkos imponzantom povećanju broja slobodnih zona na globalnom nivou, neke zemlje su zaustavile dalji razvoj i ekspanziju slobodnih zona. Pored zemalja koje nemaju slobodne zone, određene zemlje (Albanija), iako imaju stvoren legislativni i regulatorni okvir, nemaju razvijene slobodne zone. Sa druge strane, neke zemlje, kao što su Alžir i Slovačka, poslije nekoliko godina testiranja i evaluacije performansi obustavile su dalji razvoj slobodnih zona 2006. godine, koji se pokazao disfunkcionalnim (Bost, 2019). U Ukrajini je 21 slobodna zona prestala sa radom zbog problema poput izbjegavanja plaćanja poreza i krijumčarenja robe koje zemlja nije bila u mogućnosti da suzbije (UNCTAD, 2019). Kulminacija razvoja slobodnih zona vezuje se za procese globalizacije. Slobodne zone imale su odlučujući uticaj na ekonomski rast i razvoj u zemljama u razvoju, naročito u zemljama Južne i Istočne Azije (Bost, 2019). Za razliku od nerazvijenih zemalja, zemlje u razvoju imale su prednosti, poput višeg stepena infrastrukturne izgrađenosti, znanja i vještina radne snage, diverzifikovanih i kvalitetnih usluga. Navedeni benefiti bili su veći od povećanih troškova radne snage u odnosu na nerazvijene zemlje i zato su zone u navedenim zemljama, u većini slučajeva, predstavljale uspješne primjere implementacije industrijskih politika.

Danas uspješni okviri slobodnih zona predstavljaju integralne dijelove dugoročnih razvojnih strategija na regionalnom i nacionalnom nivou (Aggarwal, 2019). Navedeni okviri predstavljaju podršku detaljnog strateškog planiranju i procesu implementacije ekonomске politike, u skladu sa komparativnim prednostima zemalja, uzimajući u obzir tržišnu održivost, targetirana tržišta, projektovani rast, dostupnost infrastrukture, sposobnost tehnoloških inovacija i izbalansiran pristup u zaštiti životne sredine (Farole, 2011; Zeng, 2015). Navedeno predstavlja ključni aspekt koji omogućava dugoročnu održivost slobodnih zona. Primjeri slobodnih zona u Kini, Južnoj Koreji, Dubaju i Singapuru, gdje se cijeli grad-zemlja može posmatrati kao slobodna zona, potvrđuju navedenu tezu (Zeng, 2016). Slobodne zone u navedenim zemljama predstavljaju značajan instrument regionalne i nacionalne ekonomski strateške agende koji ima podršku najviših političkih i državnih struktura. Južna Koreja je, u procesu politike reindustrializacije, targetirala izvozni sektor kao fundamentalni aspekt obezbeđenja

ekonomskog rasta i donosioci političkih i ekonomskih odluka kreirali su strategije, politike i planove sa ciljem podrške izvozno-orientisanim sektorima, posebno preko slobodnih zona. Kina je koristila slobodne zone kao instrument implementacije nacionalne i regionalne razvojne strategije, stvarajući pretpostavke za ekonomski rast kao stub razvoja i urbanizacije.

Uticaj slobodnih zona u zemljama u razvoju je mnogo veći od ekonomske efikasnosti. Okviri slobodnih zona koji su „kočili“ napredak i mobilnost kvalifikovanih radnika, koristili „komparativne prednosti“ radne snage sa niskim nadnicama i zanemarivali okruženje doživjeli su neuspjeh u obezbjedenju pozitivnih dinamičkih benefita i najčešće predstavljaju egzaktan primjer „trke do dna“ između zemalja u pogledu obezbjeđenja subvencija i fleksibilnog radnog zakonodavstva. Sa druge strane, uspješni programi prepoznali su značaj i valorizovali su znanja i vještine radnika i tražili modus da obezbijede socijalnu infrastrukturu i stvore radno okruženje u kom će radnici, unapređujući svoju efikasnost, uticati i na rast efikasnosti zona i područja izvan zona.

Broj i geografsko širenje slobodnih zona imaće tendenciju rasta i u budućnosti. Mnoge zemlje razvijaju nove i modifikuju postojeće okvire slobodnih zona. Prema procjenama Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2019), više od 500 slobodnih zona osnovaće se u bliskoj budućnosti. Prilagođavanje slobodnih zona globalnim promjenama predstavlja jednu od bazičnih karakteristik zona. Okvir slobodnih zona predstavlja proaktivni, fleksibilni i modifikovani *modus operandi*, u skladu sa promjenama u globalnim lancima snabdijevanja i proizvodnje. Globalni ekonomski procesi modifikuju ulogu zemalja u razvoju u procesu proizvodnje. Djelimična realokacija sa proizvodno-orientisanih u uslužno-orientisane slobodne zone predstavlja trend koji je počeo i koji će se nastaviti u budućnosti. Proizvodna dislokacija određenih sektora, prije svega jednostavnijih manufakturnih poslova iz slobodnih zona kapitalno-intenzivnih zemalja u razvoju u radno-intenzivne nerazvijene zemlje, predstavlja logičan slijed tehnološkog napretka, povećanja produktivnosti, znanja i vještina i troškova radne snage u zemljama u razvoju. Slobodne zone u zemljama u razvoju u budućnosti više će se fokusirati na inovacije, istraživanje i razvoj, postajući integralni dio ekonomije znanja. Razvoj tehnoloških i naučnih parkova u mnogim zemljama u razvoju potvrđuje navedene tvrdnje. Fokus slobodnih zona zemalja u razvoju biće visokotehnološka proizvodnja, digitalna ekonomija i industrija 4.0, turizam, obnovljiva energija i pružanje finansijskih usluga koje su zasnovane na razvoju „posebnih“ lokacijskih prednosti u odnosu na *sui generis* lokacijske prednosti (Narula & Zhan, 2019).

Značajno je naglasiti donosiocima političkih i ekonomskih odluka da procijene iskustva iz prošlosti, markiraju greške i anticipiraju implikacije u vezi sa potencijalnim troškovima slobodnih zona u obezbjeđenju ekonomskog rasta na regionalnom i nacionalnom nivou. Okviri slobodnih zona moraće *ex nunc* da imaju prilagodljiv pristup u efikasnijem korišćenju razvojnih instrumenata kako bi se iskoristile komparativne prednosti zemalja u kojima zone funkcionišu, kao i da osiguraju fleksibilnost u fazi modifikacije i evolucije slobodnih zona. Fundamentalne postavke okvira treba da idu u pravcu potpunog zaokreta u načinu razmišljanja donosilaca odluka. Prije svega, prelazak sa pristupa zasnovanog na poreskim, carinskim i ostalim subvencijama i uitcaju na tržiste rada na pristup baziran na stvaranju efikasnog poslovnog okruženja koji stimuliše konkurentnost kompanija, inovacije, lokalnu ekonomsku integraciju, socijalnu koheziju i održivost okruženja. Navedeni pristup modifikovanja okvira slobodnih zona zahtijevaće inovativne, proaktivne i fleksibilne pristupe politikama kako bi se anticipirao tok globalnih promjena i makroekonomске izazove sa kojima će se slobodne zone suočiti u budućem vremenskom periodu.

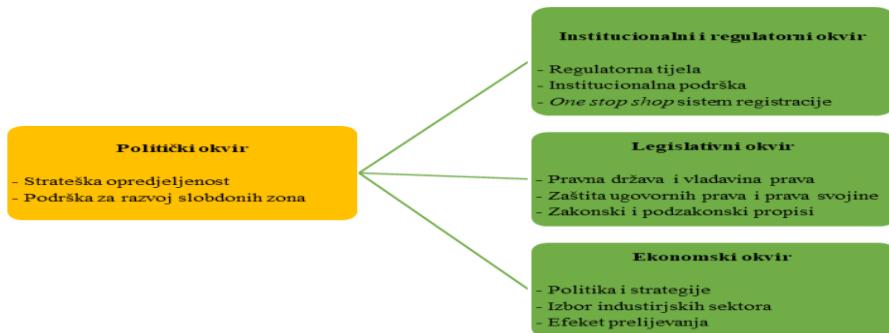
3.5. Planiranje, politike i strategije okvira slobodnih zona u zemljama u razvoju

Definisanje okvira slobodnih zona predstavlja strateško pitanje nosilaca političkih i ekonomskih odluka zemalja u razvoju. Osnivanje, legislativni, institucionalni i regulatorni okvir slobodnih zona predstavljaju autput procesa strateškog planiranja, donošenja odgovarajućih politika i strategija za realizaciju definisanih ciljeva (Slika 3). Prvi, i najvažniji, nivo u definisanju programa i načina funkcionisanja slobodnih zona predstavlja politički okvir *ceteris paribus*. U ovoj fazi definisanja okvira slobodnih zona neće se uzeti u obzir ekonomске performanse zemalja koje se odnose na komparativne prednosti, dostupnost resursa i faktora proizvodnje kao bitnih aspekata u razvoju slobodnih zona.

Nosioci političkih odluka donose odluke koje predstavljaju odraz strateškog opredjeljenja razvoja slobodnih zona *ex ante* kao jednog od stubova industrijske politike kojim se želi obezbijediti inkluzivan i održiv ekonomski rast u dugom roku *ex post*. Od nosilaca političkih odluka zavisi da li će se izabrati odgovarajući okvir slobodnih zona koji će obezbijediti makroekonomске i dinamičke benefite. Takođe, podrška nižim nivoima vlasti predstavlja jedan od ključnih faktora uspjeha okvira slobodnih zona. Politička opredijeljenost, saglasnost i podrška određuju dalje pravce razvoja slobodnih zona. Poslije obezbjeđenja političke podrške i strateškog opredjeljenja u razvoju slobodnih zona, u sljedećoj fazi stvara se legislativni, institucionalni i

regulatorni okvir kojim se preciznije definišu program i okvir razvoja slobodnih zona, očekivane koristi, kao i troškovi.

Izgrađenost legislativnog okvira odnosi se na donošenje zakonskih i podzakonskih propisa kojima se definišu osnivanje, funkcionisanje i prestanak rada slobodnih zona, kao i ostalih pratećih determinanti koje su bitne u funkcionisanju slobodnih zona, kao što su carinska i poreska politika, priliv SDI, radni uslovi i infrastruktura. Prije donošenja zakona iz navedenih domena potrebno je stvoriti širi legislativni okvir bez koga nije moguće uspješno implementirati političke odluke. To se, prije svega, odnosi na stvaranje pravne države i vladavine prava.

Slika 3 - Efektivan i efikasan okvir slobodnih zona

Izvor: Autor.

Pravna država podrazumijeva vladavinu na osnovu zakona i prava *de facto* i *de iure*. Međutim, država može da vlada na osnovu neadekvatnog i loše koncipiranog legislativnog okvira. Stoga prediktor efektivne i efikasne pravne države predstavlja dobro koncipiran legislativni okvir koji se može impletovati sa ciljem izgradnje sistema zaštite individualnih i opštih prava. Vladavina prava odnosi se na efikasnu zaštitu svojinskih i ugovornih prava (Begović, 2011). Efikasna zaštita svojinskih i ugovornih prava, odnosno generalna prevencija predstavlja fundamentalni faktor privlačenja investitora u slobodne zone. Takođe, zaštita svojinskih i ugovornih prava *ipso iure* od strane javnog sektora i njima bliskih klijentelističkih političkih i ekonomskih struktura pozitivno su korelirani sa ekonomskim rastom, njegovom brzinom i održivosti u dugom roku (Begović, 2011).

Poslije stvaranja prepostavki pravne države i vladavine prava, kao esencijalnog dijela legislativnog okvira, definišu se i donose zakonski propisi koji su direktno vezani za razvoj okvira slobodnih zona. Zakonski propisi kojima se detaljnije determiniše okvir slobodnih zona odnose se na zakon o slobodnim zonama *explicare* i zakonske i podzakonske propise kojima se

regulišu trgovina, subvencije, investicije, nepokretnosti, porezi, carine i ostale dažbine, radna prava i životna sredina. Donošenjem zakonskih propisa stvara se okvir slobodnih zona i način definisanja odnosa između stejkholdera (zainteresovanih strana). Iako postoji više stejkholdera u ugovornom odnosu, predmet analize predstavlja odnos između dvije glavne grupe, odnosno zemlje i investitora. Pošto ugovorni odnos između određene zemlje i investitora predstavlja *pacta sunt servada*, od ključne važnosti je da se definišu ugovorne odredbe koje će inkorporirati ištiti ciljeve zemlje koji se žele ostvariti osnivanjem slobodnih zona.

Tabela 17 - Ciljevi intersetnih gupa za osnivanje slobodnih zona

Zemlje	Investitori
Privlačenje SDI	Pristup tržištu nižih troškova rada
Podsticanje izvoza	Uvozne olakšice
Kreiranje novih radnih mesta	Pristup tržištu
Priliv deviznih sredstava	Vertikalna integracija
Eksploracija prirodnih resursa	Produciranje životnog vijeka proizvoda
Industrijski ciljevi	Posebne olakšice
Regionalni razvoj	Domaća i međunarodna konkurentnost
Liberalizacija tržišta	
Tehnološke inovacije	
Poreski prihodi	
Sektorske diverzifikacije	
Specijalizacija	

Izvor: Autor na osnovu Farole & Akinci (2011) i UNIDO (2015).

Investitora, kao interesne grupe, ima manje pa su u boljoj pregovaračkoj poziciji u odnosu na druge zaniteresovane strane (zemlje u razvoju) jer „velike grupe su manje sposobne da djeluju u zajedničkom interesu nego male“ (Olson, 2010, str. 59). Maksimizacija profita, odnosno ostvarivanje prinosa na uloženi kapital uz maksimalne profitne stope, u kraćem ili srednjem roku, predstavlja *nervus rerum* investiranja u slobodne zone (Tabela 17). Zemlja kao interesna grupa, kako bi ostvarila navedene ciljeve, mora balansirati između interesa poreskih, carinskih institucija, sindikata, privredne komore, regionalnih i lokalnih vlasti. Stoga je veoma bitno da se postigne visok stepen saglasnosti u definisanju zajedničkih ciljeva svih navedenih grupa, kako bi isti bili inkorporirani u ugovorni odnos zemlje sa investitorima u *lex fundamentalis*.

Prema podacima Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2019), 115 zemalja u 2018. godini imalo je definisan legislativni okvir slobodnih zona, od toga 65% zemalja u razvoju i sve tranzicione zemlje. Broj usvojenih zakonskih propisa kojim se reguliše okvir slobodnih zona rapidno se povećao od 2000. godine, za 70% na globalnom nivou, odnosno 85 zemalja je usvojilo zakone kojima se reguliše rad slobodnih zona (UNCTAD, 2019).

Institucionalni okvir podrazumijeva osnivanje regulatornih tijela koja vrše monitoring poslovnih aktivnosti slobodnih zona i institucionalnu podršku u osnivanju i radu slobodnih zona. Institucionalna podrška odnosi se na osnivanje institucija, agencija, *ad hoc* komisija i drugih radnih tijela sa ciljem pružanja institucionalne podrške u pružanju javnog dobra. Odnosno, obezbjeđenja efikasne primjene regulatornih propisa i sprečavanja uticaja institucija i pojedinaca u fazama osnivanja i rada slobodnih zona. Razvoj institucionalnog okvira slobodnih zona predstavlja kompleksan proces multisektorskog partnerstva između zemlje i investitora, u zavisnosti da li je slobodna zona privatnog, javnog ili hibridnog (kombinacija privatnog i javnog) vlasništva.

Institucionalni okvir podrazumijeva i reformu administracije i regulatornog okvira kojim se pojednostavljaju i ubrzavaju administrativne procedure. Prije svega, u domenu pokretanja poslovnih aktivnosti, lokacijskih uslova, uvoza, izvoza i mobilnosti kapitala. Mnoge zemlje u razvoju razvile su *one-stop-shop* sistem registracije i pokretanja poslovnih aktivnosti kojima se značajno ubrzavaju i simplifikuju procedure potrebne za osnivanje zona, kao i za korisnike zona. Priliv SDI, pored ostalog, povezan je i sa uslovima za pokretanje poslovanja. Mnoge zemlje koje imaju slobodne zone i pojednostavljene administrativne procedure poslovanja (Singapur, Hong Kong, Litvanija, Mauricijus, Tajvan, UAE, Sjeverna Makedonija, Estonija i Letonija) nalaze se na prvih dvadeset mjesta na *Doing business* listi (WB, 2020e). Takođe, to su zemlje koje imaju statistički značajan priliv SDI (WB, 2020f).

Ekonomski okvir odnosi se na definisanje strateških ciljeva ekonomске politike, strategija i akcionalih planova za realizaciju ciljeva ekonomске politike i strategija. Ekonomskim politikama i strategijama definišu se pravci i sektori razvoja nacionalne ekonomije. Slobodne zone predstavljaju instrument strateškog opredjeljenja u pogledu implementacije izvozno-orientisane politike. Reindustrializacijom se definišu i targetiraju strateški sektori koje je potrebno razvijati i gdje slobodne zone čine jedan od stubova sektorskih politika. Takođe, definišu se prioritetni strateški pravci koje je potrebno zaštititi od „nelojalne konkurenčije“ kompanija koje posluju u slobodnim zonama. Fundamentalni aspekt definisanja ekonomске politike odnosi se na stvaranje

prepostavki za efekte prelijevanja slobodnih zona. Ukoliko se ne obezbijede uslovi za integriranost nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona, dinamički benefiti zona biće na niskom nivou. Makroekonomski benefiti slobodnih zona obezbijediće, u zavisnosti od broja zona i veličine nacionalne ekonomije, značajne benefite, ali uticaj na inkluzivan i održiv ekonomski rast na dugi rok neće biti izražen. Stoga je veoma značajno da se prilikom determinisanja ekonomske politike definišu akcioni planovi i aktivnosti koji će omogućiti veću integriranost nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona.

Istraživanje Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2019), koje je analiziralo 115 zemalja u razvoju, pokazalo je da su indikatori „kvantitativnog“ ekonomskog rasta (makroekonomski benefiti) najvažniji aspekt, odnosno imaju najveći značaj prilikom definisanja ekonomske politike kojima se kreiraju slobodne zone, sa udjelom od 68%, a dinamički benefiti i društveno-ekonomski ciljevi imaju udio od 57% i 23%, respektivno. Takođe, targetiranjem sektorskih politika identifikovano je da sektor proizvodnje ima 34%, usluga 30% i novi sektori rasta (digitalizacija, industrija 4.0., savremene tehnologije, razvoj softvera, centri za istraživanje i razvoj) 11% udjela u ekonomskim politikama slobodnih zona. Zemlje u razvoju koje su, pored kvantitativnih pokazatelja rasta, u fokus ekonomske politike stavile i dinamičke benefite slobodnih zona imaju uspješno implementovane okvire slobodnih zona koji značajno utiču na inkluzivan i održiv ekonomski rast *ceteris paribus*.

Centralnu ulogu u razvoju slobodnih zona ima država, koja obezbeđuje političku podršku, definiše ekonomske politike i ciljeve, usvaja odgovorajuće industrijske politike i implementuje ih, *inter alia*, preko osnivanja slobodnih zona. Takođe, država obezbeđuje ispunjavanje međunarodnih ekonomske obaveza i alocira finansijske i ljudske resurse ukoliko je potrebno. Većina zemalja u razvoju osnovala je posebna tijela, odnosno agencije ili uprave koje implementuju državne politike u pogledu okvira slobodnih zona i služe kao mehanizam monitoringa i kontrole. Regulatorna tijela predstavljaju predmet supervizije vlada zemalja i imaju obavezu podnošenja izvještaja u vezi sa radom slobodnih zona, najčešće jednom godišnje.

Osnivač zone je nadležan za osnivanje svake pojedinačne zone. Njegova osnovna funkcija predstavlja obezbeđenje lokacije i ispunjenje lokacijskih uslova za osnivanje slobodnih zona, potrebne infrastrukture i proizvodnih kapaciteta ukoliko je ugovornim odnosom definisano. Osnivač zone podnosi lokacijski i ekonomski elaborat o opravdanosti slobodne zone. Finansijski i tehnički kapaciteti i iskustva osnivača zone predstavljaju jedan od najvažnijih faktora uspješnosti okvira slobodnih zona. Zbog nedostatka finansijskih sredstava, mnoge zemlje u

razvoju morale su prepustiti ulogu osnivača privatnim kompanijama. Prema podacima Akinsija i Kritla (Akinci & Crittle, 2008), 62% osnivača slobodnih zona u zemljama u razvoju i tranzisionih zemalja su privatni investitori, u poređenju sa 25% u 1980-im godinama. Korisnici slobodnih zona su kompanije koje imaju direktnе benefite od specijalnog regulatornog režima u slobodnim zonama. Korisnici zona imaju ugovorni odnos sa osnivačima zona kojim se reguliše zakup zemljišta za korisnike zone, provizije i ostali troškovi, kao i druga proceduralna pitanja koja predstavljaju predmet ugovora.

3.6. Ekonomске performanse slobodnih zona u zemljama u razvoju

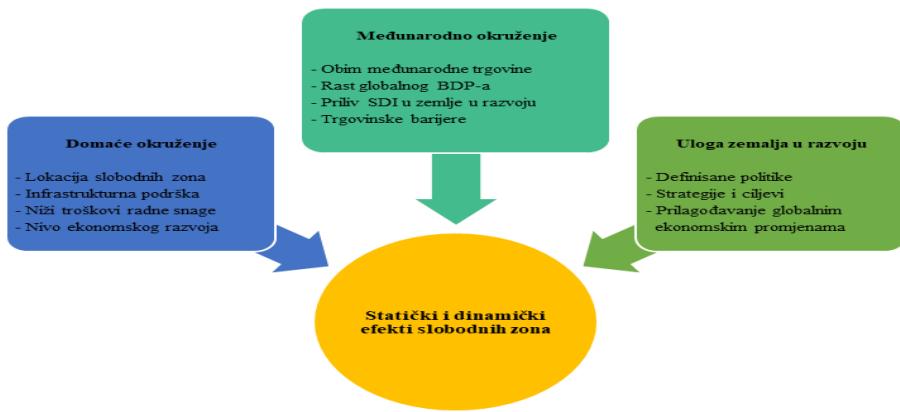
Slobodne zone obezbeđuju direktnе i indirektnе benefite i generišu troškove u zemljama u razvoju u kojima funkcionišu. Uspjeh programa slobodnih zona predstavlja suprematiju benefita nad troškovima. Ostvareni benefiti od slobodnih zona su u relaciji sa definisanim okvirom slobodnih zona u zemljama u razvoju *ceteris paribus*. Ekonomска opravdanost osnivanja slobodnih zona podrazumijeva proces planiranja i definisanja okvira slobodnih zona *ex ante* kako bi se stvorile prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast i transformaciju nacionalne ekonomije *ex post*.

Slobodne zone predstavljaju jedan od instrumenata industrijske politike kojim se ostvaruju navedeni ciljevi. Da bi se ostvarili navedeni ciljevi, potrebno je generisati direktnе i indirektnе benefite od funkcionisanja slobodnih zona u zemljama u razvoju u okviru domaćeg i međunarodnog (globalnog) okruženja (Slika 4). Direktni (makroekonomski) benefiti, odnosno kvantitativni pokazatelji rasta predstavljaju značajne indikatore koji su bitni donosiocima ekonomске politike kako bi se opravdao *modus operandi* slobodnih zona. Indirektni benefiti koje je komplikovanje determinisati i kvatifikovati predstavljaju takođe značajnu komponentu inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta. Ostvarivanje indirektnih benefita statistički značajno utiče na ekonomski rast zemalja u razvoju *ceteris paribus*, stoga je bitno da se, prilikom definisanja programa slobodnih zona, stvore prepostavke za ostvarivanje indirektnih, pored direktnih, benefita.

Da bi se izmjerio uticaj slobodnih zona na ekonomski rast, potrebno je analizirati i kvatifikovati benefite, njihovu efektivnost i efikasnost i uporediti sa troškovima (Tabela 18). Cilj navedene procjene je da se utvrde implikacije i performasne slobodnih zona koje se odnose na determinisanje finansijske i fiskalne opravdanosti, uključujući i vremenski period povrata inicijalnih kapitalnih ulaganja i koristi koje slobodne zone mogu generisati u budžetskom okviru

zemalja u razvoju. Međutim, uticaj i performanse slobodnih zona ne bi trabalo da se mijere samo sa aspekta ekonomske i finansijske opravdanosti.

Dinamički benefiti, kao i faktori socijalne kohezije i okruženja, predstavljaju ključne faktore u determinisanju sveobuhvatnog razvojnog i održivog uticaja slobodnih zona (UNCTAD, 2019). Dinamički efekti, naročito uticaj savremenih tehnologija, razvoja znanja i vještina i efekat prelijevanja, imaju značajnu ulogu u industrijskom razvoju zemalja u razvoju. Mnoge slobodne zone, koje su svoje aktivnosti bazirale na jeftinoj radnoj snazi, tehnološki zastarjeloj proizvodnji i *loan* poslovima, naročito u sektoru tekstila, odjeće i obuće, nisu generisale pozitivan uticaj na ekonomski rast i razvoj zemalja u kojima funkcionišu.

Slika 4 - Faktori uticaja na performanse slobodnih zona

Izvor: Autor.

Sa druge strane, slobodne zone koje su svoje poslovne aktivnosti zasnovale na razvoju i poboljšanju industrijskih sektora, sektorskoj diverzifikaciji, regionalnoj ekonomskoj kooperaciji, generisale su direktnе i indirektnе benefite u zemljama u kojima funkcionišu. Slobodne zone predstavljaju značajan instrument industrijske politike zbog mogućnosti koje obezbjeđuju za transfer tehnologija, poboljšanje znanja, vještina i produktivnosti radnika, proizvodnih i poslovnih praksi i uključivanja u globalne lance snabdijevanja. Takođe, povezivanje sa domaćom ekonomijom i efekat prelijevanja predstavljaju ključne faktore maksimizacije uticaja slobodnih zona na ekonomski rast.

Istraživanje Bendela i saradnika (Bendell et al., 2015), koje je obuhvatilo 100 slobodnih zona, pokazalo je da slobodne zone mogu biti katalizatori promjene znanja, vještina i poslovnih praksi kompanija u zemljama u kojima zone funkcionišu. Međutim, navedeni efekti ne postižu se

automatski osnivanjem slobodnih zona, već predstavljaju dugotrajan sinergijski i sveobuhvatni proces. Primjeri slobodnih zona u Kini, Južnoj Koreji, Tajvanu, Maleziji, Dominikanskoj Republici, Mauricijusu, Lesotu i na Filipinima pokazuju da su dugoročne razvojne strategije, koje su inkorporirale slobodne zone kao integralne dijelove istih, uticale na ekonomski rast i razvoj (UNCTAD, 2019).

Tabela 18 – Koristi i troškovi slobodnih zona

Koristi	Troškovi i negativne eksternalije
Direktne koristi	
Priliv SDI	Finansijski i investicioni troškovi
Povećanje industrijske proizvodnje	Infrastrukturni troškovi
Rast sektora usluga	Troškovi poslovanja zona
Rast vrijednosti izvoza	Nelegalni finansijski tokovi
Kreiranje direktnih i indirektnih radnih mesta	Prava radnika, radni uslovi i sindikalno organizovanje
Rast budžetskih prihoda	Socijalna kohezija
Devizni priliv	Uticaj na životnu sredinu
Indirektne koristi	Zloupotreba prava svojine
Transfer tehnologije	Stvaranje enklava
Transfer inovacija	Korupcija
Rast znanja i vještina radnika	
Transfer savremenih menadžerskih praksi i <i>know-how</i>	
Izvozna diverzifikacija	
Testiranje zona kao dijela širih ekonomskih reformi	
Širenje industrijskih lanaca	
Stvaranje klastera	
Efekti prelijevanja	
Unapređenje regionalne ekonomske povezanosti i saradnje	
Popoljšanje trgovinske efikasnosti domaćih kompanija	
Urbani i regionalni razvoj	

Izvor: Autor.

Troškovi slobodnih zona dijele se u dvije grupe. Prvi se odnose na direktne finansijske i kapitalne izdatke koji su povezani sa slobodnim zonama. Drugi troškovi odnose se na negativne eksternalije slobodnih zona u zemljama u razvoju u kojima funkcionišu. Direktni finansijski i kapitalni troškovi odnose se na infrastrukturne troškove, troškove poslovanja slobodnih zona, nelegalne finansijske tokove, procjene nivoa prihoda koji se ostvaruju izuzećem od carinskih, poreskih i ostalih dažbina u odnosu na uslove poslovanja u zemlji. Takođe, tip i specifikacije zone značajno utiču na nivo troškova. Moderni tipovi slobodnih zona najviše se grade blizu postojećih infrastrukturnih i proizvodnih objekata zbog redukcije budžetskih rashoda zemalja. Navedeni tipovi nude proizvodna postrojenja, skladišni prostor, rezidencijalni i poslovni dio sa

pratećom infrastrukturom. Troškovi ovih zona mogu biti veći od tradicionalnih tipova zbog tendencije širenja navedenog područja i dolaska novih kompanija koje obavljaju poslovne aktivnosti.

Druga vrsta troškova koje slobodne zone generišu odnose se na negativne implikacije na socijalnu koheziju i okruženje. Slobodne zone u posljednjih 40 godina bile su predmet mnogobrojnih kritika u vezi sa uticajem na tržište rada, životnu sredinu i sveobuhvatan ekonomski razvoj. Najveći broj kritika (Klein, 2001; Kennard & Provost, 2016) u vezi sa slobodnim zonama odnosi se na radne uslove. Odnosno, korišćenja, u nekim slučajevima dominantnog, ženske radne snage i dječijeg rada, kao i radničkog standarda, uslova rada, sindikalnog organizovanja, zdravstvenih i bezbjednosnih uslova na radnom mjestu, korišćenja volontera za besplatan rad, nedostatka edukacije sa ciljem poboljšanja znanja i vještina, a time i produktivnosti radnika. Udio ženske radne snage je dominantan u slobodnim zonama mnogih zemalja u razvoju. Udio ženske radne snage je 70%, a u nekim slučajevima i 90% u slobodnim zonama, naročito u sektorima tekstila, odjeće, obuće i elektroničkih komponenti (Akinci & Crittle, 2008; ILO, 2014). U slobodnim zonama u Laosu i Salvadoru većina radnika su žene, u zonama na Tajlandu radi više od 50% žena, Bangladešu i Maroku 60%, Kambodži 66%, na Filipinima 75%, Mijanmaru 79%, a u Nikaragvi i Jamajki 90% zaposlenih čine žene (Farole & Akinci, 2011; ILO, 2017b; ASEAN & UNCTAD, 2017). Iako su slobodne zone omogućile ženskoj radnoj snazi iz navedenih, kao i drugih zemalja, da se izvuku iz spirale siromaštva, jer su pripadale najsistemašnijoj i needukovanoj kategoriji stanovništva, kritike u pogledu njihove eksploracije i dalje stoje. Uzurpacija radničkih prava i zabrana sindikalnog organizovanja predstavljaju i dalje predmet kritika sa kojima se kompanije koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama suočavaju.

Uticaj na životnu sredinu i povećanje zagađenja takođe predstavljaju značajnu negativnu eksternaliju. Mnoge zemlje u razvoju nemaju razvijene standarde i mehanizme zaštite životne sredine. Slobodne zone iskoristile su fleksibilnije propise u pogledu zaštite životne sredine i ponudile proizvodne aktivnosti u onim sektorima koji imaju visoke troškove zaštite životne sredine u razvijenim zemljama. Ekonomski rast je negativno korelisan sa zaštitom životne sredine i toga su svjesni u mnogim zemljama u razvoju. Izborom ekonomskog rasta kao primarnog cilja svjesno je zanemaren aspekt zagađenja životne sredine. Mnoge zemlje u razvoju bile su na niskim nivoima ekonomskog rasta i razvoja, kao i globalnih ekonomskih tokova, i morale su preduzeti sveobuhvatne mjere kako bi iskoristile potencijalane prednosti slobodnih zona, kao

značajnog instrumenta industrijske politike, i tako se distancirale sa globalne ekonomske periferije.

Na osnovu prethodno navedenog, može se definisati optimalan i dobro koncipian okvir slobodnih zona koji utiče na održiv i inkulzivan ekonomski rast zemalja u razvoju. Politika slobodnih zona, kojom se definiše optimalan okvir, sadrži tri ključna aspetka: strateško planiranje, odgovarajući regulatorni okvir i institucionalnu strukturu i pakete podsticajnih mjera za investitore koji imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama. Strateško planiranje odnosi se na identifikovanje i definisanje sektora industrije koji se žele razviti korišćenjem slobodnih zona, kao instrumenta ekonomskog rasta i razvoja. Iskustva zemalja u razvoju pokazuju da je okvir slobodnih zona povezan sa stepenom ekonomskog razvoja određene zemlje. Tako zemlje u razvoju sa nižim stepenom ekonomskog rasta i dohotka uglavnom imaju slobodne zone koje su specijalizovane za korišćenje radnika sa nižim nivoom znanja i vještina u radno-intenzivnoj proizvodnji odjeće, obuće i tekstila, kao i *loan* poslova, što je dokazano u analizi SB (WB, 2017a). Primjer Bangladeša, koji je otvorio slobodnu zonu da privuče kompanije sa savremenim tehnologijama, doživio je neuspjeh zbog ograničenog broja edukovane radne snage i nepostojanja centara za istraživanje i razvoj, a tek preorientacijom na sektor proizvodnje odjeće, u skladu sa komparativnim prednostima zemlje, slobodne zone generisale su pozitivne efekte (Farole & Akinci, 2011). Regulatorni okvir i institucionalna struktura podrazumijevaju institucionalnu i regulatornu podršku u osnivanju i radu slobodnih zona kojima se obezbjeđuju mnoge olakšice. Podsticajne mjere uopšteno su smatrane kao ključni element u privlačenju kompanija u slobodne zone. Međutim, određena istraživanja (Farole, 2011; Frick, Rodríguez-Poze & Wong, 2019) pokazala su da ne postoji korelacija između fiskalnih podsticaja investitorima i zaposlenosti i izvoza u slobodnim zonama. Kao glavni podsticaji naglašavaju se izuzeće od carinskih dažbina na proizvodne inpute, mašine i ostalu kapitalnu opermu i smanjenu stopu ili oslobođenje od plaćanja koroprativnih poreza i ostalih dažbina na lokalnom nivou.

Okvir slobodnih zona sadrži četiri ključne komponente (rad, životna sredina, korupcija i ekonomska povezanost) koje se trebaju modifikovati. Poboljšanje radničkih prava i radnih uslova podrazumijeva definisanje minimalne nadnice i ostalih beneficija, radnog vremena i prekovremenog rada, dozvoljavanje sindikalnog organizovanja, kolektivnog pregovaranja sa vlasnicima slobodnih zona, polnu ravnopravnost, zaštitu zdravlja i bezbjednosti na radnom mjestu. Komponenta životne sredine podrazumijeva donošenje legislativnog okvira i standarda u vezi sa emisijom štetnih gasova i materija, zagađenjem životne sredine, odlaganjem optada i

korišćenja energije. Takođe, potrebno je donijeti antikoruptivne zakone kako bi se spriječili uticaji i pritisci domaćih i inostranih klijentelističkih grupa koje negativno utiču na ekonomsku efikasnost i rast. Komponenta ekonomske povezanosti odnosi se na stvaranje jačih veza sa kompanijama izvan zona i edukaciju zaposlenih kako bi se unaprijedili znanja i vještine za proizvodni proces. Sinergija navedenih komponenti omogućuje ostvarivanje i poboljšanje direktnih i indirektnih benefita slobodnih zona u zemljama u razvoju.

3.6.1. Uticaj slobodnih zona na priliv stranih direktnih investicija

Priliv SDI u zemlje u razvoju predstavlja fundamentalni cilj slobodnih zona. Slobodne zone osnivaju se sa svrhom privlačenja *greenfield* i *brownfield* investicija, a u određenim slučajevima i portfolio investicija. Mnoga relevantna istraživanja (Akinci & Crittle, 2008; Farole & Akinci, 2011; Farole, 2011; Kanungo, 2016; Ciżkowicz et al., 2017; WB, 2017a; COMCEC, 2017; ASEAN & UNCTAD, 2017; Alkon, 2018; UNCTAD, 2019) naglašavaju značaj slobodnih zona u privlačenju SDI. Takođe, u navedenim istraživanjima dokazano je postojanje jake veze između dobro koncipiranih programa slobodnih zona i priliva SDI i *vice versa*. Investicije u slobodne zone mogu kreirati kapacitete za pružaoce javnih usluga na geografski ograničenom području, poboljšati efikasnost u pogledu ograničenih budžetskih sredstava za infrastrukturne projekte, a takođe i olakšati razvoj klastera i biti podrška urbanom razvoju omogućavanjem olakšica koje će poboljšati uslove života radnika svih obrazovnih profila (Meng & Zeng, 2019).

Povoljna poslovna klima, regulatorna i administrativna simplifikacija, adekvatna infrastruktura predstavljaju karakteristike slobodnih zona koje bitno određuju iznos i mobilnost investicija u slobodne zone. Glavne determinante koje utiču na priliv SDI su: pristup tržištu (77%), stabilno društveno-političko okruženje (64%), simplifikacija pokretanja i obavljanja poslovnih aktivnosti (54%), sigurnost i kvalitet infrastrukture i proizvodnih postrojenja (50%), mogućnost zapošljavanja radnika svih proizvodnih profila (39%), nivo korupcije (36%), troškovi radne snage (33%), (UNIDO, 2015). Najvažnija determinanta u uspjehu slobodnih zona predstavlja izbor lokacije. Slobodne zone locirane u blizini urbanih područja imaju lakši pristup lokalnim kompanijama i lancima snabdijevanja, kapitalu, radnoj snazi i lakše se integrišu u poslovnim aktivnostima sa lokalnim kompanijama (White, 2011). Priliv kapitala i savremene tehnologije katalizatorski djeluje na makroekonomske parametre rasta. Istraživanje Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2019), koje je obuhvatilo 110 zemalja koje imaju slobodne zone, pokazalo je da u 47% anketiranih zemalja slobodne zone imaju značajan

uticaj na priliv SDI u zemlju, a 25% ispitanih potvrdilo je da slobodne zone privlače većinu SDI, naročito u proizvodnom sektoru.

Tačan saldo priliva SDI u zemlje u razvoju predstavlja kompleksan proces evaluacije. Postoje dvije ključne baze podataka preko kojih se vrši procjena priliva investija, a koje se odnose na priliv SDI u slobodne zone *per annum* i kumulativni iznos investicija (Farole, 2011). Slobodne zone, u periodu 1997-2000. godine, u Maleziji privukle su aproksimativno 90% SDI u odnosu na kumulativni priliv na nacionalnom nivou, u Vijetnamu 60-70%, Mijanmaru 80%, u Bangladešu 72%, na Filipinima 81%, a u Meksiku 23%, u 2000. godini (Farole & Crittle, 2008; UNCTAD, 2019). Priliv investicija u slobodnim zonama u Kini bilježi trend rasta, od 50% udjela u ukupnim investicijama u 2012. godini do 80%, od kumulativnog priliva investicija u zemlju u 2018. godini (WB, 2017a; UNCTAD, 2019). Analiza Vanga (Wang, 2013) došla je do rezultata da su, u periodu 1978-2008. godine, u 321 gradu u Kini slobodne zone povećale nivo SDI *per capita* za 21,7% i generisale stopu rasta investicija od 6,9% *per annum*.

Slobodne zone u određenom broju zemalja u razvoju imale su marginalnu ulogu u privlačenju SDI i većina investiranja činile su domaće investicije. To nije posljedica neatraktivnosti SDI već brojnih unutrašnjih negativnih implikacija koje su ograničile njihov priliv. Destimulativno poslovno okruženje, nedovoljno razvijena infrastruktura, neadekvatno tržište rada, neefikasan regulatorni i legislativni okvir i korupcija imali su glavnu ulogu u ograničenom prilivu SDI. Navedeni programi uglavnom su imali limitirajuće rezultate u realizaciji ciljeva zbog kojih su i osnovani. Rast proizvodnje, izvoza, zaposlenosti i ostali dinamički benefiti nisu postignuti zbog „kvaliteta“ domaćih investicija, njihove uloge u obezbjeđenju proizvodnje bazirane na primjeni savremenih tehnologija, inovacija, znanja i vještina.

3.6.2. Uticaj slobodnih zona na izvoz i devizni priliv

Drugi fundamentalni cilj osnivanja slobodnih zona predstavlja njihov uticaj na izvoz. Pored izvoza, slobodne zone imaju značajnu ulogu u izvoznoj diverzifikaciji, što je naročito značajno za mnoge zemlje u razvoju koje primarno izvoze sirovine i proizvode niže dodane vrijednosti. Slobodne zone, obezbjeđujući priliv investicija, povećavaju industrijsku proizvodnju, a time i izvoz. Redefinisanje ekonomске politike zemalja u razvoju, odnosno prelazak sa uvozno-supstitutivne na izvozno-orientisanu ekonomiju konzistentan je sa razvojem slobodnih zona.

U proteklih 40 godina većina zemalja fokusirala se na strategiju ekonomskog rasta i razvoja baziranoj na izvoznoj orijentisanosti nacionalne ekonomije, sa fokusom na obezbeđenju poreskih, carinskih i drugih olakšica za proizvođače. Slobodne zone predstavljaju jedan od važnijih instrumenata koji značajno utiču na vrijednost izvoza nacionalne ekonomije, posebno iz sektora proizvodnje (Tabela 19). Izvoz iz slobodnih zona generiše vrijednost od 851 milijardi dolara, što čini 40,08% ukupnog svjetskog izvoza (Singa Boyenge, 2007; Zeng, 2015). Vrijednost izvoza proizvodnog sektora značajna je u većini slobodnih zona na globalnom nivou, naročito u slobodnim zonama zemalja Bliskog istoka, Sjeverne i Supsaharske Afrike (Akinci & Crittle, 2008).

Tabela 19 - Izvoz iz slobodnih zona, po regionima i zemljama

	Izvoz iz slobodnih zona (u dolarima)	Udio u nacionalnom izvozu
Azija	510.666.000.000	41%
Bangladeš	-	75,6%
Šri Lanka	-	67,1%
Filipini	-	78,2%
Pakistan	-	50,3%
Sjeverna i Južna Amerika	72.636.000.000	39%
Nikaragva	-	79,4%
Dominikanska Republika	-	77%
Panama	-	67%
Centralna i Istočna Evropa	89.666.000.000	38,7%
Bliski istok i Sjeverna Afrika	169.459.000.000	36,4%
Liban	-	36,3%
Bahrein	-	68,9%
Maroko	-	61%
Supsaharska Afrika	8.605.000.000	48,7%
Svijet	851.032.000.000	40,8%

Izvor: Autor na osnovu Akinci & Crittle (2008).

Pored povećanja vrijednosti izvoza, izvozna diverzifikacija predstavlja značajnu ulogu slobodnih zona. Mnoge zemlje u razvoju izvoze, prije svega, sirovine, poljoprivredne proizvode, repromaterijale i ostale proizvode sa niskom dodanom vrijedosti. Uloga slobodnih zona u izvoznoj diverzifikaciji je da fokus izvoznog sektora, u što većoj mjeri, postane izvoz proizvoda sa višom dodanom vrijedosti. Odnosno, transformacija u sektor proizvodnje finalnih proizvoda i usluga. Preorijentacija na izvoz proizvoda sa višom dodanom vrijednosti značajno je uticala na povećanje izvoza i udio izvoza u ukupnoj vrijednosti nacionalnog izvoza. Tako je udio izvoza

slobodnih zona u Kini u 2102. godini imao udio od 44% u ukupnom izvozu zemlje, a u Južnoj Koreji iznosio je 11% u 2007. godini (Akinci & Crittle, 2008; ADB, 2015; UNCTAD, 2019).

Tabela 20 - Uticaj slobodnih zona na izvoz, 2007-2017. godine

	Trgovinski bilans, stopa rasta per annum	Broj zona		Udio dodane vrijednosti izvoza	Broj zona
Afrika			Afrika		
Ruanda	20%	2	Esvatini	43%	2
Burkina Faso	17%	2	Tanzanija	39%	8
Gana	13%	4	Namibija	27%	-
Azija			Azija		
Laos	18%	12	Singapur	62%	10
Vijetnam	16%	19	Južna Koreja	37%	47
Kambodža	13%	31	Malezija	35%	45
Centralna i Južna Amerika			Centralna i Južna Amerika		
Gvajana	8%	-	Meksiko	30%	17
Nikaragva	7%	52	Barbados	29%	-
Urugvaj	7%	23	Salvador	26%	17
Evropa			Evropa		
Bosna i Hercegovina	8%	4	Sjeverna Makedonija	36%	15
Jermenija	7%	4	Turkmenistan	24%	7
Moldavija	6%	8	Bosna i Hercegovina	21%	4

Izvor: Autor na osnovu UNCTAD (2019).

Izvozna diverzifikacija u mnogim zemljama Centralne i Južne Amerike, posebno u Kostariki, iz sekora tekstila, odjeće i poljoprivrednih proizvoda u sektor informacionih i telekomunikacionih tehnologija povećala je udio izvoza sa 10% u 1990. godini na 55% u 2003. godini (Akinci & Crittle, 2008; ADB, 2015; UNCTAD, 2019). I u drugim regionima izvozna diverzifikacija imala je pozitivne implikacije na rast vrijednosti i udjela izvoza iz slobodnih zona u nacionalnom izvozu. U Tunisu je vrijednost izvoza udvostručena od 1990. godine, a Kenija je povećala udio izvoza iz slobodnih zona u ukupnom izvozu sa 3,5% na 19,3% u periodu 1997-2003. godine (Akinci & Crittle, 2008; ADB, 2015; UNCTAD, 2019).

U određenom broju zemalja slobodne zone nisu pozitivno uticale na vrijednost izvoza, odnosno trgovinskog bilansa (Tabela 20). Analizom 10 azijskih zemalja, Johansen i Nilson (Johanssen & Nilsson, 1997) pokazali su da slobodne zone nisu imale značajan uticaj na rast izvoza, prije svega, zbog postojanja trgovinskih barijera i neusvajanja izvozno-orientisanih strategija ekonomskog rasta na nacionalnom nivou. Istraživanje uticaja slobodnih zona na izvoznu diverzifikaciju u slučaju tri zemlje (Indija, Šri Lanka, Bangladeš) pokazalo je da izvozna diverzifikacija slobodnih zona u određenoj zemlji varira u zavisnosti od sektora i da su zone imale

udjela u izvoznoj diverzifikaciji već postojećih sektora, ali i u stvaranju novih sektora koji do tada nisu postojali u zemlji (Aggarwal, Hoppe & Walkenhorst, 2008).

Povećanje deviznog priliva predstavlja jedan od bazičnih ciljeva razvoja slobodnih zona. Jedan od ciljeva ekonomske politike zemalja u razvoju predstavlja osnivanje slobodnih zona kao instrumenta pomoći u akumulaciji deviznih priliva zbog njihove uloge u izvozu proizvoda i usluga na inostrano tržište. Stoga devizna akumulacija iz slobodnih zona može biti jedan od bitinih aspekata monetarne politike kao korektivni faktor inflatornog pritiska i neravnoteže platnog bilansa. Egzaktan primjer navedene uloge predstavlja slučaj slobodne zone Industrijski kompleks Keison (engl. *Kaesong Industrial Complex*) u Sjevernoj Koreji, koja je razvijena u kooperaciji Sjeverne Koreje i južnokorejske kompanije *Hundai*, koja je i inicirala projekat vredan 942 miliona dolara (COMCEC, 2017). Prema procjenama, slobodna zona je generisala 20-34 miliona dolara *per annum* (COMCEC, 2017), što je predstavljalo značajnan devizni priliv u navedenu zemlju, uzimajući u obzir zatvorenost ekonomske tokova i ostale ekonomske i političke apsekte. Devizni prilivi slobodnih zona zemalja u razvoju imaju trend kontinuiranog rasta. U odnosu na početak 1990-ih godina, prema podacima Ferola i Kritla (Farole & Crittle, 2008), primjetan je trend rapidnog povećanja devizne akumulacije u zemljama u razvoju, poput Indonezije, Filipina, Hondurasa, Salvadora, Indonezije, Južne Koreje, Kostarike, koji je generisan deviznim prilivima slobodnih zona. Sa druge strane, devizni prilivi generisani iz slobodnih zona u Meksiku, Dominikanskoj Republici, Nikaragvi, Gvatemali, Šri Lanki imaju trend stagnacije ili blagih cikličnih kretanja.

Uticaj slobodnih zona na budžet zemalja u razvoju zavisi od poreske i carinske politike i ostalih podsticaja koji su ponuđeni kompanijama koje posluju u slobodnim zonama. Podsticaji koji su omogućeni kompanijama u slobodnim zonama imaju skoro pa univerzalnu matricu i odnose se na izuzeće od korporativnih i indirektnih poreza, carinskih i ostalih dažbina. Postoje određena sporenja u vezi sa datim podsticajima, koji se smatraju kao subvencije date inostranim kompanijama, kao i prihodima koje je zemlja propustila da prikupi. Najznačajniji budžetski prihodi koji su povezani sa funkcionisanjem slobodnih zona odnose se na porez na dobit, naknade za dozvole i druge javne usluge, prihode od rentiranja ili prodaje zemljišta u poslovnim zonama, koncesione naknade i izvozne carine i poreze koji se plaćaju prilikom stavljanja proizvoda ili usluga u promet na carinskoj teritoriji zemlje u kojoj zone funkcionišu.

Sa druge strane, glavni budžetski rashodi u vezi sa funkcionisanjem slobodnih zona odnose se na kapitalne izdatke za izgradnju i adaptaciju potrebne infrastrukture za rad slobodnih

zona, troškove poslovanja slobodnih zona, budžetske izdatke za zaposlene koji su uključeni u program razvoja i funkcionisanja slobodnih zona (institucionalni i regulatorni okvir), subvencije, gubitak carinskih i poreskih prihoda zbog realociranja poslovnih aktivnosti domaćih kompanija u slobodne zone. Mnoge zemlje u razvoju imaju fleksibilan *modus operandi* u vezi sa pristupom uravnoteženog budžeta. Iako su poreski rashodi u određenim slučajevima veći od prihoda, makorekonomski i dinamički benefiti predstavljaju primarne ciljeve razvoja slobodnih zona i zemlje u razvoju prihvataju budžetske deficite ukoliko su sveobuvatni benefiti veći od troškova slobodnih zona.

3.6.3. Uticaj slobodnih zona na zaposlenost

Treći fundamentalni cilj razvoja slobodnih zona predstavlja kreiranje novih radnih mesta u zemljama u razvoju, direktnih i indirektnih. Slobodne zone generišu značajne implikacije na tržište rada u zemljama u razvoju. Pored povećanja zaposlenosti, efekat razvoja slobodnih zona ogleda se i u povećanju znanja i vještina radnika, a time i produktivnosti, što je i potvrdila analiza Svjetske banke (WB, 2017a). Slobodne zone kreirale su preko 68 miliona radnih mesta do 2007. godine, od toga 61 milion u zemljama Azije, 3 miliona u Sjevernoj i Južnoj Americi, 1,7 miliona u Evropi i 1,4 miliona u Africi (Akinci & Crittle, 2008). Novije procjene pokazuju da su slobodne zone do 2019. godini kreirale između 90 i 100 miliona direktnih radnih mesta (UNCTAD, 2019). Rast zaposlenosti je u pozitivnoj relaciji sa povećanjem broja slobodnih zona na globalnom nivou. Analizom uticaja slobodnih zona i tržišta rada u periodu 1997-2006. godine pokazano je da je rast broja slobodnih zona imao pozitivan uticaj na tržište rada. Vrijednost koeficijenta korelacije (92,9%) pokazuje visok stepen povezanosti između povećanja broja slobodnih zona u svijetu i rasta stope zaposlenosti. Navedeni podaci impliciraju da slobodne zone predstavljaju jedan od značajnih generatora pozitivnog uticaja na tržište rada, stvarajući pretpostavke za ekonomski rast, mjerен BDP-om *per capita*.

Na osnovu prethodno navedenog, može se zaključiti da slobodne zone značajno utiču na kreiranje direktnih radnih mesta. Analiza Cenga (Zeng, 2010) pokazala je da su slobodne zone kreirale u Kini preko 40 miliona direktnih radnih mesta i generisale su 22% nacionalnog BDP-a, 46% SDI i 60% vrijednosti izvoza. Druga istraživanja (Akinci & Crittle, 2008; Zeng, 2016) pokazala su da su 7 hiljada kompanija u *slobodnoj zoni Džebel* u Dubaiju zaposlike 170 hiljada radnika, što čini 13% ukupne radne snage. Do 2012. godine, specijalna ekomska zona Akaba u Jordanu kreirala je 10 hiljada radnih mesta, a slobodne zone u Bangladešu privukle su 412

kompanija koje su zaposlike 350 hiljada radnika. Slobodne zone na Filipinima kreirale su približno milion radnih mjesta, a u Dominikanskoj Republici 200 hiljada (Zeng, 2016).

Pored uticaja na kreiranje direktnih radnih mjesta, slobodne zone predstavljaju značajan instrument ekonomске politike u kreiranju indirektnih radnih mjesta, čiji uticaj može biti značajnije održiv na dugi rok, u odnosu na direktno kreirana radna mjesta. Procjene Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD, 2019), zasnovane na bazama podataka Međunarodne organizacije rada, pokazuju da su slobodne zone do 2019. godine kreirale do 200 miliona indirektnih radnih mjesta. To je u direktnoj korelaciji sa inkluzijom nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona. Što je nacionalna ekonomija više integrisana u rad zona, efektima preljevanja ostvaruju se dinamički, odnosno katalizatorski efekti na tržište rada, pored uticaja na industrijsku proizvodnju i ukupnu strukturu nacionalne ekonomije. Značajno je naglasiti da slobodne zone „predstavljaju značajniji izvor zaposlenosti u zemljama sa brojem stanovnika manjim od 5 miliona“ (Akinci & Crittle, 2008, str. 35). Slobodne zone u zemljama u razvoju uticale su na nivo i brzinu ekonomskog rasta preko značajne stimulacije novih radnih mjesta, smanjenja siromaštva i značajnog povećanja životnog standarda. Takođe, slobodne zone imaju značajnu ulogu u razvoju ljudskog kapitala, smanjenju socijalnih problema, redukovavanju budžetskih izdataka za nezaposlene radnike i obezbjeđenju tražnje, odnosno tržišta za proizvode i usluge proizvedene u zemlji (COMCEC, 2017).

Potrebno je naglasiti i uticaj slobodnih zona na prava radnika i uslove rada. Analize Ferola i SB (Farole, 2011; WB, 2017a) pokazale su da slobodne zone, u određenom broju zemalja, imaju negativan uticaj na radnička prava i sindikalno organizovanje. Sindikalna prava, iako su *de iure* zagarantovana zakonskim propisima zemalja u kojima zone funkcionišu i ugovornim odnosom države sa slobodnom zonom, značajno su umanjena *de facto* pod pritiskom kompanija koje posluju u zonama. Zemlje u razvoju moraju imati izbalansiran pristup između proklamovane ekonomске politike koja se fokusira na ekonomski rast i uslova rada u slobodnim zonama. Često se zanemaruju kršenja prava radnika iako su *ex compacto* garantovana u pogledu radnog mesta, prava na odmor, napredovanja i sigurnosti standarda na radnom mestu. Primjeri slobodnih zona u nekim zemljama Jugoistočne Azije potvrđuju postojanje navedenog problema.

Takođe, značajno je apostrofirati i problem položaja žena u procesu rada. Žene, kao radna snaga, u mnogim zemljama u razvoju diskriminisane su u svim aspektima radnih prava. Iako su slobodne zone značajno uticale na povećanje prihoda, a time i standarda žena u zemljama u razvoju, problemi koji se odnose na niži nivo prihoda u odnosu na muškarce, kao radnu snagu,

obavljanje komplikovanih poslova, pravo na sindikalno organizovanje, i dalje su veoma izraženi. Mnoge zemlje u razvoju jednostavno ignorišu navedene probleme stavljajući u prvi plan pozitivne statističke pokazatelje makroekonomskih implikacija zona na ekonomski rast i razvoj. Poučene ovim iskustvom, prilikom osnivanja slobodnih zona u zemljama u razvoju posljednjih godina u ugovorni odnos stavljene su odredbe koje se odnose na zaštitu prava radnika i pravo sindikalnog organizovanja, u skladu sa nacionalnom legislativom i standardima Međunarodne organizacije rada.

Uloga slobodnih zona na tržište rada u zemljama u razvoju modifikovaće se u budućem vremenskom periodu. Slobodne zone, prilagođavajući se globalnim proizvodnim trendovima, baziraće se na kapitalno-intenzivnu proizvodnju. Fokus slobodnih zona biće u sektoru usluga, digitalne ekonomije, obnovljivih izvora energije, turizma i visokotehnološke proizvodnje. Radno-intenzivna proizvodnja premještaće se u zemlje u razvoju koje imaju veću ponudu nekvalifikovane radne snage, fleksibilnije zakonske propise i niže troškove poslovanja. Trend je već primjetan, posebno u azijskim zemljama, gdje se dio ili cijelokupan proizvodni proces, iz sektora tekstila odjeće i obuće, dislocira iz razvijenijih zemalja u razvoju poput Kine u manje razvijene zemlje, odnosno u Kambodžu, Dominikansku Republiku, Laos i Vijetnam (WB, 2017a; UNCTAD, 2019). Povećanje znanja i vještina radnika, a time i produktivnosti, doveli se do stvaranja poslovnog okruženja koje obezbjeđuje više nivoe prihoda, rigidnost nadnica nadolje, sindikalno organizovanje. Povećani troškovi rada, kao i troškovi zaštite životne sredine i ostali izdaci zemljama u kojima zone funkcionišu, pokrenuli su spiralu dislokacije određenih poslovnih aktivnosti iz zemalja u razvoju sa višim u zemlje u razvoju sa nižim nivoom dohodata.

3.6.4. Uticaj slobodnih zona na performanse kompanija

Empirijski podaci pokazuju da su performanse kompanija koje posluju u slobodnim zonama veće od kompanija koje se ne nalaze u zonama. To je logičan zaključak ukoliko se analiziraju kompanije koje posluju u slobodnim zonama. Slobodne zone implementacijom podsticajnih politika privlače inostrane kompanije savremenim tehnološkim aspektima proizvodnje, inovacijama, većim nivoom znanja i vještina, menadžerskih praksi i *know-how*. Navedene karakteristike omogućuju dominantniji položaj na tržištu kompanija koje posluju u slobodnim zonama u odnosu na kompanije koje se nalaze izvan zona. Analiza uticaja kineskih slobodnih zona na ekonomsku aktivnost u zemlji pokazala je da slobodne zone imaju pozitivan uticaj na kapital, odnos između rada i kapitala, zaposlenost, proizvodnju i produktivnost radnika

(Lu, Wang & Zhu, 2015). Takođe, slobodne zone generišu pozitivan efekat na postojeće i osnivanje novih kompanija koje se nalaze na području izvan zona. Kompanije kapitalno-intenzivne proizvodnje imaju veće efekte od kompanija radno-intenzivne proizvodnje. Uticaj slobodnih zona na performasne kompanija povećava se sa povećanjem tržišnog potencijala i transportne dostupnosti slobodnih zona.

Sa druge strane, Johanson (Johansson, 1994) ima stav da slobodne zone obezbjeđuju benefite za kompanije koje posluju u i izvan slobodnih zona. Slobodne zone obezbjeđuju domaćim kompanijama pristup novim (savremenim) tehnologijama, menadžerskim znanjima i unapređenje marketinških potencijala. Pored toga, slobodne zone omogućuju kompanijama koje posluju izvan zona pristup međunarodnim lancima snabdijevanja i podršku od inostranih kompanija. Na taj način slobodne zone imaju katalizatorski efekat na performanse kompanija koje se nalaze izvan zona. Prisustvo međunarodne konkurenциje, odnosno inostranih kompanija u slobodnim zonama može značajno poboljšati sve aspekte poslovnih aktivnosti domaćih kompanija *ceteris paribus*.

Za razliku od većine komparativnih analiza, Agarwal (Aggarwal, 2005) je istraživala povezanost između smanjenja troškova kao integralnog dijela okvira slobodnih zona i performansi kompanija, ali sa fokusom na kompanije koje posluju u slobodnim zonama, bez komparacije sa kompanijama izvan zona. Analiza tri tipa smanjenja troškova koje slobodne zone obezbjeđuju kompanijama, a koji se odnose na lokaciju, infrastrukturu i regulatorni okvir, nije dokazala postojanje veze između redukcije troškova i povećanja performansi kompanija u slobodnim zonama. Dalja istraživanja (Aggarwal et al., 2008), koja su koristila iste baze podataka, pokazala su da, pored problema procjene institucionalnog okvira i trgovinskih karakteristika u zonama i izvan njih, lokacija slobodnih zona, kvalitet infrastrukture i regulatorni okvir imaju uticaj na performasne slobodnih zona, odnosno kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u njima. Ukoliko postoji poslovna interakcija, domaće kompanije moraju prilagoditi poslovanje novim tržišnim uslovima kako ne bi bile eliminisane sa domaćeg i međunarodnog tržišta. Na taj način domaće kompanije će poboljšati aktivnosti koje su značajne za tržišno pozicioniranje. To se prije svega odnosi na razvoj i poboljšanje procesa proizvodnje, logistike, marketinga i međunarodne kooperacije. Poboljšane karakteristike kompanija predstavljaju pozitivnu eksternaliju efekta prelijevanja, koji ima značajan uticaj na inkluzivan i održiv ekonomski rast zemalja u razvoju u kojima slobodne zone funkcionišu.

3.6.5. Uticaj slobodnih zona na ekonomski rast

Uticaj slobodnih zona na ekonomski rast predstavlja sublimiran rezultat uticaja na prethodno analizirane makroekonomske parametre. Osnivanje slobodnih zona dovodi do priliva SDI. Investiranje u kapitalnu opremu i proces proizvodnje proizvoda i/ili usluga stvara prepostavke za pozitivan uticaj na makroekonomske parametre rasta. Da bi kompanije koje posluju u slobodnim zonama bile operativne i funkcionalne, potrebno je da se zaposli radna snaga. Zapošljavanjem se stvaraju prepostavke za početak procesa proizvodnje. Proizvedeni proizvodi ili usluge izvoze se u inostranstvo ili u zemlju u kojoj zone funkcionišu ukoliko je to dozvoljeno zakonskim propisima. Navedeni kanal, posredstvom koga SDI utiču na rast stope zaposlenosti, vrijednosti proizvodnje i izvoza, predstavlja transmisioni mehanizam uticaja slobodnih zona na ekonomski rast, mјeren BDP-om *per capita*. Pozitivne vrijednosti navedenih makroekonomskih parametara dovode *de facto* do ekonomskog rasta.

Procenat i brzina ekonomskog rasta indukovanih iz slobodnih zona zavise od brojnih faktora. Slobodne zone imaju veći uticaj na ekonomski rast zemalja sa manjim brojem stanovnika. Takođe, veličina tržišta i veličina slobodnih zona značajno utiču na performanse slobodnih zona kojima se obezbjeđuje ekonomski rast. Inkluzivan i održiv ekonomski rast zemalja u razvoju predstavlja fundamentalni aspekt efikasnog okvira slobodnih zona. Ukoliko se obezbijede uslovi za ostvarivanje dinamičkih benefita, stvaraju se prepostavke za ekonomski rast na dugi rok i integrisanost nacionalne ekonomije u rad zona. U svim drugim prepostavkama slobodne zone imaju uticaj na ekonomski rast samo na osnovu kvantitativnih pokazatelja *ceteris paribus*, bez integracije i obezbjeđenja dugoročnih benefita od slobodnih zona. Slobodne zone mogu vremenom imati slabiji katalizatorski efekat na ekonomski rast, u zavisnosti od globalnih tokova i situacije u domaćem okruženju. Samo se sa većim stepenom integracije nacionalne ekonomije obezbjeđuje zamajac za inkruzivan i održiv ekonomski rast u dugom roku.

Najrelevantnije i najsveobuhvatnije istraživanje povezanosti slobodnih zona i ekonomskog rasta zemalja u razvoju, koje je sprovela SB (WB, 2017a), izdvaja se zbog veličine uzorka, dostupnih podataka i koherentnosti analize. Analiza 346 slobodnih zona u zemljama u razvoju, u petogodišnjem periodu (2007-2012. godine), obuhvatila je, između ostalog, i implikacije slobodnih zona na ekonomski rast. Ključna implikacija analize je da je ekonomski rast analiziranih zemalja u „snažnoj pozitivnoj korelaciji sa absolutnim rastom slobodnih zona“ (WB, 2017a, str. 77). Rezultati analize potvrđuju da veličina slobodne zone ima značajnu ulogu u performansama zone, pa tako veće zone imaju veće performanse koje se snažnije reflektuju na

ekonomski rast. Takođe, slobodne zone koje su osnovane na početku perioda analize imale su izraženije dimamičke efekte od slobodnih zona koje funkcionišu duži vremenski period. Razlog izraženijih dinamičkih efekata je posljedica nepotpune integrisanosti nacionalne ekonomije kojom se obezbjeđuje snažan podsticaj za ekonomski rast u dugom roku.

3.6.6. Efekat prelijevanja

Efekat prelijevanja (engl. *spillover effect*) predstavlja fundamentalni indikator uspješnosti funkcionisanja slobodnih zona. Efekat ili mehanizam prelijevanja, *lato sensu*, predstavlja sublimaciju statičkih, dinamičkih i socioekonomskih efekata slobodnih zona u zemljama u kojima funkcionišu. Takođe, mehanizam predstavlja jedan od najznačajnijih argumenata *cost-benefit* analize i potenciranja značaja infrastrukturnih i drugih ulaganja u slobodne zone kao komparativnih prednosti u odnosu na ukupne troškove. Efekat prelijevanja podrazumijeva međusobnu interakciju i kooperaciju kompanija koje posluju u slobodnim zonama i kompanija iz zemalja u razvoju u kojima zone funkcionišu. Odnosno, povezanost nacionalne ekonomije sa radom slobodnih zona.

Čismen (Cheesman, 2012) navodi dvije vrste povezanosti, kako ih je definisao Hiršman. Prvi, efekat povratne sprege odnosi se na obezbjeđenje ponude, odnosno potrebnih proizvodnih inputa iz domaće proizvodnje. Drugi efekti, koji se odnose na efekte stvaranje veza za buduće procese, podrazumijevaju postojanje pokušaja da se autputi koriste kao inputi u nekim drugim aktivnostima. Interakcija kompanija proizvodi benefite ukoliko se obezbijedi povezanost sa aspekta transfera tehnologije, inovacija, znanja i vještina, menadžerskih praksi i *know-how*. Domaće kompanije moraju biti uključene u rad slobodnih zona kao integralni dijelovi lanaca snabdijevanja slobodnih zona. Uključenost domaćih kompanija zavisi od sposobnosti da se obezbijede obim i kvalitet proizvodnje, u skladu sa standardima proizvodnje kompanija iz zona. Integriranost radne snage podrazumijeva da im se omogući sticanje novih znanja, vještina u proizvodnom procesu, kao i mobilnost radne snage u i izvan slobodne zone.

Katalizatorski efekat transmisije tehnološkog procesa proizvodnje, znanja i vještina stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast zemalja u razvoju u dugom roku. Efekat prelijevanja obezbjeđuje visok stepen integrisanosti ekonomije zemalja u razvoju u rad slobodnih zona. Mehanizam predstavlja, *nervus rerum*, implikaciju ekomske politike i strategija zemalja u razvoju, kao i njihovog odnosa za MNK koje, većinom, posluju u slobodnim zonama. Efekat prelijevanja zavisi od kompleksnih transmisionih mehanizama iz slobodnih zona u ekonomije

zemalja u kojima zone funkcionišu. Dekompozicija mehanizma prelijevanja važna je iz nekoliko razloga. Iako se slobodne zone koriste kao instrumenti kreiranja ekonomske politike, njihovi benefiti u velikoj mjeri zavise od mehanizma prelijevanja, što ga čini važnim dijelom evaluacije stvarnog uticaja zona u ekonomskom rastu i razvoju (Alkon, 2018).

Pored uspjeha okvira slobodnih zona u mnogim zemljama u razvoju, bilo je i slučajeva slabog učinka ili negativnih implikacija na ekonomski rast, što sugerire da je potrebna preciznija procjena efekata zona. Navedena procjena efekata zona predmet je debata donosilaca političkih i ekonomskih odluka u zemljama u razvoju. Pokretanje navedenih debata značajno je jer sistemska kauzalna analiza uticaja slobodnih zona na ekonomski rast urađena je u malom broju zemalja u razvoju. Trgovinska liberalizacija u zemljama u razvoju predstavlja eksperimentalnu fazu ekonomske politike sa fokusom na izvozno-orientisanoj strategiji ekonomskog rasta. Faktori i mehanizmi integracije nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona imaju značajan uticaj i implikacije na realizaciju navedenih politika.

Slika 5 - Efekat prelijevanja slobodnih zona na ekonomski rast regiona

Izvor: Autor na osnovu WB (2017a).

Slobodne zone koriste se kao instrument dinamičkog inkorporiranja šireg teritorija kao dijela razvojnih strategija. Osnivanjem slobodnih zona, stvaranjem povoljne poslovne klime, dolaskom inostranih kompanija zemlje u razvoju očekuju benefite preko efekta prelijevanja na domaću ekonomiju i ekonomski rast u dugom roku. Mnogi faktori determinišu transmisione kanale koji su važni za mehanizam prelijevanja. Ti faktori zavise od kompanija koje se nalaze u slobodnim zonama i izvan njih, kao i doprinosa radne snage u zemljama u razvoju i institucionalnog i regulatornog mehanizma (Frick & Rodríguez-Poza, 2019). Mehanizam prelijevanja u velikoj mjeri zavisi od apsorptivnog kapaciteta domaće ekonomije i sposobnosti

učenja domaće radne snage i kompanija. Efikasan transfer znanja i vještina zahtijeva značajan apsorptivni kapacitet domaće ekonomije da se identifikuju, definišu, objasne i implementuju nova znanja u vezi sa poslovnim procesima od strane domaćih kompanija. Veća povezanost kompanija koje posluju u slobodnim zonama i domaćih kompanija omogućuje snažniji uticaj i efekat preljevanja. Postizanje povezanosti između kompanija koje posluju u slobodnim zonama i domaće ekonomije predstavlja značajan problem programa slobodnih zona, posebno u radno-intenzivnoj proizvodnji gdje su zaposleni radnici sa nižim nivoom znanja i vještina, prije svega u sektoru odjeće i obuće. Jedan od najvažnijih izvora mehanizma preljevanja predstavlja stvaranje povratne sprege u lancima snabdijevanja i kako bi se olakšali efekti preljevanja, slobodne zone moraju redefinisati poslovnu politiku i ukloniti administrativne barijere kako bi se domaće tržište integrisalo u rad zona (Farole, 2011).

Teorijski posmatrano, efekat preljevanja može se ostvariti unutar istog industrijskog sektora (unutarindustrijski ili horizontalni efekat preljevanja) i između različitih sektora industrije (međuindustrijski ili vertikalni efekat preljevanja), (WB, 2017a). Bez obzira da li je efekat preljevanja horizontalni ili vertikalni, kvantitativni i kvalitativni aspekt povratnih sprega veoma je značajan za uspješnost efekta. Posredstvom mehanizma povratnih sprega kompanije iz slobodnih zona prenose znanja, vještine i tehnologiju domaćoj radnoj snazi i kompanijama. Takođe, stvara se poslovna klima koja ohrabruje domaće kompanije da sprovode kontinuiranu edukaciju radnika kako bi postali konkurentni, u skladu sa zahtjevima tržišta. Prema tome, povezanost slobodnih zona sa domaćom ekonomijom može generisati višestruke efekte na inovacije, zaposlenost i rast u zemljama u kojima slobodne zone funkcionišu (Farole, 2011; Zeng, 2016).

Pored stvaranja veza domaće ekonomije sa slobodnim zonama, potencijalni efekti preljevanja zavise i od opredjeljenosti kompanija koje posluju u slobodnim zonama. Ukoliko se navedene kompanije odluče za globalne umjesto za lokalne lance snabdijevanja, smanjuje se vertikalna povezanost i gubi se efekat na ekonomski rast zemalja u kojima zone funkcionišu. Podjednako važnu ulogu imaju i strukturne karakteristike i institucionalni i regulatorni okvir zemalja u razvoju. Prije svega, to se odnosi na regulatornu rigidnost tržišta rada, finansijsku podršku kompanijama u slobodnim zonama, zaštitu intelektualnog vlasništva, ugovornih prava, postojanje infrastrukture koja će omogućiti proces transmisije znanja, vještina i inovacija stvaranjem veza između slobodnih zona i domaće ekonomije. Takođe, zemlje u razvoju, determinišući industrijske sektore u slobodim zonama, mogu značajno uticati na stvaranje veće

povezanosti zona sa domaćom ekonomijom. Na taj način slobodna fluktuacija radnika između kompanija u slobodnim zonama i između kompanija u i kompanija izvan zona obezbjeđuje transfer znanja i vještina *ceteris paribus*. Lokacijski aspekt i blizina velikih tržišta takođe značajno utiču na efekat prelijevanja. Lociranje slobodnih zona u regionu gdje već posluju domaće kompanije stvara benefite od slobodnih zona preko prelijevanja tehnologije i znanja. Ukoliko postoji sektorska podudarnost kompanija u i izvan zona u određenom području, stvaraju se pretpostavke za značajno povećanje zaposlenosti, kao i transfera tehnologije, znanja i vještina.

Teorijski okvir mehanizma prelijevanja slobodnih zona nije dovoljno objašnjen i zastupljen u istraživanju, ali postoje značajne analize mehanizma, njegovih eksternalija, fokusirajući se većinom na SDI. Pošto jedan od glavnih ciljeva osnivanja slobodnih zona predstavlja privlačenje SDI, zemlje u razvoju imaju očekivanja da će se njihovim prilivom obezbijediti značajni pozitivni transmisioni efekti na nacionalnu ekonomiju. Zemlje u razvoju imale su različita iskustva u vezi sa pozitivnim/negativnim eksternalijama SDI na parametre ekonomskog rasta. Istraživanje uticaja i efekata SDI u Mozambiku pokazalo je limitirajući efekat SDI na transfer znanja i vještina, kao i slab apsorptivni kapacitet (Duarte, De Castro, Kazumi Miura, & Almeida De Morales, 2014). Efekat prelijevanja SDI i uticaj na dinamičke benefite (znanje i vještine) takođe je ograničen u slučaju Gane, ali prvenstveno zbog loših vladinih politika i odstupanja podsticaja za kooperaciju inostranih i domaćih kompanija (Osabutey Ellis, Williams, & Debrah, 2014). Vatr (Vahter, 2011) je, analizirajući uticaj SDI na rast inovacija, produktivnosti i transfer znanja u Estoniji, dokazao da priliv SDI u određeni sektor nije povezan sa povećanjem nivoa znanja u domaćim kompanijama i inovacijama.

Istraživanje povezanosti domaćih i inostranih kompanija, sa aspekta lokacije, i efekata na industrijsku proizvodnju i tržište rada pokazalo je da lokacijski i regionalni aspekt i povezanost inostranih i domaćih kompanija značajno povećava nivo produktivnosti, pozitivno utiče na zaposlenost i industrijsku proizvodnju u Irskoj (Barrios, Bertinelli, & Strobl 2006). Takođe, i druge analize (Nadvi & Schmitz, 1994; Thompson, 2002) naglašavaju značaj lokacijskog i regionalnog aspekta, veličine tržišta, stvaranje klastera i sektorske aglomeracije u transmisionim benefitima na domaću ekonomiju. Iako je efekat prelijevanja iz slobodnih zona imao ograničene rezultate u nekim zemljama, poput Meksika, mnoge druge zemlje imale su pozitivne efekte funkcionalisanja slobodnih zona na nacionalnu ekonomiju (UNCTAD, 2019). To se, prije svega, odnosi na zemlje Istočne Azije, koje su, dobro koncipiranom ekonomskom politikom, iskoristile slobodne zone za generisanje statičkih i dinamičkih benefita. Rast udjela domaćih proizvodnih

komponenti u izvozu iz slobodnih zona pokazuje rast proizvodnje sa višom dodanom vrijednosti i većom povezanosti slobodnih zona sa nacionalnom ekonomijom (UNCTAD, 2019). U Maleziji i na Filipinima slobodne zone imaju značajan uticaj na poboljšanje industrijskog sektora, znanja, vještina i produktivnosti radnika (Akinci & Crittle, 2008). Takođe, Južna Koreja, Tajvan i pogotovo Kina predstavljaju *explicare* primjere pozitivne veze između slobodnih zona i obezbjeđenja dinamičkih, pored makroekonomskih, benefita na regionalnom i nacionalnom nivou (UNCTAD, 2019). U Kini većina slobodnih zona povezana je sa lokalnim industrijskim klasterima, što je dovelo do snažnije povezanosti zona i ekonomije na regionalnom i nacionalnom nivou (Zeng, 2016). Takođe, maksimalno se sitimuliše politika zajedničkog ulaganja, odnosno javno-privatnog i privatno-privatnog partnerstva (između domaćih i inostranih kompanija) prilikom osnivanja zona.

Istraživanje SB (WB, 2017a) analiziralo je efekat prelijevanja u 346 slobodnih zona u periodu 2007-2012. godine. Analiza je obuhvatila efekat prelijevanja na regionalnom i nacionalnom nivou, uzimajući kao parametar determinacije efekta prelijevanja uticaj slobodnih zona u radijusu od 10, 20 i 50 km. Rezultati analize naglašavaju postojanje pozitivnog efekta prelijevanja na regionalnom i nacionalnom nivou. Takođe, značajno je naglasiti da je efekat prelijevanja obrnuto proporcionalan rastu udaljenosti od zone. Vrijednost koeficijenta determinacije najviša je u radijusu od 10 km od zone, a u radijusu od 20 i 50 km vrijednost je manja za 13% i 45% respektivno u odnosu na inicijalnu vrijednost. Problemi u vezi sa generisanjem novih znanja u slobodnim zonama, koja često nisu mnogo efikasnija od područja izvan zona, u kombinaciji sa smanjenim apsorptivnim kapacetetom nacionalne ekonomije „ograničavaju kapacitet slobodnih zona u većini zemalja u razvoju u stimulisanju područja u njihovoj neposrednoj blizini“ (WB, 2017a, str. 93).

Slično istraživanje (Frick & Rodríguez-Poza, 2019) na primjeru 346 slobodnih zona u 22 zemlje u razvoju, analizirajući efekat prelijevanja na nacionalnu ekonomiju, pokazalo je postojanje obrnuto proporcionalne relacije između efekata slobodnih zona i lokacije (distance). Slobodne zone u zemljama u razvoju imaju katalizatorski efekat na parametre ekonomskog rasta u području izvan slobodnih zona, ali efekat slabi uzimajući u obzir parametar distance. Statički i dinamički benefiti izraženi su u području udaljenom aproksimativno do 50 km od zone, ali je efekat na toj udaljenosti djelimično ili potpuno zanemarljiv. Navedeni rezultati potencirali su potrebu definisanja okvira slobodnih zona s obzirom na lokacijske, regionalne i nacionalne karakteristike zemlje.

Okvir slobodnih zona neće imati pozitivne statičke i dinamičke benefite „ukoliko ne ponudi mogućnost zapošljavanja visokokvalifikovane radne snage, mobilnost radne snage, a posebno radnika sa visokim kvalifikacijama i zanemaruje održivost okruženja i/ili ako svoju konkurentsku prednost izvodi iz eksploatacije niskokvalifikovane radne snage“ (Zeng, 2016, str. 14). Slobodne zone koje eksploatišu nepovoljnu situaciju u zemljama u razvoju ne doprinose značajnijim dinamičkim benefitima i postoji mogućnost da uđu u spiralu „trke do dna“ sa slobodnim zonama u drugim zemljama u razvoju koje takođe iskorišćavaju nepovoljnu ekonomsku situaciju. Sa druge strane, slobodne zone koje fokus svojih aktivnosti baziraju na korišćenju visokokvalifikovane radne snage, izgradnji socijalne infrastrukture, kreiraju pozitivno okruženje u kome će radnici biti u mogućnosti da unaprijede svoja znanja i vještine, što će imati višestruke pozitivne efekte. Faktori koji imaju ograničavajući uticaj na efekte preljevanja i povezanost slobodnih zona sa ekonomijom zemalja u razvoju su:

- Visok udio uvoza u nekim industrijskim sektorima slobodnih zona, kao što su odjeća, obuća i elektroničke komponente;
- Tendencija kompanija koje posluju u zonama da se oslanjaju na internu mrežu dobavljača ili na dobavljače koji u njihovoј mreži predstavljaju dio globalnih lanaca snabdijevanja;
- Nedostatak konkurentnih lokalnih dobavljača ili neobaviještenost o postojanju lokalnih dobavljača od kompanija koje posluju u zonama. Lokalne kompanije u mnogim zemljama u razvoju nemaju potreban kapacitet proizvodnje traženih količina u skladu sa zahtjevima i standardima kompanija iz zona (UNCTAD, 2019, str. 187).

Anketno ispitivanje 120 agencija za promociju investicija u 110 zemalja pokazalo je da su neadekvatna infrastruktura (43%), nedovoljni proizvodni kapaciteti domaće ekonomije i povezanost sa zonama (42%) mnogo značajniji limitirajući faktori efikasnog funkcionisanja slobodnih zona od podsticajnih mjera (25%), nedostatka jeftine radne snage (20%) i izbora lokacije (17%), (UNCTAD, 2019). Nedovoljna povezanost ekonomije zemalja u razvoju sa slobodnim zonama predstavlja značajniji faktor od specijalnog (privilegovanog) poreskog, carinskog i regulatornog tretmana i ostalih benefita koje zemlje obezbjeđuju slobodnim zonama. Interes slobodnih zona je u iskorišćavanju kapaciteta i potencijala domaće ekonomije, u mjeri u kojoj je moguće, i sa povećanjem kontribucije domaće ekonomije u rad zona povećava se efekat

prelijevanja i obezbeđuju se veći benefiti za zemlje. Povezanost između kompanija koje posluju u slobodnim zonama i lokalnih kompanija u zemljama u razvoju nije primarno samo sa aspekta transfera tehnologija, inovacija, znanja i vještina koje predstavljaju integralni dio industrijske razvojne strategije. Takođe ja važno stvaranje prepostavki da slobodne zone postanu stubovi strukturnih reformi i sveobuhvatne ekonomске politike zemalja u razvoju jer stvaranjem interakcije kompanije iz zemalja u razvoju dobijaju mogućnost integracije u poslovne procese kompanija koje posluju u zonama. Interakcija kompanija koje posluju u slobodnim zonama i izvan nje predstavlja fundamentalni faktor daljeg razvoja slobodnih zona u mnogim zemljama u razvoju kao koherentnog dijela novih industrijskih politika.

4. ANALIZA SLOBODNIH ZONA U ZEMLJAMA U RAZVOJU

4.1. Slobodne zone u zemljama Zapadnog Balkana

Zemlje Zapadnog Balkana, uključujući i Hrvatsku, počele su razvoj okvira slobodnih zona početkom 1990-ih godina, pretežno kao trgovinsko-orientisanih slobodnih zona. Legislativni okvir slobodnih zona u zemljama bivše SFRJ, prema podacima Starc i Budak (2009), ima svoje početke od 1961. godine, kada je donesen Zakon o iskorišćavanju luka i pristaništa. Poslije navedenog perioda, 1981. godine donesen je prvi zakonski okvir kojim se reguliše funkcionisanje slobodnih zona na teritoriji bivše SFRJ, a 1985. godine donesen je Zakon o carinskim zonama i 1990. godine Zakon o slobodnim i carinskim zonama. Implementacija posljednjeg zakonskog okvira onemogućena je zbog društveno-političkih promjena na početku 1990-ih godina. Postepena evolucija i modifikacija okvira slobodnih zona pratile su strateške pravce ekonomске politike u navedenim zemljama.

Zemlje Zapadnog Balkana u tranzicionom periodu, od 1990. godine, imale su značajno manji priliv SDI od ostalih tranzicionih zemalja Centralne Evrope i Baltika. U periodu 1989-2002. godine, prema podacima Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD, 2017), centralnoevropske i baltičke tranzicione zemlje imale su priliv investicija u iznosu od 150 milijardi dolara. U strukturi investicija 90% odnosi se na ulaganje u radno-intenzivnu proizvodnju u automobilskom sektoru. Multinacionalne kompanije (*Volkskwagen, Hyundai, TPCA, Suzuki, Opel, Kia*) iskoristile su komparativne prednosti navedenih zemalja, odnosno iskustva u navedenoj industriji, blizinu tržišta Evropske unije, niske troškove radne snage, podsticajne mjere i stimulativno poslovno okruženje. U istom periodu zemlje Zapadnog Balkana imale su priliv koji je iznosio manje od 20 milijardi dolara.

Nizak nivo SDI, a time i pristup savremenoj tehnologiji, povezan sa nedovoljno razvijenim tržišnim mehanizmima i dislociranost od globalnih lanaca proizvodnje i snabdijevanja stvorile su potrebu za redefinisanjem ekonomске politike. Fokus ekonomске politike odnosio se na ekonomski rast baziran na izvozu, a SDI su bile katalizator koji je obezbijedio implementaciju izvozno-orientisanih strategija. Zemlje Zapadnog Balkana učinile su značajan napredak u stvaranju povoljne poslovne klime kojom se stvaraju pretpostavke za brži i veći priliv SDI *ceteris paribus*. Institucionalne i regulatorne reforme i fokus na ljudske resurse značajno su uticali na stvaranje stimulativnog poslovnog okruženja. Rezultat navedenih reformskih procesa bio je veći priliv SDI. Slobodne zone definisane su kao jedan od najznačajnijih instrumenata privlačenja SDI. Zemlje regiona obezbijedile su značajne carinske, investicione, infrastrukturne, fiskalne i nefiskalne podsticaje i ubrzane administrativne procedure. Takođe, navedene zemlje imaju najniže stope poreza na dobit, koje su i do 50% niže nego u zemljama EU, od kojih su najniže u Crnoj Gori (9%) i Srbiji i Albaniji (15%), (OECD, 2017). Pored politika podsticaja, zemlje regiona imale su i druge strateške prednosti koje su značajno uticale na povećanje broja slobodnih zona u posljednjih 10 godina.

Geostrateški položaj navedenih zemalja predstavlja jednu od primarnih komparativnih prednosti u pogledu blizine tržišta zemalja većine spoljnotrgovinskih partnera i djelimične ili potpune priključenosti na glavne Panevropske transportne koridore. Slobodne zone nalaze se na strateškim mjestima, u neposrednoj blizini gradova, transportnih koridora, u pograničnim područjima i u blizini pretranzisionih industrijskih centara. Buduće reforme carinske politike, u smislu pojednostavljenja carinskih procedura transporta, značajno će olakšati povezanost sa glavnim tržištim. Troškovi radne snage takođe predstavljaju značajnu komparativnu prednost u odnosu na većinu zemalja EU. Iznos bruto dohotka radne snage je niži za 40-60% u odnosu na centralnoevropske i baltičke zemlje i iznosi oko $\frac{1}{5}$ prosječnog dohotka većine najrazvijenijih zemalja EU, a samo Bugarska i Rumunija su konkurentne u pogledu niskih troškova radne snage (OECD, 2017). Takođe, pored niskih troškova radne snage, prednost predstavlja i proizvodna tradicija, naročito u automobilskom, tekstilnom i sektoru električkih komponenti. Zemlje regiona obezbjeđuju podsticaje i oslobađaju poreza na dobit i doprinosa za zaposlene kompanije koje posluju u zonama. Potrebno je naglasiti i značajno niže cijene električne energije koje se obezbjeđuju kompanijama u slobodnim zonama. To je naročito značajno za one industrijske sektore koji zahtijevaju značajnu potrošnju električne energije.

Političko-društvene promjene i nesigurnosti u zemljama Sjeverne Afrike, Bliskog istoka i Istočne Evrope stavile su zemlje Zapadnog Balkana u fokus investiranja MNK. Dislociranje proizvodnih aktivnosti iz slobodnih zona iz zemalja navedenog regiona u zemlje Zapadnog Blakana predstavlja trend u posljednjih 10 godina. Navedene strateške prednosti i podsticaji koji omogućuju zemlje Zapadnog Balkana stvorile su atraktivno područje za razvoj novih i proširenje postojećih slobodnih zona. U periodu 2012-2019. godine broj slobodnih zona u zemljama Zapadnog Balkana povećao se sa 15 na 51, sa površinom od preko 4000 ha (OECD, 2017; Bost, 2019; UNCTAD, 2019). U planu je osnivanje novih slobodnih zona u svim zemljama regiona. Strateška orijentacija okvira slobodnih zona zasniva se na izvozu. Striktno determinisan okvir slobodnih zona, u smislu obaveze izvozne orijentisanosti, zakonski je definisan u Bosni i Hercegovini i Sjevernoj Makedoniji. U ostalim zemljama predstavljaju logičnu posljedicu priliva SDI i orijentaciju kompanija koje posluju u slobodnim zonama da iskoriste prednosti navedenih zemalja i izvezu svoje finalne proizvode ili poluproizvode po cijenama koje su konkurentnije na tržištu.

Pored prednosti koje zemlje Zapadnog Balkana imaju u osnivanju slobodnih zona, postoje i značajni izazovi sa kojima su suočeni investitori prilikom planiranja i implementacije poslovnih aktivnosti u navedenim zemljama. Netransparentne i klijentelističke izmjene zakonskih propisa, politička nestabilnost, nametanje lokalnih taksi i ostalih dažbina, difuzno definisana prava svojine (Albanija) samo su neki od izazova sa kojima su suočeni investitori. Takođe, nedovoljno razvijena komunalana infrastruktura u pojedinim zemljama, visoki transportni troškovi, usklađivanje sa standardima proizvodnje predstavljaju značajne izazove za investitore koji su karakteristika malih tržišta i koji utiču na broj slobodnih zona u zemljama Zapadnog Balkana.

Pored navedenih izazova, slobodne zone u zemljama Zapadnog Balkana imaju važnu ulogu kao „provodnik“ SDI, stvarajući prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast. Istraživanje Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD, 2017) analiziralo je ulogu i uticaj slobodnih zona na prliv SDI i održiv ekonomski rast i regionalnu saradnju. Analiza je obuhvatila 40 slobodnih zona u pet zemalja Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Sjeverna Makedonija, Srbija i Kosovo i Metohija⁶). Analiza je pokazala da su slobodne zone značajan instrument priliva SDI i čiji je značaj posebno naglašen u periodu poslije svjetske ekonomiske krize 2008. godine. Slobodne zone predstavljaju koherentnu cjelinu investicionih strategija zemalja sa ciljem povećanja industrijske proizvodnje, uslužnog sektora i

⁶ Ovaj status ne prejudicira status Kosova i u skladu je sa Rezolucijom Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o kosovskoj deklaraciji o nezavisnosti.

stvaranja prepostavki za održiv ekonomski rast. Takođe, slobodne zone predstavljaju značajan kompetitivni regionalni faktor u prilivu SDI u zemlje Zapadnog Balkana. Fundamentalni cilj slobodnih zona predstavlja privlačenje SDI, povećanje zaposlenosti i izvoznih performansi. Zemlje regiona su stvorile prepostavke za osnivanje zona, obezbeđujući širok spektar fiskalnih i nefiskalnih olakšica za potencijalne investitore, što je dovelo do osnivanja zona u svim zemljama regiona.

4.1.1. Slobodne zone u Srbiji

Razvoj slobodnih zona u Srbiji veže se za reformski program Saveznog izvršnog vijeća krajem 1980-ih godina. Politička situacija u nastupajućim godinama prolongirala je osnivanje slobodnih zona do sredine 1990-ih godina kada je, kako navodi Kozomara (2003), donesen Zakon o slobodnim zonama, kojim je definisan pravni okvir osnivanja slobodnih zona. Okvir slobodnih zona primarno se bazirao na trgovinske aktivnosti i nije, zbog poznatih okolnosti, dao očekivane rezultate. Modifikovan institucionalni i legislativni okvir za osnivanje slobodnih zona donesen je 2006. godine, kada je usvojen novi Zakon o slobodnim zonama (Vlada Republike Srbije, 2018). Donošenjem Zakona i drugih strateških dokumenata kreiran je okvir za razvoj slobodnih zona. Okvir slobodnih zona karakteriše preorientacija sa trgovinsko-orientisanih na proizvodno-orientisane slobodne zone namijenjene izvozu.

Tabela 21 - Podsticaji za korisnike slobodnih zona u Srbiji

Poreski podsticaji	Ostali podsticaji
Iзузеће од carinskih i poreskih (PDV) dažbina za svu robu koja ulazi u slobodnu zonu, bez obzira na namjenu	<i>One stop shop</i> administracija
Oslобадање od plaćanja PDV-a na potrošnju energenata	Jednostavne i efikasne carinske procedure
Iзузеће od plaćanja PDV-a za promet proizvoda i usluga unutar i između dvije slobodne zone	Infrastrukturne subvencije na lokalnom nivou. Širok spektar usluga dostupan korisnicima slobodnih zona po preferencijalnim uslovima (transport, utovar, špedicija, finansijske usluge)
Primjena prilagođenih carinskih i poreskih propisa za robu koja se stavlja u promet na domaćem tržištu	Zastupničke i druge usluge u vezi sa korespondencijom na lokalnom i nacionalnom nivou, kao i sa drugim zemljama

Izvor: Autor na osnovu Vlada Republike Srbije (2018).

Slobodne zone osnovane su sa ciljem privlačenja SDI, kako bi se kanalisaо kapital i tehnologija i obezbijedio rast industrijske proizvodnje, zaposlenosti, izvoza, a time i BDP *per capita* (Tabela 23) i „napuštanje potrošačkog i okretanje ka proinvesticionom i izvozno-

orientisanom privrednom rastu“ (Vlada Republike Srbije, 2018, str. 1). Osnivanjem slobodnih zona u Srbiji omogućuje se ostvarivanje sljedećih ciljeva:

- Efikasno privlačenje SDI kroz kombinaciju državnih programa finansijske podrške i pogodnosti slobodnih zona;
- Poboljšanje politike poreskih olakšica u skladu sa politikom regionalnog razvoja;
- Proširenje područja postojećih zona naročito u devastiranim područjima;
- Ohrabrenje investiranja u oblasti novih tehnologija;
- Podsticanje malih kompanija i pojedinaca za uspostavljanje saradnje sa velikim kompanijama s ciljem njihovog snabdijevanja proizvodima i uslugama;
- Uvođenje novih usluga u slobodnim zonama;
- Stvaranje najboljih uslova za poslovanje u slobodnim zonama nakon ulaska u Evropsku uniju;
- Unapređenje saradnje sa državnim institucijama koje se bave podsticanjem razvoja preduzetništva (Vlada Republike Srbije, 2018, str. 6).

Primjenom carinskih, fiskalnih i nefiskalnih, infrastrukturnih i investiconih olakšica stvoreno je stimulativno poslovno okruženje koje je omogućilo priliv SDI u slobodne zone u Srbiji (Tabela 21).

Tabela 22 - Ekonomске performanse slobodnih zona u Srbiji, 2008-2019. godine

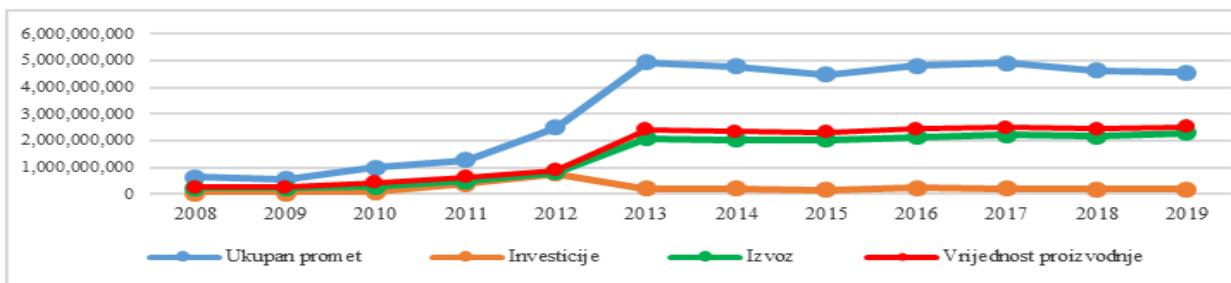
Godina	Broj kompanija	Ukupan promet	Vrijednost proizvodnje	Investicije	Izvoz	Broj zaposlenih
2008.	207	651.717.588	260.027.909	37.456.376	243.627.691	5.515
2009.	181	559.108.279	251.869.695	19.039.023	227.648.602	4.960
2010.	211	991.537.422	431.282.655	71.212.716	295.293.130	7.886
2011.	161	1.280.333.914	647.936.702	387.284.139	497.539.877	7.929
2012.	173	2.499.598.474	899.269.259	755.605.532	819.116.055	14.579
2013.	224	4.935.117.473	2.430.075.223	197.885.514	2.088.382.191	18.313
2014.	262	4.794.912.684	2.348.778.943	208.709.748	2.030.461.079	19.255
2015.	241	4.476.698.103	2.313.921.305	155.763.161	2.050.982.677	22.242
2016.	265	4.822.082.984	2.444.309.995	236.410.708	2.151.721.843	25.175
2017.	221	4.915.900.143	2.506.039.392	215.564.982	2.211.824.556	28.366
2018.	204	4.642.929.558	2.438.529.318	194.338.191	2.164.547.600	35.279
2019.	204	4.571.641.071	2.516.403.847	184.853.286	2.300.641.138	37.855

Izvor: Autor na osnovu Vlade Republike Srbije (2020).

Ukupna površina slobodnih zona u Srbiji u 2019. godini iznosi 21.000 m², od kojih je najveća slobodna zona Smederevo sa ukupnom površinom od 5.405 m². U slobodnim zonama poslovne aktivnosti obavljaju 204 kompanije koje zapošljavaju 37.855 radnika, što predstavlja povećanje za 2.576 radnika u odnosu na 2018. godinu (Vlada Republike Srbije, 2020).

U 2019. godini u Srbiji funkcioniše 15 slobodnih zona. Slobodna zona Šumadija u Kragujevcu osnovana je 2019. godine, a osim nje, funkcionalne su i slobodne zone: Pirot, Subotica, Zrenjanin, Novi Sad, FAS Slobodna zona, Šabac, Užice, Kruševac, Smederevo, Svilajnac, Apatin, Vranje, Priboj i Beograd (Vlada Republike Srbije, 2020). U 2020. godini u Čačku je, poslije Beograda, Novog Sada i Niša, otvoren naučno-tehnološki park (NTPARK, 2020). U planu je i otvaranje industrijskog parka u Borči, u kooperaciji sa Vladom Narodne Republike Kine, sa preko 40 kineskih tehnoloških kompanija sa aproksimativnom vrijednosti investicija od 300 miliona evra, i koji će zapošljavati do 20.000 radnika na površini od 320 ha i biti najmodernija slobodna zona takvog tipa u ovom dijelu Evrope (Vlada Republike Srbije, 2017).

Grafikon 12 - Ekonomski indikatori slobodnih zona, 2008-2019. godine

Izvor: Autor na osnovu Vlade Republike Srbije (2020).

Ukupan promet proizvoda i usluga slobodnih zona, prema kalkulacijama Vlade Republike Srbije (2020), u 2019. godini iznosi 4,5 milijardi evra, što predstavlja pad od 1,54% u odnosu na 2018. godinu. Razlog niže ukupne vrijednosti prometa posljedica je niže vrijednosti uvoza proizvodnih inputa i gotovih proizvoda u slobodne zone, izvoza na domaće tržište i smanjenja uslužnih aktivnosti. Ukupna vrijednost izvoza iz slobodnih zona u 2019. godini iznosi 2,3 milijarde evra i veća je za 5,04% u odnosu na 2018. godinu (Tabela 22).

Ukupna vrijednost izvoza u periodu 2008-2019. godine iznosi 17,08 milijardi evra, a prosječna vrijednost izvoza je 1,4 milijarde evra. U strukturi izvoza dominantnu poziciju zauzima

izvoz na inostrana tržišta, sa kumulativnom vrijednosti od 2,2 milijarde evra (91,6%). Izvoz na domaće tržište iznosi 206,5 miliona evra (8,3%). Udio izvoza u ukupnom izvozu zemlje iznosi 13,1%, a kompanije iz poslovnih zona Fiat Automobili Srbija, NIS i *Tigar Tyres* spadaju u deset najvećih izvoznika u Srbiji. Pokrivenost uvoza izvozom iz slobodnih zona u 2019. godini iznosi 146,8% i veća je u odnosu na prethodnu godinu, kada je iznosila 135,7% (Vlada Republike Srbije, 2020).

Tabela 23 - Makroekonomski parametri Srbije, 2008-2019. godine

Godina	Broj kompanija ¹	Investicije	Izvoz	Broj zaposlenih ²	BDP per capita
2008.	81.567	8.466.200.000	7.429.000.000	678.280	4.445
2009.	82.355	6.072.800.000	5.961.000.000	611.403	3.955
2010.	83.787	5.575.900.000	7.393.000.000	577.203	3.781
2011.	84.690	6.203.100.000	8.441.000.000	564.954	4.619
2012.	84.921	6.805.300.000	8.738.000.000	557.900	4.440
2013.	87.529	6.000.900.000	10.996.000.000	552.217	4.781
2014.	86.996	5.657.100.000	11.159.000.000	544.939	4.672
2015.	86.138	6.065.300.000	12.039.000.000	812.418	5.034
2016.	90.421	6.274.400.000	13.432.000.000	831.670	5.203
2017.	85.546	6.959.100.000	15.051.000.000	865.368	5.581
2018.	87.407	8.596.000.000	16.282.000.000	901.811	6.138
2019.	-	10.333.900.000	17.536.000.000	921.222	6.593

¹ Broj kompanija u industriji, trgovini na veliko i malo i prevozu, skladištenju i ostalim uslugama

² Broj zaposlenih u industriji, trgovini na veliko i malo i prevozu, skladištenju i ostalim uslugama

Izvor: Autor na osnovu RZS (2020) i EUROSTAT (2020).

Ukupna vrijednost investiranja u slobodne zone u 2019. godini, prema podacima Vlade Republike Srbije (2020), jeste 184,8 miliona evra i niža je za 4,88% u odnosu na prethodnu godinu (Grafikon 12). Ukupna vrijednost investicija u periodu 2008-2019. godine iznosi 2,6 milijardi evra, a prosječna vrijednost investicija je 220,01 milion evra. Vrijednost proizvodnje u 2019. godini iznosi 2,5 milijardi evra, što predstavlja rast od 3,1% u odnosu na prethodnu godinu i značajno veći rast u odnosu na industrijsku proizvodnju zemlje koja je bila 0,3% veća u odnosu na 2018. godinu (RZS, 2020). Učešće domaćih proizvodnih inputa je 16,4% (275,3 miliona evra), a inostranih 83,5% (1,3 milijarde evra), (Vlada Republike Srbije, 2020).

Slobodne zone u Srbiji imaju kontinuirani trend rasta kumulativnih vrijednosti investicija, proizvodnje, izvoza i zaposlenosti. Takođe, značajan uticaj ostvaruju u pogledu integrisanosti

nacionalne ekonomije u rad zona. Uticaj na održiv i inkluzivan ekonomski rast u narednom periodu treba da se ostvari u pravcu veće kooperacije kompanija iz slobodnih zona sa domaćim kompanijama, institucionalnim i regulatornim reformama da bi se stvorile prepostavke za značajniji priliv investicija. Posebno u kapitalno-intenzivnu proizvodnju, na osnovu koje će se obezbijediti pristup savremenim tehnologijama i inovacijama. Na taj način bi se stekla nova i unaprijedila postojeća potrebna znanja i vještine koja bi se u narednom vremenskom periodu mogla koristiti prilikom osivanja novih i/ili revitalizacije postojećih domaćih kompanija.

4.1.2. Slobodne zone u Hrvatskoj

Legislativni okvir za osnivanje slobodnih zona u Hrvatskoj, kako navode Starc i Budak (2009), donesen je 1991. godine, koji je preuzeo većinu značajnih odredbi zakonskog okvira bivše SFRJ iz 1990. godine. Zakon nije uredio institucionalni i regulatorni okvir *nervus rerum*, pa se drugim zakonom iz 1996. godine nastojalo poboljšati okvir funkcionisanja slobodnih zona. Do 2020. godine, na osnovu podataka Vlade Republike Hrvatske (2020), bilo je sedam izmjena zakonskih propisa kojima se uređivao način funkcionisanja slobodnih zona u Hrvatskoj. Određene izmjene i dopune zakona predstavljaju potrebu usklađivanja zakonodavstva Hrvatske sa *Aquis communautaire*. Time je stvoren postojeći legislativni okvir kojim je uređeno funkcioniranje slobodnih zona i stvoren institucionalni okvir koji vrši implementaciju i nadzor nad primjenom zakona. U 2018. godini u Hrvatskoj funkcionišu sljedeće slobodne zone: kopnene slobodne zone (Krapinsko-zagorska slobodna zona, Podunavska slobodna zona Vukovar, Slobodna zona Kukuljanovo, Slobodna zona Luka Rijeka - Škrljevo, Slobodna zona Osijek, Slobodna zona Splitsko-dalmatinska, Slobodna zona Zagreb), lučke slobodne zone (Slobodna zona luke Ploče, Slobodna zona luke Pula, Slobodna zona luke Rijeka, Slobodna zona luke Split), (Vlada Republike Hrvatske, 2019).

Poslovanje lučkih slobodnih zona regulisano je Zakonom o pomorskom dobru i morskim lukama. Njime su, članom 50, definisani obligacioni odnosi između luke i korisnika slobodne zone, kao i način upravljanja slobodnim zonama, i osnivači slobodnih zona nemaju obavezu plaćanja koncesione naknade za osnivanje zona, kao što je obaveza u kopnenim zonama (Vlada Republike Hrvatske, 2019). Stoga nije moguće u potpunosti upoređivati poslovne aktivnosti između navedenih zona, ali rezultati poslovanja lučkih slobodnih zona ulaze u strukturu ukupnih poslovnih rezultata i ekonomskih performansi zona u Hrvatskoj.

Slobodne zone imaju brojne prednosti kojima privlače preduzeća i preuzetnike, a odnose se na blizinu značajnih saobraćajnih čvorišta, međunarodnih granica, izgrađenu infrastrukturu, mogućnost kupovine jeftinijeg zemljišta i eventualno proširenje u budućnosti (Lončar, 2008, str. 206). Naročito je blizina transportne infrastrukture imala značajan uticaj na razvoj slobodnih zona i njihovu ulogu u regionalnom i ekonomskom rastu na nivou zemlje. Slobodne zone predstavljaju atraktivna mesta za brojne poslovne aktivnosti, kao što su poslovi skladištenja, špedicije i ostalih logističkih poslova, spoljnotrgovinski poslovi, turizam, iako u strukturi slobodnih zona i dalje dominantnu poziciju zauzima sektor proizvodnje industrijskih proizvoda.

Tabela 24 - Ekonomске performanse slobodnih zona u Hrvatskoj, 2011-2018. godine

Godina	Broj kompanija	Investicije	Izvoz	Broj zaposlenih
2011.	228	16.951.385	548.542.405	8.715
2012.	234	18.561.390	550.729.546	7.931
2013.	221	32.810.080	394.938.225	8.075
2014.	142	40.996.399	526.080.462	7.827
2015.	137	28.143.447	500.890.158	7.739
2016.	115	32.806.481	465.416.079	7.492
2017.	92	57.491.159	129.428.585	2.906
2018.	89	29.975.868	135.876.276	2.885

Izvor: Autor na osnovu Vlade Republike Hrvatske (2019).

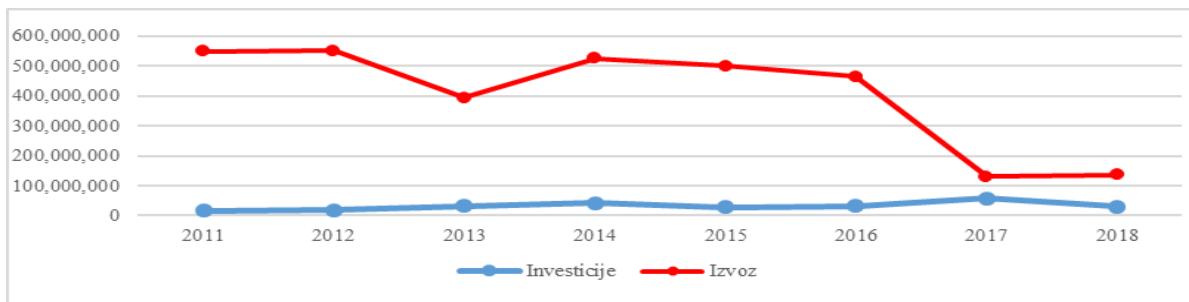
Pogodnosti poslovanja u slobodnim zonama odnose se na obezbjeđenje carinskih i poreskih podsticaja, kao i podsticaja za pokretanje poslovnih aktivnosti, kapitalne troškove investicionog projekta i refundiranje troškova novih radnih mesta (UHSZ, 2020). Proizvodi koji se uvoze u slobodnu zonu ne podliježu carinskom pregledu niti se za njih podnosi carinska deklaracija. Podsticajne mjere koje se koriste za dolazak inostranih kompanija u slobodnu zonu pozitivno su uticale na performanse i efikasnost slobodnih zona.

Broj kompanija koje su poslovale u slobodnim zonama u 2011. godini bio je 228, od kojih je u Slobodnoj zoni Zagreb poslovne aktivnosti imalo 70 kompanija. U 2012. godini broj korisnika slobodnih zona povećao se na 234, a od ulaska Hrvatske u Evropsku uniju dolazi do trenda pada broja kompanija koje posluju u slobodnim zonama (Tabela 24). Navedeni pad korespondira sa usklađivanjem nacionalnog zakonodavstva sa *Acquis communautaire*, u dijelu koji se odnosi na regulisanje politike subvencija, u skladu sa principima nediskriminacije i

zabrane iskorišćavanja dominantnog položaja na tržištu. Ukupna površina slobodnih zona u 2018. godini iznosi 6.887 m^2 , a najveću površinu, od 2.133 m^2 , zauzimala je Splitsko-dalmatinska slobodna zona (Vlada Republike Hrvatske, 2019).

Slobodne zone u Hrvatskoj generišu pozitivan uticaj na makroekonomске parametre nacionalne ekonomije (Tabela 25). Efekti bi bili još izraženiji da nije postojala obaveza usklađivanja domaćeg zakonodavstva sa *Aquis communautaire*, posebno u pogledu carina, poreza na dodanu vrijednost (u daljem tekstu: PDV) i poreza na dobit. Kompanije koje posluju u slobodnim zonama od ulaska Hrvatske u Evropsku uniju imaju obavezu plaćanja opreme koja se uvozi u zonu, PDV-a i poreza na dobit. U slobodnim zonama zabranjeno je obavljanje bankarskih usluga. Time je smanjen nivo podsticaja, a ostali su podsticaji na regionalnom nivou i horizontalne subvencije koje imaju većina kompanija koje posluju u Hrvatskoj. Prema podacima Vlade Republike Hrvatske (2019), poslovne aktivnosti u slobodnim zonama u 2012. godini imale su 234 kompanije, u 2018. godini 89 kompanija, a u periodu 2011-2018. godine poslovne aktivnosti u slobodnim zonama imalo je prosječno 157 kompanija (Tabela 24).

Grafikon 13 - Vrijednost izvoza i investicija u slobodnim zonama, 2011-2018. godine

Izvor: Autor na osnovu Vlade Republike Hrvatske (2019).

Kumulativni iznos investicija, kako navode podaci Vlade Republike Hrvatske (2019), u periodu 2011-2018. godine iznosi 257,7 miliona evra. Najveći prliv investicija, od 54,4 milina evra, ostvaren je u 2017. godini. Investicije u slobodne zone Luka Ploče i Rijeka u navedenoj godini iznosile su 40,5 i 15,8 miliona evra, respektivno. Prosječan broj zaposlenih u periodu 2011-2018. godine iznosi 6.696. Od 2013. godine prisutan je trend pada zaposlenosti u slobodnim zonama, što korespondira sa smanjenjem broja kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u zonama.

Prosječna vrijednost izvoza iz slobodnih zona u posmatranom periodu iznosi 406,4 miliona evra, a ukupna vrijednost izvoza je 3,2 milijarde evra. Najviša vrijednost izvoza, od 550,7 miliona evra, generisana je u 2012. godini, a najniža, u iznosu od 129,4 miliona evra, generisana je u 2017. godini (Grafikon 13). U 2018. godini vrijednost izvezenih proizvoda iznosi 135,8 miliona evra, što predstavlja rast od 4,3% u odnosu na prethodnu godinu. Najvažniji spoljnotrgovinski partneri slobodnih zona su Bosna i Hercegovina, Srbija, Italija i Njemačka. Na tržište Evropske unije vrijednost izvoza iznosi 62,8 miliona evra, odnosno 48,5% ukupnog izvoza slobodnih zona u Hrvatskoj.

Tabela 25 - Makroekonomski parametri Hrvatske, 2011-2018. godine

Godina	Broj kompanija ¹	Investicije	Izvoz	Broj zaposlenih ²	BDP per capita
2011.	283.932	9.069.900.000	9.582.161.000	392.460	10.325
2012.	294.475	8.617.700.000	9.628.468.000	387.758	10.190
2013.	282.872	8.610.700.000	9.589.448.000	376.408	10.147
2014.	298.161	8.356.500.000	10.368.782.000	375.134	10.162
2015.	312.354	8.721.300.000	11.527.852.000	373.995	10.425
2016.	255.351	9.350.300.000	12.316.569.000	390.636	10.965
2017.	254.776	9.824.300.000	13.983.154.000	406.682	11.893
2018.	264.043	10.578.000.000	14.543.427.000	410.974	12.632

¹ Broj kompanija u industriji, trgovini na veliko i malo i prevozu, skladištenju i ostalim uslugama

² Broj zaposlenih u industriji, trgovini na veliko i malo i prevozu, skladištenju i ostalim uslugama

Izvor: Autor na osnovu DZS (2020) i ECB (2020).

Prosječna vrijednost izvoza iz slobodnih zona u posmatranom periodu iznosi 406,4 miliona evra, a ukupna vrijednost izvoza je 3,2 milijarde evra. Najviša vrijednost izvoza, od 550,7 miliona evra, generisana je u 2012. godini, a najniža, u iznosu od 129,4 miliona evra, generisana je u 2017. godini (Grafikon 13). U 2018. godini vrijednost izvezenih proizvoda iznosi 135,8 miliona evra, što predstavlja rast od 4,3% u odnosu na prethodnu godinu. Najvažniji spoljnotrgovinski partneri slobodnih zona su Bosna i Hercegovina, Srbija, Italija i Njemačka. Na tržište Evropske unije vrijednost izvoza iznosi 62,8 miliona evra, odnosno 48,5% ukupnog izvoza slobodnih zona u Hrvatskoj.

Analiza Ekonomskog instituta Zagreb (2018) pokazala je da su slobodne zone imale pozitivan uticaj na ekonomsku aktivnost na regionalnom nivou i na nivou jedinica lokalne

samouprave. U kratkom roku ostvaren je pozitivan uticaj na priliv investicija, novih poslovnih aktivnosti, rast zaposlenosti i visinu dohodaka radnika. U drugoj fazi, nakon pozitivnog inicijalnog impulsa, ostvaren je rast prihoda od prodaje proizvoda i usluga. Time je stvoreno podsticajno okruženje u slobodnim zonama koje je zasnovano na izgradnji i jačanju konkurentnosti kompanija koje posluju u zonama. Jedan od fundamentalnih benefita slobodnih zona odnosi se na integrisanost domaće ekonomije u rad slobodnih zona. Efektima preljevanja na širem području slobodnih zona stvaraju se podsticaji za rast zaposlenosti, produktivnosti, prihoda od prodaje i razvoj preduzetničke infrastrukture. Efekti slobodnih zona ne predstavljaju samo pozitivne vrijednosti investiranja, proizvodnje, zaposlenosti, izvoza i produktivnosti, već i „udio koji zone imaju u kreiranju dodane vrijednosti regionala, povećanju intelektualnog kapitala i poboljšanju regionalne konkurentnosti“ (Borozan, & Klepo, 2007, str. 89). Efektom preljevanja obezbeđuje se veći stepen integrisanosti nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona i stvaraju se pretopstavke za ekonomski rast i prosperitet na regionalnom i nacionalnom nivou, *ceteris paribus*.

4.1.3. Slobodne zone u Bjelorusiji

Slobodne zone u Bjelorusiji osnovane su kao instrument podrške razvoja privatnog preduzetništva generisanja SDI, podsticanja izvoza i implementacije različitih industrijskih politika. Fundamentalni cilj osnivanja slobodnih zona predstavlja implementacija strukturnih promjena u ekonomskom sistemu i prelazak sa uvozno-supstitutivne proizvodnje, karakteristične za ekonomiju bivšeg SSSR-a, na izvozno-orientisanu ekonomiju. Razvoj okvira slobodnih zona počinje 1990-ih godina nakon nekoliko godina analize i proučavanja iskustava mnogih zemalja u razvoju. Slobodna zona Šenon predstavljala je željeni model okvira slobodnih zona u Bjelorusiji. Na osnovu modela razvila se prva slobodna zona u Bjelorusiji, 1996. godine, u Brestu (engl. *Brest*), na osnovu predsjedničkog dekreta 114 (National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus, 2020). Lokacija slobodne zone Brest izabrana je zbog transportne povezanosti, a takođe su omogućene i poreske i druge olakšice kako bi se obezbeđio priliv SDI. Problem razvoja slobodne zone, u prvoj fazi, predstavljala je nedovoljna uključenost domaćih kompanija u rad zone, postojanje supervizije na nacionalnom nivou i nedostatak regulatornog organa na nižem nivou koji je kontrolisao rad zone.

Slobodne zone Minsk (engl. *Minsk*) i Gomel Riton (engl. *Gomel-Raton*) osnovane su 1998. godine. Godinu dana poslije osnovana je zona Vitsbek (engl. *Vitesbek*), a 2002. godine

osnovane su slobodne zone Mogilev (engl. *Mogilev*) i Grodnoinvest (engl. *Grodnoinvest*), (BELTA, 2018). Slobodne zone prostiru se na 0,12% teritorije Bjelorusije, a njihova površina povećana je od 2002. godine za 0,05% zbog povećanja broja kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u zonama (Kolkin, 2018). Slobodne zone nalaze se u svih šest regiona Bjelorusije. Lokacije slobodnih zona su u blizini velikih gradova i karakteriše ih dobra komunikaciona povezanost sa gradovima i ostatkom zemlje.

Tabela 26 - Ekonomске performanse slobodnih zona u Bjelorusiji, period 2003-2019. godine

Godina	Broj kompanija	Investicije	Izvoz	Broj zaposlenih
2003.	270	26.873.600	271.034.400	16.800
2004.	285	31.597.200	400.392.000	22.800
2005.	260	31.638.200	465.900.600	27.200
2006.	275	-	659.088.000	40.300
2007.	270	-	728.052.300	41.200
2008.	275	46.874.700	1.092.443.100	58.300
2009.	280	22.800.600	837.312.600	57.900
2010.	310	26.540.800	1.316.333.200	62.000
2011.	525	62.107.000	2.785.050.200	143.700
2012.	510	91.181.600	3.569.773.200	143.700
2013.	500	210.463.500	3.536.873.700	147.800
2014.	470	176.268.800	3.267.891.200	139.900
2015.	440	118.560.000	3.079.459.200	129.200
2016.	415	133.428.800	3.544.858.400	123.500
2017.	410	165.318.000	4.199.325.000	131.200
2018.	408	195.172.200	4.407.998.400	132.300
2019.	418	178.867.900	5.104.923.800	137.300

Izvor: Autor na osnovu Kolkin (2018) i BELSTAT (2020).

Legislativni okvir za osnivanje slobodnih zona kreiran je 1998. godine donošenjem Zakona o slobodnim zonama (Vlasova Mikhel & Partners, 2020). Pored *lex fundamentalis*, legislativni okvir uključuje i devet podzakonskih propisa kojim se bliže definišu uslovi osnivanja, obavljanja poslovnih aktivnosti, prestanak rada i ostali obligacioni odnosi u slobodnim zonama. Zakonom o slobodnim zonama kompanijama koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama obezbijeđene su olakšice u pogledu poslovanja, poreza, carina, korišćenja zemlje i druge infrastrukture do 2049. godine (National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus, 2020). Kompanije koje posluju u slobodnim zonama oslobođene su poreza na dobit u periodu od 10 godina od početka obavljanja poslovne djelatnosti, a kao početak računa se period prije 31.12.2011. godine. Kompanije koje su počele poslovne aktivnosti poslije navedenog datuma

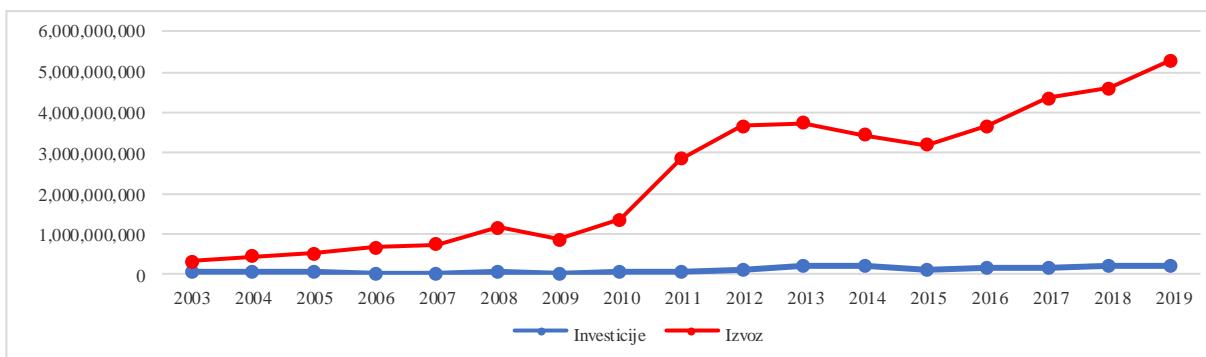
izuzete su od poreza na dobit u periodu od 5 godina od početka obavljanja poslovne aktivnosti. Poslije isteka 5, odnosno 10 godina porez na dobit se naplaćuje po stopi koja je niža za 50% od nacionalnog nivoa. Takođe, porez na dividendu iznosi 15% (Kolkin, 2018).

Proizvodi koji su proizvedeni u slobodnim zonama koristeći proizvodne inpute, koji su izuzeti od carinskih dažbina, prilikom izvoza ili stavljanja u promet na domaćem tržištu, oslobođeni su plaćanja PDV-a u iznosu od 20% u periodu od pet godina od početka obavljanja poslovnih aktivnosti. Poslije isteka subvencionisanog perioda PDV se plaća po stopi koja je niža za 50% od nacionalnog nivoa (Ministry of Economy of the Republic of Belarus, 2020a). Navedeni proizvodi prilikom stavljanja u promet na domaće tržište tretiraju se kao uvozni proizvodi i podliježu plaćanju carinskih dažbina, u skladu sa carinskim propisima. Kompanije koje posluju u slobodnim zonama oslobođene su poreza na zemljište u vremenskom periodu od pet godina od početka gradnje objekata za poslovne aktivnosti ili početka obavljanja poslovnih aktivnosti. Bitno je naglasiti da, u skladu sa nacionalnim legislativnim okvirom, kompanije koje posluju u slobodnim zonama imaju pravo korišćenja zemljišta, a ne i pravo vlasništva nad zemljištem.

Takođe, kompanije koje posluju u slobodnim zonama oslobođene su poreza na nekretnine u periodu od tri godine od početka obavljanja poslovnih aktivnosti. Nakon isteka navedenog perioda poreska stopa za korišćenje nekretnina iznosi 1% *per annum*, a u nekim slučajevima 0,2%, 0,4%, 0,6% ili 0,8% (Vlasova Mikhel & Partners, 2020). Proizvodi koji su uvezeni u slobodne zone ili su proizvedeni u njima ne podliježu carinskim dažbinama i ostalim necarinskim barijerama. Kompanije koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama imaju mogućnosti korišćenja preferencijalnih carinskih procedura koje se odnose na besplatan carinski postupak prilikom uvoza proizvodnih inputa ili finalnih proizvoda, izuzeće od carinskih dažbina i PDV-a. Navedena izuzeća od plaćanja odnose se na proces proizvodnje i izvoza izvan teritorije Evroazijske ekonomске unije. Modifikacija zakonskog okvira odnosi se na uklanjanje carinskih povlastica na izvoz proizvoda u zemlje izvan Evroazijske ekonomске unije od januara 2017. godine. Zakonom su zabranjene aktivnosti proizvodnje, prerade, skladištenja i prodaje opasnih materija, žestokih alkoholnih pića, osim šampanjca i vina, duvanskih proizvoda, psihoaktivnih supstanci, emitovanja radio i televizijskog programa. Takođe, zabranjene su ugostiteljske, kockarske, komercijalne bankarske, osiguravajuće i ostale finansijske usluge i proizvodne aktivnosti koje koriste resurse i radnu snagu izvan slobodnih zona.

Pored navedenih regulatornih olakšica, postoje i druge komparativne prednosti koje obezbeđuju stimulativno poslovno okruženje za dolazak inostranih kompanija u slobodne zone. To se, prije svega, odnosi na ubrzane i pojednostavljene administrativne procedure, blizinu glavnih tržišta Evropske unije i Rusije i obezbijeđenu transportnu i komunalnu infrastrukturu. Institucionalne i regulatorne reforme, poreske, carinske i druge subvencije i infrastrukturna podrška imali su pozitivan uticaj na ekonomske performanse slobodnih zona. Priliv SDI korespondirao je sa povećanjem kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama. Broj kompanija u slobodnim zonama konstantno se povećavao u periodu 2003-2011. godine, kada je 510 kompanija poslovalo u zonama, poslije čega broj kompanija ima blagu tendenciju pada (Kolkin, 2018; BELSTAT, 2020).

Grafikon 14 - Vrijednost izvoza i investicija u slobodnim zonama, 2003-2019. godine

Izvor: Autor na osnovu Kolkin (2018), i BELSTAT (2020).

U 2020. godini poslovne aktivnosti u slobodnim zonama ima 421 kompanija (BELSTAT, 2020), što je veći broj u odnosu na prethodne dvije godine, kada je bilo aktivno 418 i 408 kompanija (Tabela 26), respektivno. Struktura poslovnih aktivnosti nije se bitno mijenjala od 2003. godine. U 2016. godini u slobodnim zonama 116 kompanija je iz sektora proizvodnje mašina i metalske industrije, 92 kompanije iz hemijske industrije, 33 iz drvne industrije i 29 iz elektroindustrije (Kolkin, 2018). Priliv investicija konstantno se povećavao do 2013. godine, a poslije pada priliva u 2014. godini bilježi se trend rasta investicija, koje su u 2019. godini iznosile 178,8 miliona evra (Grafikon 14). Ukupna vrijednost investicija u periodu 2003-2019. godine iznosi 1,5 milijardi evra, što predstavlja 1,9% ukupnih investicija u zemlji (Tabela 27), a prosječna vrijednost investicija je 101,1 milion evra.

Slobodne zone pozitivno su uticale na stopu zaposlenosti. Broj zaposlenih povećao se sa 13.300 u 2002. godini na 136.900 u 2019. godini. Efekat preljevanja slobodnih zona generisao je pristup savremenim tehnologijama, znanjima i vještinama, što je uticalo na rast produktivnosti radnika, kao i realnih prihoda. Slobodne zone u 2018. godini generišu 14,9% izvoza, 12,3% industrijske proizvodnje, 8% kapitalnih investicija i zapošljavaju 3,5% ukupne radne snage nacionalne ekonomije (BELTA, 2018).

Tabela 27 - Makroekonomski parametri Bjelorusije, 2003-2019. godine

Godina	Broj kompanija ¹	Investicije	Izvoz	Broj zaposlenih ²	BDP per capita
2003.	-	570.662.000	8.792.264.000	-	1.607
2004.	-	690.796.800	11.074.296.000	-	1.919
2005.	-	362.393.900	12.831.137.000	1.939.800	2.509
2006.	-	595.885.600	15.708.264.000	1.975.000	3.062
2007.	-	957.541.500	17.696.475.000	2.001.100	3.451
2008.	-	1.547.441.000	22.115.709.000	2.018.000	4.329
2009.	-	3.456.657.000	15.274.968.000	2.038.300	3.836
2010.	-	4.199.327.600	19.064.136.000	2.034.200	4.545
2011.	63.601	9.512.064.000	29.738.842.000	2.025.800	4.680
2012.	65.462	8.058.835.200	35.834.680.000	1.958.000	5.399
2013.	70.834	8.345.800.200	28.013.859.000	1.948.900	6.007
2014.	77.238	7.647.012.800	27.132.912.000	1.917.900	6.255
2015.	77.743	6.604.156.800	24.313.920.000	1.860.900	5.425
2016.	74.718	6.492.098.200	22.055.106.000	1.801.100	4.705
2017.	71.986	6.756.267.000	25.877.400.000	1.781.100	5.098
2018.	69.692	7.222.386.600	28.685.322.000	1.790.600	5.355
2019.	68.849	6.459.247.600	29.428.815.000	1.797.000	5.950

¹ Broj kompanija u industriji, trgovini na veliko i malo i prevozu, skladištenju i ostalim uslugama

² Broj zaposlenih u industriji, trgovini na veliko i malo i prevozu, skladištenju i ostalim uslugama

Izvor: Autor na osnovu BELSTAT (2020) i WB (2020g).

Bjelorusija je u kooperaciji sa Kinom osnovala Industrijski park Velika stijena, koji predstavlja najveći industrijski park izvan Kine. Na osnovu dogovora iz 2010. godine, 2011. godine potpisani je međudržavni sporazum o osnivanju Inudstrijskog parka, a dekretom predsjednika Bjelorusije iz 2017. godine obezbijedene su olakšice, do 2069. godine, koje se odnose na investitore u Industrijskom parku (Kolkin, 2018). Olakšice se, kako navodi Ministarstvo ekonomije Bjelorusije (Ministry of Economy of the Republic of Belarus, 2020b), odnose na izuzeće od poreza na dobit u periodu od 10 godina od početka obavljanja poslovnih aktivnosti, a poslije je poreska stopa umanjena za 50%. Kompanije u Industrijskom parku

oslobođene su poreza na imovinu i zemljište u periodu od 50 godina. Porez na dohodak radnika obračunava se po stopi od 9%, što je 4% manje nego na nacionalnom nivou, obezbijeden je bezvizni režim za radnike do šest mjeseci i klauzula garancije da se neće mijenjati uslovi za obavljanje poslovnih aktivnosti.

Većinsko vlasništvo nad kompanijom koja upravlja poslovnim aktivnostima Industrijskog parka imaju kineske kompanije (68%), a Bjelorusija ima 31,33% udjela i njemački kooperant *Duisburger Hafen AG* 0,67% udjela u vlasništvu (Kolkin, 2018). U poslovnim aktivnostima Industrijskog parka, u najvećem procentu, zastupljen je sektor informaciono-komunikacionih tehnologija, a zatim i sektori transporta, skladištenja, logistike i ostalih uslužnih djelatnosti i proizvodnog sektora. Pogodnosti i prednosti poslovanja u Industrijskom parku odnose se na blizinu glavnih auto-puteva u zemlji, izgrađen međunarodni aerodrom u Parku, bescarinski pristup za zemlje Evroazijske ekonomске unije, poreske, carinske i radne olakšice i ostale specijalne režime za obavljanje poslovnih aktivnosti (Industrial Park, 2020).

U periodu 2017-2019. godine broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti povećao se sa 23 na 60. U navedenom periodu priliv investicija iznosio je 20,08 miliona, 59,6 miliona i 103,2 miliona evra, respektivno, a vrijednost izvoza bila je 11,3 miliona, 23,5 miliona i 25,3 miliona evra, respektivno (BELSTAT, 2020). U narednom vremenskom periodu planirano je značajno povećanje investicija od strane osnivača Industrijskog parka, koji će stvoriti slobodnu zonu koja, pored industrijskog kompleksa, sadrži i koherntnu rezidencijalnu cjelinu. Na taj način Industrijski park postaće slobodna zona-grad, po modelu mnogih kineskih slobodnih zona.

4.2. Empirijski rezultati istraživanja

4.2.1. Identifikacija i operacionalizacija varijabli

Odabrana istraživačka konstrukcija nalaže ispitivanje i kvantitativno izražavanje uticaja slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. U tu svrhu formuliše se adekvatan teorijski model baziran na dostupnoj empirijskoj građi gdje se izražava reagibilnost BDP-a *per capita* u odnosu na ekonomске performanse slobodnih zona, odnosno indikatore mehanizma uticaja slobodnih zona.

Zavisnu varijablu u disertaciji predstavlja ekonomski rast zemalja u razvoju. Ekonomski rast, odnosno „povećanje dohotka i materijalnog blagostanja zemalja“ (Acocella, 2005, str. 162) predstavlja pokazatelj uspešnosti implementacije ekonomске politike i inkluzivnosti i kompatibilnosti institucionalnog, legislativnog i regulatornog okvira u skladu sa ekonomskim

ciljevima. Kao precizan, eksplanatoran, komparativan i statistički značajan indikator ekonomskog rasta korišćena je vrijednost BDP-a *per capita*, kojom se mjeri „prosječan dohodak koji se zaradi u okviru granica jedne zemlje“ (Burda & Wyplosz, 2004, str. 26). Analizom će se ispitivati uticaj nezavisnih na zavisnu varijablu i kompatibilnost rezultata u skladu sa makroekonomskim modelom BDP-a. Odnosno, analiziraće se da li su dobijeni rezultati analize konvergentni i u skladu sa udjelom indikatora nezavisnih varijabli u bilansu nacionalnog dohotka *ceteris paribus*, u skladu sa makroekonomskim modelom BDP-a otvorene i globalno integrisane ekonomije. Vrijednosti BDP-a *per capita* date su u evrima. Podaci o vrijednostima zavisne varijable preuzeti su iz baza podataka nacionalnih statističkih agencija zemalja koje su predmet analize.

Nezavisnu varijablu u disertaciji predstavljaju slobodne zone u zemljama u razvoju. Analitičkim postupcima ispitivaće se ekonomske performanse i uticaj slobodnih zona na ekonomski rast targetiranih zemalja. Odnosno, utvrđuje se stepen povezanosti i determinisanosti ekonomskog rasta funkcijonisanjem slobodnih zona u targetiranim zemljama. Mjerni indikatori ekonomskih performansi i uticaja slobodnih zona su broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama, vrijednost investicija u slobodnu zonu, vrijednost izvoza iz slobodnih zona i broj zaposlenih u slobodnim zonama. Investicije, u disertaciji, odnose se na kapitalna investiciona dobra kojma se, kako navode Jakšić & Praščević (2011), obezbjeđuje tok usluga u jednom vremenskom periodu (najčešće, jedna godina), koje osiguravaju proizvodnju dobara i usluga ili potrošačkih dobara. Investicije obuhvataju SDI i domaće izvore investiranja. Iako je statistički najznačajniji udio SDI u slobodnim zonama zemalja koje su predmet analize (u Bjelorusiji je učešće SDI, u ukupnim investicijama, u slobodnim zonama 100%, a u Srbiji i Hrvatskoj aproksimativno 90-95%), u analizi su obuhvaćene i domaće investicije zbog tačnosti, konzistentnosti i kompatibilnosti analitičkog postupka i interpretacije dobijenih rezultata. Analitičkim postupkom objasniće se transmisioni mehanizam indikatora slobodnih zona i njihov uticaj na BDP *per capita* zemalja koje su predmet analize. Vrijednosti investicija i izvoza date su u novčanim jedinicama (evrima), a broj kompanija i zaposlenih u slobodnim zonama izražen je numerički. Podaci o indikatorima nezavisne varijable preuzeti su iz baza podataka nacionalnih statističkih agencija, vlada zemalja i institucija koje upravljaju i vrše monitoring nad radom slobodnih zona.

4.2.2. Metode istraživanja

Metodološki pristup koji je korišćen u disertaciji baziran je na smjernicama u preporučenoj literaturi (Todorović i Todorović, 2015) za pisanje naučno-istraživačkih i završnih radova na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Na osnovu problema i ciljeva istraživanja, a u vezi sa osnovnim metodološkim pristupom, korišćena je kvantitativna metodologija. Kvantitativne metode korišćene su u svrhu provjere postavljenih hipoteza. Rezultati dobijeni primjenom kvantitativne metotologije omogućili su „brzo sređivanje iskustvene građe, precizan i sistematski opis pojave u pogledu njene rasprostranjenosti, učestalosti i intenziteta, utvrđivanje kauzalne veze, jačine i prirode te veze, utvrđivanje veličine i brzine promjena nastalih tokom vremena“ (Todorović i Todorović, 2015, str. 118). U konceptualnom dijelu istraživanja korišćen je deduktivni pristup, koji polazi od teorije, problema, predmeta, ciljeva do konstruisanja hipoteza.

U procesu izrade teorijskog okvira korišćena je meta analiza i analiza sadržaja. Meta analiza primijenjena je u svrhu kombinovanja i sintetizovanja različitih i nezavisnih istraživanja i integrisanja rezultata navedenih istraživanja u koherentnu cjelinu, odnosno zajednički rezultat. Uzimajući u obzir da analiza teorijskog okvira u svojoj strukturi nema empirijskih dijelova, u svrhu analize navedenog materijala korišćena je analiza sadržaja, kao desk-metoda istraživanja. Kvantitativnom i kvalitativnom analizom sadržaja obuhvaćena su relevantna istraživanja i publikacije u vezi sa identifikovanjem i opservacijom problema istraživanja. U ovom dijelu rada korišćeni su sekundarni izvori podataka. Desk-metodom, korišćenjem internih i eksternih izvora podataka, analizirana je teorijska građa u vezi sa problemom u okviru determinisanog predmeta istraživanja. Štampana literatura, koja je korišćena, odnosi se na ličnu bibliografsku građu autora i literaturu prikupljenu iz biblioteke Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci. Elektronski podaci prikupljeni su korišćenjem alata Gugl znalač (engl. *Google Scholar*).

Podaci koji su prikupljeni iz internih i eksternih izvora analizirani su i obrađeni primjenom metode analize i metode sinteze podataka. Metoda analize korišćena je kako bi se složena cjelina slobodnih zona opisala, raščlanila, klasifikovala na parcijalne dijelove, odnosno analizirala struktura, uticajni faktori i međusobne relacije unutar okvira slobodnih zona. Primjenom generičke analize istražen je nastanak i razvoj slobodnih zona. Protumačeni dijelovi iz analize povezani su u novu cjelinu primjenom metode sinteze.

Definisanje problema istraživanja implementovano je metodom pregleda i analize postojeće literature, u okviru koje je identifikovana praznina koja predstavlja osnovu za

postojanje istraživačkog problema. Poslije identifikovanja istraživačkog problema, klasifikacijom su utvrđeni uzorci i posljedice navedenog problema. Postupak klasifikacije implementovan je opažanjem elemenata problema, generisanjem karakteristika svih elemenata i izborom fundamentalnih karakteristika, na osnovu čega je sprovedeno klasifikovanje. Primjenom metode indukcije, odnosno zaključivanjem od pojedinačnog ka opštem (Blaug, 2017) dobijena su saznanja o ulozi i uticaju slobodnih zona na ekonomski rast. Metoda dedukcije korišćena je da se na osnovu opštih logičkih obilježja određenih odnosa izvedu pojedinačni zaključci, odnosno spoznaje (Zelenika, 1998) o slobodnim zonama sa neuporedivo većim stepenom pouzdanosti (Todorović i Todorović, 2015). Postavljanje istraživačkih hipoteza vršeno je primjenom Okamovog principa, koji se odnosi na definisanje glavne hipoteze na način da se omogući njen testiranje (Todorović i Todorović, 2015). Modeliranje je izvršeno primjenom metode apstrakcije kojom su iz analize isključini nebitni elementi, a inkorporirani bitni, osnovni elementi. Time su se sačuvale fundamentalne karakteristike opisivanog realnog sistema.

U empirijskom dijelu istraživanja korišćen je kvantitativni pristup analizi podataka. Korišćenjem metode indukcije u empirijskom dijelu istraživanja, podaci koji su se koristili za testiranje hipoteza činili su polaznu osnovu s ciljem rješavanja problema istraživanja i poboljšanja teorijskog osnova koji se odnosi na definisani problem. Podaci koji su korišćeni u istraživanju i analizi prikupljeni su iz baza podataka relevantnih finansijskih, nefinansijskih i trgovinskih institucija, nacionalnih agencija za statistiku, centralnih banaka i institucija koje upravljaju i vrše monitoring nad radom slobodnih zona, kao što su: *ADB, ASEAN, AZFA, BELSTAT, CBBiH, COMCEC, DZS, EBRD, ECB, EUROSTAT, HNB, ILO, IMF, OECD, NBS, RZS, UN, UNCTAD, UNIDO, WB, WCO, WEF, WTO*.

Podaci o ekonomskim performansama slobodnih zona u Srbiji preuzeti su iz Izvještaja o poslovanju slobodnih zona koje sačinjava Ministarstvo finansija. Podaci o makroekonomskim parametrima Srbije preuzeti su iz baza podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije i Zavoda za statistiku Evropske unije. Podaci o ekonomskim performansama slobodnih zona u Hrvatskoj preuzeti su iz Izvještaja o poslovanju slobodnih zona koje sačinjava Ministarstvo gospodarstva, poduzetništva i obrta. Podaci o makroekonomskim parametrima Hrvatske preuzeti su iz baza podataka Državnog zavoda za statistiku Hrvatske i Evropske centralne banke. Podaci o ekonomskim performansama slobodnih zona u Bjelorusiji preuzeti su iz baza podataka Nacionalnog statističkog komiteta Bjelorusije. Takođe, dio podataka u vezi sa ekonomskim performansama slobodnih zona u Bjelorusiji dobijeni su direktno od Dimitrija Kolkina, uz

pismeno dopuštenje korišćenja podataka od strane autora, na osnovu saglasnosti Nacionalnog statističkog komiteta. Podaci o makroekonomskim parametrima Bjelorusije preuzeti su iz baza podataka Nacionalnog statističkog komiteta Bjelorusije i Svjetske banke.

U empirijskom istraživanju korišćene su deskriptivna i panel analiza. Deskriptivnom analizom obrađene su i analizirane ekonomske performanse slobodnih zona. Pored navedenog, izvršena je komparacija sa makroekonomskim indikatorima na nacionalnom nivou i kvantifikovanje kontribucije indikatora slobodnih zona u kumulativnoj vrijednosti indikatora nacionalnih ekonomija targetiranih zemalja. Panel analizom ispitivana je povezanost i značaj nezavisnih varijabli i njihov uticaj na zavisnu varijablu. Rezultati istraživanja bili su predmet diskusije, primjenom dokazivanja i opovrgavanja, uz komparaciju sa drugim istim i/ili sličnim relevantnim istraživanjima. U procesu testiranja korišćena je analiza i dedukcija, a poslije dobijenih rezultata, primjenom sinteze, indukcije i apstrakcije dobijeni su relevantni zaključci. Dobijeni rezultati istraživanja predstavljaju jednostavan primjer *prima facie* simulacije manifestovanja ustanovljenih relacija u realnom ekonomskom sistemu.

4.2.3. Ograničenje u istraživanju

Ograničenje istraživanja predstavljalо je dostupnost relevantnih statističkih podataka i izbor adekvatnog načina pretraživanja i korišćenja dostupnih baza podataka. Takođe, nedostaci u pogledu korišćenja starijih izvora, posebno u teorijskom dijelu, i nedovoljnih, nerelevantnih i neadekvatnih analiza, na primjeru jedne ili grupe zemalja, predstavljali su dodatna ograničenja u istraživanju. Sa teorijsko-respektivnog aspekta, korišćeni su stariji izvori podataka, jer, i pored uloge i značaja slobodnih zona, ne postoje unifikovane i koherentne analize teorijskog objašnjenja načina funkcionisanja, uloge i uticaja slobodnih zona na ekonomski rast ili komponente rasta. Empirijski podaci i *case study* analize odnose se većinom na analizu jedne zemlje ili grupe zemalja koje pripadaju istoj regionalnoj ekonomskoj integraciji.

Takođe, dostupne analize uglavnom se baziraju na parcijalnim komponentama ekonomskog rasta određene zemlje ili grupe zemalja (budžetski prihodi, industrijska proizvodnja, izvoz, zaposlenost, regionalni uticaj i dr.). S obzirom na predmet istraživanja, ne postoji dovoljan opus uporedivih radova koji usko analiziraju problem povezanosti i determinisanosti ekonomskog rasta zemalja u razvoju i slobodnih zona. U navedenim analizama postoji problem vremenskih serija i dostupnosti relevantnih podataka koji nisu dostupni u bazama podataka

nacionalnih statističkih agencija i institucija koje vrše upravljanje i monitoring rada slobodnih zona.

Uzimajući u obzir tačnost, objektivnost i reprezentativnost istraživanja, zemlje u razvoju iz drugih regionala, čije su karakteristike različite u odnosu na analizirane zemlje, nisu mogle biti inkorporirane u analizu. Prilikom izbora zemalja u razvoju, na osnovu ekonomskog, geografskog, demografskog i društveno-političkog kriterijuma, analizirane su i slobodne zone u ostalim evropskim uporedivim zemljama: Bugarskoj, Rumuniji, Češkoj, Slovačkoj, Sloveniji, Sjevernoj Makedoniji i Bosni i Hercegovini. Iako slobodne zone funkcionišu u navedenim zemljama, ne postoje baze podataka niti izvještaji o ekonomskim performansama slobodnih zona. Pored kontaktiranja nacionalnih statističkih agencija, vlada i institucija koje upravljaju radom slobodnih zona, kao i relevantnih međunarodnih finansijskih i nefinansijskih institucija, koji su analizirali slobodne zone navedenim zemljama, podaci o rezultatima poslovanja slobodnih zona bili su nedostupni. Problem nedostatka potpunih i relevantnih podataka potvrđen je i od autora istraživačkih projekata iz SB, OECD, Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju, koji su, zbog ograničenosti istih, bili prinuđeni da rade parcijalne analize.

Slobodne zone u navedenim zemljama nisu bile predmet relevantnih analiza i postoje mali broj naučnih radova u vezi sa sveobuhvatnom ulogom slobodnih zona, kao i njihovim uticajem na ekonomski rast. Stoga navedene zemlje nisu uključene u analizu. Bosna i Hercegovina, iako ima slobodne zone, kao i zakonsku obavezu društava za upravljanje slobodnim zonama za dostavljanje podataka o ekonomskim performansama slobodnih zona nadležnim institucijama, ima nepotpune podatke samo za prethodne dvije godine (2018. i 2019. godina) koje su predmet analize. Zbog toga je i navedena zemlja isključena iz analize. Uzimajući u obzir navedena ograničenja, kao i karakteristike zemalja koje su predmet istraživanja, iste su izabrane zbog objektivnosti analitičkog postupka i interpretacije rezultata istraživanja.

4.2.4. Testiranje ekonomskog modela

Predmet analize predstavlja ispitivanje uticaja slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. Odnosno, analizira se uticaj broja kompanija, vrijednosti investicija, izvoza i broja zaposlenosti na BDP *per capita*. Zemlje koje su obuhvaćene analizom su: Srbija, Hrvatska i Bjelorusija i nalaze se u grupi zemalja u razvoju, prema klasifikaciji MMF-a (IMF, 2020b; IMF, 2020c). Navedene zemlje pripadaju grupi postsocijalističkih zemalja koje imaju zajedničke

karakteristike pa su stoga kompatibilne za analizu. To se, prije svega, odnosi na sličnosti u pogledu ekonomskih, demografskih i društveno-političkih karakteristika navedenih zemalja.

Analiza uticaja slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju izvršena je korišćenjem programskog softvera *SPSS Statistics*, verzija 21.0. Predmet analize su slobodne zone, odnosno njihove ekonomske performanse i ispitivanje uticaja na ekonomski rast targetiranih zemalja, mјeren BDP-om *per capita*. Odnosno, analizira se uticaj 32 slobodne zone (15 slobodnih zona u Srbiji, 11 slobodnih zona u Hrvatskoj i 6 slobodnih zona u Bjelorusiji) iz tri zemlje. Vremenski period analize je različit za navedene zemlje i posljedica je nedostatka podataka u dužem vremenskom periodu, posebno u Hrvatskoj, i pored zakonske obaveze dostavljanja podataka Vladi Republike Hrvatske, koja ima institucionalnu jurisdikciju nad radom slobodnih zona. Podaci o ekonomskim pokazateljima slobodnih zona u Bjelorusiji dostupni su za period 2003-2019. godine, u Srbiji za period 2008-2019. godine, a u Hrvatskoj za period 2011-2018. godine.

Tabela 28 - Deskriptivna statistika

	Broj kompanija u slobodnoj zoni	Investicije u slobodnim zonama	Izvoz iz slobodnih zona	Broj zaposlenih u slobodnim zonama	BDP per capita
Mean	273	126.844.356	1.610.821.553	49.622	6.141
Median	260	71.212.716	837.312.600	25.175	5.150
Mode	204 ^a	16.951.385 ^a	129.428.585 ^a	14.370	1.607 ^a
Std. Deviation	118.59	141.247.288	1.421.529.887	52.357	3.054
Skewness	.654	2.834	.841	.995	.945
Std. Error of Skewness	.388	.398	.388	.388	.383
Kurtosis	-.373	11.064	-.436	-.717	-.113
Std. Error of Kurtosis	.759	.778	.759	.759	.750
Minimum	89	16.951.385	129.428.585	2.885	1.607
Maximum	525	755.605.532	5.104.923.800	147.800	13.270

Izvor: SPSS 21.0, kalkulacija autora.

Broj opservacija u analizi je 37. Podaci koji nedostaju odnose se na vrijednost izvoza, investicija, broja zaposlenih i broja slobodnih zona iz Hrvatske za 2019. godinu i podaci za iznos investicija u slobodnim zonama u Bjelorusiji u 2006. i 2007. godini. Analizom mјera centralne tendencije utvrđeno je da je prosječan broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama 273, broj zaposlenih 49.622, vrijednost investicija 126.844.356 evra, izvoza 1.610.821.533 evra, a BDP-a *per capita* 6.144 evra (Tabela 28).

Izračunom srednje pozicione vrijednosti, odnosno medijane, u 50% posmatranih vremenskih intervala manje od 260 kompanija imaju poslovne aktivnosti, a u 50% posmatranih vremenskih intervala broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama iznosi više od 260. Broj zaposlenih je u 50% posmatranih vremenskih intervala manji od 25.175, a u 50% vremenskih intervala veći od navedenog broja. Vrijednost investicija u slobodne zone je u 50% posmatranih vremenskih intervala manja od 71.212.716 evra, a u 50% intervala veća od navedenog iznosa. Vrijednost izvoza iz slobodnih zona je u 50% posmatranih vremenskih intervala manja od 837.312.600 evra, a u 50% intervala veća od navedenog iznosa. BDP-a *per capita* targetiranih zemalja je u 50% posmatranih vremenskih intervala manji od 5.150 evra, a u 50% intervala veći od navedenog iznosa.

Vrijednost obilježja koja u targetiranoj seriji ima najveću frekvenciju i koja je najtipičnija u seriji za broj kompanija koje posluju u slobodnim zonama iznosi 204, broj zaposlenih 14.370, vrijednost investicija iznosi 16.951.385 evra, izvoza 129.428.585 evra, a BDP-a *per capita* 1.607 evra. Koeficijent asimetrije, odnosno raspored podataka u odnosu na aritmetičku sredinu pokazuje pozitivne vrijednosti koje su blizu vrijednosti 0, pa je raspored pomjeren blago na desno. Minimalna vrijednost analiziranih parametara pokazuje *prima facie* da najmanji broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodim zonama u posmatranom periodu iznosi 89, broj zaposlenih 2.885, vrijednost investicija 16.951.385 evra, izvoza 129.428.585 evra, a BDP *per capita* 1.607 evra. Maksimalna vrijednost targetiranih parametara implicira *prima facie* da najveći broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama iznosi 525, broj zaposlenih 147.800, vrijednost investicija 755.605.532 evra, izvoza 5.104.923.800 evra, a BDP *per capita* 13.270 evra.

Testiranje modela sprovedeno je na uzorku $N_{Zemlje}=3$, odnosno, Srbije, Hrvatske i Bjelorusije. U modelu su korišćeni dostupni podaci iz baza podataka nacionalnih statističkih agencija, vlada zemalja i institucija koje upravljaju i vrše monitoring nad radom slobodnih zona za $T= 17, 12$ i 8 godina. Odnosno, za vremenski period 2003-2019. godine za Bjelorusiju, 2008-2019. godine za Srbiju i 2011-2018. godine za Hrvatsku. Dostupnost podataka za vremenski period od osnivanja slobodnih zona u slučaju jedne zemlje (Hrvatska) predstavlja ograničenje u pribavljanju empirijskih podataka. Iako slobodne zone u Hrvatskoj funkcionišu od sredine 1990-ih godina, podaci o ekonomskim performansama slobodnih zona dostupni su od 2011. godine. Za vremenski period prije 2011. godine ne postoje zvanični podaci u vezi sa poslovanjem slobodnih zona. To je, prije svega, posljedica internih propusta nadležnih institucija koje vrše nadzor i

kontrolu nad radom slobodnih zona, iako dostavljanje izvještaja o ekonomskim performansama slobodnih zona predstavlja zakonsku obavezu. Podaci o ekonomskim performansama slobodnih zona u Bjelorusiji i Srbiji dostupni su od osnivanja slobodnih zona u navedenim zemljama.

U analizi je korišćen nebalansirani *Panel data model*. Glavna hipoteza disertacije glasi:

Ustavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integrisanosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast.

Kako bi se glavna hipoteza prihvatile ili opovrgnula, analiziraju se pomoćne hipoteze:

1. *Efektivan i dobro koncipiran model funkcionisanja slobodnih zona pozitivno utiče na priliv stranih i domaćih investicija u zemljama u razvoju.*

2. *Izbor odgovarajućeg okvira slobodnih zona ima pozitivan uticaj na zaposlenost, izvoz, a time i na BDP per capita u zemljama u razvoju.*

Konstruisana su tri modela: model bez prediktora, model sa prediktorima sa fiksnim efektom i model sa slučajnim prediktorom. U modelu bez prediktora srednja vrijednost *Intercept* procjene, odnosno slobodnog koeficijenta je 6796,90.

Izračunavanje Intraklasnog koeficijenta korelacije⁷ (ICC):

$$\text{ICC} = \frac{\text{Varijabilnost između grupa}}{\text{Varijabilnost između grupa} + \text{Varijabilnost unutar grupa}} \times 100 \quad [1]$$

$$\text{ICC}_{\text{Bez prediktora}} = 13847656,86 / (13847656,86 + 1475114,602) \times 100 = 90,37\%$$

Tabela 29 - Procjena parametara kovarijanse kod modela bez prediktora

Parametar	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Residual	1475114.60	352645.63	4.18	.000	923282.89	2356767.47
Intercept [subject=Zemlja]	13847656.85	13990082.56	.990	.322	1911701.07	100307314.01
Variance						

Zavisna varijabla: BDP *per capita*

Izvor: SPSS 21.0, kalkulacija autora.

⁷ Indeks koji pokazuje stepen korelacije i saglasnosti u mjerenu kontinuiranih podataka.

Kod modela bez prediktora prisutan je snažan klaster. Vrijednost Intraklasnog koeficijenta korelacije (ICC) je 90,37%. Vrijednost koeficijenta pokazuje da 90,37% ukupne varijabilnosti proizilazi od varijabilnost između zemalja, odnosno da se 90,37% varijabilnosti može objasniti varijacijama između zemalja, odnosno varijacijama indikatora broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnoj zoni u targetiranim zemljama. Model sa fiksni prediktorima ima srednju vrijednost procjene od 8168,61.

Izračunavanje Intraklasnog koeficijenta korelacije (ICC):

$$ICC_{Sa \ fiksni \ prediktorima} = 16910738,71 / (16910738,71 + 303360,5181) \times 100 = 98,23\%$$

Tabela 30 - Procjena parametara kovarijanse kod modela sa fiksni prediktorima

Parametar	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Residual	303360,51	77051,72	3,93	,000	184399,20	499067,24
Intercept [subject =Zemlja]Variance	16910738,71	16974742,49	,996	,319	2364500,48	120944396,27

Zavisna varijabla: BDP *per capita*

Izvor: SPSS 21,0, kalkulacija autora.

Primjenom modela sa fiksni prediktorima nalazi se snažan klaster. Dobijena vrijednost Intraklasnog koeficijenta korelacije pokazuje da 98,23% ukupne varijabilnosti dolazi od varijabilnosti između zemalja kao nezavisne varijable, odnosno da se 98,23% varijabilnosti može objasniti varijacijama indikatora broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnim zonama u targetiranim zemljama. Poslije izračunavanja Intraklasnog koeficijenta korelacije, izračunava se postotak promjene u $ICC_{Sa \ fiksni \ prediktorima}$ u odnosu na osnovni $ICC_{Bez \ prediktora}$, koristeći sljedeću formulu:

$$\text{Procenat promjene u } ICC = \frac{\text{Posljednji } ICC - \text{Početni } ICC}{\text{Početni } ICC} \times 100 \quad [2]$$

Postotak promjene kod $ICC_{Sa \ fiksni \ prediktorima} = (98,23\% - 90,37\%) / 90,37\% \times 100 = 8,69\%$. Postotak promjene objašnjava 8,69% poboljšanja klastera. Model sa slučajnim prediktorom nije relevantan za analizu jer je u njemu prisutan fenomen redundantnih parametara kovarijanse.

Tabela 31 - Procjena parametara kovarijanse kod modela sa slučajnim prediktorom

Parametar	Estimate	Std. Error	Wald Z	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Residual	168565,22	44626,82	3,77	,000	100326,69	283217,08
Intercept [subject=Zemlja]Variance	23827220,96	23956050,62	,995	,320	3321005,15	170953200,14
Broj kompanija [subject= Zemlja]Variance	,00 ^b	,00	,	,	,	,
Investicije [subject= Zemlja]Variance	,000 ^b	,00	,	,	,	,
Izvoz [subject= Zemlja]Variance	0,00	,00	,	,	,	,
Broj zaposlenih [subject= Zemlja]Variance	,00 ^b	,00	,	,	,	,

Zavisna varijabla: BDP *per capita*

Navedeni parametar kovarijanse je redundantan. Test statistike i interval pouzdanosti se ne mogu izračunati.

Izvor: SPSS 21,0, kalkulacija autora.

Da bi se odredio stepen saglasnosti modela sa fiksним prediktorima u poređenju sa modelom bez prediktora, potrebno je uporediti vrijednosti od $-2 \text{ Restricted Log Likelihood}$, odnosno testiranje kvaliteta modela. U modelu bez prediktora vrijednost $-2 \text{ Restricted Log Likelihood}$ je 643,66, a ukupan broj parametara je 7. U modelu sa fiksним prediktorima $-2 \text{ Restricted Log Likelihood}$ je 646,79, a ukupan broj parametara je 11. Model bez prediktora je bolje prilagođen jer je vrijednost $-2 \text{ Restricted Log Likelihood}$ bliža nuli. Da bi se utvrdilo da li je značajno dodavanje navedenih prediktora na model:

$$|df \text{ promjene}| = 11 - 7 = 4 \quad [3]$$

Tabelarna vrijednost hi-kvadrat testa iznosi 9,49 ($p = 0,05$, $df = 4$).

$$|x^2 \text{ promjene}| = 646,79 - 643,66 = 3,13 \quad [4]$$

Dobijena vrijednost $3,13 < 9,49$, odnosno tabelarna vrijednost je veća od testirane (izračunate), implicira da model sa dodanim fiksnim prediktorom ne čini statistički značajnu promjenu modela. Odnosno, uvođenje novih indikatora nije opravdano i ne dovodi do poboljšanja modela i pored proširivanja modela, veće robusnosti i determinisanosti, zbog veće tabelarne vrijednosti od testirane. Dobijeni model pokazuje da postoji značajan uticaj indikatora broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnoj zoni na BDP *per capita* targetiranih zemalja.

Zavisnost se izražava sljedećim modelom:

$$\text{BDP per capita} = (8168,61 \pm 138476656,86) - 13,61 \times \text{broj kompanija} - 0,00 \times \text{investicije} + 0,00 \times \text{izvoz} + 0,05 \times \text{broj zaposlenih} \pm 1475114,60$$

Definisani model pokazuje da slobodne zone imaju uticaj na BDP *per capita* targetiranih zemalja. Odnosno, primjenom adekvatnog i funkcionalnog okvira slobodnih zona stvaraju se pretpostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast *ceteris paribus*. Konstruisana su tri modela: model bez prediktora, model sa fiksnim prediktorima i model sa slučajnim prediktorima. Na osnovu dobijenih rezultata, model sa slučajnim prediktorima je neprimjenjiv u posmatranom slučaju jer je parametar kovarijanse redundantan. Izračunat je Intraklasni koeficijent korelacije za model bez prediktora i za model sa fiksnim prediktorima. Na osnovu dobijenih rezultata, kao primjenjiv model izabran je model sa fiksnim prediktorima. Dobijena vrijednost Intraklasnog koeficijenta korelacije pokazuje da 98,23% ukupne vrijednosti proizilazi iz varijabilnosti između zemalja, odnosno da se 98,23% varijabiliteta može objasniti varijacijama indikatora broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnoj zoni u targetiranim zemljama. Model sa slučajnim prediktorom pokazuje maksimalni iznos klastera.

Postotak promjene Intraklasnog koeficijenta korelacije objašnjava 8,69% klastera, što implicira poboljšanje modela jer je korišćen model sa fiksnim prediktorima. Međutim, dodavanje indikatora u model, prema prethodno provedenom hi-kvadrat testu, nije opravdano, stoga je relevantno koristiti model bez prediktora.

$$\text{BDP per capita} = 8168,61 - 13,61 \times \text{broj kompanija} - 0,00 \times \text{investicije} + 0,00 \times \text{izvoz} + 0,05 \times \text{broj zaposlenih}$$

gdje je:

BDP *per capita* – Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika u zemljama

Broj kompanija – Broj kompanija u slobodnim zonama

Investicije – Vrijednost investicija u slobodnim zonama

Izvoz – Vrijednost izvoza iz slobodnih zona

Zaposlenost - Broj zaposlenih u slobodnim zonama

Poslije uključivanja i parametara kovarijanse, definisan je sljedeći model:

$$\text{BDP } per \ capita = (8168,61 \pm 138476656,86) - 13,61 \times \text{broj kompanija} - 0,00 \times \text{investicije} + 0,00 \times \text{izvoz} + 0,05 \times \text{broj zaposlenih} \pm 1475114,60$$

Vrijednost Intraklasnog koeficijenta korelacijske u modelu bez prediktora implicira da varijacija između zemalja, odnosno varijacijama indikatora broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnim zonama objašnjavaju 90,37% varijacija BDP *per capita* targetiranih zemalja. Vrijednost Intraklasnog koeficijenta korelacijske u modelu sa fiksni prediktorima implicira da je 98,23% varijacija BDP *per capita* objašnjeno varijacijama između zemalja, odnosno varijacijama indikatora broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnoj zoni u targetiranim zemljama. Uključivanje indikatora investicije u slobodne zone i izvoz iz slobodnih zona u model nije opravdano jer nemaju statistički značajan uticaj.

Tabela 32 - Procjena parametara modela

Parametar	Estimate	Std. Error	df	T	Sig.	95% Confidence Interval Lower Bound	Upper Bound
Intercept	8168.61	2408.85	2.10	3.39	.072	-1723.74	18060.98
Broj kompanija	-13.61	2.14	31.05	-6.34	.000	-17.99	-9.23
Investicije	-0.00	0.00	31.06	-1.26	.215	0.00	0.00
Izvoz	0.00	0.00	31.09	.235	.815	0.00	0.00
Broj zaposlenih	.051	.007	31.12	6.71	.000	.035	.066

Zavisna varijabla: BDP *per capita*

Izvor: SPSS 21.0, kalkulacija autora.

Uticaj indikatora broj kompanija u slobodnim zonama na BDP *per capita* je negativan, a uticaj indikatora broj zaposlenih u slobodnim zonama na BDP *per capita* je pozitivan. Navedeni indikatori imaju visoku statističku značajnost, od 99,99%. Statistički značaj koeficijenta (parametar modela) za indikator investicije u slobodne zone je 78,5%, ali je njegova vrijednost mala (0,00), a time i doprinos BDP-u *per capita* nije statistički značajan. Takođe, manja vrijednost (0,00) i statistička značajnost (18,5%) koeficijenta uz indikator izvoz iz slobodnih zona implicira da navedeni indikator nema statistički značajan uticaj na vrijednost BDP-a *per capita* (Tabela 32).

Analiza ekonomskih performansi slobodnih zona i njihovog udjela u makroekonomskim pokazateljima nacionalnih ekonomija zemalja koje su predmet analize pokazala je postojanje uticaja i značaja slobodnih zona u ekonomskom rastu (Tabela 33). Udio kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama u odnosu na ukupan broj kompanija u navedenim zemljama je 0,32%.

Tabela 33 - Udio ekonomskih parametara slobodnih zona u ukupnim makroekonomskim indikatorima nacionalnih ekonomija targetiranih zemalja

Zemlja	Godina	Broj kompanija	Investicije	Izvoz	Broj zaposlenih
Bjelorusija	2003.	-	4.71%	3.08%	-
	2004.	-	4.57%	3.62%	-
	2005.	-	8.73%	3.63%	1.40%
	2006.	-	-	4.20%	2.04%
	2007.	-	-	4.11%	2.06%
	2008.	-	3.03%	4.94%	2.89%
	2009.	-	0.66%	5.48%	2.84%
	2010.	-	0.63%	6.90%	3.05%
	2011.	0.83%	0.65%	9.37%	7.09%
	2012.	0.78%	1.13%	9.96%	7.34%
	2013.	0.71%	2.52%	12.63%	7.58%
	2014.	0.61%	2.31%	12.04%	7.29%
	2015.	0.57%	1.80%	12.67%	6.94%
	2016.	0.56%	2.06%	16.07%	6.86%
	2017.	0.57%	2.45%	16.23%	7.37%
	2018.	0.59%	2.70%	15.37%	7.39%
	2019.	0.61%	2.77%	17.35%	7.64%
Srbija	2008.	0.25%	0.44%	3.28%	0.81%
	2009.	0.22%	0.31%	3.82%	0.81%
	2010.	0.25%	1.28%	3.99%	1.37%
	2011.	0.19%	6.24%	5.89%	1.40%
	2012.	0.20%	11.10%	9.37%	2.61%
	2013.	0.26%	3.30%	18.99%	3.32%
	2014.	0.30%	3.69%	18.20%	3.53%
	2015.	0.28%	2.57%	17.04%	2.74%
	2016.	0.29%	3.77%	16.02%	3.03%
	2017.	0.26%	3.10%	14.70%	3.28%
	2018.	0.23%	2.26%	13.29%	3.91%
	2019.	-	1.79%	13.12%	4.11%
Hrvatska	2011.	0.08%	0.19%	5.72%	2.22%
	2012.	0.08%	0.22%	5.72%	2.05%
	2013.	0.08%	0.38%	4.12%	2.15%
	2014.	0.05%	0.49%	5.07%	2.09%
	2015.	0.04%	0.32%	4.35%	2.07%
	2016.	0.05%	0.35%	3.78%	1.92%
	2017.	0.04%	0.59%	0.89%	0.71%
	2018.	0.03%	0.28%	0.89%	0.70%

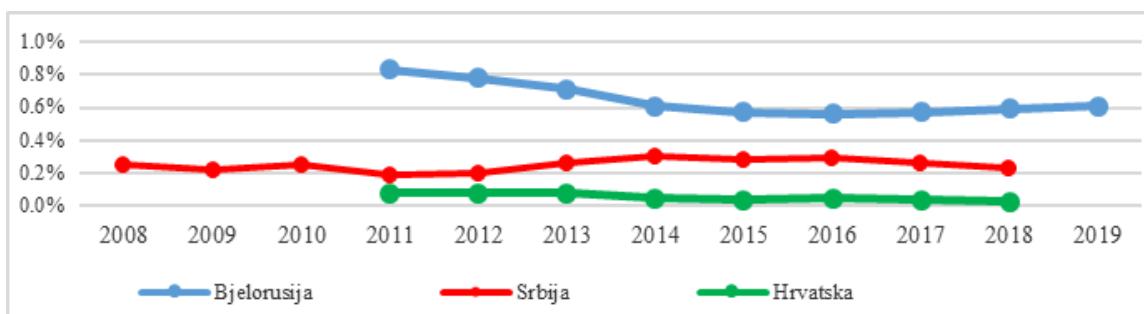
Izvor: Autor na osnovu Klokin (2018), Vlada Republike Hrvatske (2019), Vlada Republike Srbije (2020), RZS (2020), EUROSTAT (2020), DZS (2020), ECB (2020), BELSTAT (2020) i WB (2020).

Broj kompanija u navedenim zemljama, u analizi, odnosi se na kompanije u sektorima industrije, trgovine na veliko i malo i prevoza, skladištenja i ostalim uslugama, odnosno u poslovnim aktivnostima koje su zastupljene u slobodnim zonama. Isti pokazatelji komparacije su primijenjeni i u analizi broja zaposlenih. Na taj način dobijen je precizan i objektivan izračun za

dva navedena pokazatelja, jer su iz analize izuzete poslovne aktivnosti koje se ne obavljaju u slobodnim zonama. Udio kompanija u slobodnim zonama u ukupnom broju kompanija iste poslovne aktivnosti u Bjelorusiji je 0,65%, Srbiji 0,25% i Hrvatskoj 0,06%.

Broj kompanija u slobodnim zonama u odnosu na ukupan broj kompanija iste poslovne aktivnosti u Bjelorusiji imao je trend blagog pada u periodu 2011-2016. godine, od kada je prisutan trend rasta (Grafikon 15) Najviši udio, od 0,83%, bio je u 2011. godini, a najniži, od 0,56%, u 2016. godini. Prosječan udio kompanija u posmatranom periodu iznosi 0,65%. Udio kompanija u slobodnim zonama u odnosu na ukupan broj kompanija iste poslovne aktivnosti u Srbiji u periodu 2008-2018. godine ima stabilan trend, sa blagim fluktuacijama, u rasponu od 0,19% u 2011. godini do 0,30% u 2014. godini, sa prosječnom vrijednosti od 0,25%. Udio kompanija u slobodnim zonama u odnosu na ukupan broj kompanija iste poslovne aktivnosti u Hrvatskoj u periodu 2011-2018. godine ima trend blagog pada od 2014. godine. Maksimalan udio (0,08%) bio je u periodu 2011-2013. godine, a minimalan (0,03%) u 2018. godini. Prosječan udio u posmatranom periodu iznosi 0,06%.

Grafikon 15 - Udio kompanija u slobodnim zonama u ukupnom broju kompanija targetiranih zemalja

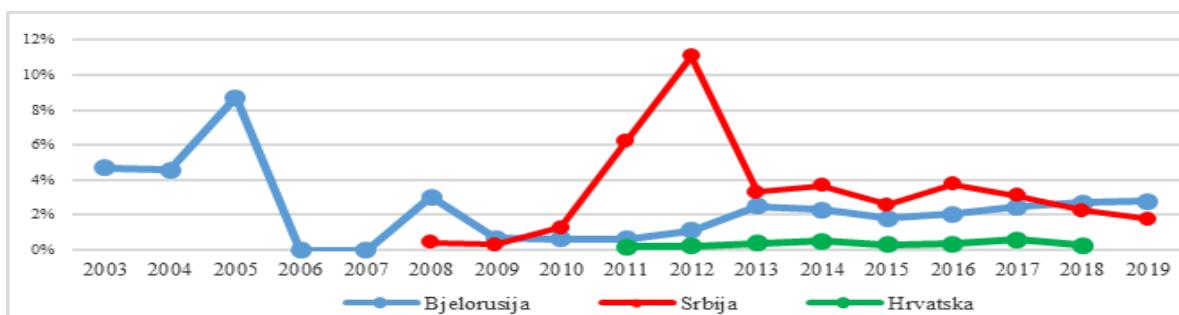
Izvor: Autor na osnovu Klokin (2018), Vlada Republike Hrvatske (2019), Vlada Republike Srbije (2020), RZS (2020), EUROSTAT (2020), DZS (2020), ECB (2020), BELSTAT (2020) i WB (2020).

Kompanije koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama kumulativno su investirale 2,38% u odnosu na ukupnu vrijednost investicija u navedenim zemljama. Najveći udio investicija u slobodnim zonama u odnosu na ukupnu vrijednost investicija generisan je u Srbiji, sa udjelom od 3,32%, zatim u Bjelorusiji 2,71% i u Hrvatskoj 0,35%. Udio investicija kompanija

u slobodnim zonama u odnosu na ukupne investicije u Srbiji, nakon naglog rasta u 2012. godini (11,10%), a zatim i pada u sljedećoj godini (3,30%), ima trend koji karakterišu blage fluktuacije u rasponu od 1,79% u 2019. godini do 3,69% u 2014. godini (Grafikon 16).

Udio investicija iz slobodnih zona, u ukupnim investicijama u Bjelorusiji, imao je trend rasta u prve tri godine posmatranog perioda, što je kompatibilno sa osnivanjem novih slobodnih zona. Od 2010. godine investicije imaju relativno stabilan trend sa tendencijom rasta od 2014. godine, krećući se u rasponu od 2,77% u 2019. godini do 0,65% u 2011. godini. Udio investicija iz slobodnih zona u ukupnim investicijama u Hrvatskoj je manji od 1%. Udio investicija ima stabilan trend, bez velikih fluktuacija, krećući se u uskom rasponu od 0,59% u 2017. godini do 0,19% u 2011. godini.

Grafikon 16 - Udio investicija u slobodnim zonama u ukupnim investicijama targetiranih zemalja

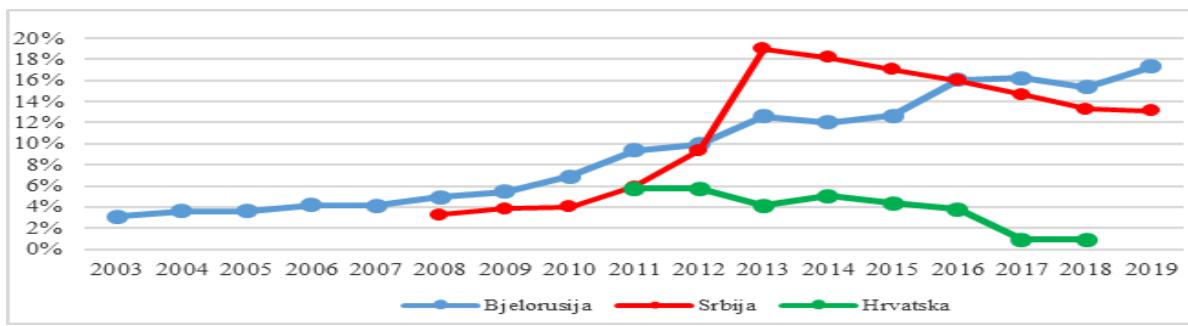
Izvor: Autor na osnovu Klokin (2018), Vlada Republike Hrvatske (2019), Vlada Republike Srbije (2020), RZS (2020), EUROSTAT (2020), DZS (2020), ECB (2020), BELSTAT (2020) i WB (2020).

Udio izvoza kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama u Srbiji, Bjelorusiji i Hrvatskoj u odnosu na ukupan izvoz nacionalnih ekonomija iznosi 11,48%, 9,27% i 3,82%, respektivno. Prosječna vrijednost izvoza iz slobodnih zona u odnosu na ukupan izvoz targetiranih zemalja je 8,81%. Izvoz iz slobodnih zona u odnosu na ukupnu vrijednost izvoza Srbije statistički je najveći u poređenju sa analiziranim zemljama (Grafikon 17).

Udio izvoza iz slobodnih zona ima trend konstantnog rasta u periodu 2008-2013. godine. Raspon fluktuacija minimalne i maksimalne vrijednosti udjela izvoza u navedenom periodu je 15,71%. Poslije 2013. godine trend izvoza ima tendenciju blagog pada od 5%, sa maksimalnim udjelom

od 18,20% u 2014. godini i minimalnim udjelom od 13,12% u 2019. godini. Izvoz iz slobodnih zona u odnosu na ukupan izvoz u Bjelorusiji u periodu 2003-2019. godine ima trend rasta sa blagim fluktuacijama u četiri godine. Raspon fluktuacija u posmatranom periodu je 14,27%. Maksimalna vrijednost udjela izvoza, od 17,35%, ostvarena je u 2019. godini, a minimalna vrijednost, od 3,08%, ostvarena je u 2003. godini. Udio izvoza iz slobodnih zona u ukupnom izvozu Hrvatske u periodu 2011-2018. godine ima cikličan trend sa tendencijom pada, od 2015. godine. Raspon fluktuacija u posmatranom periodu je 4,83%. Maksimalni udio izvoza ostvaren je u 2011. i 2012. godini, od 5,72%, a minimalni udio, od 0,89%, u 2017. i 2018. godini.

Grafikon 17 - Udio izvoza iz slobodnih zona u ukupnom izvozu targetiranih zemalja

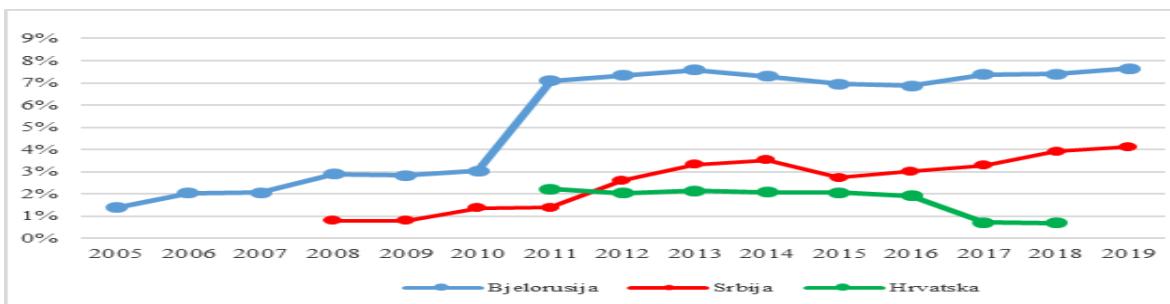
Izvor: Autor na osnovu Klokin (2018), Vlada Republike Hrvatske (2019), Vlada Republike Srbije (2020), RZS (2020), EUROSTAT (2020), DZS (2020), ECB (2020), BELSTAT (2020) i WB (2020).

Udio broja zaposlenih u slobodnim zonama u ukupnom broju zaposlenih u Bjelorusiji, Srbiji i Hrvatskoj je 5,32%, 2,58% i 1,74%, respektivno. Najveći udio zaposlenih u odnosu na nacionalni nivo generišu slobodne zone u Bjelorusiji. Udio broja zaposlenih u slobodnim zonama u ukupnom broju zaposlenih u Bjelorusiji ima trend rasta u periodu 2005-2019. godine, osim blagog pada u periodu 2014-2016. godine, poslije čega je prisutan trend kontinuiranog rasta (Grafikon 18). Raspon fluktuacija u posmatranom periodu je 6,24%.

Maksimalna vrijednost udjela broja zaposlenih ostvarena je u 2019. godini u vrijednosti od 7,64%, a minimalna vrijednost udjela, od 1,40%, jeste u 2005. godini. Trend udjela broja zaposlenih u slobodnim zonama u odnosu na ukupan broj zaposlenih u Srbiji u posmatranom periodu ima kontinuiranu pozitivnu tendenciju, osim pada u 2014. godini od 1,13% u odnosu na prethodnu godinu. Maksimalan raspon fluktuacija iznosi 3,3%.

Najveći udio broja zaposlenih u slobodnim zonama u odnosu na ukupan broj zaposlenih evidentiran je u 2019. godini, a minimalan udio je bio u 2008. i 2009. godini i iznosio je 0,81%. Udio broja zaposlenih u slobodnim zonama u odnosu na ukupan broj zaposlenih u Hrvatskoj imao je relativno stabilnu tendenciju u periodu 2011-2015. godine, poslije čega je prisutan trend pada. Maksimalan raspon fluktuacija udjela broja zaposlenih u periodu 2011-2018. godine je 1,52%. Maksimalna vrijednost udjela generisana je u 2011. godini, u vrijednosti od 2,22%, a minimalna vrijednost udjela bila je u 2018. godini.

Grafikon 18 - Udio broja zaposlenih u slobodnim zonama u ukupnom broju zaposlenih targetiranih zemalja

Izvor: Autor na osnovu Klokin (2018), Vlada Republike Hrvatske (2019), Vlada Republike Srbije (2020), RZS (2020), EUROSTAT (2020), DZS (2020), ECB (2020), BELSTAT (2020) i WB (2020).

Analiza udjela ekonomskih pokazatelja slobodnih zona u odnosu na kumulativne makroekonomiske pokazatelje nacionalnih ekonomija targetiranih zemalja pokazala je postojanje statistički značajnog uticaja istih na parcijalne komponente ekonomskog rasta. Analizom je pokazano da 0,32% kompanija iz slobodnih zona u odnosu na ukupan broj kompanija iste sektorske strukture u targetiranim zemljama imaju 2,38% udjela u ukupnim investicijama, 8,81% u ukupnom izvozu i 3,56% u ukupnom broju zaposlenih. Pokazatelji ekonomskih učinaka su izraženiji u Bjelorusiji i Srbiji u odnosu na Hrvatsku. Smanjenje ekonomskih performansi i učinka slobodnih zona u Hrvatskoj u direktnoj je korelaciji sa pristupanjem navedene zemlje Evropskoj uniji. Ulaskom u zajednički evropski ekonomski prostor Hrvatska je morala prilagoditi politiku subvencija, u skladu sa principima nediskriminacije kompanija i fer učešća na tržištu.

Slobodne zone su, pored navedenih razloga, i nekonzistentnom ekonomskom politikom izgubile ulogu, značaj i zamajac ekonomskom rastu, što je potvrđeno u analizi.

Slobodne zone u Srbiji i Bjelorusiji, na osnovu dobro koncipirane i implementovane ekonomске politike, imaju značajan uticaj na ekonomski rast. Parcijalnom analizom navedene dvije zemlje pokazalo se da slobodne zone iz navedenih zemalja imaju udio od 2,98% u ukupnim investicijama zemalja, 10,18% udjela u ukupnom izvozu i 4,10% u ukupnom broju zaposlenih. Udio od 0,43% kompanija iz slobodnih zona pokazuje njihovu efektivnost i efikasnost u korišćenju kapitalnih i ljudskih resursa u maksimizaciji rezultata poslovanja, a time i uticaja na ekonomski rast navedenih zemalja. Mjere ekonomске politike i stimulativno poslovno okruženje imaju uticaj na poboljšanje ekonomskih performansi slobodnih zona *ceteris paribus*. Analizirane zemlje su, primjenom istih i obezbjeđenjem nesmetanog poslovanja kompanijama u slobodnim zonama, stvorile prepostavke za pozitivan uticaj slobodnih zona na ekonomski rast.

4.2.5. *Obrazloženje rezultata istraživanja*

Panel analizom ispitivan je uticaj slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. Analiza je obezbijedila odgovore na pitanja: Da li slobodne zone imaju uticaj na ekonomski rast targetiranih zemalja? Koji su transmisioni mehanizmi funkcionisanja i uticaja na ekonomski rast? Analiza je obuhvatila tri zemlje u razvoju: Srbiju, Hrvatsku i Bjelorusiju. Navedene zemlje imaju zajedničke karakteristike koje ih determinišu kao kompatibilne za analizu. Prije svega, sličnosti u pogledu ekonomskih (ista ili slična sektorska struktura industrije), geografskih (Evropa), demografskih (bez velikog dispariteta u pogledu broja stanovnika), društveno-političkih (tranzicioni period prelaska sa centralno-planske dirigovane na tržišno-orientisanu ekonomiju) karakteristika. Navedene zemlje su, takođe, primijenile iste ili slične mjere ekonomске politike u pogledu modela i funkcionisanja slobodnih zona.

Predmet istraživanja odnosi se na kvantitativno istraživanje kauzaliteta slobodnih zona na ekonomski rast targetiranih zemalja. Takođe, preko transmisionog mehanizma funkcionisanja slobodnih zona analizirani su udio i efekti parcijalnih komponenti slobodnih zona na ekonomski rast zemalja, mјeren BDP-om *per capita*. Izbor nezavisnih varijabli kompatibilan je sa modusom funkcionisanja transmisionog mehanizma ekonomskih performansi slobodnih zona. Transmisioni mehanizam podrazumijeva postojanje „kanala“ transpozicije indikatora slobodnih zona. Osnivanje slobodnih zona dovodi do dolaska kompanija, pretežno inostranih, koje investiraju u fizički i ljudski kapital i znanje kao kapital, odnosno tehnologiju. Investiranjem se stvaraju

prepostavke za poboljšanje pozicija makroekonomskih indikatora, odnosno za rast stope zaposlenosti, proizvodnje proizvoda i usluga, obima i vrijednosti izvoza, a time za rast BDP-a *per capita, ceteris paribus*. Ispitivanje navedenog mehanizma i prelijevanja ekonomskih performansi slobodnih zona na ekonomski rast zemalja predstavlja *nervus rerum* istraživanja.

Mjerni indikator zavisne varijable u istraživanju, odnosno ekonomskog rasta korišćen je BDP *per capita* kao najrelevantniji pokazatelj ekonomskog rasta i životnog standarda (Tasić, 2016). Mjerni indikatori slobodnih zona, kao nezavisne varijable, korićeni su broj kompanija, vrijednost ukupnih investicija (SDI i domaćih), vrijednost izvoza i broj zaposlenih u slobodnim zonama targetiranih zemalja. U istraživanju je korišćen nebalansirani panel model podataka. Ocjenjivanjem tri konstruisana modela, izabran je model bez prediktora. Model sa fiksним prediktorima, iako proširen i robusniji ($ICC = 98,23\% - 90,37\% / 90,37\% \times 100 = 8,69\%$), nije izabran jer su rezultati hi-kvadrat testa ukazali na neopravданost proširivanja modela, odnosno analiza je pokazala da je tabelarna vrijednost veća od testirane ($9,49 (p = 0,05, df = 4) > 3,13$). Stoga uvođenje novih prediktora nije bilo opravdano jer ne implicira poboljšanju modela. Model sa slučajnim prediktorom je odbačen zbog prisustva fenomena redundantnih parametara kovarijanse.

Vrijednost Intraklasnog koeficijenta korelacije u izabranom modelu pokazuje da 90,73% varijacija zavisne varijable objašnjeno varijacijama između zemalja, odnosno varijacijama indikatora broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnim zonama u targetiranim zemljama. Na osnovu procjene parametara modela i uključivanja parametara kovarijanse, definisan je model:

$$\text{BDP } per \ capita = (8168,61 \pm 138476656,86) - 13,61 \times \text{broj kompanija} - 0,00 \times \text{investicije} + 0,00 \times \text{izvoz} + 0,05 \times \text{broj zaposlenih} \pm 1475114,60$$

Ocjrenom modela utvrđeno je da indikatori broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnim zonama imaju statistički značajan uticaj na zavisnu varijablu, odnosno BDP *per capita* targetiranih zemalja kao indikatora ekonomskog rasta. Procijenjena statistička značajnost navedenih indikatora je visoka i iznosi 99,99%. Statistički značaj koeficijenta za indikator investicije u slobodnim zonama iznosi 78,5%, ali je njegova procijenjena vrijednost mala. Statistička značajnost koeficijenta uz indikator izvoz iz slobodnih zona iznosi 18,5%, a njegova procijenjena vrijednost je mala. Na osnovu dobijenih rezultata, uključivanje indikatora investicije i izvoz iz slobodnih zona nije opravdano jer nemaju statistički značajan uticaj na BDP *per capita*.

Uticaj indikatora broj kompanija u slobodnim zonama na zavisnu varijablu je negativan. Negativna korelacija implicira postojanje obrnuto proporcionalne veze između povećanja broja kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama i rasta BDP-a *per capita* zemalja. Povećanje broja slobodnih zona ili povećanje kapaciteta postojećih slobodnih zona u odnosu na raspoložive kapacitete nacionalne ekonomije smanjuju potencijal ekonomskog rasta. Naglašeno je nekoliko ključnih razloga postojanja navedene negativne povezanosti. Demografski faktori, odnosno migracije i fluktuacije na tržištu rada predstavljaju jedan od najznačajnijih uzroka. Povećanjem broja kompanija u slobodnim zonama, uz ograničene resurse na tržištu rada, ili ukoliko tržište rada ne raste proporcionalno sa povećanjem broja slobodnih zona ili kompanija u njima, gubi se zamajac za inkluzivan i održiv ekonomski rast. Drugi značajni uzroci odnose se na položaj domaćih kompanija u odnosu na kompanije u slobodnim zonama i kapacitete nacionalne ekonomije.

Povećanjem broja kompanija u slobodnim zonama dolazi do pada budžetskih prihoda kao bitne komponente BDP-a. Sa povećanjem atraktivnosti okvira slobodnih zona, baziranim na politici subvencija i ostalim stimulativnim mjerama, povećava se broj inostranih i domaćih kompanija koje imaju interes za poslovanje u zonama, a ne i u području izvan slobodnih zona. Na taj način zemlje ostaju bez dijela carinskih i poreskih prihoda. Takođe, povećana je budžetska potrošnja obezbjeđenjem podsticajnih mjera slobodnim zonama. Pošto državna potrošnja, pored privatne, predstavlja najznačajniju komponentu BDP-a (Krugman, & Obstfeld, 2009; Samuelson & Nordhaus, 2009; Blanchard, 2011; Mankiw, 2012; Burda & Wyplosz, 2012), navedena relacija predstavlja posljedicu povećanja broja kompanija koje posluju u slobodnim zonama i, s tim u vezi, povećane budžetske potrošnje, u odnosu na ostatak nacionalne ekonomije. Takođe, domaće kompanije nalaze se u podređenom položaju u odnosu na dominantan položaj kompanija iz slobodnih zona sa aspekta politike subvencija. Podređeni položaj smanjuje njihov potencijal za rast, kao i kapacitet da se obezbijede potrebni proizvodni inputi za kompanije u slobodnim zonama u skladu sa standardima kompanija u zonama, kao i za kompanije izvan slobodnih zona, u skladu sa globalnim proizvodnim standardima. Stoga je bitno uspostaviti balans između broja slobodnih zona, odnosno broja kompanija koje posluju u njima i nacionalne ekonomije. Prije svega uzimajući u obzir domaće tržište rada i kapacitete nacionalne ekonomije. Narušavanje navedene ravnoteže dovodi do gubitka početnog zamajca slobodnih zona u ekonomskom rastu.

Indikator broj zaposlenih u slobodnim zonama ima visoku statističku značajnost i uticaj na zavisnu varijablu je pozitivan. Pozitivna veza između zaposlenosti i ekonomskog rasta je

konzistentna i kompatibilna sa makroekonomskim modelom učešća komponenti u BDP-u u tržišno-orientisanim otvorenim ekonomijama. Rast broja zaposlenih u slobodnim zonama dovodi do povećanja ukupnog fonda nadnica, odnosno dohotaka radnika. Rast fonda nadnica ne znači *explicare* i rast nivoa realnih dohotaka (nadnica) u nacionalnoj ekonomiji. Nivo dohotka radnika direktno je povezan sa stepenom obrazovanja, nivoom znanja i vještina i *vice versa* (Stojanović, 2009b; Blanchard, 2011). Pošto većina radnika u slobodnim zonama je nižih kvalifikacija u pogledu stepena obrazovanja, znanja i vještina, u skladu sa navedenim, imaju niži nivo dohotka. Povećanje njihovih realnih dohotaka dovodi do povećanja fonda dohotaka, a ne nužno i do povećanja dohotaka *per capita*. Povećanje fonda dohotaka na osnovu povećanja broja zaposlenih u slobodnim zonama dovodi do rasta privatne potrošnje i posljedično do rasta državne potrošnje, a time i do rasta agregatne tražnje. Potrošnja predstavlja, u većoj mjeri, funkciju realnog dohotka. Promjene u nivou dohotka imaju tendenciju da prošire razliku između dohotka i potrošnje, u smislu da pozitivne varijacije nivoa dohotka dovode do rasta potrošnje, a kasnije i štednje, kada se zadovolje potrebe sa potrošnjom, u skladu sa individualnim preferencijama (Keynes, 2012). Ekspanzivni efekat potrošnje, ukoliko je dobro usmјeren, generiše rast BDP-a (Stiglitz, 2016). Privatna (lična) potrošnja predstavlja najznačajniju komponentu BDP-a, sa učešćem od 50 do 65% (Burda & Wyplosz, 2012). Prosječna vrijednost udjela privatne potrošnje u strukturi BDP-a Srbije, Hrvatske i Bjelorusije, u targetiranom vremenskom periodu, iznosila je 73,6%, 59,3% i 53,5%, respektivno (RZS, 2020; DZS, 2020; BELSTAT, 2020). Navedeno implicira da rast zaposlenosti u slobodnim zonama predstavlja značajan generator ekonomskog rasta, mјeren BDP-om *per capita*.

Takođe, značajno je da se dekomponuje dohodak radnika iz slobodnih zona kako bi efekat uticaja zaposlenosti na ekonomski rast bio eksplicitnije obrazložen. Dohodak radnika predstavlja novčani iznos za ostvareni rad. Od ukupnog dohotka, prema kalkulacijama, 25-50% dohotka ne predstavlja dio raspoloživog dohotka jer navedeni dio ostaje vlasti na raspolaganju, u formi neto poreza, koji je namijenjen državnoj potrošnji ili kompanijama, u obliku štednje, odnosno neraspoređenog profita (Burda & Wyplosz, 2012). Ostatak dohotka predstavlja lični raspoloživi dohodak. Lični raspoloživi dohodak sastoji se iz dvije komponente, potrošnje i štednje, odnosno, $DI = C + S$ (Samuelson & Nordhaus, 2000). Potrošnja predstavlja funkciju raspoloživog dohotka, odnosno $C = C(YD)(+)$ (Blanchard, 2011). Pošto radnici u slobodnim zonama imaju niži nivo dohotka, zbog trenutnog (sadašnjeg) budžetskog ograničenja, većina njihovog ličnog raspoloživog dohotka namijenjena je potrošnji. Na taj način uspostavlja se kauzalna veza između

nivoa raspoloživog dohotka radnika u slobodnim zonama i BDP-a *per capita*. Rast fonda dohodaka, uslijed rasta broja zaposlenih u slobodnim zonama, ima statistički značajan i pozitivan uticaj na nivo potrošnje, a time i na vrijednost BDP-a *per capita*.

Izvoz iz slobodnih zona ima malu vrijednost i statističku značajnost koeficijenta (18,5%). Iako ima pozitivan uticaj, zbog male vrijednosti i statističke značajnosti koeficijenta, navedeni indikator nije inkorporiran u model. Izvoz, kao sastavni dio neto izvoza, predstavlja komponentu koja ima statistički najmanji udio u BDP-u. Vrijednost koeficijenta kompatibilna je sa makroekonomskim modelom BDP-a i učešća izvoza, kao komponente neto izvoza, u proporciji od 11% (Blanchard, 2011). Viša vrijednost izvoza koju generišu kompanije iz slobodnih zona u odnosu na vrijednost izvoza kompanija iste ili slične djelatnosti iz analiziranih zemalja implicira postojanje veće efektivnosti i efikasnosti investiranja, proizvodnog i poslovnog procesa, a time i produktivnosti. Iako kumulativne vrijednosti izvoza iz slobodnih zona u dvije zemlje (Srbija i Bjelorusija) imaju stabilan trend sa tendencijom rasta, u odnosu na Hrvatsku gdje izvoz iz slobodnih zona ima trend pada, zbog male procijenjene vrijednosti koeficijenta uz indikator izvoz, navedeni indikator nije inkorporiran u model.

Niska vrijednost koeficijenta uz indikator investicije u slobodnim zonama, i pored statističkog značaja (78,5%), eliminiše navedeni indikator iz modela. Uticaj indikatora investicije na BDP *per capita* je negativan. Termin investicije dekomponovan je, s obzirom na svrhu istraživanja, na stambene i nestambene. Investicije, koje su predmet istraživanja u disertaciji, odnose se na nestambene, odnosno ulaganje u izgradnju novih fabrika i kupovinu proizvodne opreme. Udio investicija u BDP-u kreće se u rasponu 16-30% (Burda & Wyplosz, 2012), od kojih nestambene investicije imaju udio koji aproksimativno iznosi 70% u strukturi investicija (Blanchard, 2011). Uzroci negativne korelacije između investicija i ekonomskog rasta odnose se na problem akumulacije investicija i repatrijacije profita. Investicije karakterišu opadajući prinosi, odnosno „kako se poveća stok kapitala, tako se smanjuje dodatni output proizveden na osnovu dodane jedinice kapitala“ (Mankiw & Taylor 2008, str. 512). To znači da ukoliko radnici u kompanijama već posjeduju veću količinu kapitala za proizvodnju proizvoda i/ili usluga, dodatna jedinica kapitala ne povećava njihovu produktivnost u istom omjeru.

Posmatrajući druge implikacije investiranja, zemlje mogu ostvariti brži ekonomski rast (4-5%), u kratkom roku, ako je u početnom periodu bila relativno siromašnija *ceteris paribus* (Piketty, 2015). Efekat sustizanja u targetiranim zemljama pokazuje navedenu implikaciju. Dugoročni efekti rasta podrazumijevaju stalnu promjenu stope akumulacije, a time i stalnu

promjenu stope rasta i, uzimajući u obzir opadajuće prinose, dugoročni efekti rasta obično se odnose na stopu akumulacije znanja kao kapitala, odnosno tehnološkog napretka (Baldwin & Wyplosz, 2010, str. 213). Efekti investicija generišu se u budućem vremenskom periodu, aproksimativno 2-3 godine poslije investiranja. Analiza ekonomskih parametara slobodnih zona potvrđuje navedenu tvrdnju. Takođe, kumulativni iznosi investicija su veći u odnosu na proporcionalno povećanje broja radnika u slobodnim zonama, pa je time i produktivnost investicija manja. Značajno je naglasiti direktnu implikaciju efektivno i efikasno usmjerenih investicija koje povećavaju produktivnost i dovode do rasta budućih poreskih prihoda, a time i državne potrošnje (Stiglitz, 2016), kao statistički najznačajnije komponente BDP-a.

Drugi značajan uzrok negativne veze investicija i ekonomskog rasta odnosi se problem repatrijacije profita. Ukupne investicije, odnosno SDI i domaće investicije ulaze u obračun BDP-a. Strane direktnе investicije imaju najveći udio u strukturi investiranja u slobodnim zonama (aproksimativno 90-95%). Pošto se većina profita koje inostrane kompanije u slobodnim zonama ostvare u poslovnim aktivnostima vraćaju u matične kompanije zemlje porijekla, time se smanjuje udio investicija iz slobodnih zona u BDP-u targetiranih zemalja. Odnosno, SDI u targetiranim zemljama u manjem procentu povećavaju dohodak stanovnika zemalja koje su predmeta analize, iskazan BDP-om, nego što utiču na rast proizvodnje u navedenim zemljama, iskazanu BDP-om.

Pored navedenih statičkih (makroekonomskih) benefita, investicije generišu i dinamičke benefite. To se prije svega odnosi na povećanje fonda kapitala, što dovodi do rasta produktivnosti. Takođe, dolazi do transfera savremenih tehnologija i obrazaca proizvodnje i poslovanja u slobodnim zonama. Navedeni benefiti, iako postoje teškoće u njihovom kvantifikovanju, postojani su i predstavljaju značajan faktor razvoja ljudskog kapitala kao fundamentalnog faktora ekonomskog rasta.

Rezultati istraživanja kompatibilni su sa makroekonomskom interpretacijom udjela komponenti u BDP-u. Dekomponovanjem BDP-a, prema prvoj definiciji, odnosno sumi neto finalnih prodaja obavljenih na određenoj teritoriji u definisanom vremenskom periodu (rashodnom pristupu), determinisane su komponente koje ulaze u strukturu BDP-a, i to: apsorpcija (javna i privatna potrošnja), investicije i neto izvoz, odnosno $GDP = C + I + G + (X - Z)$ (Burda & Wyplosz, 2012).

Relevantan i konvencionalan model (Samuelson & Nordhaus, 2009; Krugman, & Obstfeld, 2009; Blanchard, 2011; Mankiw, 2012; Burda & Wyplosz, 2012; Krugman & Welsh,

2015; Blanchard, Amighini, & Giavazzi, 2017; Krugman, Obstfeld, & Melitz, 2018), koji kvantificuje udio navedenih komponenti, pokazuju da najveći udio u strukturi BDP-a većine zemalja u svijetu, u rasponu 56-65%, ima apsorpcija (privatna i državna potrošnja), od toga se aproksimativno 75% odnosi na privatnu potrošnju, zatim investicije, od 16 do 30% (od toga se oko 70% odnosi na nestambene investicije), a neto izvoz ima često negativnu vrijednost, sa maksimalnim učešćem od 10 do 20% (udio izvoza u neto izvozu je aproksimativno 10-15%) u zemljama koje su *explicare* izvozno-orientisane. BDP *per capita*, kao indikator ekonomskog rasta, predstavlja količnik ukupnog BDP-a i broja stanovnika.

Rezultati istraživanja pokazuju da indikator broj zaposlenih u slobodnim zonama ima najveću statističku značajnost i da utiče na ekonomski rast, mјeren BDP-om *per capita*. Transmisioni mehanizam povećanja zaposlenosti u slobodnim zonama dovodi do rasta fonda raspoloživog dohotka, a time i do rasta agregatne tražnje i potrošnje (lične i državne). Rast potrošnje, kao statistički najznačajnije komponente BDP-a targetiranih zemalja, pozitivno utiče na vrijednost BDP-a *per capita*. Indikator broj kompanija u slobodnim zonama takođe ima visoku statističku značajnost, ali negativnu relaciju u odnosu na ekonomski rast. Veći broj kompanija u slobodnim zonama dovodi do rasta investicija, odnosno povećanja fondova proizvodne opreme, produktivnosti i vrijednosti proizvodnje proizvoda i usluga. Međutim, kontinuirano povećanje broja kompanija u postojećim ili novim slobodnim zonama negativno utiče na ekonomski rast zbog ograničenih resursa i kapaciteta nacionalne ekonomije i podređenog položaja domaćih kompanija, što dovodi do slabije integrisanosti nacionalne ekonomije u rad zona, odnosno smanjenja efekta prelijevanja. Udio indikatora investicije i izvoz iz slobodnih zona u BDP-u *per capita* zemalja koje su predmet analize (RZS, 2020; DZS, 2020; BELSTAT, 2020) je u skladu sa dijelom navedenih komponenti u etabiranom modelu BDP-a otvorene ekonomije.

Prva pomoćna hipoteza - *Efektivan i dobro koncipiran model funkcionisanja slobodnih zona pozitivno utiče na priliv stranih i domaćih investicija u slobodne zone* dokazana je kroz teorijsko i empirijsko istraživanje i potvrđena na primjeru zemalja u razvoju koje su predmet analize.

Druga pomoćna hipoteza - *Izbor odgovarajućeg okvira slobodnih zona ima pozitivan uticaj na zaposlenost, izvoz, a time i na BDP per capita u zemljama u razvoju* dokazana je kroz teorijsko i empirijsko istraživanje i potvrđena na primjeru zemalja u razvoju koje su predmet analize.

Na osnovu prethodno navedenog, glavna hipoteza ovog rada - *Uspostavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integrisanosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast* potvrđena je teorijskim i empirijskim istraživanjem i upoređena je sa rezultatima istih i sličnih istraživanja u drugim zemljama u razvoju. Na kraju, dokazana je i na primjeru zemalja u razvoju: Srbije, Hrvatske i Bjelorusije.

Rezultati istraživanja kritički se prihvataju uvažavajući činjenicu da se vremenska i prostorna dimenzija u bliskoj budućnosti pokoravaju modeliranim rezultatima. Međutim, dugoročno se mogu očekivati rezultati koji (ni)su saglasni sa dobijenim rezultatima istraživanja, stoga bi ponovljeno istraživanje, u kontekstu proširene vremenske dimenzije, upotpunilo sliku o analiziranim ekonomskim fenomenima.

5. DISKUSIJA

5.1. Poređenje dobijenih rezultata istraživanja sa rezultatima uporedivih istraživanja

Sprovedenim istraživanjem potvrđena je glavna hipoteza da uspostavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integrisanosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast. Analizom dobijenih rezultata dokazano je da uspostavljanje slobodnih zona statistički značajno utiče na BDP *per capita* targetiranih zemalja. Slobodne zone predstavljaju generator priliva investicija (SDI i domaćih investicija) koje transmisionim mehanizmom stvaraju prepostavke za rast broja zaposlenih i vrijednosti i obima izvoza. Navedeni indikatori, i njihov značajan udio, u odnosu na udio istih na nivou nacionalne ekonomije, idu u prilog značaju uspostavljanja slobodnih zona. Da li će efekti slobodnih zona biti maksimalno iskorišćeni, zavisi od donosilaca političkih i ekonomskih odluka. Prije svega u podršci uspostavljanja slobodnih zona i izboru konzistentne i koherentne ekonomske politike koja će obezbijediti integrisanost nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona. Na taj način stvaraju se prepostavke za efekte preljevanja slobodnih zona, odnosno ispoljavanje maksimalnog kapaciteta slobodnih zona u obezbjeđenju statičkih i dinamičkih benefita u zemljama u kojima slobodne zone funkcionišu.

Iako ne postoje ista istraživanja koja su analizirala isti problem, u okviru istog predmeta istraživanja, pa se ne mogu idealno komparirati rezultati istraživanja, moguće je izvršiti parcijalna poređenja. Odnosno, poređenje rezultata ovog istraživanja sa istraživanjima koja su se fokusirala na parcijalne ekonomske performanse slobodnih zona. Istraživanje SB (WB, 2017a)

analiziralo je uticaj slobodnih zona na ekonomski rast na regionalnom i nacionalnom nivou, ali primjenjujući druge varijable i indikatore. Analizom ekonomskih performansi, regulatornog okvira, veličine slobodne zone, lokacije slobodne zone i vremenskog perioda osnivanja dokazano je da slobodne zone imaju statistički značajan i pozitivan uticaj na ekonomski rast. Ključna implikacija istraživanja odnosi se na postojanje pozitivne korelacije između ekonomskih performansi slobodnih zona i veličine slobodnih zona sa ekonomskim rastom. Takođe, istraživanje je pokazalo postojanje negativne korelacije između slobodnih zona i udaljenosti od velikih gradova i glavnih transportnih čvorišta. Povećanje površine slobodnih zona, time i broja kompanija u slobodnim zonama, uz ograničene resurse nacionalne ekonomije, usporavaju pozitivne efekte zona na ekonomski rast. Dobijeni rezultati istraživanja dokazali su da su efekti slobodnih zona na ekonomski rast izraženiji u prvih pet godina od osnivanja zona, kao i da statistički značajan uticaj imaju slobodne zone gdje se proizvode proizvodi niže dodane vrijednosti. Rezultati ovog istraživanja, koji se odnose na segment veličine i broja kompanija u slobodnim zonama, konzistentni su i u skladu sa rezultatima istraživanja u disertaciji.

Druga istraživanja fokusirala su se na parcijalne ekonomске performanse slobodnih zona. Odnosno, ispitivanje povezanosti između slobodnih zona i priliva SDI, izvoza, zaposlenosti i uticaja na nacionalnu ekonomiju analizirane zemlje ili grupe zemalja. Najznačajnija i najrelevantnija istraživanja (Akinci & Crittle; 2008; Farole & Akinci, 2011; Farole, 2011; Kanungo, 2016; Ciżkowicz, et al., 2017; WB, 2017a; COMCEC, 2017; ASEAN & UNCTAD, 2017; Alkon, 2018; UNCTAD, 2019; Frick & Rodríguez-Poze, 2019) potvrđila su postojanje pozitivne relacije između osnivanja novih i proširenja postojećih kapaciteta slobodnih zona, dolaska inostranih kompanija u slobodne zone i ekonomskog rasta, na regionalnom i nacionalnom nivou. Udio investiranja, u odnosu na nacionalni nivo, statistički je značajan i naročito izražen u zemljama u razvoju za koje je karakterističan efekat sustizanja. Za razliku od tih zemalja, zemlje koje su predmet analize karakteriše viši nivo ekonomskog rasta, tehnološkog napretka, obrazovanosti radne snage, kao i izgrađeniji institucionalni, legislativi i regulatorni okvir. Rezultati navedenih istraživanja uporedivi su sa rezultatima istraživanja u disertaciji. Uzimajući u obzir veličinu slobodnih zona i broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama, deskriptivnom analizom pokazano je da slobodne zone u analiziranim zemljama predstavljaju značajne katalizatore priliva SDI.

Istraživanjem uticaja slobodnih zona na izvozne performanse i udio u ukupnoj vrijednosti nacionalnog izvoza, Akinsi i Kritl, Azijska razvojna banka i Konferencija Ujedinjenih nacija o

trgovini i razvoju (Akinci & Crittle, 2008; ADB, 2015; UNCTAD, 2019) pokazali su da slobodne zone imaju pozitivan uticaj na rast vrijednosti izvoza i udjela u ukupnom izvozu nacionalnih ekonomija. Zemlje koje su bile predmet analize nalaze se u grupi zemalja u razvoju sa nižim nivoom dohotka (zemlje Jugoistočne Azije, Centralne i Južne Amerike, Bliskog istoka, Sjeverne i Supsaharske Afrike), sa neefikasnim institucionalnim, legislativnim i regulatornim okvirom i sa sektorskog strukturu proizvodnje u kojoj dominantnu poziciju imaju proizvodi sa nižom dodanom vrijednosti (rude, drvo, plemeniti metali, poljoprivredni proizvodi i ostale sirovine). Osnivanjem slobodnih zona fokus proizvodnje realocira se u proizvodnju proizvoda i usluga sa višom dodanom vrijednosti. U skladu sa navedenim transformacijama, slobodne zone ostvarile su statistički značajan uticaj na vrijednost izvoza i udio u izvozu na nacionalnom nivou. Analiza Johansena i Nilsona (Johansson & Nilsson, 1997) pokazala je nepostojanje pozitivnog uticaja slobodnih zona na vrijednost izvoza u 10 azijskih zemalja zbog prisustva ograničavajućih faktora, prije svega u postojanju trgovinskih barijera na regionalnom nivou i nekonzistentnih mjera ekonomskе politike u dijelu izvozno-orientisanih strategija. Stoga rezultati navedenih istraživanja nisu kompatibilni sa rezultatima istraživanja u disertaciji, uzimajući u obzir indikatore analize, nivo ekonomskog rasta i razvoja i izgrađenost institucionalnog, legislativnog i regulatornog okvira.

Analizirajući uticaj slobodnih zona na fluktuacije na tržištu rada, mnoga istaživanja (Akinci & Crittle, 2008; Zeng, 2010; Farole, 2011; Zeng, 2016; COMCEC, 2017; WB, 2017a; UNCTAD, 2019) utvrdila su postojanje statistički značajnog uticaja slobodnih zona na stopu zaposlenosti. Osnivanjem slobodnih zona stvaraju se prepostavke za povećanje broja zaposlenih, a time i za značajnije implikacije na ekonomski rast, kroz mehanizme koje utiču na povećanje agregatne tražnje, odnosno potrošnje na nacionalnom nivou. Takođe, istaživanje Akinsi i Kritla (Akinci & Crittle, 2008) pokazalo je da je efekat slobodnih zona na rast zaposlenosti izraženiji u malim zemljama do 5 miliona stanovnika. U tim zemljama slobodne zone imaju značajniji uticaj na tržište rada, promjenu obrazovne politike i stvaranje prepostavki za obezbjeđenje dinamičkih benefita, odnosno rast efikasnosti, produktivnosti radne snage, usvajanje novih znanja, vještina i inovacija posredstvom mehanizma učenja na radnom mjestu (Burda & Wyplosz, 2012). Rezultati navedenih istraživanja u saglasnosti su sa rezultatima istraživanja u disertaciji. Slobodne zone, preko uticaja na tržište rada, stvaraju prepostavke za inkluzivan i održiv ekonomski rast *ceteris paribus*, koji predstavlja jedan od fundamentalnih ciljeva ekonomskе politike zemalja u razvoju.

Navedenim načinom se, akceleracijom ekonomskog rasta na dugi rok, stvaraju pozitivne implikacije na rast životnog standarda (Krugman, Wells, & Graddy, 2014).

5.2. Prijedlozi mjera za primjenu adekavnog okvira slobodnih zona u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini, u 2020. godini, funkcionalne su četiri slobodne zone: Slobodna zona „Holc“ Puračić, Slobodna zona „Vogošća“ Vogošća, Slobodna zona „Visoko“ Visoko i Slobodna zona „Hercegovina“ Mostar (Federalno ministarstvo trgovine, 2020). Navedene slobodne zone nalaze se na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine. U Republici Srpskoj ne funkcionišu slobodne zone. Poslovanje slobodnih zona u Bosni i Hercegovini regulisano je zakonskim i podzakonskim aktima. Zakon o slobodnim zonama donesen je na nivou Bosne i Hercegovine i na nivou entiteta. Navedeni zakoni predstavljaju sublimaciju zakonskih rješenja iz zemalja okruženja, prvenstveno Srbije i Hrvatske. Poslovanje slobodnih zona, pored *lex fundamentalis*, regulisano je i drugim zakonskim i podzakonskim aktima koji se odnose na carinsku politiku, direktne i indirektne poreze i radno zakonodavstvo. Takođe, stvoren je institucionalni i regulatorni okvir za funkcionisanje slobodnih zona.

Okvir slobodnih zona u Bosni i Hercegovini, i pored deklarativne podrške donosilaca političkih i ekonomskih odluka, nije dovoljno razvijen. Razlozi slabo razvijenog okvira slobodnih zona su mnogobrojni. Neusklađenost zakonskih i podzakonskih akata koji regulišu rad slobodnih zona, destimulativno poslovno okruženje, kontinualne političke tenzije, neadekvatna politika zoniranja, nedovoljno razvijena saobraćajna i komunalna infrastruktura, korupcija, unutrašnja i spoljana migracija stanovništva, neusklađenost tržišta rada sa potrebama slobodnih zona i niska mobilnost radne snage predstavljaju esencijalne fakture koji bitno utiču na osnivanje novih i ekonomski performanse postojećih slobodnih zona.

Da bi slobodne zone postale „atraktivn“ instrument za privlačenje investicija i, posredstvom transmisionog mehanizma, uticaja na ekonomski rast, potrebne su sistemske promjene u legislativnom, institucionalnom i regulatornom okviru. Zaštita ugovornih prava i prava svojine, efikasnost rješavanja sudskih sporova, konzistentnost zakonskih propisa, pojednostavljanje administrativnih procedura, efikasniji regulatorni okvir, borba protiv korupcije i sive ekonomije predstavljaju *ex ante* ključne faktore razvoja adekavnog okvira slobodnih zona *ex post*. Usklađivanje entiteskih zakona sa zakonskim i podzakonskim aktima kojima se regulišu carinska politika i porez na dodanu vrijednost treba da ide u pravcu kreiranja stimulativnog

poslovnog okruženja koje će biti katalizator priliva investicija u slobodne zone. Takođe, bitno je potencirati i značaj infrastrukturnih poboljšanja, usklađenosti obrazovnog sistema sa savremenim zahtjevima tržišta, podsticajnih mjera za povećanje mobilnosti radne snage, fleksibilijeg radnog zakonodavstva kao faktora koji utiču na osnivanje novih i proširenje kapaciteta postojećih slobodnih zona.

Vertikalnom integracijom potrebno je uspostaviti mehanizam inkorporacije, sinergije i povratne sprege od Savjeta ministara i entitetskih vlada do lokalnih zajednica, odnosno opština i gradova. Uključivanje lokalnih zajednica u strateškom razvoju slobodnih zona značajno je sa aspekta prevazilaženja problema asimetričnosti informacija. Donosioci odluka na nacionalnom i entitetским nivoima ne raspolažu relevantnim informacijama u vezi sa zonskim planovima, stanjem komunalne i saobraćajne infrastrukture, privrednim potencijalima i tržištem radne snage na lokalnom nivou. Stoga je značajno uključiti i predstavnike lokalnih zajednica prilikom izrade strateških planova za osnivanje slobodnih zona.

Međunarodna afirmacija politike privlačenja SDI i razvoja okvira slobodnih zona u Bosni i Hercegovini treba da bude proaktivna, u skladu sa globalnim trendovima u lancima proizvodnje, trgovine i kapitalnih tokova. Proaktivni pristup podrazumijeva promociju potencijala investiranja u slobodne zone u Bosni i Hercegovini preko diplomatsko-konzularne mreže u svijetu, međunarodnih sajmova, ekonomskih foruma i na marginama samita i sastanaka u međunarodnim trgovinskim institucijama. Takođe, direktno povezivanje i komunikacija sa inostranim kompanijama, kojima se prezentuju potencijali investiranja u slobodne zone, predstavljaju proaktivni pristup u promociji i privlačenju investicija u slobodne zone. Sublimacijom korekcije unutrašnjih sistemskih nedostataka i agresivnom kampanjom na međunarodnom nivou stvaraju se pretpostavke za povećan prliv investicija u slobodne zone, što će dovesti do osnivanja novih i proširenja kapaciteta postojećih slobodnih zona, a time i do stvaranja pretpostavki za inkluzivan i održiv ekonomski rast *ceteris paribus*.

5.3. Naučni i društveni doprinos istraživanja

Naučni doprinos rada predstavlja inkorporaranje analitičkog i teorijskog doprinosa na osnovu statističkog značaja dobijenih rezultata istraživanja. Analitički doprinos istraživanja ogleda se u koherentnom, integralnom i detaljnem objašnjenju ekonomskih efekata slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju i modalitetima i mogućnostima primjene efikasnog okvira slobodnih zona kako bi se stvorile pretpostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast u

zemljama u razvoju. Teorijski doprinos istraživanja ogleda se u upotpunjavanju dosadašnjih istraživanja uloge i uticaja slobodnih zona na ekonomski rast *summa summarum* i na parcijalne makroekonomiske komponenete rasta. Iskorak u naučnom otkriću odnosi se kombinaciju dosadašnjih istraživanja i obezbjeđenjem novih dokaza u vezi sa predmetom istraživanja. Odnosno, istraživanje se fokusiralo na ispitivanje uloge i uticaja slobodnih zona u ekonomskom rastu. Istraživanje je težilo da odgovori na ključne probleme u vezi sa predmetom istraživanja: Da li slobodne zone utiču na ekonomski rast zemalja u razvoju? Koji su efekti poslovanja slobodnih zona u zemljama u razvoju? Da li zemlje u razvoju imaju koristi od poslovanja slobodnih zona?

Većina istraživanja (WB, OECD, ADB, UNCTAD) analizirala su „lokalni“ uticaj slobodnih zona, odnosno uticaj na ekonomski rast u područjima gdje slobodne zone funkcionišu. Takođe, istraživanja su se bazirala na analizi ekonomskih performansi slobodnih zona, odnosno parcijalnih pokazatelja efikasnosti slobodnih zona. Fokus istraživanja je u ispitivanju uticaja parcijalnih indikatora slobodnih zona (investicije, zaposlenost, izvoz) i njihovog udjela na nacionalnom nivou. Istraživanje koje je sprovedeno obuhvatilo je uticaj koji ekonomске performanse slobodnih zona imaju na ekonomski rast zemalja u razvoju. Izbor varijabli u istraživanju omogućio je da se dobiju precizniji rezultati uticaja slobodnih zona na nacionalnom, pored lokalnog, nivou u zemljama u razvoju. Komparacijom parcijalnih indikatora iz slobodnih zona sa uporedivim indikatorima na nacionalnom nivou obrazložen je uticaj i značaj slobodnih zona na komponente ekonomskog rasta.

Rezultati istraživanja potvrdili su glavnu hipotezu da uspostavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integrisanosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara prepostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast. Istraživačkim metodama dokazano je da su zemlje u razvoju, koje su primijenile dobro koncipirane ekonomске politike *ex ante*, imale benefite od osnivanja slobodnih zona *ex post*. Slobodne zone predstavljaju jedan od instrumenata ekonomске politike posredstvom kog se nastoji obezbijediti priliv kapitala i preko transmisionih mehanizama stvoriti prepostavke za ekonomski rast. Za razliku od dosadašnjih istraživanja, istraživanje u disertaciji fokusiralo se na analizu ključnih indikatora uspješnosti slobodnih zona i njihovom kontribucijom u ekonomskom rastu, mjerenum BDP *per capita*.

Dobijeni rezultati istraživanja pokazali su postojanje veze između slobodnih zona i ekonomskog rasta. Takođe, rezultati su apostrofirali značaj ljudskog kapitala u obezbjeđenju prepostavki za održiv ekonomski rast. Pored direktnih benefita, odnosno transmisionog mehanizma koji, preko rasta broja zaposlenih u slobodnim zonama, rezultuje rastom agregatne

tražnje, a time i finalne potrošnje, investiranje u ljudski kapital obezbjeđuje i dodatne benefite na mikro i makro nivou. Na mikronivou dolazi do transfera novih tehnologija, inovacija, znanja i vještina, što stvara pretpostavke za veću efikasnost i produktivnost ljudskog kapitala. Navedeni benefiti preljevaju se na nacionalnu ekonomiju i time utiču na održiv i inkluzivan ekonomski rast *ceteris paribus*. Struktura investicija u slobodne zone analiziranih zemalja pokazuje da su ostvareni navedeni efekti.

Društveni doprinos istraživanja odnosi se na direktne ili indirektne koristi koje će imati država, akademska zajednica i kompanije koje imaju interes za investiranje u slobodnim zonama. To podrazumijeva detaljnije upoznavanje sa karakteristikama, specifičnostima i mehanizmom funkcionisanja slobodnih zona koje predstavljaju značajan instrument uticaja na ekonomski rast zemalja u razvoju. Takođe, i ukazivanje kreatorima ekonomске politike u Bosni i Hercegovini na izbor odgovarajućeg okvira slobodnih zona koji bi imao pozitivan uticaj na ekonomski rast *ceteris paribus*. Praktični doprinos proizilazi iz mogućnosti primjene teorijskog doprinosa i dobijenih rezultata istraživanja. Vlade zemalja u razvoju mogu koristiti spoznaje do kojih se došlo u disertaciji, koje se odnose na istraživanje teorijskog okvira i ključnih ekonomskih pokazatelja efikasnosti slobodnih zona i njihovom uticaju na ekonomski rast zemalja u razvoju.

Matrica uspješnih okvira slobodnih zona na globalnom nivou prilično je unifikovana i koherentna. Podrazumijeva postojanje interesa, volje i podrške donosilaca političkih i ekonomskih odluka. Zatim, izgradnju efikasnog legislativnog institucionalnog i regulatornog okvira, stimulativno poslovno okruženje, postojanje minimuma resursa (ljudskog kapitala) i fleksibilno radno zakonodavstvo, u skladu sa pozitivnim zakonskim propisima zemalja u kojima zone funkcionišu. Zemlje u razvoju, koje su primijenile navedene smjernice, izgradile su efikasan okvir slobodnih zona koji je imao pozitivan uticaj na ekonomski rast *ceteris paribus*. Sa druge strane, zemlje koje su imale nedovoljno izgrađen institucionalni, legislativni i regulatorni okvir, nekonzistentne ekonomске politike, neadekvatnu infrastrukturu, nedovoljno obrazovanu radnu snagu, uz prisustvo korupcije, nisu imale uspjeha u implementaciji programa slobodnih zona, kao instrumenta ekonomске politike u stvaranju pretpostavki za održiv i inkluzivan ekonomski rast.

Bosna i Hercegovina je djelimično razvila okvir slobodnih zona. Entitetske vlade prepoznale su značaj slobodnih zona u privlačenju investicija, povećanju produktivnosti radne snage, proizvodnje, izvoza, a time i nacionalnog proizvoda. Usvojeni strateški dokumenti i zakonski i podzakonski propisi predstavljaju okvir razvoja slobodnih zona, ali sa određenim nedostacima.

Pored navedenog, potrebno je agresivnijom kampanjom na međunarodnim ekonomskim forumima prezentovati politiku privlačenja SDI i okvira funkcionisanja slobodnih zona u Bosni i Hercegovini. Jer, MNK u mnogim slučajevima nisu upoznate sa mogućnostima navedenog načina investiranja u Bosnu i Hercegovinu. Navedene smjernice odnose se na izradu strateških dokumenata, zakonskih i podzakonskih akata, stvaranja stimulativnog poslovnog okruženja za uspostavljanje slobodnih zona i privlačenja investicija u njih, uzimajući u obzir i ekomska, demografska i društveno-politička obilježja Bosne i Hercegovine.

Akademска zajednica ima mogućnost sticanja novih spoznaja od rezultata istraživanja ovog rada. Prije svega, uvidom u nove moduse rješavanja problema koji su predmet istraživanja, upoznavanjem sa novim načinima uspostavljanja veza između ispitivanih pojava, širenjem ukupnog fonda znanja o slobodnim zonama, njihovim potencijalima, ekonomskim performansama i ulogom i uticajem na ekonomski rast. Takođe, ovaj rad može da bude dobra polazna osnova za dalja istraživanja u ovom pravcu.

5.4. Preporuke i pravci za dalja istraživanja

Prethodna istraživanja slobodnih zona išla su u dva pravca. Dominantan pravac istraživanja odnosio se na analizu parcijalnih performansi slobodnih zona. Odnosno, analiziranja uloge i uticaja slobodnih zona na prliv investicija, posebno SDI, proizvodnju proizvoda i usluga, izvoz i zaposlenost. Drugi pravac istraživanja fokusirao se na analiziranje uticaja slobodnih zona na ekonomski rast, na regionalnom i nacionalnom nivou. U disertaciji je istraživan uticaj slobodnih zona na ekonomski rast, na nacionalnom nivou, koji je manje zastupljen, u odnosu na regionalni nivo. Razlozi manje zastupljenosti su, prije svega, nedostatak relevantnih podataka i neadekvatne klasifikacije postojećih kumulativnih podataka u vezi sa ekonomskim performansama slobodnih zona.

Istraživanje koje je sprovedeno predstavlja dobru polaznu osnovu za dalja istraživanja u ovom pravcu. Kako bi se dobio proširen i robusniji model, koji će potvrditi rezultate ovog istraživanja i dodatno ih proširiti, sa većim stepenom tačnosti i pouzdanosti, potrebna je nadogradnja postojećeg modela. Uključivanje dodatnih parametara ekonomskih performansi slobodnih zona i broja zemalja u razvoju u model i dužeg vremenskog perioda opservacije pruža prepostavke za nove spoznaje o mehanizmu uticaja slobodnih zona na ekonomski rast *ceteris paribus*. Takođe, uključivanje više zemalja u model i/ili komparativna analiza grupa zemalja u razvoju omogućila bi ocjenjivanje i poređenje uticaja slobodnih zona u različitim regionima i na

globalnom nivou *ceteris paribus*. Navedeno proširivanje modela trebalo bi, *nervus rerum*, da objasni ulogu i uticaj slobodnih zona na ekonomski rast u većem broju zemalja i u različitim regionima na globalnom nivou. Na taj način bi se stekle dodatne spoznaje o stepenu funkcionalnosti i efikasnosti okvira slobodnih zona, limitirajućim faktorima, ulozi zemalja, regionalnih integracija, globalnog legislativnog trgovinskog okvira i međunarodnih trgovinskih organizacija.

Prilikom daljih istraživanja treba se uzeti u obzir i ograničenja koja su istaknuta u disertaciji, a koja bitno utiču na strukturu i robustnost modela i na rezultate istraživanja. Nedostupnost relevantnih baza podataka i neadekvatna klasifikacija i interpretacija ekonomskih performansi slobodnih zona predstavljaju faktore koji bitno utiču na kvalitet istraživanja i dobijene rezultate. Ali navedena ograničenja treba da predstavljaju i dodatni istraživački izazov. Istraživanje i dobijanje novih spoznaja o povezanosti slobodnih zona, kao bitnog instrumenta ekonomске politike zemalja u razvoju, i ekonomskog rasta predstavlja dodatni motiv u istraživanju kako bi se pojasnila i determinisala njihova uloga i značaj sa većim stepenom tačnosti i pouzdanosti, a time približili dijametralno suprotni stavovi u akademskim raspravama.

ZAKLJUČAK

U disertaciji je istraživan uticaj slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju. Istraživačka znatiželja i inspiracija za „fenomen“ slobodnih zona, njihove ekonomске performanse, kao i teorijska objašnjenja mehanizma funkcionisanja slobodnih zona, bile su pokretački faktor istraživanja. Istraživanje je tražilo odgovor da li i na koji način slobodne zone imaju uticaj na ekonomski rast zemalja u razvoju. Teorijski osnov istraživanja baziran je na kompilaciji dva teorijska pristupa, *cost-benefit* analize i analize endogenog rasta. Izborom varijabli istraživanja napravljen je otklon od formalnih postavki navedenih teorijskih pristupa. Istraživanje je sprovedeno u dva pravca. U prvom pravcu analizirane su ekonomске performanse slobodnih zona i njihov uticaj na ekonomski rast targetiranih zemalja u razvoju. Izborom indikatora ekonomskih performansi slobodnih zona težilo se istraživanju fundamentalnih faktora koji reflektuju uspješnost okvira slobodnih zona. Takođe, ispitivano je postojanje povezanosti i determinacije ekonomskog rasta targetiranih zemalja u razvoju i ekonomskih performansi slobodnih zona. Drugi pravac istraživanja odnosio se na upoređivanje indikatora ekonomskih performansi slobodnih zona sa indikatorima na nivou nacionalnih ekonomija targetiranih zemalja

u razvoju. U oba slučaja opservacija indikatora slobodnih zona bila je dvostruka: kroz uticaj na ekonomski rast i komparaciju sa indikatorima na nacionalnom nivou.

Istraživanje uticaja slobodnih zona na ekonomski rast zemalja u razvoju sprovedeno je korišćenjem nebalansiranog panel modela bez prediktora. Iako je vrijednost intraklasnog koeficijenta korelacije u modelu sa fiksnim prediktorima veća u odnosu na model bez prediktora, dobijena vrijednost hi-kvadrat testa implicirala je da model sa fiksnim prediktorima, iako je proširen i robusniji, ne čini statistički značajnu promjenu modela. U osnovnom istraživačkom modelu analiziran je uticaj targetiranih indikatora slobodnih zona na ekonomski rast. Odnosno, istraživano je postojanje statističke značajnosti uticaja broja kompanija u slobodnim zonama, vrijednosti investicija u slobodnim zonama, vrijednosti izvoza iz slobodnih zona i broja zaposlenih u slobodnim zonama na BDP *per capita*. Operacionalizacijom varijabli, odnosno transformacijom varijabli u indikatore težilo se inkorporirati fundamentalne kvantitativne pokazatelje ekonomskih performansi slobodnih zona kako bi se, konstруisanjem odgovarajućeg modela, dobili rezultati sa većim stepenom tačnosti, objektivnosti i pouzdanosti. Navedeni indikatori predstavljaju *nervus rerum* ekonomskih performansi slobodnih zona. Takođe, izbor zemalja u istraživanju išao je u pravcu izbjegavanja istraživačke pristrasnosti u pogledu poželjnih i očekivanih rezultata istraživanja. Kriterijumom izbora zemalja, kao i indikatora ekonomskih performansi slobodnih zona, težilo se da istraživanje bude nepristrasnije i objektivnije i da omogući dobijanje relevantnog i pouzdanog odgovora na istraživačko pitanje u vezi sa problemom istraživanja.

Ekonometrijskim izračunima istraživačkog modela identifikovani su indikatori koji imaju statistički značajan uticaj na zavisnu varijablu, a izostavljeni su oni čija je statistička značajnost niska. Statistička značajnost koeficijenata za indikatore broj kompanija i broj zaposlenih u slobodnim zonama je visoka, stoga su navedeni indikatori inkorporirani u model. Uticaj indikatora broj kompanija u slobodnim zonama na BDP *per capita*, kao indikatora ekonomskog rasta, jeste negativan, a uticaj indikatora broj zaposlenih u slobodnim zonama na BDP *per capita* je pozitivan. Povećanje broja kompanija u slobodnim zonama dovodi do povećanja „atraktivnosti“ investiranja inostranih i domaćih kompanija u slobodne zone u odnosu na područje izvan zona. Na taj način dolazi do pada budžetskih prihoda, kao bitne komponente državne potrošnje. Takođe, obrnuto proporcionalan odnos između povećanja broja kompanija u slobodnim zonama i kapaciteta nacionalne ekonomije utiče na konkurentnost nacionalne ekonomije. Povećanje broja zaposlenih u slobodnim zonama ima pozitivan uticaj na rast BDP-a

per capita jer povećani fond i nivo raspoloživog dohotka, na osnovu povećanja broja zaposlenih u slobodnim zonama, dovodi do rasta potrošnje, kao fundamentalne komponente BDP-a. Niska vrijednost koeficijenta uz indikatore investicije i izvoz iz slobodnih zona implicirala je nisku statističku značajnost uticaja navedenih indikatora na BDP *per capita*.

Komparacijom indikatora ekonomskih performansi slobodnih zona i istih na nacionalnom nivou u targetiranim zemljama u razvoju dobijeni su pokazatelji koji naglašavaju značaj i ulogu slobodnih zona u stvaranju pretpostavki za održiv i inkluzivan ekonomski rast *ceteris paribus*. Kompanije u slobodnim zonama, iako sa niskim udjelom na nacionalnom nivou, imaju značajan uticaj na priliv investicija, vrijednost izvoza i tržiste radne snage. Analizom strukture navedenih indikatora dobijeni su jasniji pokazatelji efektivnosti i efikasnosti okvira slobodnih zona u targetiranim zemljama. U strukturi investicija dominantnu poziciju zauzimaju investicije u osnovna sredstva i proizvodnu opremu, što doprinosi transferu novih tehnologija, inovacija, znanja, vještina i *know-how*. Izvozne performanse slobodnih zona su značajno poboljšanje jer u strukturi izvoza najznačajniju poziciju imaju proizvodi sa višom dodanom vrijednosti. Uticaj slobodnih zona na tržiste radne snage ogleda se, pored rasta zaposlenosti, u povećanju znanja i vještina radnika, prilagođavanju savremenim trendovima u proizvodnji i poslovanju, što pozitivno utiče na nivo produktivnosti.

Rezultati istraživanja kompatibilni su sa makroekonomskim interpretacijama BDP-a. U strukturi BDP-a, izračunatog kao suma neto finalnih prodaja realizovanih na određenoj teritoriji u određenom vremenskom periodu, dominantnu poziciju ima apsorpcija, odnosno suma privatne i državne potrošnje. Poslije apsorpcije, statistički najznačajniji udio imaju investicije, pa neto izvoz. Analizom rezultata istraživanja i komparacijom sa makroekonomskim modelom strukture BDP-a dokazala se statistička značajnost indikatora koji ima najveće učešće u strukturi BDP-a. Naime, transmisioni mehanizam slobodnih zona odnosi se na postojanje „prenosnih kanala“ čijim posredstvom slobodne zone obezbjeđuju uticaj na ekonomski rast. Osnivanjem novih i/ili povećanjem kapaciteta postojećih slobodnih zona povećava se broj kompanija koje imaju poslovne aktivnosti u slobodnim zonama, a time i ukupnih investicija. Multiplikativnim efektom investicija dolazi do rasta proizvodnje proizvoda i usluga, izvoza i zaposlenosti u slobodnim zonama. Pošto je stok investicija u slobodnim zonama u targetiranim zemljama veći od proporcionalnog povećanja broja zaposlenih, prinosi na investicije opadaju. Međutim, investicije predstavljaju značajan generator povećanja zaposlenosti u slobodnim zonama u targetiranim zemljama. Povećanje broja zaposlenih rezultovalo je povećanjem realnih fondova dohodaka, a

time i agregatne tražnje i apsorpcije. Pošto lična potrošnja ima statistički najznačajniji udio u strukturi BDP-a, povećanje broja zaposlenih u slobodnim zonama, a time i fonda dohodata, imalo je statistički značajan uticaj na BDP *per capita* targetiranih zemalja.

Rezultati istraživanja potvrdili su glavnu hipotezu, odnosno da uspostavljanje slobodnih zona u zemljama u razvoju, uz uslov integrisanosti nacionalne ekonomije u rad zona, stvara pretpostavke za održiv i inkluzivan ekonomski rast. Zemlje u razvoju, koje su bile predmet istraživanja, izgradile su efikasan i održiv okvir slobodnih zona koji je generisao statičke i dinamičke benefite. Dobro koncipiran i efikasan institucionalni, legislativni i regulatorni okvir stvorio je pretpostavke za funkcionisanje slobodnih zona, rast broja kompanija koje posluju u njima, integrisanost sa nacionalnom ekonomijom i pozitivne vrijednosti indikatora poslovanja zona *summa summarum*. Prilagođenost carinske i poreske politike i postojanje podsticajnih mjera predstavljali su značajan faktor razvoja okvira slobodnih zona i integrisanosti nacionalne ekonomije u njihov rad. Da bi se stvorile pretpostavke za veći stepen integrisanosti nacionalne ekonomije u rad slobodnih zona, potrebno je izvršiti prilagođavanja i modifikacije na tržištu radne snage, usklađivanje obrazovnog sistema sa zahtjevima globalnih proizvodnih i poslovnih procesa i povećanje konkurentnosti nacionalne ekonomije, u smislu proizvodnih kapaciteta i kvaliteta proizvodnih inputa i autputa, u skladu sa potrebama kompanija iz slobodnih zona i globalnim tržišnim zahtjevima.

Istraživanje je potvrdilo argumente koji se odnose na postojanje pozitivne relacije između dobro koncipiranog okvira slobodnih zona i ekonomskog rasta u zemljama u razvoju. Takođe, otvara se prostor da dalja istraživanja u ovom pravcu kako bi se stekle nove spoznaje i dopunile praznine analitičkog okvira. To se, prije svega, odnosi na dublju analizu koja će, pored statičkih (makroekonomskih), uključiti i dinamičke faktore koji imaju statistički značajan uticaj na održiv i inkluzivan ekonomski rast. Koherentan analitički okvir koji integriše navedene faktore činio bi čvrstu cjelinu u funkciji dobijanja rezultata sa najvećim stepenom reprezentativnosti, tačnosti i pouzdanosti. Osim navedenog, bilo bi svrshishodno da se proširi navedeni istraživački pristup uključivanjem „unutrašnjih“ parametara, kao što su sektor državne uprave i obrazovanja. Takođe, pristup istraživanju može se proširiti uključivanjem „spoljnih“ parametara koji se odnose na međunarodnu ekonomiju, odnosno globalne lance proizvodnje, snabdijevanja i tokova kapitala.

LITERATURA

1. Adamović, S. (2008). *Ekonomski dijalozi*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
2. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2014). *Zašto narodi propadaju: Poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Beograd: Clio.
3. Acocella, N. (2005). *Počela ekonomske politike: Vrijednosti i tehnike*. Zagreb: Mate.
4. Archibugi, D., & Pietrobelli, C. (2003). The Globalisation of Technology and its Implications for Developing Countries: Windows of opportunity of further burden?. *Technological Forecasting and social change*, 70(9), 861-883.
[https://doi.org/10.1016/S0040-1625\(02\)00409-2](https://doi.org/10.1016/S0040-1625(02)00409-2)
5. Aggarwal, A. (2004). *Export Processing Zones in India: Analysis of the Export Performance*. ICRIER Working Paper, 148, 1-41. Dostupno na:
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/176170/1/icrier-wp-148.pdf>
6. Aggarwal, A. (2005). *Performance of Export Processing Zones: A Comparative Analysis of India, Sri Lanka and Bangladesh*. ICRIER Working Paper, 155. Dostupno na:
<http://www.icrier.org/pdf/wp155.pdf>
7. Aggarwal, A., Hoppe, M., & Walkenhorst, P. (2008). *Special Economic Zones in South Asia: Industrial Islands or Vehicles for Diversification?* Washington DC: World Bank Publishing. Dostupno na:
http://aradhnaaggarwal.com/wp-content/uploads/2005/03/wb_2016.pdf
8. Aggarwal, A. (2010). Economic Impacts of SEZs: Theoretical Approaches and analysis on newly notified SEZs in India. *Munich Personal RePec Archive Paper* 20902, 1-60. Dostupno na: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/20902/2/MPRA_paper_20902.pdf
9. Aggarwal, A. (2019). SEZs and Economic Transformation: Towards a Developmental Approach. *Transnational Corporations*, 26(2), 27-49. <https://doi.org/10.18356/d5636c42-en>
10. Aghion, P., & Howitt, P. (1992). A Model of Growth Through Creative Destruction. *Econometrica*, 60(2), 323-351. <https://doi.org/10.2307/2951599>
11. Akinci, G., & Crittle J. (2008). *Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned, and Implications for Zone Development*. The World Bank. Dostupno na:
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/343901468330977533/pdf/458690WP0Box331s0April200801PUBLIC1.pdf>

12. Alder, S., Shao, L., & Zilibotti, F. (2013). The Effect of Economic Reform and Industrial Policy in a Panel of Chinese Cities. *University of Zurich: Center for Institutions, Policy and Culture in the Development Process. Working Paper*, 207, 1-56. Dostupno na: http://www.econ.uzh.ch/ipcdp/Papers/ipcdp_wp207_2.pdf
13. Alkon, M. (2018). The Developmental Effects of Special Economic Zones: Evidence from India's States. *World Development*, 107, 396-409.
DOI: 10.1016/j.worlddev.2018.02.028
14. Arnold, D. (2017). Export Processing Zones. *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*, 1-7.
<https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0249>
15. Andđelković, A., i Barac, N. (23. jun 2017). *Analiza konkurentnosti slobodnih zona u Republici Srbiji*. Rad prezentovan na XXII naučnom skupu: Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugositočne Evrope. Dostupno na:
https://www.researchgate.net/publication/317958023_Analiza_konkurentnosti_slobodnih_zona_u_Reportici_Srbiji
16. Akyüz, A., & Cornford, A. (1999). Capital Inflow to Developing Countries and the Reform of the International Financial System. *UNCTAD Discussion Paper*, 143, 1-53.
Dostupno na:
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.599.6656&rep=rep1&type=pdf>
17. Arrow, K. J. (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *The Review of Economic Studies*, 29(3), 155-173. <https://doi.org/10.2307/2295952>
<https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0249>
18. Asian Development Bank. (2015). *Asian Economic Integration Report 2015. How Can Special Economic Zones Catalyze Economic Development?*. ADB. Dostupno na:
<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/177205/asian-economic-integration-report-2015.pdf>
19. Asian Development Bank. (2018a). *Asian Economic Integration Report 2018*. ADB.
<http://dx.doi.org/10.22617/TCS189598-2>
20. Asian Development Bank. (2018b). *The Role of Special Economic Zones in Improving Effectiveness of Greater Mekong Subregion Economic Corridors*. ADB.
<http://dx.doi.org/10.22617/TCS179021>

21. Asian Development Bank. (2018c). *Strategic Framework for Special Economic Zones and Industrial Zones in Kazakhstan*. ADB. Dostupno na:
<https://www.carecprogram.org/uploads/2018-strategic-framework-ecozones-kaz.pdf>
22. Association for the Development of Clusters and Technology Parks in Russia. (2019). *Russian Special Economic Zones*. AKITRF. Dostupno na: <https://akitrf.ru/en/>
23. Bagaci, A., Rao R. K., & Sen, B. (2005). Raising the Tax Ratio by Reining in the “Tax-Breaks”: An Agenda for Action. *Tax Research Unit Working Paper 2*, 1-48. Dostupno na: https://www.nipfp.org.in/media/medialibrary/2013/04/wp05_nipfp_tr_038.pdf
24. Baldwin, R., & Wyplozs, C. (2010). *Ekonomija evropskih integracija*. Treće izdanje. Beograd: Data status.
25. Barrios, S., Bertinelli, L., & Strobl, E. (2006). Coagglomeration and Spillovers. *Regional Science and Urban Economics*, 36(4), 467-481.
<https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2006.03.001>
26. Begović, B. (2011). *Institucionalni aspekti privrednog rasta*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
27. BELARUS. (2020). *Free Economic Zones in Belarus*. Dostupno na:
<https://www.belarus.by/en/business/business-environment>
28. Belarus Telegraph Agency. (2018). *Free Economic Zones*. BELTA. Dostupno na:
<https://eng.belta.by/infographica/view/free-economic-zones-3797/>
29. Bendell, J., Miller, A., Weber, J., & Zhan, J. (2015). *Enhancing the Contribution of Export Processing Zones to the Sustainable Development Goals: An Analysis of 100 EPZs and a Framework for Sustainable Economic Zones*. UNCTAD Discussion Papers. Dostupno na: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/webdiaepcb2015d5_en.pdf
30. Bengoa, M., & Sanchez-Robles, B. (2003). Foreign Direct Investment, Economic Freedom and Growth: New Evidence from Latin America. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 529-545. [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(03\)00011-9](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(03)00011-9)
31. Berend, I. (2011). *Ekonomска povijest dvadesetog stoljeća: Ekonomski režimi od laissez-fairea do globalizacije*. Zagreb: Mate.
32. Bergsten, F., Freeman, C., Lardy, N., & Mitchell, D. (2009). *China's Rise: Challenges and Opportunities*. Washington DC: Peterson Institute for International Economy.
33. Bjelić, P. (2018). *Međunarodna trgovina*. Četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.

34. Blanchard, O. (2011). *Makroekonomija*. Peto izdanje. Zagreb: Mate.
35. Blanchard, O., Amighini, A., & Giavazzi., F. (2017). *Macroeconomics: A European Perspective*. New York: Pearson.
36. Blaug, M. (2017). *Metodologija ekonomije*. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
37. Blomström M., & Kokko, A. (2003). The Economics of Foreign Direct Investment Incentives. *NBER Working Paper 9489*, 1-25. DOI 10.3386/w9489
38. Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee, J. W. (1998). How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?. *Journal of International Economics*, 45(1), 115-135. DOI: 10.1016/S0022-1996(97)00033-0
39. Borozan, Đ., & Klepo, Ž. (2007). Free Zone-The Source of Socio-Economic Benefits. *Interdisciplinary Management Research 3*, 75-91. Dostupno na: <https://core.ac.uk/download/pdf/6255861.pdf>
40. Bost, F. (2019). Special Economic Zones: Methodological Issues and Definition. *Transnational Corporations*, 26(2), 141-153. <https://doi.org/10.18356/948d2781-en>
41. Botta, A. (2018). *The Long-run Effects of Portfolio Capital Inflow Booms in Developing Countries: Permanent Structural Hangovers After Short-Term Financial Euphoria*. ECLAC. Dostupno na: <https://www.cepal.org/en/publications/44282-long-run-effects-portfolio-capital-inflow-booms-developing-countries-permanent>
42. Brautigam, M., & Xiaoyang, T. (2011). China's Investment in Special Economic Zones in Africa. *Special Economic Zones*, 69-96. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8763-4>
43. Brown, J. A. (2018). Territorial (In) Coherence: Labor and Special Economic Zones in Lao's Border Manufacturing. *Antipode*, 51(2), 438-457. <https://doi.org/10.1111/anti.12462>
44. Burda, M., & Wyplosz, C. (2004). *Makroekonomija*. Treće izdanje. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
45. Burda, M., & Wyplosz, C. (2012). *Makroekonomija*. Peto izdanje. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
46. Burgaud, J. M., & Farole, T. (2011). When Trade Preferences and Tax Brakes Are No Longer Enough: The Challenge of Adjustment in the Dominican Republic`s Free Zones. *Special Economic Zones*, 159-181. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8763-4>

47. Calvo, G., & Végh, C. (1999). Inflation Stabilization and Bop Crisis in Developing Countries. *NBER Working Papers*, 6925, 1-99. DOI: 10.2139/ssrn.92554
48. Castilho, M., Menéndez, M., & Sztulman, A. (2018). Poverty Changes in Manaus: Legacy of a Brazilian free trade zone?. *Review of Development Economics*, 23(1), 102-130. <https://doi.org/10.1111/rode.12560>
49. Chang, H. (2014). *23 stvari koje vam neće reći o kapitalizmu*. Zagreb: Profil knjiga.
50. Chang, H. (2016). *Loši samarićani: Bogate zemlje, uboge politike i pretnja svetu u razvoju*. Beograd: Vrt mali.
51. Chang, H. (2019). *Ekonomija: Uputstvo za upotrebu*. Beograd: Vrt mali.
52. Chen, J. (1993). Social Cost-Benefit Analysis of China's Shenzhen Special Economic Zone. *Development Policy Review*, 11(3), 261-272.
<https://doi.org/10.1111/j.14677679.1993.tb00041.x>
53. Chen, X. (1995). The Evolution of Free Economic Zones and the Recent Development of Cross-National Growth Zones. *International Journal of Urban and Regional Research*, 19(4), 593-621. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1995.tb00530.x>
54. Chen, X. (2019). Change and Continuity in Special Economic Zones: A Reassessment and Lessons from China. *Transnational Corporations*, 26(2), 49-75.
<https://doi.org/10.18356/22df74e1-en>
55. Cheesman, A. (2012). SEZ Development: Geography and Linkages in the Indian EOU Scheme. *DPU Working Paper 145*, 1-42. Dostupno na:
https://www.ucl.ac.uk/bartlett/development/sites/bartlett/files/migrated-files/WP145_0.pdf
56. Ciżkowicz, P., Ciżkowicz-Pękała, M., Pękała, P., & Rzońca, A. (2017). The Effects of Special Economic Zones on Employment and Investment: Spatial Panel Modelling Perspective. *Journal of Economic Geography*, 17(1), 571-605.
<https://doi.org/10.1093/jeg/lbw028>
57. Clausing, K. A. (2018). Does Tax Drive the Headquarters Locations of the World's Biggest Companies?. *Transnational Corporations*, 25(2), 37-67.
<https://doi.org/10.18356/cee26e02-en>
58. Collier, P., & Page, J. (2009). *Industrial Development Report 2009. Breaking In and Moving Up: New Industrial Challenges from the Bottom Billion and the Middle-Income Countries*. Vienna: UN Industrial Development Organization (UNIDO). Dostupno na:

https://www.unido.org/sites/default/files/2009-02/IDR_2009_print_0.PDF

59. Crane, B., Albrecht, C., McKay-inDuffin, K., & Albrecht, C. (2018). China's Special Economic Zones: An Analysis of Policy to Reduce Regional Disparities. *Regional Studies, Regional Science*, 5(1), 98-107. <https://doi.org/10.1080/21681376.2018.1430612>
60. Creskoff, S., & Walkenhorst, P. (2009). Implications of wto Disciplines for Special Economic Zones in Developing Countries. *Policy Research Working Paper 4892*, 1-42. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4892>
61. Daru, M. U. (2016). SEZ: A Tool of Multiplier of GDP. *International Journal of Research in Finance and Marketing*, 6(10), 151-160. Dostupno na: <http://euroasiapub.org/wp-content/uploads/2016/11/13FMOct-4178.pdf>
62. Daudin, G., Morys, M., & O'Rourke, K. (2008). Europe and Globalization, 1870-1914. *Observatoire Français des Conjonctures Économiques 2008-17*, 1-35. Dostupno na: <https://www.ofce.sciences-po.fr/pdf/dtravail/WP2008-17.pdf>
63. Defever, F., Reyes J. D., Riaño, A., & Sanchez-Martin, M. E. (2019). Special Economic Zones and WTO Compliance: Evidence from Dominican Republic. *Economica* 86(343), 532-568. <https://doi.org/10.1111/ecca.12276>
64. Demirelişçi, B. (2018). *Free Economic Zones' Impact on Regional Economic Development: Comparative Analysis of FEZ's in Baltic States*. (Master Thesis). Dostupno na: <https://gs.elaba.lt/object/elaba:29007895/29007895.pdf>
65. Domar, E. D. (1946). Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment. *Econometrica*, 14(2), 137-147. <https://doi.org/10.2307/1905364>
66. Dreher, A. (2006). Does Globalization Affect Growth? Evidence From a New Index of Globalization. *Applied Economics*, 38(10), 1091–1110. <https://doi.org/10.1080/00036840500392078>
67. Dreher, A., Gaston, N., & Martens, P. (2008). Measuring Globalization: Gauging its Consequences. Springer. DOI: 10.1007/978-0-387-74069-0
68. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. (2020). *Statističke baze podataka*. DZS. Dostupno na: <https://www.dzs.hr/>
69. Duarte, R. G., De Castro, J. M., Kazumi Miura, I., & Almeida De Morales, R. (2014). FDI Inflow, Transfer of Knowledge, and Absorptive Capacity: The Case of Mozambique. *African Journal of Business Management*, 8(1), 14-24. DOI: 10.5897/AJBM2013.7017

70. Dunning, J. H., & Lundan, S. M. (1996). *Multinational Enterprises and the Global Economy, Second edition*. Edward Elgar Publishing.
71. Dutta, M. (2009). Nokia SEZ: Public Price of Success. *Economic and Political Weekly*, 44(40), 23-25. Dostupno na:
<http://www.indiaenvironmentportal.org.in/files/Nokia%20SEZ.pdf>
72. Edwards, S. (1991). Trade Orientation, Distortions and Growth in Developing Countries. *NBER Working Paper*, 3716. (DOI): 10.3386/w3716
73. Eichengreen, B., & Bordo, M. D. (2002). Crisis Now and Then: What Lessons from the Last Era of Financial Globalization. *NBER Working Paper*, 8716, 1-56. Dostupno na:
<https://www.nber.org/papers/w8716.pdf>
74. Engman, M., Onodera, O., & Pinali, E. (2007). Export Processing Zones: Past and Future Role in Trade and Development. *OECD Trade Policy Working Paper* 53.
<https://doi.org/10.1787/18166873>
75. Ekonomski institut Zagreb. (2018). *Procjena učinaka poticanja razvoja poduzetničkih zona u Republici Hrvatskoj putem ministarstva nadležnog za poduzetničku infrastrukturu na ekonomske rezultate u jedinicama lokalne samouprave - Poduzetničke zone*. Dostupno na:
<https://www.eizg.hr/projekti/zavrseni-projekti/19>
76. Erić, O. (2018). *Zoniranje i razvoj u eri globalizacije*. Banja Luka: Prirodno-matematički fakultet.
77. Ericsson, A-S. (1970). An Analysis of Mexico's Border Industrialization Program. *Monthly Labor Review* 93(5), 33-40. Dostupno na:
<https://www.jstor.org/stable/41837984?seq=1>
78. European Central Bank. (2020). *Statistical Data Warehouse*. Dostupno na:
<https://sdw.ecb.europa.eu/browse.do?node=9691296>
79. European Union. (2020). *Free Zones*. Dostupno na:
https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/customs-procedures/what-is-importation/free-zones_en
80. European Union Law. (2020). *WTO: Trade Related Agreements*. Dostupno na:
<https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>
81. EUROSTAT. (2020). *Gross Fixed Capital Formation (Investments)*. Dostupno na:
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00011/default/table?lang=en>

82. Farole, T. (2010). *Second Best? Investment Climate and Performance in Africa SEZ*. The World Bank. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5447>
83. Farole, T. (2010). *Special Economic Zones: Performance, Policy and Practice - With a Focus on Sub-Saharan Africa*. The World Bank. Dostupno na: http://siteresources.worldbank.org/INTRANETTRADE/Resources/Pubs/SpecialEconomicZones_Sep2010.pdf
84. Farole, T. (2011). *Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experience*. The World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8638-5>
85. Farole, T., & Akinci, G. (2011). *Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges and Future Directions*. The World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8763-4>
86. Farole, T., & Kweka, J. (2011). Institutional Best Practices for Special Economic Zones: An Application to Tanzania. *Africa Trade Policy Notes*, 25(2011), 1-13. Dostupno na: <http://documents1.worldbank.org/curated/ar/885991468341087176/pdf/644830BRI0Tanz00Box0361538B0PUBLIC0.pdf>
87. Farole, T., & Moberg, L. (2014). It Worked in China, So Why Not in Africa? The Political Economy Challenge of Special Economic Zones. *WIDER Working Paper, 2014(152)*, 1-23. Dostupno na: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/wp2014-152.pdf>
88. Federalno ministarstvo trgovine. (2020). *Informacija o poslovanju slobodnih zona u Federaciji Bosne i Hercegovine za razdoblje od 01.01.2019. godine do 31.12.2019. godine*. Dostupno na: <https://www.fmt.gov.ba/>
89. Feenstra, R. C. (2004). *Advanced International Trade: Theory and Evidence*. Princeton University Press.
90. Fernández-Arias, E., & Montiel, P. (1996). The Surge in Capital Inflows to Developing Countries: An Analytical Overview. *The World Bank Economic Review*, 10(1), 51-77. <https://doi.org/10.1093/wber/10.1.51>
91. Frankopan, P. (2015). *The Silk Roads: A New History of the World*. London: Bloomsbury Publishing.
92. Free Trade Zones Association of the Americas. (2020). *Statistics*. AZFA. Dostupno na: <https://www.asociacionzonasfrancas.org/en/informacion/estadisticas>

93. Frenkel, R., & Rapetti, M. (2009). A Developing Country View of the Current Global Crisis: What Should Not Be Forgotten and What Should Be Done. *Cambridge Journal of Economics*, 33(4), 685-702. <https://doi.org/10.1093/cje/bep029>
94. Frick, S. A., Rodríguez-Poze, A., & Wong, M. D. (2019). Toward Economically Dynamic Special Economic Zones in Emerging Countries. *Economic Geography*, 95(1), 30-46. <https://doi.org/10.1080/00130095.2018.1467732>
95. Frick, S. A., & Rodríguez-Poze, A. (2019). Are Special Economic Zones in Emerging Countries a Catalyst for the Growth of Surrounding Areas? *Transnational Corporations*, 25(2), 75-94. DOI: 10.18356/0554caef-en
96. Friedman, M. (2012). *Kapitalizam i sloboda*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
97. Fuller, B., & Romer, P. M. (2012). *Success and the City: How Chartered Cities Could Transform the Developing World?*. Ottawa, Canada. MacDonald-Laurier Institute.
Dostupno na:
<https://www.macdonaldlaurier.ca/files/pdf/How-charter-cities-could-transform-the-developing-world-April-2012.pdf>
98. Garvanileva Andonova, V., Nikolov, M., Dimovska, G., & Mitevski, I. (2016). *Benefits and Costs from Foreign Direct Investments in the Technological Industrial Development Zones*. Center for Economic Analyses. Dostupno na:
<https://cea.org.mk/wp-content/uploads/2016/04/1.-Benefits-and-costs-from-FDI-in-TIDZ-ENG.pdf>
99. Ghose, A. (2004). Capital Inflow and Investment in Developing Countries. *Employment Strategy Papers*, 2004(11), 1-53. Dostupno na:
https://www.ilo.org/empelm/pubs/WCMS_114304/lang--en/index.htm
100. bergscornfountad
101. Ge, W. (1993). *Export-Processing Zones, Multinational Firms, and the Economic System Transformation*. University of Pennsylvania, Philadelphia. Dostupno na:
<https://www.proquest.com/docview/304079774>
102. Granados, J. (2003). Export Processing Zones and Other Special Regimes in the Context of Multilateral and Regional Trade Negotiations. *BID-INTAL Occasional Paper* 20, 1-35. Dostupno na:

<https://publications.iadb.org/en/export-processing-zones-and-other-special-regimes-context-multilateral-and-regional-trade>

103. Grubel, H. G. (1982). Towards a Theory of Free Economic Zones. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 118 (1), p. 39-61. <https://doi.org/10.1007/BF02706078>
104. Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J-E. (2019). The KOF Globalization Index-revised. *The Review of International Organizations*, 14(3), 543-574.
<https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>
105. Hall, P. (1994). *International Urban Systems*. In P. Roe (ed.), *Emerging regions in the Pacific Basin*. IC Institute, The University of Texas at Austin.
106. Hamanda, K. (1974). An Economic Analysis of the Duty-Free Zone. *Journal of International Economics*, 4(3), 225-241. [https://doi.org/10.1016/0022-1996\(74\)90044-0](https://doi.org/10.1016/0022-1996(74)90044-0)
107. Harari, Y. N. (2015). *Sapiens. A Brief History of Humankind*. London: Vintage Books.
108. Hatsopoulos, G., Krugman, P. R., & Summers, L. (1988). U.S. Competitiveness: Beyond the Trade Deficit. *Since*, 241(4863), 299-307. DOI: 10.1126/science.241.4863.299
109. Harrod. R.F. (1939). An Easy in Dynamic Theory. *The Economic Journal*, 49(193), 14-33, <https://doi.org/10.2307/2225181>
110. Hazakis, K. (2014). The Rationale of Special Economic Zones (SEZs): An Institutional Approach. *Regional Science Policy & Practice* 6(1). 85-101, doi:10.1111/rsp3.12030
111. Herlevi, A. A. (2016). What's So Special about Special Economic Zones? China's National and Provincial-Level Development Zones. *Department of Politics at the University of Virginia, Charlottesville*, 1-43. Dostupno na:
<http://web.isanet.org/Web/Conferences/AP%20Hong%20Kong%202016/Archive/3a83092a-cbfa-4526-85d7-3ca39931b3b4>.
112. IMD World Competitiveness Center. (2020). *World Competitiveness Index 2020*. Dostupno na:
<https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-competitiveness-ranking-2020/>
113. Industrial Park Great Stone. (2020). *Park Advantages*. Dostupno na:
<https://industrialpark.by/en/home.html>
114. International Labor Organization. (2014). *Trade Union Manual on EPZ*. Dostupno na:
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@actrav/documents/publication/wcms_324632.pdf

115. International Labor Organization. (2017a). *Presentation on a Global Trend of Special Economic Zone/Export Processing Zone*. ILO. Dostupno na:
https://www.ilo.org/asia/events/WCMS_546534/lang--en/index.htm
116. International Labor Organization. (21-23, November 2017b). *Promoting Decent Work and Protecting Fundamental Principles and Rights at Work in Export Processing Zones*. Report for Discussion at the Meeting of Experts to Promote Decent Work and Protection of Fundamental Principles and Rights at Work for Workers in Export Processing Zones. Dostupno na:
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---ifp_seed/documents/publication/wcms_584474.pdf
117. International Monetary Fund. (2020a). *Real GDP Growth*. Dostupno na:
https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD
118. International Monetary Fund. (2020b). *Country Profile, Key Indicator*. Dostupno na:
<https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD>
119. International Monetary Fund. (2020c). *World Economic Outlook 2020*. IMF. Dostupno na: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>
120. Invest North Macedonia. (2020). *Free Economic Zones*. Dostupno na:
<https://investnorthmacedonia.gov.mk/free-economic-zones/>
121. Jayanthakumaran, K. (2003) Benefit-Cost Appraisals of Export Processing Zones: A Survey of the Literature. *Development Policy Review*, 21(1), 51-65.
<https://doi.org/10.1111/1467-7679.00198>
122. Jakšić, M., i Praščević, A. (2011). *Makroekonomска анализа*. Treće izdanje. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
123. Jensen, C., & Winarczyk, M. (2014). Special Economic Zones: 20 Years Later. *CASE Network Studies & Analysis*, 467, 1-35. Dostupno na:
<https://case-research.eu/sites/default/files/publications/S%26A%20467.pdf>
124. Johansson, H. (1994). The Economics of Export Processing Zones. *Development Policy Review*, 12(1994), 387-402. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7679.1994.tb00075.x>
125. Johansson, H., & Nilsson, L. (1997). Export Processing Zones as Catalysts. *World Development*, 25(12), 115-2128. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(97\)00103-4](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(97)00103-4)

126. Johnson, A. (2006). The Effects of FDI Inflows on Host Country Economic Growth. *The Royal Institute of Technology. Centre of Excellence for studies in Science and Innovation*. Dostupno na: <https://static.sys.kth.se/itm/wp/cesis/cesiswp58.pdf>
127. Joksimović, Lj., i Bajec, J. (2010). *Savremeni privredni sistemi*. Sedmo izdanje. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
128. Jebel Ali Free Zone. (2020). *Statistics*. JAFZA. Dostupno na: <http://www.jafza.ae/>
129. Kanungo, A. K., (2016). Special Economic Zones in China Initiated for Inclusive Growth and Economic Development. *Cambridge Journal of China Studies*, 11(2), 1-23. <https://doi.org/10.17863/CAM.1642>
130. Kaplinsky, R. (1993). Export Processing Zones in the Dominican Republic: Transforming Manufactures into Commodities. *World Development*, 21(11), 1851-1865. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(93\)90087-P](https://doi.org/10.1016/0305-750X(93)90087-P)
131. Karzhaubayeva, A. (2013). Special Economic Zones in Kazakhstan. *World SEZ Tracker*. Dostupno na: <https://www.slideshare.net/KazCham/kazakhstan-sez-2013>
132. Kennard, M., & Provost, C. (23. July 2016). Inside the Corporate Utopias Where Capitalism Rules and Labor Laws Don't Apply. *In These Times*. Dostupno na: <https://inthesetimes.com/features/special-economic-zones-corporate-utopia-capitalism.html>
133. Keynes, J. M. (2012). *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
134. Klein, N. (2001). *No Logo*. London: Picador.
135. Kolklin, D. (2018). *Belarus: Comparative Research on Industrial Parks and Special Economic Zones*. EBRD. Dostupno na: <https://www.ebrd.com/news/publications/special-reports/belarus-comparative-research-on-industrial-parks-and-special-economic-zones.html>
136. Kolodko, G. W. (2002). *Globalization and Catching-Up in Transition Economies*. New York: University of Rochester Press.
137. Kostadinović, I., & Petrović-Randđelović, M. (2015). The Role and Importance of Free Zones in Economic Development: The Experience of the Republic of Serbia and the European Union. *Ekonomika*, 61(4), 97-108. doi:10.5937/ekonomika1504097K
138. Kovačević, R. (2016). *Međunarodne finansije*. Četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.

139. Kozomara, J. (2003). Slobodne zone-Oaze izvoznih podsticaja?. *Ekonomski anali*, 44(157), 167-178. DOI: 10.2298/EKA0357167K
140. Krugman, P. R., & Obstfeld, M. (2009). *Međunarodna ekonomija: Teorija i politika*. Osmo izdanje. Beograd: Data status.
141. Krugman, P. (2012). *End This Depression Now*. New York: W.W. Norton & Company.
142. Krugman, P., Wells, R., & Graddy, K. (2014). *Essentials of Economics*. New York: Worth Publishers.
143. Krugman, P., & Wells, R. (2015). *Macroeconomics*. New York. Worth Publishers.
144. Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. J. (2018). *International Finance: Theory and Policy*. Harlow: Pearson Education Limited.
145. Kuznetsov, A., & Kouznetsova, O. (2019). The Success and Failure of Russian SEZs: Some Policy Lessons. *Transnational Corporation Journal*, 26(2), 117-139.
<https://doi.org/10.18356/89dba835-en>
146. Lal, D. (1983). *The Poverty of Development Economics*. London: Institute of Economic Affairs. Dostupno na:
<https://iea.org.uk/publications/research/the-poverty-of-development-economics>
147. Lavissière, A., Fedi, L., & Cheaitou, A. (2014). A Modern Concept of Free Points in the 21st Century: A Definition towards Supply Chain Added Value. *Supply Chain Forum: An International Journal*, 15(3), 22-28. <https://doi.org/10.1080/16258312.2014.11517348>
148. Levien, M. (2013). Regimes of Dispossession: From Steel Towns to Special Economic Zones. *Development and Change*, 44(2), 381-407. <https://doi.org/10.1111/dech.12012>
149. Long, F. (1986). Employment Effects of Multinational Enterprises in Export Processing Zones in the Caribbean. *ILO Working Paper*, 42, 1-79. Dostupno na:
https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---multi/documents/publication/wcms_126486.pdf
150. Little, I. M. D., Cooper, R., Corden, W., & Rajapatirana, S. (1993). *Boom, Crisis and Adjustment. The Macroeconomic Experience of Developing Countries*. The World Bank. Dostupno na:
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/756861468739164141/pdf/multi0page.pdf>
151. Lončar, J. (2008). Industrijske, slobodne i poslovne zone - pojam, značenje i faktori lokacije. *Geoadria*, 13(2), 187-206. <https://doi.org/10.15291/geoadria.563>

152. Lu, Y., Wang, J., & Zhu, L. (2015). *Do Place-Based Policies Work? Micro-Level Evidence from China's Economic Zone Program*. Social Science Research Network. Dostupno na: https://www.rieti.go.jp/jp/events/economics-seminar/data/150729_lu.pdf
153. Lucas, R. E. (1988). On the Mechanics of the Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
154. Lucas, R. E. (2004). The Industrial Revolution: Past and Future. *American Institute for Economic Research*, 44(8), 1-8. Dostupno na: <https://www.aier.org/wp-content/uploads/2013/11/EEB-8.04-IndustRev.pdf>
155. Lyroudi, K., Papanastasiou, J., & Vamvakidis, A. (2004). Foreign Direct Investment and Economic Growth in Transition Economies. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 2(1), 97-110. Dostupno na: <http://www.asecu.gr/Seeje/issue02/lyroudi.pdf>
156. Madani, D. (1999). *A Review of the Role/and Impact of Export Processing Zones*. The World Bank. DOI: 10.1596/1813-9450-2238
157. Maddison, A. (2001). *The World Economy: Volume 1: A Millennial Perspective and Volume 2: Historical Statistics*. OECD Development Center. <https://doi.org/10.1787/19900295>
158. Mankiw, G. N., & Taylor, M. P. (2008). *Ekonomija*. Beograd: Data status.
159. Mankiw, G. N. (2012). *Macroeconomics*. Eighth Edition. New York: Worth Publishers.
160. Marandu, E., Mburu, P., & Amanze, D. (2017). Evolution of Free Economic Zones: A functional Taxonomy. *Archives of Business Research*, 5(11), 43-53. doi: 10.14738/abr.511.3845.
161. Marchetti,. J. A., & Mavroidis, P. C. (2011). The Genesis of the GATS (General Agreement on Trade in Services). *The European Journal of International Law*, 22(3), 689-721. doi: 10.1093/ejil/chr051
162. Maslikhina, Y. V. (2016). Special Economic Zones in Russia: Results Evaluation and Development Prospects. *International Journal of Economic and Financial Issues*, 6, 275-279. Dostupno na: <https://www.econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/2398/pdf>
163. Macrory, P. F., Appleton, A. E., & Plummer, M. G. (2005). *The World Trade Organization: Legal, Economic and Political Analysis*. Springer.
164. Mencinger, J. (2003). Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth? *Kyklos*, 56(4), 491-508. <https://doi.org/10.1046/j.0023-5962.2003.00235.x>

165. Meng, G. (2005). Evolutionary Model of Free Economic Zones - Different Generations and Structural Features. *Chinese Geographical Science*, 15(2), 103-112. Dostupno na: <http://egeoscien.neigae.ac.cn/CN/abstract/abstract8739.shtml>
166. Meng, G., & Zeng, D. Z. (2019). Structural Transformation Through Free Trade Zones: The Case of Shanghai. *Transnational Corporations Journal*, 26(2), 95-115. <https://doi.org/10.18356/89dba835-en>
167. Milanovic, B. (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. London: The Belknap press of Harvard University Press.
168. Miljković, D. (2008). *Međunarodne finansije*. Drugo izdanje. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
169. Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine. (2009). *Zakon o slobodnim zonama u Bosni i Hercegovini*. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine broj: 99/09. Dostupno na:
http://www.fipa.gov.ba/publikacije_materijali/zakoni/03.08.2016.Zakon%20o%20slobodnim%20zonama%20BiH.pdf
170. Ministry of Economy of the Republic of Belarus. (2020a). *Free Economic Zones*. Dostupno na: <https://www.economy.gov.by/en/cez-en/>
171. Ministry of Economy of the Republic of Belarus. (2020b). *Industrial Park in Belarus*. Dostupno na: <http://www.economy.gov.by/en/China-Belarus-Industrial-Park-en/>
172. National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus. (2020). *Business Legislation*. Dostupno na: <http://law.by/databank-business/business-legislation/?p0=10>
173. Ministry of Trade of the Republic of Turkey. (2020). *General Outlook*. Dostupno na: <https://www.trade.gov.tr/free-zones/general-outlook>
174. Moberg, L. (2014). The Political Economy of Special Economic Zones. *Journal of Institutional Economics* 11(1), 167-190. DOI:
<https://doi.org/10.1017/S1744137414000241>
175. Moberg, L. (2018). The Political Economy of Special Economic Zones: Lessons for the United States. *Chapman Law Review*, 21(2), 407-441. Dostupno na:
https://www.lottamoberg.com/uploads/2/9/2/5/29253679/the_political_economy_of_special_economic_zones_lessons_for_the_united_states_chapman_1_rev_2018.pdf
176. Molnar, D. (2016). *Regionalne nejednakosti i privredni rast: Teorijska i empirijska analiza*. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.

177. Monge-González, R., Rosales-Tijerino, J., & Arace-Alpizar, G. (2005). *Cost-Benefit Analysis of the Free Trade Zone System: The Impact of Foreign Direct Investment in Costa Rica*. Washington: OEA. Dostupno na:
<http://ctrcc.sice.oas.org/geograph/central/Monge.pdf>
178. Munyoro, G., Nczomani, D., & Mhere-Chigunhah, B. (2017). The Significance of Special Economic Zones in the Economic Development of Zimbabwe: A Case Study of Zim Asset. *BEST Journals*, 5(5), 1-18. Dostupno na:
https://www.researchgate.net/publication/317037052_THE_SIGNIFICANCE_OF_SPECIAL_ECONOMIC_ZONES_IN_THE_ECONOMIC_DEVELOPMENT_OF_ZIMBABWE_A_CASE_STUDY_OF_ZIM_ASSET
179. Mukherjee, A., Pal, P., Deb, S., Ray, S., & Goyal, T. M. (2016). *Special Economic Zones in India*. New Delhi: Springer.
180. Nadvi, K., & Schmitz, H. (1994). *Industrial Clusters in Less Developing Countries: A Review of Experiences and Research Agenda*. Brighton: Institute off Development Studies.
181. Nair-Reichert, U., & Weinhold, D. (2001). Causality Test for Cross-country Panels: a New Look at FDI and Economic Growth in Developing Countries. *Oxford Bulletin of Economic and Statistic*, 63(2), 153-171. <https://doi.org/10.1111/1468-0084.00214>
182. Narula, R., & Zhan, J. X. (2019). Using Special Economic Zones to Facilitate Development: Policy Implications. *Transnational Corporations*, 26(2), 1-27.
<https://doi.org/10.18356/22df74e1-en>
183. National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus. (2020). *Business Legislation*. Dostupno na: <http://law.by/databank-business/business-legislation/?p0=10>
184. National Statistical Committee of the Republic of Belarus (BELSTAT). (2020). *Official Statistics*. Dostupno na: <https://www.belstat.gov.by/en/>
185. Naučno-tehnološki park Beograd. (2020). *Izveštaj*. Dostupno na:
<https://ntpark.rs/2020/06/16/otvorena-nova-zgrada-naucno-tehnoloskog-parka-cacak/>
186. Nazarczuk, J. M., & Uminski, S. (2019). *Foreign Trade in Special Economic Zones in Poland*. UWM w Olsztynie.
187. Neuhaus, M. (2006). *The Impact of the FDI on economic growth: an analysis for the transition countries of Central and Eastern Europe*. Springer Science & Business Media.

188. Nevmatulina, K. A. (2013). Role of Special Economic Zones in the Development of the Republic of Kazakhstan. *Middle East Journal of Scientific Research*, 15(11), 1528-1532. DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.15.11.11620
189. Nielsen, L. (2011). Classifications of Countries Based on Their Level of Development: How it is Done and How it Could be Done. *IMF Working Paper*, 31(11). Dostupno na: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp1131.pdf>
190. Olson, M. (2010). *Uspon i sumrak naroda: Ekonomski rast, stagflacija i društvena rigidnost*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
191. Omar, K., & Stoever, W. A. (2008). The Role of Technology and Human Capital in the EPZ Life-cycle. *Transnational Corporations*, 17(1), 135-159. Dostupno na: https://unctad.org/en/docs/iteiit20081a6_en.pdf
192. Omi, K. (2019). Extraterritoriality of Free Zones: The Necessity for Enhanced Custom Involvement. *WCO Research Paper*, 47, 1-34. Dostupno na: http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/research/research-paper-series/47_free_zones_customs_involvement_omi_en.pdf?la=en
193. Organization for Economic Co-operation and Development. (2017). Tracking Special Economic Zones in the Western Balkans: Objectives, Features and Key Challenges. OECD Publishing. Dostupno na: http://www.oecd.org/south-east-europe/SEZ_WB_2017.pdf
194. Organization for Economic Co-operation and Development. (2018). *Trade in Counterfeit Goods and Free Trade Zones*. OECD Publishing.
DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/9789264289550-en>
195. O'Rourke K. H., & Williamson, J. G. (2004). Once More: When Did Globalization Begin?. *European Review of Economic History*, 8(1), 109-117. doi.org/10.1017/S1361491604001078
196. Osabutey, Elis L. C., Williams, K., & Debrah, Y. A. (2014). The Potential for Technology and Knowledge Transfer Between Foreign and Local Firms: A Study of the Construction Industry in Ghana. *Journal of World Business*, Elsevier 49(4), 560-671. DOI: 10.1016/j.jwb.2013.12.009
197. Osmani, R. (2015). Improved Business Climate and FDI in the Western Balkans. *Journal of Economic and Social Studies*, 6(1), 5-23. DOI:10.14706/JECOSS16611

198. Otte, M. (2009). *Slom dolazi: Nova svetska ekonomska kriza i šta vi sada možete da učinite*. Beograd: Bard-fin.
199. Oxford Research Encyclopedias. (2020). *The Bracero Program, 1942-1964*. Dostupno na:
<https://oxfordre.com/latinamericanhistory/view/10.1093/acrefore/9780199366439.001.001/acrefore-9780199366439-e-590>
200. Palit, A., & Bhattacharjee, S. (2008). *Special Economic Zones in India: Myths and Realities*. New Delhi: Anthem Press.
201. Piketty, T. (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademска knjiga.
202. Popović, G., & Erić, O. (2012). The Influence of Free Zones on the Economic Growth of Western Balkan Countries. *Ekonomski vidici*, 17(4), 663-675. Dostupno na:
<http://www.deb.org.rs/wp-content/uploads/2015/05/VIDICI-br-4-2012.pdf>
203. Popović, G., & Erić, O. (2014). *The Impact of Free Economic Zones on a Balanced Development of the EU*. Lambert Academic Publishing.
204. Popović, G., & Erić, O. (2018). Economic Development of the Western Balkans and European Union Investments. *Economic Research*, 31(1), 1539-1556.
<https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1498009>
205. Popkova, E. G., Ragulina, Y. V., & Bogoviz, A. V. (2019). *Industry 4.0: Industrial Revolution of the 21st Century*. Springer International Publishing AG.
206. Prescott, E. C. (1997). Needed: A Theory of Total Factor Productivity. *International Economic Review*, 39(3), 525-551. DOI: 10.2307/2527389
207. Presidency of The Republic of Turkey Investment Office. (2020). *Investment Guide*. Dostupno na:
<https://www.invest.gov.tr/en/investmentguide/pages/investment-zones.aspx>
208. PricewaterhouseCoopers. (2008). SEZs in India: Major Leap Forward. *PwC*, 1-60. Dostupno na: <https://www.pwc.in/publications/assets/sezinindia.pdf>
209. Radelet, S. (1999). Manufactured Exports, Export Platforms, and Economic Growth. *Consulting Assistance on Economic Reform (CAER) II Discussion Paper*, 43(1999), 1-48. Dostupno na:
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.550.1240&rep=rep1&type=pdf>
210. Radonjić, O. (2009). *Finansijska tržišta: Rizik, neizvesnost i uslovna stabilnost*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.

211. Reger, G. (1994). *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos*. Berkeley: University of California Press.
212. Reinhart, C., & Rogoff , K. (2011). *Ovog puta je drugačije*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
213. Republički zavod za statistiku Republike Srbije. (2020). *Publikacije*. RZS. Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/oblasti/industrija/>
214. Rickards, J. (2014). *The Death of Money - The Coming Collapse of the International Monetary System*. New York: Portfolio/Penguin.
215. Rodriguez-Clare, A. (1996). Multinationals, Linkages, and Economic Development. *The American Economic Review*, 86(4), 852-873. Dostupno na: <https://eml.berkeley.edu/~arodeml/Papers/AERMultinationalsLinkages.pdf>
216. Rodrik, D. (1997). *Has Globalization Gone So Far?*. Washington DC: Institute for International Economics.
217. Rodrik, D. (2008). Second-Best Institutions. *American Economic Review*, 98(2), 100-104. DOI: 10.1257/aer.98.2.100
218. Rodrik, D. (2013). *Paradoks globalizacije*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
219. Romer, P. M. (1992). Two Strategies for Economic Development: Using Ideas and Producing Ideas. *The World Bank Economic Review*, 6(1), 63-91. https://doi.org/10.1093/wber/6.suppl_1.63
220. Romer, P. M. (1993). Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 543-573. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(93\)90029-F](https://doi.org/10.1016/0304-3932(93)90029-F)
221. Romer, P. M. (1994). The Origins of Endogenous Growth. *Journal of Economic Perspectives*, 8(1) 3-22. DOI: 10.1257/jep.8.1.3
222. Ricardo, D. (2012). *O principima političke ekonomije i oporezivanja*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
223. Sachs, J., & Williamson J. (1986). Managing the LDC Debt Crisis. *Brookings on Economic Activity*, 1986(2), 397-440. Dostupno na: https://www.brookings.edu/wpcontent/uploads/1986/06/1986b_bpea_sachs_williamson.pdf
224. Salvatore, D. (2009). *Međunarodna ekonomija*. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.

225. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2000). *Ekonomija*. Petnaesto izdanje. Zagreb: Mate.
226. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2009). *Macroeconomics*. Nineteenth Edition. New York: McGraw Hill.
227. Sandmu, A. (2013). *Istorija ekonomskih ideja*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
228. Sanfey, P., Milatovic, J., & Krešić, A. (2016). How the Western Balkans Can Catch Up. *EBRD Working Paper*, 185, 1-44. Dostupno na:
<https://www.ebrd.com/news/2016/how-the-western-balkans-can-catch-up.html>
229. Sanfey, P., & Milatovic, J. (2018). The Western Balkans in Transition: Diagnosing to a Sustainable Market Economy. *EBRD Working Paper*. Dostupno na:
<https://www.ebrd.com/documents/eapa/western-balkans-summit-2018-diagnostic-paper.pdf>
230. Sawkut, R., Vinesh, S., & Sooraj, F. (2009). The Net Contribution of the Mauritian Export Processing Zone Using Cost-Benefit Analysis. *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 21(3), 379-392.
<https://doi.org/10.1002/jid.1489>
231. Schumpeter, J. (2012). *Teorija privrednog razvoja: Istraživanje profita, kapitala, kredita, kamate i poslovnog ciklusa*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
232. Schweinberger, A. G. (2003). Special Economic Zones in Developing and Transition Economies: A Policy Proposal. *Review of International Economics*, 11(4), 619-629.
<https://doi.org/10.1111/1467-9396.00407>
233. Shadikhodajev, S. (2011). International Regulation of Free Zones: An Analysis of Multilateral Customs and Trade Rules. *World Trade Review*, 10(2), 189-216.
doi: 10.1017/S1474745611000085
234. Shenzhen Statistics Bureau. (2018). *Shenzhen Statistical Yearbook 2017*. Dostupno na:
<http://www.sz.gov.cn/cn/xxgk/zfxxgj/tjsj/tjnj/201712/P020180822603709104560.pdf>
235. Sherifi, Ç., & Turan, G. (2018). Albanian Model of Free Zones: Implementation and Implications. *International Journal of Economics and Finance*, 10(5), 57-66.
doi:10.5539/ijef.v1010nn55pp5757
236. Sigler, T. J. (2014). Panama's Special Economic Zones: Balancing Growth and Development. *Bulletin of Latin American Research*, 33(1), 1-15.

<https://doi.org/10.1111/blar.12035>

237. Singa Boyenge, J. P. (2007). *ILO Database on Export Processing Zones (Revised)*. International Labor Organization. Dostupno na:
https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2007/107B09_80_engl.pdf
238. Smith, A. (1970). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Beograd: Kultura.
239. Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94. <https://doi.org/10.2307/1884513>
240. Spinanger, D. (1984). Objectives and Impact of Economic Activity Zones: Some Evidence from Asia. *Kiel Institute for the World Economy*, 120(1), 64-89. DOI: 10.1007/BF02706563
241. Standing Committee for Economic and Commercial Cooperation of the Organization of Islamic Cooperation. (2017). *Special Economic Zones in the OIC Region: Learning from Experience*. COMCEC Coordination Office. Dostupno na:
<http://iccia.com/sites/default/files/library/files/Special%20Economic%20Zones%20in%20the%20OIC%20Region.pdf>
242. Starc, N., i Budak, J. (2009). Nekoliko pitanja o slobodnim zonama Republike Hrvatske i jedan odgovor. *Ekonomski misao i praksa* 1, 129-150. Dostupno na:
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=61677
243. Stojanović, B. (2009a). *Osnove austrijske teorije*. Beograd: Centar za istraživačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
244. Stojanović, B. (2009b). *Nadnice u ekonomskoj teoriji: Knjiga I: pregled ključnih teorija*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
245. Stiglitz, J. (2013). *Slobodan pad: Amerika, slobodna tržišta i slom svetske privrede*. Novi Sad: Akademска knjiga.
246. Stiglitz, J. (2015). *Velika podela: Društvena nejednakost i šta da radimo sa njima*. Novi Sad: Akademска knjiga.
247. Stiglitz, J. (2016). *The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe*. New York: W.W. Norton & Company.
248. Stiglitz, J. (2018). *Globalizacija i njene protivrečnosti: Antiglobalizacija u Trampovoj eri*. Beograd: Miba books.
249. Swan, T.W. (1956). Economic Growth and Capital Accumulation. *The Economic Record*, 32(2), 334-361. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.1956.tb00434.x>

250. Tam, B. T. M. (2019). SEZ Development in Cambodia, Thailand and Vietnam and the Regional Value Chains. *D. Hiratsuka, EEC Development and Transport Facilitation Measures in Thailand, and the Development Strategies by the Neighboring Countries*, 82-117. Dostupno na:
https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Download/Brc/pdf/24_05.pdf
251. Tazzara, C. (2017). Capitalism and the Special Economic Zone, 1590-2014. *New Perspectives on the History of Political Economy*. doi: 10.1007/978-3-319-58247-4_3
252. Tao, Y., & Yuan, Y. (2016). *Annual Report on the Development of China's Special Economic Zones (2016): Blue Book of China's Special Economic Zones*. Singapore: Springer.
253. Tao, Y., & Lu, Z. (2018). *Special Economic Zones and China's Development Path*. Singapore: Springer.
254. Tasić, S. (2012). *Svetska ekonomska kriza: Dileme i rešenja*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije
255. Tasić, S. (2016). *Šta je kapitalizam? I zašto nam je potreban*. Smederevo: Heliks.
256. Technological Industrial Development Zones. (2020). *Statistics*. DTIDZ. Dostupno na:
<http://fez.gov.mk/>
257. Tejani, S. (2011). The Gender Dimension of Special Economic Zones. *Special Economic Zones*, 245-274. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8763-4>
258. The Association of Southeast Asian Nations, & United Nation Conference on Trade and Development. (2017). *Foreign Direct Investments and Economic Zones in ASEAN*. ASEAN. Dostupno na:
<https://asean.org/storage/2017/11/ASEAN-Investment-Report-2017.pdf>
259. The Standing Committee for Economic and Commercial Cooperation of the Organization of Islamic Cooperation. (2017). *Special Economic Zones in the OIC Region: Learning from Experience*. The COMCEC Coordination Office. Dostupno na:
https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Special_Economic_Zones_in_the_OIC-Region.pdf
260. Thompson, E. (2002). Clustering in Foreign Direct Investment and Enhanced Technology Transfer: Evidence from Hong Kong Garment Firms in China. *World Development*, 30(5), 873-889. DOI: 10.1016/S0305-750X(02)00009-8
261. Tianjin TEDA Company. (2020). *Statistics*. Dostupno na:

<http://www.tedastock.com/index/index/index.html>

262. Todaro, M. (1997). *Economic Development*. London: Longman.
263. Todorović, Z., i Todorović, I. (2015). *Metodologija naučnog istraživanja u ekonomiji*. Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
264. Torres, R. A. (2007). Free Zones and the World Trade Organization Agreement on Subsidies and Countervailing Measures. *Global Trade and Customs Journal*, 2(5), 217-223. Dostupno na: http://www.freezones.org/gtcj_03-offprints%20torres.pdf
265. Tyler, W.G., & Negrete A.C.A. (2009). Economic Growth and Export Processing Zone: An Empirical Analysis of Policies to Cope with Dutch Disease. *World Development*, 18(2), 1-16. Dostupno na:
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.520.5478&rep=rep1&type=pdf>
266. Tynel, P., Skrët-Bednarz, A., Roman, A., Rozkrut, M., & Pietrzak, A. (2013). *Poland - A True Special Economic Zones*. EYGM. Dostupno na:
https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Raport_EY_Poland_-_a_true_special_economic_zone/%24FILE/Raport-Poland-a-true-special-economic-zone.pdf
267. Udruga Hrvatske slobodne zone. (2020). *Prednosti i povlastice poslovanja u slobodnoj zoni*. Dostupno na:
<https://www.croatianfreezones.org/hr/zakonski-okvir-poslovanja/prednosti>
268. United Nations. (2019). *World Economic Situation and Prospects 2019*. The United Nations. Dostupno na: <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-2019/>
269. United Nations. (2020a). *Growth in United Nations Membership, 1945-present*. The United Nations. Dostupno na: <https://www.un.org/en/sections/member-states/growth-united-nations-membership-1945-present/index.html>
270. United Nations. (2020b). *LDC Identification Criteria & Indicators*. The United Nations. Dostupno na:
<https://www.un.org/development/desa/dpad/least-developed-country-category/ldc-criteria.html>
271. United Nations Conference on Trade and Development. (2016). *Development and Globalization: Facts and Figures*. UNCTAD. Dostupno na:
<https://stats.unctad.org/Dgff2016/DGFF2016.pdf>

272. United Nations Conference on Trade and Development. (2018). *World Investment Report 2018: Investment and New Industrial Policies*. UNCTAD. Dostupno na:
https://www.un-ilibrary.org/economic-and-social-development/world-investment-report-2018_ebb78749-en
273. United Nations Conference on Trade and Development. (2019). *World Investment Report 2019*. UNCTAD. Dostupno na:
<https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=2460>
274. United Nations Conference on Trade and Development. (2020). *Statistics*. UNCTAD. Dostupno na:
https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_ChosenLang=en
275. United Nations Industrial Development Organization. (2015). *Economic Zones in the ASEAN*. UNIDO. Dostupno na:
https://www.unido.org/sites/default/files/2015-08/UCO_Viet_Nam_Study_FINAL_0.pdf
276. Vahter, P. (2011). Does FDI Spur Productivity, Knowledge Sourcing and Innovation by Incumbent Firms? Evidence From Manufacturing Industry in Estonia. *The World Economy*, 34, 1308-1326. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2011.01379.x>
277. Varoufakis, Y. (2011). *The Global Minotaur*. London: Zed Books.
278. Vitali, S., Glattfelder, J., & Battiston, S. (2011). The Network of Global Corporate Control. *PloS one* 6 (10), 2-6. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0025995>
279. Vlada Republike Hrvatske. (2019). *Izvješće o poslovanju slobodnih zona u Republici Hrvatskoj u 2018. godini*. Dostupno na:
<https://sabor.hr/hr/izvjesce-o-poslovanju-slobodnih-zona-u-republici-hrvatskoj-u-2018-godini-podnositeljica-vlada>
280. Vlada Republike Hrvatske. (2020). *Zakon o slobodnim zonama*. Dostupno na:
<https://www.zakon.hr/z/687/Zakon-o-slobodnim-zonama>
281. Vlada Republike Srbije. (2017). *Izgradnja industrijskog parka u Borči 2018. godine*. Dostupno na:
<https://www.srbija.gov.rs/vest/304180/izgradnja-industrijskog-parka-u-borci-2018-godine.php>
282. Vlada Republike Srbije. (2018). *Strategija razvoja slobodnih zona u Republici Srbiji za period od 2018. do 2022. godine*. Dostupno na:

<https://www.mfin.gov.rs/dokumenti/>

283. Vlada Republike Srbije. (2020). *Izveštaj o poslovanju slobodnih zona u Republici Srbiji za 2019. godinu*. Dostupno na: <https://www.usz.gov.rs/page/dokumenti>
284. Vlasova Mikhel & Partners. (2020). *Free Economic Zones in Belarus*. Dostupno na: http://en.vmp.by/publications/free_economic_zones_belarus/
285. Wang, J. (2013). The Economic Impact of Special Economic Zones: Evidence from Chinese Municipalities. *Journal of Development Economics*, 101, 133-147.
DOI: 10.1016/j.jdeveco.2012.10.009
286. Warr, P.G. (1989). Export Processing Zones. The Economics of Enclave of Manufacturing. *The World Bank Research Observer*, 4(1). 65-88.
<https://doi.org/10.1093/wbro/4.1.65>
287. Williamson, J (1990). What Washington Means by Policy Reform. *Institute for International Economics*, 7(20), 1-44. Dostupno na:
<https://www.piie.com/commentary/speeches-papers/what-washington-means-policy-reform>
288. Williamson, J. (1993). Democracy and the “Washington Consensus”. *World Development*, 21(8), 1329-1336. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(93\)90046-C](https://doi.org/10.1016/0305-750X(93)90046-C)
289. Williamson, J. (2000). What Should The World Bank Think About Washington Consensus?. *The World Bank Research Observer*, 15(2), 251-264.
<https://doi.org/10.1093/wbro/15.2.251>
290. Willmore, L. (1995). Export Processing Zones in the Dominican Republic: A Comment on Kaplinsky. *World Development*, 23(3), 529-535. Dostupno na:
http://larrywillmore.net/WD_1995.pdf
291. White, J. (2011). Fostering Innovation in Developing Economies Through SEZs. *Special Economic Zones*, 183, 183-202. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8763-4>
292. World Bank. (1992). *Export Processing Zones*. Policy Research Working Paper 10500. The World Bank. Dostupno na:
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/400411468766543358/pdf/multi-page.pdf>
293. World Bank. (2009). *From Poor Areas to Poor People: China’s Evolving Poverty Reduction Agenda: An Assessment of Poverty and Inequality in China*. The World Bank. Dostupno na:

- <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/3033/480580v10Revised0Box338876B01Public10.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
294. World Bank. (2016). *Special Economic Zones in the Dominican Republic: Policy Considerations for a More Competitive and Inclusive Sector*. The World Bank. Dostupno na: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26103>
295. World Bank. (2017a). *Special Economic Zones: An Operational Review of Their Impacts*. The World Bank. Dostupno na:
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29054>
296. World Bank. (2017b). *Western Balkans Regular Economic Report. 12*. The World Bank. Dostupno na: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28883>
297. World Bank. (2019). *Western Balkans Regular Economic Report. 15*. The World Bank. Dostupno na: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/31506>
298. World Bank. (2020a). *World Bank Country and Lending Group*. The World Bank. Dostupno na:
<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>
299. World Bank. (2020b). *World GDP per capita (Constant 2010 dollars)*. The World Bank. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD>
300. World Bank. (2020c). *GDP Growth (annual %) - Korea Republic*. The World Bank. Dostupno na:
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=KR>
301. World Bank. (2020d). *GDP China (Current 2010 dollars)*. The World Bank. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=CN>
302. World Bank. (2020e). *Doing Business 2020*. The World Bank. Dostupno na:
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/688761571934946384/pdf/Doing-Business-2020-Comparing-Business-Regulation-in-190-Economies.pdf>
303. World Bank. (2020f). *Foreign Direct Investments, Net Inflows*. The World Bank. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD>
304. World Bank. (2020g). *GDP per capita Belarus*. The World Bank. Dostupno na:
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=BY-UA-LV>
305. World Custom Organization. (2020a). *Text of Revised Kyoto Convention*. WCO. Dostupno na:

http://www.wcoomd.org/en/Topics/Facilitation/Instrument%20and%20Tools/Conventions/pf_revised_kyoto_conv/Kyoto_New

306. World Custom Organization. (2020b). *Specific Annex D*. WCO. Dostupno na:
http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/instrument-and-tools/conventions/pf_revised_kyoto_conv/kyoto_new/spand.aspx
307. World Economic Forum. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*. WEF. Dostupno na:
http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf
308. World Free Zones Organization. (2015). *The World of Free Zones: Towards a New Global Trade Order*. Dostupno na:
http://www.worldfzo.org/Portals/0/OpenContent/Files/614/The_World_of_Free_Zones-Towards_a_New_Global_Trade_Order.pdf
309. World Trade Organization. (1986). *The Text of General Agreement on Tariffs and Trade*. Dostupno na: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf
310. World Trade Organization. (1991). *Services Sectoral Classification List*. The World Trade Organization. Dostupno na:
https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList=179576&CurrentCatalogueIdIndex=0&FullTextHash=&HasEnglishRecord=True&HasFrenchRecord=True&HasSpanishRecord=True
311. World Trade Organization. (1994). *Agreement on Trade-Related Investment Measures*. The World Trade Organization. Dostupno na:
https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/18-trims_e.htm
312. World Trade Organization. (1995). *The General Agreement on Trade in Services*. The World Trade Organization. Dostupno na:
https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsintr_e.htm
313. World Trade Organization. (2019). *World Trade Statistical Review 2019*. The World Trade Organization. Dostupno na:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf
314. World Trade Organization. (2020a). *World Trade Statistical Review 2020*. The World Trade Organization. Dostupno na:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2020_e/wts20_toc_e.htm

315. World Trade Organization. (2020b). *The Agreement on Subsidies and Countervailing Measures*. The World Trade Organization. Dostupno na:
https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/24-scm.pdf
316. World Trade Organization. (2020). *The GATT Years: From Havana to Marrakesh*. The World Trade Organization. Dostupno na:
https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact4_e.htm
317. Woolfrey, S. (2013). Special Economic Zones and Regional Integration in Africa. *TRALAC Working Paper S13WP10/2013*. Dostupno na:
<https://www.tralac.org/files/2013/07/S13WP102013-Woolfrey-Special-economic-zones-regional-integration-in-Africa-20130710-fin.pdf>
318. Yew, L. K. (2016). *Pogled jednog čovjeka na svijet*. Zagreb: Mate.
319. Yuan, Y. (Ed.). (2017). *Studies on China's Special Economic Zones*. Singapore: Springer.
320. Zelenika, R. (1998). *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Rijeka: Ekonomski fakultet.
321. Zeng, D. Z. (Ed.). (2010). *Building Engines for Growth and Competitiveness in China: Experience with Special Economic Zones and Industrial Clusters*. The World Bank.
<https://doi.org/10.1596/978-0-8213-8432-9>
322. Zeng, D. Z. (2011). *How Do Special Economic Zones and Industrial Clusters Drive China's rapid Development?*. The World Bank. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5583>
323. Zeng, D. Z. (2015). Global Experiences with Special Economic Zones-With a Focus on China and Africa. Trade and Competitiveness Global Practice. Dostupno na:
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/22400/Global0experie00on0China0and0Africa.pdf?>
324. Zeng, D. Z. (2016). Special Economic Zones: Lessons From the Global Experience. *PEDL Synthesis Paper Series, 1*, 1-28. Dostupno na:
https://assets.publishing.service.gov.uk/media/586f9727e5274a130700012d/PEDL_Synthesis_Paper_Piece_No_1.pdf
325. Zhang, K. H. (2001). Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Evidence from East Asia and Latin America. *Contemporary economic policy*, 19(2). 175-185. DOI: 10.1111/j.1465-7287.2001.tb00059.x

POPIS SLIKA

Slika 1- *Generički tipovi slobodnih zona*

Slika 2- *Struktura Indeksa globalne konkurentnosti*

Slika 3- *Efektivan i efikasan okvir slobodnih zona*

Slika 4- *Faktori uticaja na performanse slobodnih zona*

Slika 5- *Efekat preljevanja slobodnih zona na ekonomski rast regiona*

POPIS TABELA

Tabela 1- *Karakteristike slobodnih zona*

Tabela 2- *Tipovi slobodnih zona prema prostornoj strukturi*

Tabela 3- *Tipovi slobodnih zona*

Tabela 4- *Primjeri specijalnih ekonomskih zona*

Tabela 5- *Istorijski pregled razvoja međunarodne trgovine*

Tabela 6- *Stope rasta izvoza robe, 1870-1998. godine (u procentima)*

Tabela 7- *Regionalni udio u svjetskom izvozu, 1870-1998. godine (u procentima)*

Tabela 8- *Zemlje portijska najvećih kompanija, 2017. godina*

Tabela 9- *Struktura Sporazuma Izmjenjene Kjoto konvencije*

Tabela 10- *Broj slobodnih zona, po regionima, 2019. godina*

Tabela 11- *Broj zaposlenih i izvoz iz slobodnih zona*

Tabela 12- *Modeli funkcionisanja slobodnih zona*

Tabela 13- *Ekonomске performanse slobodnih zona u Centralnoj i Južnoj Americi, 2020. godina*

Tabela 14- *Ekonomске performanse slobodnih zona u Aziji, 2016. godina*

Tabela 15- *Strane direktnе investicije i izvoz iz 5 slobodnih zona u Kini, 1978-2008. godine*

Tabela 16- *Karakteristike slobodnih zona zemalja Zapadnog Balkana, 2015. godina*

Tabela 17- *Ciljevi interesnih grupa za osnivanje slobodnih zona*

Tabela 18- *Koristi i troškovi slobodnih zona*

Tabela 19- *Izvoz iz slobodnih zona, po regionima i zemljama*

Tabela 20- *Uticaj slobodnih zona na izvoz, 2007-2017. godine*

Tabela 21- *Podsticaji za korisnike slobodnih zona u Srbiji*

Tabela 22- *Ekonomске performanse slobodnih zona u Srbiji*

Tabela 23- *Makroekonomski parametri Srbije, 2008-2019. godine*

Tabela 24- *Ekonomске performanse slobodnih zona u Hrvatskoj*

- Tabela 25- *Makroekonomski parametri Hrvatske, 2011-2018. godine*
- Tabela 26- *Ekonomске performanse slobodnih zona u Bjelorusiji*
- Tabela 27- *Makroekonomski parametri Bjelorusije, 2003-2019. godine*
- Tabela 28- *Deskriptivna statistika*
- Tabela 29- *Procjena parametara kovarijanse kod modela bez prediktora*
- Tabela 30- *Procjena parametara kovarijanse kod modela sa fiksnim prediktorima*
- Tabela 31- *Procjena parametara kovarijanse kod modela sa slučajnim prediktorom*
- Tabela 32- *Procjena parametara modela*
- Tabela 33- *Udio ekonomskih indikatora slobodnih zona u ukupnim makroekonomskim indikatorima nacionalnih ekonomija targetiranih zemalja*

POPIS GRAFIKONA

- Grafikon 1- *Razvoj slobodnih zona*
- Grafikon 2- *Vrijednost izvoza i uvoza proizvoda, 1990-2019. godine (u dolarima, tekuće cijene)*
- Grafikon 3- *Svjetski izvoz proizvoda po grupama, 2000-2019. godine (u dolarima)*
- Grafikon 4- *Priliv SDI, 1990-2019. godine (po grupama zemalja, tekuće cijene)*
- Grafikon 5- *Udio bruto investicija u osnovna sredstva, 1990-2018. godine (u procentima)*
- Grafikon 6- *Priliv SDI u zemljama u razvoju i tranzisionim zemljama, period 1980-2019. godine*
- Grafikon 7- *Platni bilans targetiranih zemalja, 1980-2000. godine (u dolarima, tekuće cijene)*
- Grafikon 8- *Stopa rasta realnog BDP-a per annum, 1980-2020. godine*
- Grafikon 9- *Broj slobodnih zona u Aziji, 2019. godina*
- Grafikon 10- *Makroekonomski indikatori Šenžena, period 1980-2016. godine*
- Grafikon 11- *Broj slobodnih zona u tranzisionim zemljama, 2019. godina*
- Grafikon 12- *Ekonomski indikatori slobodnih zona u periodu 2008-2019. godine*
- Grafikon 13- *Vrijednost izvoza i investicija u slobodnim zonama, 2011-2018. godine*
- Grafikon 14- *Ekonomski indikatori slobodnih zona, 2003-2019. godine*
- Grafikon 15- *Udio kompanija u slobodnim zonama u ukupnom broju kompanija targetiranih zemalja*
- Grafikon 16- *Udio investicija u slobodnim zonama u ukupnim investicijama targetiranih zemalja*
- Grafikon 17- *Udio izvoza iz slobodnih zona u ukupnom izvozu targetiranih zemalja*
- Grafikon 18- *Udio zaposlenih u slobodnim zonama u ukupnom broju zaposlenih targetiranih zemaljama*

POPIS SKRAĆENICA

BDP - Bruto domaći proizvod

BDP *per capita* - Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika

GATT - Opšti sporazum o carinama i trgovini

MMF - Međunarodni monetarni fond

MNK - Multinacionalne kompanije

OECD - Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj

FED - Sistem federalnih rezervi

PPP - Purchasing Power Parity (Paritet kupovne moći)

SB - Svjetska banka

SCO - Svjetska carinska organizacija

SDI - Strane direktne investicije

SEZ - Specijalne ekonomske zone

SFRJ - Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

SSSR - Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

Biografija autora

Dražen Marjanac rođen je 27.03.1984. godine u Banjoj Luci, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Na Univerzitetu za poslovni inženjering i menadžment u Banjoj Luci diplomirao je 2007. godine. Na istom fakultetu, u januaru 2013. godine, odbranio je magistarski rad pod naslovom „Upravljanje bankarskim rizicima u poslovnim aktivnostima bankarskog sektora Bosne i Hercegovine“, čime je stekao naučno zvanje magistra poslovne ekonomije.

Od augusta 2008. godine zaposlen je u Ministarstvu trgovine i turizma. Obavljao je poslove u resoru za trgovinu i evropske integracije a od 2015. godine je načelnik Odjeljenja za planiranje i razvoj trgovine. Takođe, član je odbora Narodne Skupštine Republike Srpske za trgovinu, član podkomiteta za pregovore Bosne i Hercegovine sa Svjetskom trgovinskom organizacijom, član radnih radnih grupa za pristupanje Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji iz poglavlja unutrašnje i spoljne trgovine i ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

U toku profesionalne karijere učestvovao je u brojnim seminarima i edukacijama iz oblasti privlačenja stranih direktnih investicija, stimulisanja izvoza, projektnim zadacima EU i IPA komponentama pomoći EU. Takođe bio je i rukovodilac, kao i član radnih grupa za izradu strateških dokumenata Vlade Republike Srpske iz oblasti trgovine, privlačenja stranih direktnih investicija, podsticanja izvoza, razvoja industrije, malih i srednjih preduzeća.

Pored navedenog, u toku profesionalnog angažmana dva puta je boravio u Narodnoj Republici Kini i Republici Turskoj na stručnim edukacijama u vezi sa osnivanjem i funkcionisanjem slobodnih zona.

ПРИМЉЕНО:		13. 6. 2021.	
ОФИЦ.	РЕДОВ.	ПРИМЉЕНО	ФОТОДОКУМЕНТ
15/14	918	4	

ИЗВЈЕШТАЈ
о оцјени урађене докторске дисертације

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

На основу члана 149. Закона о високом образовању („Службени гласник Републике Српске“, број: 73/10, 104/11, 84/12, 108/13, 44/15, 90/16 и 31/18), члана 54. Статута Универзитета у Бањој Луци и члана 20. Статута Економског факултета, Научно-наставно вијеће Економског факултета на VIII сједници одржаној дана 15.06.2021. године донијело је Одлуку број: 13/3.690-VIII-7/21 о именовању Комисије за оцјену урађене докторске дисертације кандидата мр Дражена Марјанца под називом „Утицај слободних зона на економски раст земља у развоју“ у следећем саставу:

1. Др Горан Поповић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област Теоријска економија и Међународна економија, предсједник,
2. Др Драган Глигорић, доцент, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област Међународна економија, члан и
3. Др Радован Ковачевић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Београду, ужа научна област Међународни економски односи, члан.

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Кандидат Дражен (Живко) Марјанац рођен је 27.03.1984. године у Бањој Луци, Босна и Херцеговина.

Студиј II циклуса кандидат Дражен Марјанац завршио је на Економском факултету Универзитета за пословни инжењеринг и менаџмент у Бањој Луци, студијски програм Финансијско-банкарски менаџмент.

Магистарски рад под називом „Управљање банкарским ризицима у пословним активностима банкарског сектора Босне и Херцеговине“, из уже научне области Пословне финансије, кандидат Дражен Марјанац успјешно је одбранио 30.01.2013. године и стекао звање магистра пословне економије.

Студиј III циклуса кандидат Дражен Марјанац уписао је у школској 2016/17 години, студијски програм Међународна економија.

III УВОДНИ ДИО ОЦЈЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Тема докторске дисертације под називном „Утицај слободних зона на економски раст земаља у развоју“ кандидата mr Дражена Марјанца прихваћена је од стране Научно-наставног вијећа Економског факултета Универзитета у Бањој Луци дана 11.03.2021. године (Одлука број: 13/3.276-V-6/21 од 11.03.2021. године).

Сенат Универзитета у Бањој Луци је Одлуком број: 02/04-3.675-31/21 од 25.03.2021. године дао сагласност на Извјештај о оцјени подобности теме, кандидата и испуњености услова за менторство за израду докторске дисертације кандидата mr Дражена Марјанца на Економском факултету Универзитета у Бањој Луци.

Садржај докторске дисертације изложен је у следећим поглављима:

Увод (стр. 1-3)

1. Теоријски оквир слободних зона и економског раста (стр. 3-63)
2. Глобализација свјетске економије и утицај на развој слободних зона
(стр. 63-113)

3. Анализа визуелних слободних зона у земљама у развоју (стр. 113-185)

4. Анализа слободних зона у земљама у развоју (стр. 185-225)

5. Дискусија (стр. 226-234)

Закључак (стр. 234-237)

Литература (стр. 238-265)

Попис слика (стр. 266-266)

Попис табела (стр. 266-267)

Попис графика (стр. 267-268)

Попис скраћеница и појмова (стр. 268-268).

Докторска дисертација написана је ћириличним писом, фонт *Times New Roman*, величина 12, проред 1,5, на укупно 268 страница компјутерски сложеног и форматираног текста формата А4, од чега је 237 страница чистог текста, 28 страница је попис коришћене литературе а 5 страница односи се на садржај, попис слика, табела, графика и скраћеница и појмова. Докторска дисертација садржи 34 табеле, 18 графика и 5 слика. У докторској дисертацији коришћено је 325 извора литературе.

У складу са чланом 3. Правилника о поступку провјере оригиналности завршних радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци, докторска дисертација кандидата mr Дражена Марјанца прошла је провјеру оригиналности докторске дисертације са свега 2% преклапања.

Докторска дисертација је, поред Увода и Закључка, конципирана кроз 5 засебних или међусобно повезаних и условљених поглавља. Свако поглавље подијељено је у неколико потпоглавља, која су нумерички обиљежена.

У докторској дисертацији коришћен је термин слободне зоне, иако се у литеалној граји и пракси користе више различитих термина. Послије дубљег истраживања терминологије и разлика у дефинисању различитих типова слободних зона, закључено је да су сви термини замјењиви, односно да се могу користити различити термини који представљају исти или скоро идентичан тип зоне, уз минималне варијације функција зоне. Релевантна истраживања (Shadikhodjaev, 2011; Cheesman, 2012; Zeng, 2015; Bendell, Miller, Weber, & Zhan, 2015; Zeng, 2016; OECD, 2017;

UNCTAD, 2019) сматрају да галерички појам зоне није унифорна и да се као синоними могу користити различити термини (слободне зоне, слободне трговинске зоне, слободне економске зоне, специјалне економске зоне, извозно-производне зоне и др.) а да се тиме неће погријешити приликом анализе теоријског и практичног оквира функционисања слободних зона. Стога је у докторској дисертацији кандидат користио, као генерички термин, појам слободне зоне.

Прво поглавље, под називом *Теоријски оквир слободних зона и економског раста* представља кандидатов теоријско-респективни преглед развоја теорије слободних зона и аналитичког оквира слободних зона, а дат је и преглед теоријског оквира и значаја економског раста. У том поглављу анализирани су теоријски и аналитички оквир слободних зона, карактеристике и типови слободних зона коришћени у економској теорији и пракси, као и основне теоријске поставке, значај и индикатори економског раста.

У другом поглављу, под називом *Глобализација светске економије и утицај на развој слободних зона* кандидат посебну пажњу посвећује генези међународне трговине и глобализације и њиховом утицају у настанку, развоју и модификацији функционисања слободних зона у земљама и на глобалном нивоу. Такође, анализирани су субјекти међународне трговине и њихова улога у развоју и функционисању слободних зона. Поред наведног, образложен је и међународни трговински регулаторни оквир који легислативно уређује оснивање и рад слободних зона на нивоу земље и на билатералном и мултилатералном нивоу.

У трећем поглављу, *Утицај и импликације слободних зона у земљама у развоју* кандидат анализира циклична кретања у земљама у развоју и потенцира улогу и импликације слободних зона као једне могућности за реиндустријализацијом, која значајно утиче на економски раст и развој наведених земаља. Такође, дат је преглед развоја оквира слободних зона на глобалном нивоу. У овом поглављу дефинисан је и детерминисан ефективан и ефикасан теоријски оквир слободних зона у земљама у развоју, укључујући планирање, политике и стратегије наведеног оквира. Поред наведеног, анализирани су и економске перформансе слободних зона. Користећи емпириска истраживања у многим земаљима у развоју, кандидат је образложио трансмисиони механизам слободних зона у генерисању економског раста у земљама у развоју. Анализирајући утицај слободних зона на прилив страних

директних инвестиција, изузев ње довољно прилика, запосленост, перформансе компанија и економски раст, кандидат је сублимирао улогу слободних зона као значајног фактора утицаја на економски раст земаља у развоју *ceteris paribus*.

У четвртом поглављу, под називом *Анализа слободних зона у земљама у развоју* анализирају се земље у развоју које су предмет анализе: Србија, Хрватска и Ђелорусија. Односно, анализира се легислативни и регулаторни оквир и функционисање слободних зона у наведеним земљама. Такође, у овом поглављу емпиријским истраживањем тестирана је главна хипотеза, као и помоћне хипотезе истраживања. Операционализацијом варijабли идентификовани су зависна и независна варijабла и припадајући индикатори. Поред наведеног, дефинисан је методолошки оквир, идентификована су ограничења у истраживању, тестиран је дефинисани економски модел и образложени су резултати истраживања.

Пето поглавље, под називом *Дискусија* садржи академску расправу у вези са резултатима истраживања и компарацију са резултатима упоредивих истраживања, те је указано на научни и друштвени допринос истраживања. Предложене су препоруке, односно мјере за примјену адекватног оквира слободних зона у Босни и Херцеговини, као и правци за даљња истраживања у предметној области.

IV УВОД И ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Кључни разлог због којих су предузета истраживања у докторској дисертацији представља проширење постојећих и откривање нових спознаја о улози и утицају слободних зона у генерирању економског раста земаља у развоју, као и интензитету везе између слободних зона и економског раста земаља у развоју.

Кандидат селектује претходна истраживања слободних зона, и иде у два правца. Први, доминантан правац истраживања односи се на анализу парцијалних перформанси слободних зона. Односно, анализирања улоге и утицаја слободних зона на прилив инвестиција, посебно страних директних инвестиција, производњу производа и услуга, извоз и запосленост. Други правац истраживања фокусира се на анализирање утицаја слободних зона на економски раст, на регионалном и националном нивоу. Кандидат је у докторској дисертацији истраживао утицај слободних зона на економски раст, на националном нивоу, који је мање заступљен, у односу на локални и регионални ниво. Разлози мање заступљености су, прије свега, недостатак релевантних података и неадекватне класификације постојећих

кумулативних података у већини економских верјеменских слободних зона.

За кандидата докторске дисертације релевантна истраживања (Akinci & Crnle, 2008; Farole & Akinci, 2011; Farole, 2011; Kamango, 2016; Cižkowicz, Cižkowicz-Pękała, Pękała, & Rzońca, 2017; WB, 2017; COMSEC, 2017; ASEAN & UNCTAD, 2017; Alkon, 2018; UNCTAD, 2019; Frick & Rodriguez-Poza, 2019) показала су да слободне зоне, када имају ефективан и ефикасан оквир функционисања, значајно утичу економски раст и развој националне економије, посебно земаља у развоју. Повећање броја компанија које послују у слободним зонама резултују величим приливом инвестиција, страних директних и домаћих. Повећан прилив инвестиција утиче на раст продуктивности фактора производње, што има значајне импликације на раст индустријске производње, извоза, запослености, прихода радника, а тиме и БДП-а *per capita*.

Поред директних бенефита, слободне зоне у земљама у развоју генеришу и индиректне бенефите, попут приступа савременим технологијама, *know-how*, новим знањима и вјештинама, иновацијама. Са друге стране, смјернице економских политика представљају ограничење успјешног функционисања слободних зона. Недовољна изграђеност институционалног, легислативног и регулаторног оквира, као и недовољна интегрисаност националне економије у рад слободних зона значајно утичу на функционалност слободних зона у генерисању економског раста. Проблем истраживања представља логичну последицу анализе користи и ограничења у функционисању слободних зона, и сублимиран је питањем:

Да ли и на који начин слободне зоне утичу на економски раст земаља у развоју?

Дјеловање слободних зона представља осјетљиво подручје економске политике земаља у развоју. Према кандидату, земље у развоју морају „балансирати“ између интереса мултинационалних компанија и националних економских интереса.

Комплексност проблема истраживања неминовно подразумијева разматрање, истраживање и теоријске поставке оквира слободних зона који је инклузиван и одржив, са аспекта националне економије.

Предмет истраживања ове дисертације припада области међународне економије и односи се на теоријску и емпиријску анализу утицаја слободних зона на економски раст земаља у развоју. Кандидат кроз истраживање тежи да обезбеди нове спознаје о механизимима на којима почива функционисање слободних зона и утицај на економски раст земаља у развоју. Кроз истраживачке циљеве, кандидат се фокусирао да обезбеди одговоре на фундаментална питања о природи и

инспирисату веће и мање слободних зона и економског раста земља у развоју, односно да ли слободне зоне утичу на економски раст земља у развоју и који су ефекти пословања слободних зона у земљама у развоју?

Након што је идентификовао проблем и предмет и дефинисао циљ истраживања, кандидат је конструисао главну и две помоћне хипотезе, као логичан сплјед свог истраживања о ефектима слободних зона на економски раст земља у развоју.

Главна хипотеза:

Успостављање слободних зона у земљама у развоју, уз услов интеграности националне економије у рад зона, ствара претпоставке за одржив и инклузиван економски раст.

Помоћне хипотезе:

X1: Ефективан и добро конципиран модел функционисања слободних зона позитивно утиче на прилив страних и домаћих инвестиција у земљама у развоју.

X2: Избор одговарајућег оквира слободних зона има позитиван утицај на запосленост, извоз, а тиме и на БДП *per capita* у земљама у развоју.

Широки распон терминологије коришћен је у дефинисању термина слободних зона. Иако слободне зоне постоје вијековима, терминолошко дефинисање није било унификовано дужи временски период. Са повећањем броја слободних зона од краја 1980-их, као и земља у којима слободне зоне функционишу, створена је потреба за конструисање теоријског оквира слободних зона. Тако су слободне зоне дефинисане као ограђени дијелови индустриских подручја који су специјализовани за производњу и извоз и који компанијама нуде услове који олакшавају трговину и који представљају слободно регулаторно окружење (WB, 1992). Међународна конференција о поједностављењу и хармонизацији царинских процедура, односно Измијењена Кјото конвенција (РКК), одржана 1999. године, дефинисала је и процедурално регулисала појам слободних зона (Akinci & Crittle, 2008; Demirelişçi, 2018; Omi, 2019; Bost, 2019). Анекс Д, поглавље 2 Кјото конвенције дефинише слободне зоне као дио територије земље где се сва увезена добра, у погледу царинског и пореског третмана, налазе изван царинске јурисдикције наведене земље (WCO, 2020a).

Поред наведене оквирне дефиниције, Светска организација слободних зона проширила је и поједноставила дефиницију слободних зона, које представљају

значени дио територије ради или иниче амбијета где су сконцентриране активности, дозвољено и ослобођено (изједначено или у потпуности) царинских обавеза, пореза, трошка или специфичних регулаторних захтјева који би се у другим случајевима користили (WFZO, 2015).

На основу претходно наведеног, кандидат издава главна обиљежја слободних зона, односно слободне зоне представљају географски ограничено и бесцаринско подручје, у чијима постоје бенефити за инвеститоре и олакшице у погледу царина, пореза, административних процедура (Akinci & Crittle, 2008; Zeng, 2016; OECD, 2018).

Слободне зоне обезбеђују директне и индиректне користи и генеришу трошкове у земљама у развоју у којима функционишу. Успјех оквира слободних зона представља супрематију користи над трошковима. Динамичке користи, као и фактори социјалне кохезије и окружења, представљају кључне факторе у детерминацији свеобухватног развојног и одрживог утицаја слободних зона (UNCTAD, 2019). Динамички ефекти, нарочито утицај савремених технологија, развоја знања и вјештине и ефекат прелијевања, имају значајну улогу у индустриском развоју земља у развоју. Истраживање Бендела, Милера, Вебера и Жана (Bendell, Miller, Weber, & Zhan, 2015), које је обухватило 100 слободних зона, показало је да слободне зоне могу бити катализатори промјене знања, вјештине и пословних пракси компанија у земљама у којима зоне функционишу. Међутим, наведени ефекти не постижу се аутоматски оснивањем слободних зона, већ представљају дуготрајан синергијски и свеобухватни процес.

Примјери слободних зона отворених у Кини, Јужној Кореји, Тајвану, Малезији, Доминиканској Републици, Маурицијусу, Лесоту и на Филипинима показују да су дугорочне развојне стратегије, које су инкорпорирале слободне зоне као интегралне дијелове истих, позитивно утицале на економски раст и развој (UNCTAD, 2019). Трошкови слободних зона дијеле се у двије групе. Први се односе на директне финансијске и капиталне издатке који су повезани са слободним зонама. Друга врста трошка које слободне зоне генеришу односе се на негативне импликације на социјалну кохезију и окружење (Klein, 2001; Akinci & Crittle, 2008; Farole & Akinci, 2011; ILO, 2014; Kennard & Provost, 2016; ILO, 2017b; ASEAN & UNCTAD, 2017).

Истражујући економске перформансе слободних зона, кандидат је идентификовао

фундаментални циљеве, кроз које се оснивају слободне зоне у земљама у развоју. Прилив страних директних инвестиција у земље у развоју представља први фундаментални циљ слободних зона. Слободне зоне оснивају се са сврхом привлачења страних директних и лошајних инвестиција, у свим облицима. Многа релевантна истраживања (Akinci & Crittle, 2008; Farole & Akinci, 2011; Farole, 2011; Kanungo, 2016; Ciżkowicz, Ciżkowicz-Pękala, Pękala, & Rzońca, 2017; WB, 2017a; COMSEC, 2017; ASEAN & UNCTAD, 2017; Alkon, 2018; UNCTAD, 2019) наглашавају значај слободних зона у привлачењу страних директних инвестиција. Такође, у наведеним истраживањима доказано је постојање јаке везе између добро конципираних оквира слободних зона и прилива страних директних инвестиција. Инвестиције у слободне зоне могу креирати капацитете за пружаоце јавних услуга на географски ограниченој подручју, а такође подижу ефикасност у погледу ограничених буџетских средстава за инфраструктурне пројекте, олакшају развој кластера и представљају подршку урбаном развоју омогућавањем олакшица које ће побољшати услове живота радника свих образовних профила (Meng & Zeng, 2019).

Главне детерминанте које утичу на прилив страних директних инвестиција су: приступ тржишту (77%), стабилно друштвено-политичко окружење (64%), поједностављење покретања и обављања пословних активности (54%), сигурност и квалитет инфраструктуре и производних постројења (50%), могућност запошљавања радника свих производних профила (39%), ниво корупције (36%), трошкови радне снаге (33%) (UNIDO, 2015). Најважнија детерминанта у успјеху слободних зона представља избор локације. Слободне зоне лоциране у близини урбаних подручја имају лакши приступ локалним компанијама и добављачима, капиталу, радију снази и лакше се интегришу у пословним активностима са локалним компанијама (White, 2011). Прилив капитала и савремене технологије катализаторски дјелује на макроекономске параметре раста. Истраживање Конференције Уједињених нација о трговини и развоју (UNCTAD, 2019), које је обухватило 110 земља које имају слободне зоне, показало је да, у 47% анкетираних земља, слободне зоне имају значајан утицај на прилив страних директних инвестиција у земљу, а 25% испитаних потврдило је да слободне зоне привлаче већину страних директних инвестиција, нарочито у производном сектору.

Други фундаментални циљ оснивања слободних зона представља њихов утицај на извоз. Поред извоза, кандидат констатује да слободне зоне имају значајну улогу у

извозна диверзификација имаје првично значајно за мисте земље у развоју да је примарно извоз сировине и производе ниже вриједности. Слободне зоне представљају један од важнијих инструмената који значајно утичу на вриједност извоза националне економије, посебно из сектора производње. Извоз из слободних зона генерише вриједност од 851 милијарди долара, што чини 40,08% укупног свјетског извоза (Singa Boyenge, 2007; Zeng, 2015). Вриједност извоза производног сектора значајна је у већини слободних зона на глобалном нивоу, нарочито у слободним зонама земаља Близког истока, Сјеверне и Сурсахарске Африке (Akinci & Crittle, 2008). Извозна диверзификација у многим земљама Централне и Јужне Америке, посебно у Костарики, из сектора текстила, одјеће и пољопривредних производа у сектор информационих и телекомуникационих технологија повећала је удјо извоза, са 10% у 1990. години на 55% у 2003. години (Akinci & Crittle, 2008; ADB, 2015; UNCTAD, 2019). И у другим регионима извозна диверзификација имала је позитивне импликације на раст вриједности и удјела извоза из слободних зона у вриједности националног извоза. У Тунису је вриједност извоза удвостручена од 1990. године, а Кенија је повећала удјо извоза из слободних зона у укупном извозу са 3,5% на 19,3% у периоду 1997-2003. године (Akinci & Crittle, 2008; ADB, 2015; UNCTAD, 2019).

Трећи фундаментални циљ оснивања слободних зона у земљама у развоју представља њихов утицај на запосленост и услове рада у слободним зонама. Слободне зоне генеришу значајне импликације на тржиште рада у земљама у развоју. Поред повећања запослености, ефекат развоја слободних зона огледа се и у повећању знања и вјештине радника, а тиме и продуктивности, што је и потврдила анализа Свјетске банке (WB, 2017a). Слободне зоне креирале су преко 68 милиона радних мјеста до 2007. године, од тога 61 милион у земљама Азије, 3 милиона у Сјеверној и Јужној Америци, 1,7 милиона у Европи и 1,4 милиона у Африци (Akinci & Crittle, 2008). Новије процјене показују да су слободне зоне до 2019. године креирале између 90 и 100 милиона директних радних мјеста (UNCTAD, 2019). И друга истраживања (Zeng, 2010; Akinci & Crittle, 2008; Zeng, 2016) потврдила су значајну улогу слободних зона у генерисању запослености. Процјене Конференције Уједињених нација о трgovини и развоју (UNCTAD, 2019), засноване на базама података Међународне организације рада, показују да су слободне зоне до 2019. године креирале до 200 милиона индиректних радних мјеста. Потребно је нагласити да слободне зоне представљају значајнији извор запослености у мањим земљама, са

пројекти спровођени од 5 милионских земаља (Alonso & Tugule, 2008). Такође, слободне зоне имају значајну улогу у развоју људског капитала, смањењу социјалних проблема, редуковања буџетских издатака за незапослене раднике и обезбеђењу тражње, односно тржишта за производе и услуге произведене у земљи (COMSEC, 2017). Потребно је нагласити и утицај слободних зона на права радника и услове рада. Анализе Ферола и Свјетске банке (Farole, 2011; WB, 2017a) показале су да слободне зоне, у одређеном броју земаља, имају негативан утицај на радничка права и синдикално организовање.

Трансмисионним механизmom функционисања слободних зона, кандидат је показао на који начин слободне зоне имају утицај на наведене макроекономске параметре. Последња карика у наведеном механизму, представља везу између функционисања слободних зона и генерирања економског раста. Слободне зоне, преко механизма утицаја на прилив инвестиција, извоз и запосленост, стварају претпоставке за генерирање економског раста, што представља крајњи, и најважнији циљ оснивања слободних зона у земљама у развоју.

Најрелевантније и најсвеобухватније истраживање повезаности слободних зона и економског раста земаља у развоју, које је спровела Свјетска банка (WB, 2017a), издваја се због величине узорка, доступних података и кохерентности анализе. Анализа 346 слободних зона у земљама у развоју, у петогодишњем периоду (2007-2012. године), обухватила је, између осталог, и импликације слободних зона на економски раст. Кључна импликација анализе је да је економски раст анализираних земаља у снажој позитивној корелацији са алсолутним растом слободних зона (WB, 2017a). Резултати анализе потврђују да величина слободне зоне има значајну улогу у перформансама зоне, па тако веће зоне имају веће перформансе које се снажније рефлектују на економски раст. Такође, слободне зоне које су основане на почетку периода анализе имале су израженије динамичке ефекте од слободних зона које функционишу дужи временски период. Разлог израженијих динамичких ефеката је последица непотпуне интегрисаности националне економије којом се обезбеђује снажан подстицај за економски раст у дугом року.

Теоријско и емпиријско истраживање докторске дисертације извршено је у складу са дефинисаним циљевима истраживања и дало је очекивани научни и друштвени допринос, који се огледа у проширењу постојећих теоријских и практичних спознаја у вези са функционисањем слободних зона у земљама у развоју и на

глобалном нивоју. Научни допринос истраживању односи се на: креирања аналитичког и теоријског доприноса. Анализнички допринос истраживања огледа се у интегралном, кохерентном и детаљном објашњењу економских перформанси слободних зона на економски раст земља у развоју и модалитетима и могућностима примјене ефикасног оквира слободних зона како би се створиле претпоставке за одржив и инклузиван економски раст у земљама у развоју.

Теоријски допринос истраживања огледа се у обједињавању и инкорпорирању обимне теоријске грађе и практичних примјера на глобалном нивоу у кохерентну и логички повезану цјелину, сублимацији досадашњих теоријских оквира и креирању ефективног и ефикасног теоријског оквира слободних зона у земљама у развоју. Искорак у научном открићу кандидат је остварио у аналитичком приступу обједињавања теоријске грађе из досадашњих истраживања у кохерентну и интегралну цјелину и приступом у смлиријском оквиру истраживања.

Већина релевантних и упоредивих истраживања (WB, OECD, ADB, UNCTAD) анализирала су локални и регионални утицај слободних зона, односно утицај на економски раст у подручјима где слободне зоне функционишу. Такође, истраживања су се базирала на анализи парцијалних показатеља ефикасности слободних зона. Фокус истраживања био је у працијалном испитивању утицаја индикатора слободних зона (инвестиције, запосленост, извоз) и њиховог удејла на локалном, регионалном и националном нивоу. За разлику од наведеног приступа у истраживању, кандидат је у докторској дисертацији обухватио и анализирао утицај економских перформанси слободних зона на економски раст земља у развоју на националном нивоу. Избором варијабли у истраживању кандидат је омогућио је да се добију објективнији, тачнији и репрезентативнији резултати који показују утицај слободних зона на националном нивоу у земљама у развоју.

Прагматични допринос истраживања представља постојање директних и индиректних користи које имају држава, академска заједница и компаније које имају интерес за инвестирање у слободним зонама. То се, прије свега, односи на детаљније упознавање са карактеристикама, специфичностима и механизмом функционисања слободних зона, и на указивање креаторима економске политике у Босни и Херцеговини на избор одговарајућег оквира слободних зона који би имао позитиван утицај на економски раст.

Практични допринос произилази из могућности примјене теоријског доприноса и

објективних резултата истраживања. Издао је публикацију у развоју моту варијанти економских зона који су коришћени у докторској дисертацији, а које се односе на истраживање теоријског оквира и кључних економских показатеља ефикасности слободних зона и њиховом утицају на економски раст земља у развоју.

Теоријски и практични налази и искуства који су обухваћени и приказани кроз истраживање имају значајне позитивне импликације и допринос у економској теорији и пракси, у Босни и Херцеговини и другим земљама у развоју.

У МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

Методолошки приступ и материјали који су обрађивани у докторској дисертацији односе се на методе и материјале које су коришћени у изради теоријског оквира и оне који су коришћени у емпиријском дијелу истраживања. Материјали који су коришћени у теоријском и емпиријском дијелу истраживања су репрезентативни, тачни, објективни, релевантни и преузети су из научних књига, чланака, студија и осталих публикација са високим степеном значајности у научном пољу које обухвата предмет истраживања. Литература која је коришћена у истраживању је релевантна, са аспекта савремених научних достигнућа у предметној области и уредно је референцирана, у складу са важећим научним стандардима (APA стандарди, 7. издање).

У процесу израде теоријског оквира кандидат је користио мета анализу и анализу садржаја. Мета анализом су се синтетизовала различита и независна истраживања и интегрисали резултати наведених истраживања у кохерентну цјелину, односно заједнички резултат. У анализи теоријског оквира кандидат је користио је анализу садржаја, као деск-методе истраживања. У овом дијелу рада коришћени су секундарни извори података. Деск-методом, коришћењем интерних и екстерних извора података, кандидат је анализирао обимну теоријска грађу из научних књига, научних чланака, научних и стручних студија и истраживања и осталих доступних релевантних публикација. Штампана литература која је коришћена у дисертацији односи се на личну библиографску грађу кандидата и литературу прикупљену из библиотеке Економског факултета Универзитета у Бањој Луци. Електронски подаци прикупљани су коришћењем алата Гугл зналац.

Подаци који су прикупљени из интерних и екстерних извора кандидат је анализирао

примјесном методе синтезе и методе синтетске постизања. Методом анализе коришћена је како би се анализирала структура, утицајни фактори и међусобне релације унутар оквира слободних зона. Примјесном генеричком анализе истражен је настанак и развој слободних зона. Протумачени дијелови из анализе повезани су у нову цјелину примјесном методе синтезе. Примјеном методе индукције добијене су спознаје о улози и утицају слободних зона на економски раст. Метода дедукције коришћена је да се на основу општих логичких обиљежја одређених односа изведу појединачни закључци о слободним зонама са већим степеном поузданости.

У емпириском дијелу истраживања кандидат је користио је квантитативни приступ анализи података. Подаци који су коришћени у анализи прикупљени су из база података релевантних финансијских, нефинансијских и трговинских институција, националних агенција за статистику, централних банака и институција које управљају и врше мониторинг над радом слободних зона (ADB, ASEAN, AZFA, BELSTAT, CBBiH, COMSEC, DZS, EBRD, ECB, EUROSTAT, HNB, ILO, IMF, OECD, NBS, RZS, UN, UNCTAD, UNIDO, WB, WCO, WEF, WTO). Такође, дио података у вези са економским перформансама слободних зона у Белорусији кандидат је добио су директно од Димитрија Колкина, уз допуштење коришћења података од стране аутора студије, на основу сагласности Националног статистичког комитета Белорусије. У емпириском дијелу истраживања кандидат је користио дескриптивну и панел анализу.

Дескриптивном анализом обрађене су и анализиране економске перформансе слободних зона. Поред тога, извршена је компарација са макроекономским индикаторима на националном нивоу и квантификовање контрибуције индикатора слободних зона у кумулативној вриједности индикатора националних економија таргетираних земаља. Панел анализом испитивана је повезаност и значај индикатора независне варијабле и њихов утицај на зависну варијаблу.

Анализу утицаја слободних зона на економски раст земаља у развоју кандидат је извршио је коришћењем програмског софтвера *SPSS Statistics*, верзија 21. У анализи је коришћен небалансирани *Panel data model*. Тестирање модела спроведено је на узорку три земље: Србије, Хрватске и Белорусије. У моделу су коришћени доступни подаци из база података националних статистичких агенција, влада земаља и институција које управљају и врше мониторинг над радом слободних зона. Временски период опсервације је период 2003-2019. године за Белорусију, 2008-

319, године у Србију и 2011-2018. године за Јужну Европу. Доступни подаци су временски период од оснивања слободних зона у случају једине земље (Хришћанска) представља ограничење у при披цању емиграционих података. Подаци о економским перформансама слободних зона у Белорусији и Србији доступни су од оснивања слободних зона у наведеним земљама.

Конструисана су три модела: модел без предиктора, модел са предикторима са фиксним ефектом и модел са случајним предиктором. На основу добијених резултата, модел са случајним предикторима је непримјењив у посматраном случају јер је параметар коваријансе редундантан. Израчунат је Интракласни кофицијент корелације за модел без предиктора и за модел са фиксним предикторима. Добијена вриједност, односно већа табеларна вриједност од тестиране имплицирала је да модел са доданим фиксним предиктором не чини статистички значајну промјену модела. На основу добијених резултата, као примјењив модел изабран је модел са фиксним предикторима.

Добијени резултати анализе инкорпорирани су у конвенционални модел израчуна БДП-а са циљем тестирања конструисане главне и помоћних хипотеза. Индикатори зависне и независне варијабле представљају објективан, поуздан и репрезентативан аналитички оквир. Коришћени индикатори и модел могу представљати добру полазну основу за даљња истраживања каузалитета слободних зона на економски раст земља у развоју.

Приликом израде докторске дисертације кандидат се досљедно придржавао у примјени научних метода и поштовао је начела објективности, систематичности, прецизности, уопштености и поузданости. Примјењене методе у истраживању су адекватне, савремене и у довољном степену тачне. Истраживање које је кандидат спровео у докторској дисертацији је независно и непристрасно. У истраживању је испитиван довољан број параметара за добијање адекватног, тачног и објективног закључка. Обрада података је адекватна и усмејрена ка потврђивању конструисаних истраживачких хипотеза и научној верификацији теоријских основа изражених у докторској дисертацији. Резултати истраживања су тачно, правилно, објективно и логички изражени и инкорпорирани кроз дискусију. Такође, на основу правилног и логичког слиједа резултата, постоји могућност провере резултата од стране независних аутора, и понављања истраживања.

VI РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊА

Панел анализом кандидат је испитивао утицај слободних зона на економски раст земаља у развоју. Анализа је обухватила три земље у развоју: Србију, Хрватску и Бјелорусију. Кандидат уочава да наведене земље имају заједничке карактеристике које их чине погодним за анализу. На основу трансмисионог механизма функционисања слободних зона кандидат анализира ефекте и утицај парцијалних компоненти слободних зона интегрисаних у јединствену цјелину на економски раст земаља.

Избор независних варијабли компатибилан је са економским перформансама, односно индикаторима функционисања слободних зона. Мјерни индикатор зависне варијабле у истраживању, односно економског раста је БДП *per capita* као релевантан и репрезентативан показатељ економског раста. Мјерни индикатори слободних зона, као независне варијабле, су број компанија, вриједност укупних инвестиција (страних директних и домаћих инвестиција), вриједност извоза и број запослених у слободним зонама анализираних земаља. У истраживању је коришћен небалансиран модел података. Оцјењивањем три конструисана модела, изабран је модел без предиктора. Модел са фиксним предикторима, иако проширен и робуснији није изабран јер су резултати хи-квадрат теста указали на неоправданост проширивања модела, односно анализа је показала да је табеларна вриједност већа од тестиране. Модел са случајним предиктором је одбачен због присуства феномена редудантних параметара коваријансе. Оцјеном модела утврђено је да индикатори број компанија и број запослених у слободним зонама имају статистички значајан утицај на зависну варијаблу, односно БДП *per capita* анализираних земаља као индикатора економског раста.

Процијењена статистичка значајност наведених индикатора је висока. Статистички значај коефицијента за индикатор инвестиције у слободним зонама је висока али је његова процијењена вриједност мала. Статистичка значајност коефицијента уз индикатор извоз из слободних зона износи ниска а његова процијењена вриједност је мала. Кандидат констатује да, на основу добијених резултата, укључивање индикатора инвестиције у слободним зонама и извоз из слободних зона није оправдано. Утицај индикатора број компанија у слободним зонама на зависну

запослени је у слободним зонама. Након тога, овој почиње да узима већи значајнији део од то пода буџетских прихода као битне компоненте БДП, првенствено због податке субвенција.

Индикатор број запослених у слободним зонама има високу статистичку значајност и утицај на зависну варијаблу је позитиван. Позитивна веза између запослености и економског раста је конзистентна и компатибилна са макроекономским моделом учешћа компоненти у БДП-у. Раст броја запослених у слободним зонама доводи до повећања укупног фонда надница, односно доходака радника. Повећање њихових реалних доходака доводи до повећања фонда доходака, а не нужно и до повећања доходака по раднику. Повећање фонда доходака на основу повећања броја запослених у слободним зонама доводи до раста приватне потрошње и посљедично до раста државне потрошње, а тиме и до раста агрегатне тражње. Приватна (лична) потрошња представља најзначајнију компоненту БДП-а, са учешћем од 50 до 65% (Burda & Wyplosz, 2012). Просјечна вриједност удјела приватне потрошње у БДП-у Србије, Хрватске и Белорусије, у анализираном временском периоду, износила је 73,6%, 59,3% и 53,5%, респективно (RZS, 2020; DZS, 2020; BELSTAT, 2020).

Наведено имплицира да раст запослености у слободним зонама представља значајан генератор економског раста, мјерен БДП-ом *per capita*. Кандидат уочава да извоз из слободних зона има малу вриједност и статистичку значајност. Вриједност коефицијента компатибилна је са макроекономским моделом БДП-а и учешћа извоза, као компоненте нето извоза, у пропорцији од 11% (Blanchard, 2011). Индикатор инвестиције има ниску вриједност коефицијента. Кандидат је под терминијом инвестиције узео у обзир улагања у изградњу нових фабрика и куповину производне опреме (нестамбене инвестиције). Удио инвестиција у БДП-у креће се у распону 16-30% (Burda & Wyplosz, 2012), од којих нестамбене инвестиције имају удио који априксимативно износи 70% у структури инвестиција (Blanchard, 2011).

Резултати истраживања компатибилни су са макроекономском интерпретацијом удјела компоненти у БДП-у, перма расходном приступу. Сви релевантни и конвениционални модели (Samuelson & Nordhaus, 2009; Krugman, & Obstfeld, 2009; Blanchard, 2011; Mankiw, 2012; Burda & Wyplosz, 2012; Krugman & Welsh, 2015; Blanchard, Amighini, & Giavazzi, 2017; Krugman, Obstfeld, & Melitz, 2018), који су квантификовали удио наведених компоненти, показују да највећи удио у структури БДП-а већине земаља у свијету има приватна и државна потрошња (56-65%), затим инвестиције (16-30%). Нето извоз има у многим земљама негативну вриједност, са

укупном од 10-10% (укупно извоз), ако се узмету утицаји који се врше извонредно (10-12%).

Резултати до којих је кандидат дошао у докторској дисертацији су јасно, правилно и са логичким слиједом приказани. Кандидат је изабране индикаторе у истраживању инкорпорирао у стабилирани и конвенционални модел ЕДП-а. На тај начин успостављена је веза између економских перформанси слободних зона и индикатора економског раста. Кандидат је јасно, прецизно и логички претумачио резултате панел анализе и објаснио механизам утицаја слободних зона на економски раст *ceteris paribus*.

Упоређујући резултате истраживања са истим или сличним истраживањима, кандидат је направио парцијална поређења. Због недостатка упоредивих истраживања (изузимајући студију Светске банке (WB, 2017)), упоређивање резултата са упоредивим парцијалним истраживањима представља логичан слијед дискусије у вези са добијеним резултатима истраживања.

Упоређујући резултате истраживања са истим или сличним која су се фокусирала на релацију броја компанија, инвестицирања и економског раста (Akinci & Crittle; 2008; Farole & Akinci, 2011; Farole, 2011; Kanungo, 2016; Ciżkowicz, Ciżkowicz-Pękała, Pękała, & Rzońca, 2017; WB, 2017a; COMSEC, 2017; ASEAN & UNCTAD, 2017; Alkon, 2018; UNCTAD, 2019; Frick & Rodríguez-Poza, 2019) кандидат је нагласио да су и наведена истраживања потврдила постојање позитивне релације између оснивања нових и проширења постојећих капацитета слободних зона, долaska иностраних компанија у слободне зоне и економског раста, на регионалном и националном нивоу.

Истраживањем утицаја слободних зона на извозне перформансе и удео у укупној вриједности националног извоза групе земаља у развоју (земље Југоисточне Азије, Централне и Јужне Америке, Близког истока, Сјеверне и Сурсахарске Африке), Акинци и Критл, Азијска развојна банка и Конференција Уједињених нација о трговини и развоју (Akinci & Crittle, 2008; ADB, 2015; UNCTAD, 2019) показали су да слободне зоне имају позитиван утицај на раст вриједности извоза и удеља у укупном извозу националних економија. Са друге стране, анализа Јохансена и Нилсона (Johansson & Nilsson, 1997) показала је непостојање позитивног утицаја слободних зона на вриједност извоза у 10 азијских земаља због присуства ограничавајућих фактора, прије свега у постојању трговинских баријера на регионалном нивоу и неконзистентних мјера економске политике у дијелу извозно-

стручњачкој стратегији.

Анализирајући утицај слободних зона на тражите рада, истраживања (Akinci & Crittle, 2008; Zeng, 2010; Farole, 2011; Zeng, 2016; COMSEC, 2017; WB, 2017a; UNCTAD, 2019) потврдила су постојање статистички значајног утицаја слободних зона на стопу запослености. Оснивањем слободних зона стварају се претпоставке за раст стопе запослености, а time и за економски раст, кроз механизме које утичу на повећање агрегатне тражње на националном нивоу. Такође, истраживање Акинсија и Критла (Akinci & Crittle, 2008) показало је да је ефекат слободних зона на раст запослености израженији у малим земљама до 5 милиона становника.

Кандидат закључује да слободне зоне прекао утицаја на тржишта рада, стварају претпоставке за инклузиван и одржив економски раст *ceteris paribus*, који представља један од фундаменталних циљева економске политике земља у развоју. Наведеним начином се, акцелерацијом економског раста на дуги рок, стварају позитивне импликације на раст животног стандарда (Krugman, Wells, & Graddy, 2014). Теоријским и емпиријеским истраживањем докторска дисертација остварује научни и практични допринос кроз проширење постојећих теоријских и практичних спознаја из области слободних зона.

Резултати истраживања и примјери добре праксе у земљама региона и земљама у развоју на глобалном нивоу указали су на постојање позитивне корелације између слободних зона и економског раста земља у развоју. Кључни теоријски допринос односи се на допринос унапређењу теорије и аналитичког оквира. Аналитички приступ и избор индикатора припадајућих варијабли представљају одређени отклон од конвенционалних истраживања наведеног проблема, која су се већином фокусирала на парцијалне компоненте раста или анализу утицаја на локалном и регионалном нивоу.

Допринос развоју теорије слободних зона огледа се у инкорпорирању обимне теоријске грађе и практичних примјера на глобалном нивоу у кохерентну и логички повезану цјелину, сублимацији досадашњих теоријских оквира и креирању ефективног и ефикасног теоријског оквира слободних зона у земљама у развоју. Кандидат је ставио у фокус четири фундаментална фактора успјеха слободних зона (политички, легислативни, економски, институционални и регулаторни оквир), детаљно и са логичким слиједом их образложио, поткријепивши их теоријским поставкама и емпиријеским истраживањима.

као што је представљено у овом, прилагођеном делфинском истраживању представља постојање директних и нидиректних користи које имају држава, академско заједништво и компаније које имају интерес за инвестирање у слободним зонама. То се, прије свега, односи на детаљније упознавање са карактеристикама, специфичностима и механизмом функционисања слободних зона, и на указивање креаторима економске политике у Босни и Херцеговини на избор одговарајућег оквира слободних зона који би имао позитиван утицај на економски раст *ceteris paribus*. Практични допринос произилази из могућности примјене теоријског доприноса и добијених резултата истраживања. Владе земаља у развоју могу користити спознаје до којих се дошло у докторској дисертацији, а које се односе на истраживање теоријског оквира и кључних економских показатеља ефикасности слободних зона и њиховом утицају на економски раст земаља у развоју.

Истраживање које је спроведено представља добру полазну основу за даљња истраживања у овом правцу. Како би се добио проширен модел, који ће потврдити резултате овог истраживања и додатно их проширити, са већим степеном тачности и поузданости, потребна је надоградња постојећег модела. Укључивање додатних параметара економских перформанси слободних зона и броја земаља у развоју у модел и дужег временског периода опсервације пружа претпоставке за нове спознаје о механизму утицаја слободних зона на економски раст. На тај начин би се створиле претпоставке за стицање нових сазнања о функционалности и ефикасности оквира слободних зона, лимитирајућим факторима, улози земаља, регионалних интеграција, глобалног легислативног трговинског оквира и међународних трговинских организација.

Приликом даљњих истраживања, као што је кандидат нагласио, треба се узети у обзир и ограничења која су истакнута у дисертацији, а која битно утичу на структуру и робусност модела и на резултате истраживања. Ипак, кандидат не крије да недоступност релевантних база података и неадекватна класификација и интерпретација економских перформанси слободних зона представљају факторе који битно утичу на квалитет истраживања и добијене резултате.

Докторска дисертација под називом „Утицај слободних зона на економски раст земља у развоју“ кандидата мр Драгана Мирјанић представља самостално дјело које је израђено у складу са одобрном и дефинисаном темом. Кандидат је у потпуности поштовао концепт и нацрт истраживања који је дефинисан у пријави докторске дисертације. Научна вриједност докторске дисертације огледа се у приступу и начину третирања, са научног, односно емпиријског аспекта проблематике улоге и доприноса слободних зона у генерисању економског раста земља у развоју *ceteris paribus*. Детерминисани приступ у расчлањивању битних од небитних дијелова и обједињавање битних дијелова обимне теоријске грађе у цјеловиту и логички повезану цјелину, као и приступ у емпиријском истраживању представљају отклон од досадашњих истраживања и дају тежину у сагледавању научног доприноса докторске дисертације. Кандидат је обрадио теоријски и аналитички оквир слободних зона, фокусирајући се на битне елементе и карактеристике, у складу са глобалним трендовима у развоју, улози и утицају слободних зона.

У теоријском дијелу, кандидат је, консултујући релевантну литературу, образложио широку терминолошку употребу назива слободних зона, дефинисао доступне аналитичке оквире слободних зона, издвојио најбитније карактеристике слободних зона, образложио обиљежја најзаступљенијих типова слободних зона и дао историјски пресјек развоја слободних зона. Такође, кандидат је, потенцирајући значај и улогу развоја међународне трговине и глобализације, образложио развој слободних зона на глобалном нивоу, оквире слободних зона и међународни регулаторни трговински оквир којим се регулише функционисање слободних зона.

У емпиријском дијелу истраживања, кандидат је дефинисао аналитички оквир на основу кога је идентификовао и детерминисао варијабле и припадајуће индикаторе. Фокусирајући се на економски раст на националном нивоу, кандидат је инкорпорирао резултате истраживања у етаблирани модел израчуна БДП-а. Аналитички оквир и избор варијабли у истраживању представљају значајан допринос у анализи утицаја слободних зона на економски раст земља у развоју, у ширем контексту (национални ниво), за разлику од конвенционалних локалних

и регуларних институција.

Истраживање је спроведено алијантом података из релевантних статистичких база података, литературе и осталих извора и примјеном статистичких научних метода и инструментала истраживања и закључivanja. Примјене методе у истраживању су савремене, адекватне и у довољном степену тачне а спроведено истраживање је независно и непристрасно. Резултати истраживања су јасно, летално, недвосмислено и са логичким слиједом исказани. Допесени закључци и тумачења у истраживању базирани су на прикупљеним и обрађеним примарним и секундарним изворима података. Резултати истраживања обезбедили су довољно доказа за потврђивање главне и помоћних хипотеза истраживања.

Резултати истраживања приказани су на начин да омогућују логички повезану и једноставну провјеру и понављање поступка истраживања од стране независних истраживача. Коришћена литература у истраживању је релевантна, у складу са савременим трендовима у науци, у предметној области, и уредно је реферисана на основу важећих научних стандарда, примјењујући APA стандарде, 7. издање. Теоријско и емпиријско истраживање у докторској дисертацији спроведено је у складу са дефинисаним циљем истраживања и обезбједило је очекивани научни и прагматични допринос, уз проширивање постојећих теоријских и практичних спознаја о утицају слободних зона на економски раст земља у развоју.

Теоријски и емпиријски резултати истраживања у докторској дисертацији дали су одговоре на постављено проблемско питање. На основу резултата истраживања идентификовани су проблеми у предметној области, дати модалитети и смјернице за њихово решавање и даље побољшавање. На основу предложених модалитета и правца истраживања, детерминисан је пут за изналажење нових адекватних теоријских и практичних решења која ће даодатно утицати на ефикасност и функционалност оквира слободних зона у земљама у развоју.

Истраживањем наведене теме кандидат је дошао до претходно наведених научних и прагматичних резултата који представљају богату подлогу за даљња истраживања из предметне области и на тај начин је докторску дисертацију учинио занимљивом и корисном за будуће истраживаче и практичаре.

Комисија је јединствена у мишљењу да је кандидат mr Дражен Марјанац успјешно извршио истраживање у складу са одобреном темом докторске дисертације. Докторска дисертација кандидата mr Дражена Марјанаца је, складу

са чланома је. Према нашем сазнавајућем, првобитно оригиналности заштитења радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци, успјешно прошила проверу оригиналности докторске дисертације са свега 2% преклапања те се може сматрати оригиналним научним дјелом које је самостално урађено, уз примјену одговарајућих научних метода истраживања.

На основу претходно наведеног, Комисија даје позитивну оцјену докторске дисертације mr Дражена Марјанца под називом „Утицај слободних зона на економски раст земља у развоју“ и сматра да овај рад задовољава све критеријуме успешне урађене докторске дисертације, па из наведеног разлога

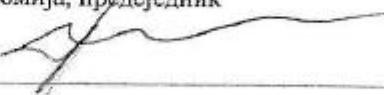
Предлаже

Научно-наставном вијећу Економског факултета Универзитета у Бањој Луци и Сенату Универзитета у Бањој Луци да прихвати позитивну оцјену докторске дисертације кандидата mr Дражена Марјанца под називом „Утицај слободних зона на економски раст земља у развоју“, одобри њену јавну одбрану и одреди комисију у вези са истом.

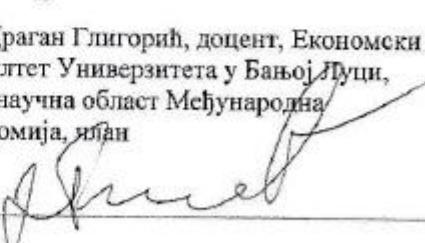
ПОТПИС ЧЛНОВА КОМИСИЈЕ

Датум: 13.08.2021. године

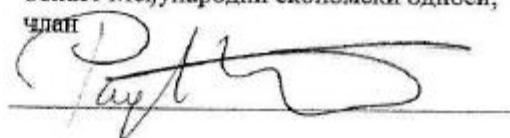
1. Др Горан Поповић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област Теоријска економија и Међународна економија, предсједник

2. Др Драган Глигорић, доцент, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област Међународна економија, члан

3. Др Радован Ковачевић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Београду, ужа научна област Међународни економски односи, члан

Прилог 2.

УНИВЕРЗИТЕТУ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора дисертације

Дражен Марјанац

Датум, мјесто и држава рођења аутора

27.03.1984. године, Бања Лука, Босна и Херцеговина

Назив завршеног факултета/Академије аутора и година дипломирања

Универзитет за пословни инжењеринг и менаџмент Бања Лука, 2007. година

Датум одбране мастер / магистарског рада аутора

30.01.2013. године

Наслов мастер / магистарског рада аутора

Управљање банкарским ризицима у пословним активностима банкарског сектора Босне и Херцеговине

Академска титула коју је аутор стекао одбраном мастер/магистарског рада

Магистар пословне економије

Академска титула коју је аутор стекао одбраном докторске дисертације

Доктор економских наука

Назив факултета/Академије на коме је докторска дисертација одбранјена

Економски факултет

Назив докторске дисертације и датум одбране

Утицај слободних зона на економски раст земаља у развоју

Научна област дисертације према CERIF шифрарнику

S188

Имена ментора и чланова комисије за одбрану докторске дисертације

Др Горан Поповић, редовни професор

Др Драган Глигорић, доцент

Др Радован Ковачевић, редовни професор

Декан

У Бањој Луци, дана . године

Изјава 1

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем
да је докторска дисертација

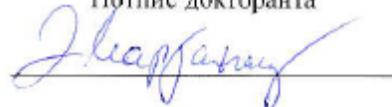
Наслов рада "Утицај слободних зона на економски раст земаља у развоју"

Наслов рада на енглеском језику "The Influence of Free Zones on the Economic Growth of Developing Countries"

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да докторска дисертација, у целини или у дијеловима, није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци, дана 11.10.2021. године

Потпис докторанта

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Универзитет у Бањој Луци
да докторску дисертацију учини јавно доступном

Овлашћујем Универзитет у Бањој Луци да моју докторску дисертацију под насловом
"Утицај слободих зона на економски раст земља у развоју"
која је моје ауторско дјело, учини јавно доступном.

Докторску дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату
погодном за трајно архивирање.

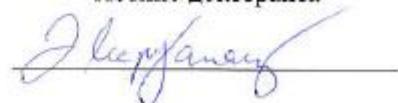
Моју докторску дисертацију похрањену у дигитални репозиторијум Универзитета у
Бањој Луци могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце
Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

- Ауторство
- Ауторство – некомерцијално
- Ауторство – некомерцијално – без прераде
- Ауторство – некомерцијално – дијелити под истим условима
- Ауторство – без прераде
- Ауторство – дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци
дат је на полеђини листа).

У Бањој Луци, дана 11.10.2021. године

Потпис докторанта

Изјава 3

Изјава о идентичности штампанске и електронске верзије
докторске дисертације

Име и презиме аутора Дражен Марјанац

Наслов рада „Утицај слободних зона на економски раст земља у развоју“²

Ментор Проф. др Горан Поповић

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације идентична електронској верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

Потпис докторанта

У Бањој Луци, дана 11.10.2021. године

